

В.Волковинський, І.Ніконова

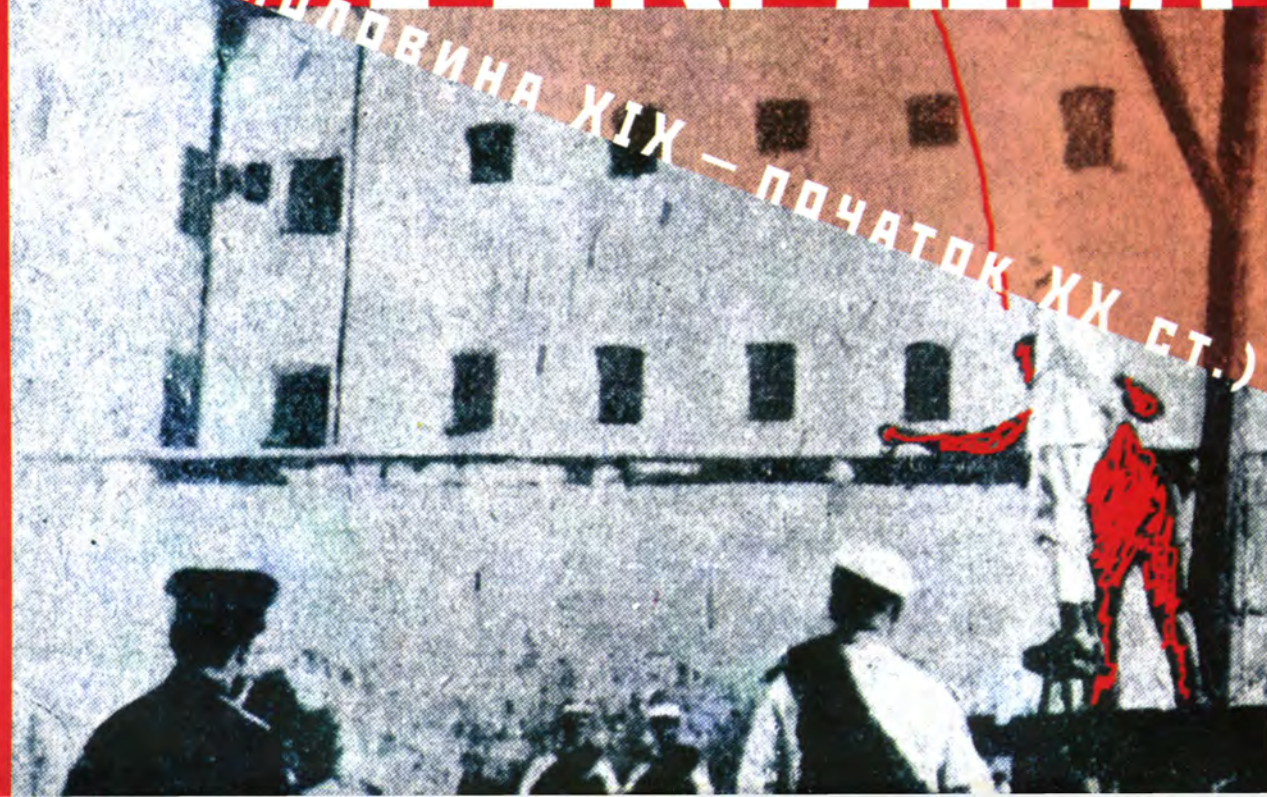

63.3(4P)61

B67

РЕВОЛЮЦІЙНИЙ ТЕРОРІЗМ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ І УКРАЇНА

(ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ — ПОЧАТОК ХХ СТ.)

НАРОДНАЯ ВОЛЯ

СОЦИАЛЬНО-РЕВОЛЮЦИОННОЕ

Постоянным подписан-
ом «Народную Волю» по-
принимается.

ОБОЗРЕНИЕ

Валерій Волковинський

Іванна Ніконова

ОТ РЕДАКЦИИ.

сле нескольких месяцев мол-
во снова радуетесь в Петербурге, Петербур-
и не ожидали наши враги, и на это мало
пани друзья. А между тем мы только ис-
лине давным-давно высланный камергер

РЕВОЛЮЦИОННИЙ ТЕРОРИЗМ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ І УКРАЇНА

Друга половина XIX—початок XX ст.

е революционером, а не партией, которую
ну в рядах партии, которые
ние и пообразованности, а не
омере «Земля и Воля»
ла, долгое время издание будет прекраще-
ловит
о тем
войми
«тогда
одной
анция
ольки
ства.

е не х
им пис
а, это
вщей
вспоминающим
мы не имеем
ом известной
гом числе и
ваглядах на
мы и осталь-
решили прекр
з, что ни мы
имеем права
образом, редак
одна часть ст
пятно, стало
«Народная
«Земля и Во
и «Воля». Мы
том же духе,
тей, а разви
решими усло-
в которых при-

ствовать нашему изданию. Журнал, как и практи-
же не приемлет в соображении
ти, а не в отношении к комбинатам, в кото-
римо становится между собой правительстве, обще-
ство, интеллигенция, народ и сама партия, что сре-
ди этих комбинаций направляет деятельность пар-
тия инстинктивно, а не сознательно. Инстинкты
не могут быть основой деятельности партии. Неиз-
менной остается лишь одна
жизнь, а не ее содержание. Со-
держание жизни изменчиво. Со-
держание жизни должно изменяться, чтобы все
силы жизни направлялись на борьбу с правитель-
ством. Журнал может быть необходимой уполномочен-
ной организацией городских рабочих, среды кре-
стьянства, в разколе и т. д. Журнал, как и отдель-
ная организация общественных условий и не принимая их
в соображение.

Так понимали мы дело, состоя в редакции «Зем-
ли и Воли», так понимаем его и теперь, а будем ве-
сти «Народную Волю», как вели «Земля и Воля»,
насколько это зависело от наших усилий.

Нашим товарищам по старому адресу мы можем
выразить только искреннее уважение и надежду,
что «Народная Воля» не останется без их сотруд-
ничества, насколько это не будет противоречить их
взглядам.

ОТ ИСПОЛНИТЕЛЬНОГО КОМИТЕТА.

IX.—Исполнительный Комитет извещает, что
Петр Иванович ГАЧКОВСКИЙ (бывший судебный
следователь в Шибере и в настоящее время при-
командированный в Министерство Юстиции, сотруд-
ник газет «Новости» и «Русский Еврей») состоит
на жалованьи в III Отделении. Его примет: рес-
пектуозный, телосложение довольно плотное, волосы
темные, кожа на лице белая с румянцем, чер-
ты лица мягкие, нос довольно толстый и длинный; на
росту 28—29. Усы густые, черные. Барба и брови

Предоставляем изданию см. в «Земле и Воле».

ББК 63.3 (2РОС)61+63.3(4УКР)61
В67
УДК 94 (470+477):323.283

Революційний тероризм в Російській імперії і Україна (друга половина XIX – початок XX ст.) / В.М.Волковинський, І.В.Ніконова. — К.: Старий світ, 2006. — 416 с.
ISBN 966-96635-0-4

Пропонована увазі читачів монографія розповідає про революційний тероризм у Російській імперії, що охоплює період другої половини XIX—початку XX ст. Особлива увага приділяється найвідомішим терористам та терористичним організаціям, які діяли на території України. Йдеться про вбивство народовольцями-українцями (на чому наголошував відомий вітчизняний історик М.С.Грушевський) царя-реформатора Олександра II 1 березня 1881 р. Чільне місце займає у книзі масовий есерівський терористичний рух початку XX ст., учасниками якого були переважно мешканці України. У роки революції 1905–1907 рр. центром анархістського тероризму були південноукраїнські губернії. Найгучнішим терактом у Російській імперії на початку XX ст. став замах князя М.Г.Богрова на прем'єр-міністра П.А.Столипіна під час перебування у Києві імператора Миколи II і його почту, в результаті якого стат-секретар помер (5 вересня 1911 р.).

Праця написана на основі архівних документів, із залученням численних історичних джерел. Монографію завершує добірка документів та матеріалів, які відображають історію революційного руху та боротьбу з ним імперської влади в Україні. Розрахована як на фахових істориків, так і на широке коло читачів.

Автори висловлюють подяку за допомогу у зібранні архівних документів та необхідних історичних матеріалів для написання монографії заступнику директора Центрального державного історичного архіву України міста Києва Людмилі Демченко, директору Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського Любові Дубровиній, завідуючій науковою бібліотекою Інституту історії України НАНУ Людмилі Мусі та заступнику голови Державного комітету архівів України Костянтину Новохацькому

Видавець Мосієнко

ББК 63.3 (2РОС)61+63.3(4УКР)61
В67
УДК 94 (470+477):323.283

ISBN 966-96635-0-4

© В.М.Волковинський, І.В.Ніконова, 2006
© Старий світ, 2006

Девять
 году
 Революции
 Виктор
 Гаври
 те суд
 напеча
 народно
 Тероризм
 на почве

... могут потребовать, чтобы не
 ... на борьбу и привлече
 ... быть необходимой усилена
 ... среди городских рабочих, среди кре
 ... стинства, в уюколе и т. и. Журнал, как и отдель
 ... ная газета, не может не сделать в своем обра
 ... зовании общественности условия и не проини
 ... му и образование

Так понимая мы дело, состоим в редакция «З
 ... ии и Воли», так понимаем что в теория, в бу
 ... дущем вы
 ... «Народную Волю», так как «Земле и Воле»
 ... больше это влияние от наших условий.

Наши товарищи по старому органу мы хотим
 ... сделать чтобы излучение уважение и пате
 ... кую «Народная Воля» не оставила без ду
 ... трудности, поэтому — то не будет противоре
 ... чия

ОТ РЕДАКЦИИ ИЛИ КОМИТЕТА

...

ПЕРЕДМОВА

ПЕРЕДМОВА

На межі другого і третього тисячоліть однією з найсерйозніших проблем суспільства у світовому масштабі став тероризм і боротьба з ним. Це явище існувало практично впродовж усієї історії людства, постійно змінюючись і набуваючи нових форм. Пропонована книга присвячена зародженню і подальшому розвитку революційного тероризму в Російській імперії й зокрема в Україні, яка входила до її складу, у другій половині XIX — на початку XX ст.

Зарубіжні історики одноставно визнають Росію батьківщиною тероризму і називають точну дату його зародження — 24 січня 1878 р., коли колишній член київської бойової організації «Південних бунтарів» В. Засулич здійснила замах на петербурзького градоначальника Ф. Трепова. Хоча й до того в Росії та за кордоном

ПЕРЕДМОВА

траплялися поодинокі теракти проти високих урядовців і навіть імператорів, але саме постріли В. Засулич відкрили епоху масового тероризму в Російській імперії, зокрема й в Україні, та, власне, і в багатьох європейських країнах. Після цього замаху (хоча й невдалого) тероризм набув у суспільстві своєрідної ореолізації, здобув неприховану симпатію з боку лібералів, а бойовики стали справжніми героями, особливо серед інтелігенції. Їхні криваві «подвиги» схвалювали певні верстви тогочасного суспільства, насамперед ті, які були незадоволені політикою царизму і мріяли про його повалення за допомогою народної революції.

У радянській історіографії тема тероризму була практично заборонена і не досліджувалася істориками. Перші праці, присвячені тероризму в Російській імперії у зазначений період, фактично з'явилися наприкінці ХХ—на початку ХХІ ст. У книгах, опублікованих в Російській Федерації, лише побіжно згадується Україна, де, по суті, створювались і поповнювались кадрами терористичні гуртки та організації, які здійснили найгучніші терористичні акти на території всієї самодержавної Росії.

У 2002 р. Інститутом історії України Національної академії наук Укра-

їни було підготовлено і випущено у світ фундаментальне видання «Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ—ХХ ст. Історичні нариси». Видання такої книги передбачало не лише ознайомлення широких кіл читачів із цією маловідомою сторінкою історії, а й стимулювання досліджень питань терору і тероризму в минулому України представниками всіх суспільствознавчих наук.

Монографія, що пропонується вашій увазі, присвячена історії революційного та політичного тероризму в Російській імперії у другій половині ХІХ—на початку ХХ ст. і участі в цьому специфічному суспільному явищі України. Автори на широкому архівному та джерельному матеріалі описують найактивніший період в історії всеросійського тероризму і насамперед підготовку бойовиків та терористичних актів на українських землях. Автори не роблять спроб описати історію терористичного руху як нерозривного і єдиного цілого, звідки бере витoki і сучасний тероризм.

У книзі описано зародження, широкий розмах і кульмінацію тероризму в ХІХ ст., який завершився вбивством народовольцями царя Олександра ІІ. На фактичному матеріалі показані використовувані форми та

методи боротьби царизму у 80–90-х роках ХІХ ст. проти тероризму, ефективна дія яких звела нанівець терористичну діяльність партії «Народна воля».

З початком ХХ ст. нову хвилю тероризму підняли жителі або уроженці України. Теракти здійснювали члени новостворених партій та організацій – есери, анархісти, соціал-демократи, чорносотенці та ін. Їхній тероризм, хоча й був трохи схожим, але докорінно відрізнявся від акцій ХІХ ст. Бойовики ХХ ст., які діяли в кризовий період російського самодержавства, були все ж таки ближчими до терористів кінця століття. Слід підкреслити, що автори не намагалися з метою політичної кон'юктури модернізувати події минулого і не деформували їх своїм аналізом та оцінками, притаманними сучасності. Багато нинішніх дослідників, як раніше їхні колеги, вважають метою історії відгук на потребу кожної людини і суспільства загалом знати про минуле й сьогодні, часто проводячи між ними паралелі, хоча у багатьох випадках вони нічого спільного не мають. Висвітлюючи участь України в розвитку революційного тероризму в Російській імперії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., автори

не намагаються знайти риси схожості із сучасним тероризмом, оскільки у цих процесах більше відмінного, ніж спільного.

Історія тероризму другої половини ХІХ – початку ХХ ст. висвітлюється у книзі в усій повноті – починаючи з виникнення й активної пропаганди терористичних ідей до реалізації їх на практиці: терактів проти високих сановників, жандармських та військових чинів і, нарешті, вбивства царя Олександра ІІ та прем'єр-міністра П.А. Столипіна. Особливий акцент зроблено на питанні впливу тероризму на розвиток усіх сторін життя держави та світогляд суспільства.

Крім показу діяльності терористичних організацій та бойових груп, що репрезентували практично всі тогочасні політичні партії, відомих терористів (як теоретиків і організаторів терактів, так і їх виконавців), у книзі дається психологічний, ба навіть психоаналітичний, аналіз дій терористів другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Автори розкривають причини, які створюють бунтарські характери, насамперед у молоді – потенційних терористів. Це і заздрість до тих, хто досяг у житті чогось більшого, і комплекс меншовартості, й авантюризм, і бажання будь-що розбагатити або якимось способом проявити

ПЕРЕДМОВА

себе, і жаждоба влади, і т. ін. Такі характери дуже нестійкі у моральному плані, і чим більше у них пристрасті та фанатичного прагнення, тим швидше людина може переступити через моральні заборони, відкинути установлені цінності.

На конкретних прикладах у монографії показано, чому терористи наважувалися на здійснення терактів, після яких їх практично завжди чекала загибель. У кожному випадку дається мотивація дій терористів: починаючи від непохитної відданості ідеї знищення найвищих сановників держави для поліпшення життя народу, яка межувала з релігійним фанатизмом, до помітних психічних відхилень, намагання у такий спосіб покінчити життя самогубством або спроби знайти хоч якийсь вихід із скрутною чи безвихідною ситуацією, сподівання, урешті-решт, на милість властей чи поблажливість своїх колег по революційній боротьбі, перед якими вони завинили, ставши на шлях зради.

Переважаюча більшість терористів були молодими людьми, і своїми діями вони прагнули самоутвердитися, заявити про себе на всю імперію. Спочатку, у XIX ст., цьому сприяли відкриті суди над терористами та їх прилюдні страти, а згодом, випускаючи

після кожної акції прокламації, революціонери успішно пропагували свої організації, їхні цілі й ідеологію, робили з терористів героїв та незламних захисників інтересів народу. На початку XX ст. значну допомогу в цьому надавали ЗМІ, оскільки без широкого розголосу та ореолізації теракти втрачали свою значимість.

Загалом нова книга заповнює прогалини в історії революційного руху в Російській імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. Вона відкидає усталені радянською історіографією штампи і міфи про цю важливу форму боротьби представників різних верств тогочасного суспільства проти самодержавства. На особливу увагу заслуговує показ активної ролі вихідців з України в цій тривалій, досить специфічній, але реальній формі боротьби, яка, зрештою, великою мірою сприяла поваленню царизму.

*Доктор історичних наук,
професор,
член-кореспондент
Національної
академії наук України,
заступник директора
Інституту історії України
НАН України
О.П. Рєєнт*

ВСТУП

Фотозображення двох чоловіків у костюмах, ймовірно, терористів.

ОПИСАНІЕ ПРИМІ			
Висота до верхньої частини	Світлий	Світлий	Світлий
Висота до нижньої частини	Світлий	Світлий	Світлий
1) Висота до верхньої частини	Височинність	1	
2) Висота до нижньої частини	Форма		
3) Довжина волосся	Поздовжнє	Ри	
4) Довжина волосся	Цяп	Морочка	
5) Довжина волосся	Форма	Губи	Ри
6) Довжина волосся	Величина	Губи	
7) Довжина волосся	Світлий	Світлий	Ри
8) Довжина волосся	Світлий	Світлий	Світлий
9) Довжина волосся	Світлий	Світлий	Світлий
10) Довжина волосся	Світлий	Світлий	Світлий
11) Довжина волосся	Світлий	Світлий	Світлий
12) Довжина волосся	Світлий	Світлий	Світлий
13) Довжина волосся	Світлий	Світлий	Світлий
14) Довжина волосся	Світлий	Світлий	Світлий
15) Довжина волосся	Світлий	Світлий	Світлий
16) Довжина волосся	Світлий	Світлий	Світлий
17) Довжина волосся	Світлий	Світлий	Світлий
18) Довжина волосся	Світлий	Світлий	Світлий
19) Довжина волосся	Світлий	Світлий	Світлий
20) Довжина волосся	Світлий	Світлий	Світлий

XIX і XX ст. сучасники охрестили «століттями терору і тероризму». Та хоча ці поняття тісно пов'язані між собою, вони мають суттєві відмінності. Історики, політики, журналісти, письменники, прості люди часто плутають поняття *терор* і *тероризм*, підмінюють одне іншим. Попри те, що сьогодні немає усталеного визначення кожного з них, можна стверджувати, що ці поняття нерозривно пов'язані насамперед із революційною, національно-визвольною й політичною боротьбою.

Тероризм має на меті передусім залякати владу, посягти страх і паніку в суспільстві, шляхом здійснення терактів проти царя, найвищих урядовців підняти народ на боротьбу проти існуючого ладу, помститися тим, хто бореться з революціонерами, розправитися зі зрадниками і провокаторами або просто за допомогою зброї розв'язати особисті неприязні стосунки. Нині існує більше 100 його видів: політичний, державний, релігійний, національний, кримінальний та ін.

ВСТУП

Масовий тероризм виник у другій половині XIX — на початку XX ст. і здебільшого являв собою спосіб боротьби найрадикальніших представників суспільства проти існуючого державного ладу, а його кінцевою метою було здійснення народної революції. Тероризм у згаданий період був спрямований проти конкретних осіб, які вважалися винними у тих чи інших злочинах проти суспільства або завзято захищали існуючий антинародний самодержавний лад. Загалом тероризм — це намагання досягти політичної мети за допомогою насильства. Він проявився у формі спочатку десятків, а потім — сотень і тисяч замахів на окремих людей, бомбометанні, пограбуванні з політичною метою (радикали називали це «експропріаціями», або «ексами»), у збройних нападах і спробах чинити поліції та жандармам опір, у викраденнях, випадках вимагання і шантажу в політичних інтересах, а також у політичній кривавій помсті. Загалом усі ці дії називалися революційним тероризмом, який у багатьох випадках набував політичного забарвлення.

Терор, на відміну від тероризму, як правило, застосовувався після здійснення революції, коли за допомогою масових репресій нова влада прагне утверджувати свій спосіб управління суспільством, знищуючи політичну опозицію й колишню панівну еліту, хоча в СРСР жертвами великого сталінського терору

стали люди, які впродовж 20 років брали участь у будівництві нового державного ладу і не мали практично жодного відношення до панівних верств царської Росії. З іншого боку, повалена влада, прагнучи відновити свої позиції, широко застосовувала терор проти тих, хто брав участь у революції або підтримував її, до нього активно прилучалися люди, які втратили високі посади, багатство, перспективу безбідного та пристойного життя. Терор набув широкого розмаху під час Великої французької революції, Паризької комуни і після Жовтневої революції, здійсненої більшовиками в Росії у 1917 р.

Зарубіжні історики одноставно називають батьківщиною терору Францію, а тероризму — Росію.

Між учасниками революційного тероризму і політичного терору існує велика відмінність. Перші, здійснюючи свої акції, ризикують життям, у кращому випадку їм загрожує тривале ув'язнення. Ті, хто втілював у життя *політичний терор*, практично нічим не ризикували (тут знову виняток становив СРСР, де досить часто працівників каральних органів після здійснення ними чергової «чистки» у масовому порядку ліквідували).

Революційний тероризм у Російській імперії виник у другій половині XIX ст., в період царювання Олександра II, який увійшов в історію як реформатор і прихильник демократії. Як свідчить історичний досвід, від

РЕВОЛЮЦІЙНИЙ ТЕРОРИЗМ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ І УКРАЇНА

тероризму потерпають відкриті суспільства, в яких домінує демократія, політична свобода і відсутній репресивний режим. Саме такою стала Російська імперія за Олександра II після царювання Миколи II, або принаймні так її сприйняло тогочасне освічене суспільство і передусім молодь.

В силу низки об'єктивних і суб'єктивних причин Україна стала центром всеросійського революційного тероризму. На її території виникли фактично перші терористичні гуртки та організації: «Південні бунтарі», «Виконавчий комітет російської соціально-революційної партії», «Миколаївська комуна», «Таємна дружина» та багато інших. В Україні мешкали сотні терористів з різних регіонів Росії, зокрема й українці: В. Засулич, С. Кравчинський, Г. Попко, В. Осинський, Д. Лизогуб, Г. Гольденберг, О. Михайлов, С. Віттенберг, Л. Кобилянський, А. Олександрова (Волкенштейн) і багато інших. У Києві, Одесі, Миколаєві, Харкові, Єлисаветграді та інших українських містах терористи проходили стрілецьку підготовку, розробляли плани терактів, які здійснювали не лише в Україні, а й в інших регіонах імперії.

Тероризмом активно займалися члени революційної організації народників «Земля і воля», яка діяла у другій половині 70-х років XIX ст. і мала свої філії в Україні, до яких входило багато українських

терористів. Особливо активно сповідувала тероризм фракційна група всередині «Землі і волі» – «Свобода або смерть». Влітку 1879 р. була створена найбільш значна і виліткова революційна організація, основним напрямом діяльності якої став т. зв. «центральный тероризм», який передбачав убивство не лише представників вищої влади самодержавницької Росії, а й самого імператора Олександра II. Після восьми невдалих замахів на царя, у тому числі й кількох на території України, 1 березня 1881 р. народовольці вбили Олександра II у Петербурзі. Відомий український історик М.С. Грушевський ретельно відстежив і показав «український слід» у вбивстві царя-реформатора, оскільки переважна більшість виконавців найважливішого вироку «Народної волі» були українцями.

Після вбивства Олександра II його наступник Олександр III розпочав активну боротьбу з тероризмом, широко застосовуючи політичний розшук і поліцейську провокацію. На боротьбу з тероризмом були кинуті кращі кадри Департаменту поліції та Окремого корпусу жандармів. Народовольці, які 1 березня 1881 р. здобули «фізичну перемогу» (вдалий теракт проти Олександра II), зазнали моральної поразки у боротьбі з царською владою, яка активно запроваджувала репресивний режим, зробила підконтрольними фактично усі mass-media, створила у революційному таборі мережу поліцейських

ВСТУП

агентів та провокаторів. Народовольчий тероризм зазнав краху і в останні півтора десятиріччя XIX ст. практично не давав про себе знати.

Нове, XX століття породило нову хвилю революційного тероризму в Російській імперії. Біля його витоків знову стояли люди, тісно пов'язані з Україною.

Тероризм на початку XX ст. застосовували всі революційні партії, але головну роль у цій антиурядовій формі боротьби відіграла найактивніша на той період Партія соціалістів-революціонерів (есерів). Саме її члени створили восени 1901 р. одну з найгірших терористичних груп минулого століття — Бойову організацію ПСР. Очолив її колишній студент Київського університету Г. Гершуні. До складу організації входили жителі України: кияни С. Балмашов, О. Покотилов, М. Блінов, Є. Григор'єв, Ю. Юрковська, харків'янин М. Мельников, мешканець Житомира А. Вейценфельд, жителька Катеринослава Л. Ремянінникова та ін. У перші роки XX ст. від рук терористів загинули кілька міністрів: народної освіти М. Боголепов, внутрішніх справ Д. Сипягін та В. Плеве, московський генерал-губернатор, великий князь Сергій Олександрович та ін.

Тероризм набирив обертів і в 1905 р. досягнув своєї мети. Влада була не лише розгублена, а й фактично безсила проти такої форми революційної боротьби. На території

України представники багатьох партій застосовували найрізноманітніші форми терористичних акцій — від замахів на губернаторів та інших посадовців, діяльності Бойової організації ПСР до широкого розмаху «безмотивного» тероризму, який здійснювали переважно анархісти, та «аграрного терору», що поширився на українські села і нагадував селянські повстання проти поміщиків у далекому минулому. Терористи змушували власті йти на деякі поступки революціонерам, конкретним партіям і суспільству загалом. Царський уряд не залишався в боргу і жорстоко розправлявся з усіма проявами тероризму, кидаючи на боротьбу з бойовиками не лише загони поліції, а й війська. Військово-окружні суди тисячами виносили терористам смертні вироки і справно виконували їх. Терористична боротьба робила свою справу — смертельно залякувала представників усіх щаблів влади, жертвами терактів ставали десятки тисяч чиновників, жандармів, поліцейських — усіх, хто симпатизував існуючому ладу. Перемогти у цьому протиборстві терористи не могли. Департамент поліції, охранка, жандармерія знаходили серед розчарованих невизначеністю перспектив революціонерів, які ставали їхніми надійними помічниками. Терористи мали можливість і були готові збільшити кількість своїх агентів в органах охранки. Діяльність керівника БО ПСР Є. Азефа, який водночас

РЕВОЛЮЦІЙНИЙ ТЕРОРИЗМ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ І УКРАЇНА

був співробітником Департаменту поліції, та постріли Д.Г. Богрова, члена організації анархістів-комуністів і водночас агента київської охоранки, у прем'єр-міністра Росії П.А. Столипіна, що стали причиною його смерті у Києві, та багато інших гучних справ, які виявили тісні зв'язки терористів із поліцією, підірвали моральні засади терористичного руху і авторитет вищих ешелонів російської поліції.

Після придушення царизмом революції 1905–1907 рр. тероризм різко пішов на спад. Перша світова війна, що розпочалася невдовзі й приводом до якої став теракт – убивство 28 червня 1914 р. у м. Сараєво терористом Г. Принципом австрійського ерцгерцога Франца Фердинанда і його дружини – графині Хотек, – взагалі призупинила діяльність терористів у Російській імперії. В Україні теракти припинилися ще раніше, якщо не брати до уваги найгучніший у ХХ ст. замах Д. Богрова на П.А. Столипіна 1 вересня 1911 р. у Київському міському (оперному) театрі в присутності Миколи П і його сім'ї.

Зрозуміло, що тероризм другої половини ХІХ ст., а також рух початку ХХ ст., що помітно відрізнявся від нього, справили суттєвий вплив на суспільство Російської імперії, зокрема й України. Він відіграв певну роль і у поваленні самодержавства.

Про тероризм і найвідоміших його представників написано сотні, а то й тисячі журнальних статей і біографічних нарисів, переважно у

вигляді брошур. На початку ХХ ст., коли в Російській імперії широко розмаху набув терористичний рух різних партій та організацій, публікувалися лише матеріали про народників і народовольців. І хоча переважна частина їх була пов'язана з Україною, автори згадували про це лише принагідно...

Особливий інтерес для дослідників діяльності терористів являють стенографічні звіти про судові процеси над ними.

Найбільше матеріалів про терористичний рух до революції було опубліковано в журналі «Былое». Це був фактично історико-революційний збірник, що видавався за редакцією причетного до терористів публіциста і видавця В.Л. Бурцева. Основною тематикою видання була публікація статей з історії революційного руху в Росії в 70–80-х рр. ХІХ ст. Чільне місце на шпальтах часопису відводилося, зокрема, видатним терористам, які діяли в Україні або були тісно пов'язані з нею. На особливу увагу заслуговують статті «Григорій Анфимович Попко» (1907, № 5), «А.И. Желябов» (1906, № 3), «Из воспоминаний об А.И. Желябове» (1906, № 4), «Сергей Петрович Дегаев (Из воспоминаний)» (1904, № 6), «Дегаевщина (материалы и документы)» (1906, № 4), «Первое вооруженное сопротивление, – первый военный суд (Процесс И.М. Ковальского)» (1906, № 2), «Из воспоминаний о 1881 г.» (1906, № 4) та ін.

ВСТУП

На початку ХХ ст. з'явилися й дослідження, присвячені найбільш небезпечному для самодержавства есерівському тероризму.

Після Лютневої, а потім Жовтневої революцій з'явилися сотні праць, переважно мемуарного характеру, про тероризм у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Про В. Засулич у 1918–1920 рр. було опубліковано серію матеріалів у журналі «Голос минулого», вийшли популярні книги про С. Кравчинського, лідерів «Народної волі» А. Желябова, С. Перовську, М. Кибальчича та ін.

Радянська влада у перші роки свого існування приділяла багато уваги діяльності терористів на початку ХХ ст., які своїм багаторічним тиском на царську владу домоглися її капітуляції майже без спротиву в березні 1917 р. У цей період було опубліковано багато матеріалів про есерівський антисамодержавний тероризм. Після того, як ліві есери розпочали у 1918 р. антирадянський тероризм, до 70–80-х рр. в СРСР про них практично нічого не писали.

Особливо багато літератури про тероризм з'явилося у 20–на початку 30-х років. Серед авторів були як колишні терористи, так і ті, хто з ними боровся, а також велика кількість публіцистів, які не вивчали архівні документи, а писали як люди, що жили у ті буремні роки. У цей же час починається виявлення, опрацювання та публікація архівних

документів із фондів Департаменту поліції Третього відділення та губернських жандармських управлінь, а також рядових установ колишньої імперії про терористичний рух на її території у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

У 20–на початку 30-х років ХХ ст. у журналі «Каторга и ссылка», що виходив з 1921 до 1935 рр. і опублікував 116 номерів, у рубриці «Історія революційного руху в Росії» було вміщено кілька десятків біографій найвідоміших терористів та невеликі нариси про їхню діяльність. Ці матеріали умовно можна розподілити на дві групи: пронародницький, а точніше народовольчий, тероризм другої половини ХІХ ст. і терористичний рух початку ХХ ст. в Російській імперії, в якому брали участь різні партії та організації, що виникли тоді.

Заслужують на увагу статті та спогади про терористів, які діяли на території України. Найбільш цікавими серед них є публікації «Валерьян Осинский (К 50-летию его казни)» (1929, № 5), «Дм. Лизогуб» (1924, № 4), «К биографии Д.А. Лизогуба» (1929, № 4), «Суд и казнь Л.К. Брандтнера, В.А. Свириденко и В.А. Осинского (В освещении жандарма Новицкого)» (1929, № 7), «С.Я. Виттенберг и процесс 28-ми» (1929, № 7), «О процессе М. Кибальчича 1875–1878» (1929, № 8–9).

Виникнення терористичної організації «Народна воля», винесення нею

РЕВОЛЮЦІЙНИЙ ТЕРОРИЗМ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ І УКРАЇНА

смертного вироку Олександрю II та кільком генерал-губернаторам, більша частина яких управляла українськими губерніями, численні спроби висадити у повітря царський поїзд, який перевозив Олександра II з Криму до Петербурга під час відпустки, відображено у матеріалах процесів над терористами та в судовій справі над убивцями 1 березня 1881 р. Серед найцікавіших матеріалів про народовольців у журналі «Каторга и ссылка» можна назвати: «Динаміт «Народної волі» (1929, № 8–9), «Из террористической практики народовольцев второго призыва» (1929, № 12), «Миссия Стрельникова» (1924, № 2), «Подполковник Судейкин и генерал Стрельников» (1923, № 6).

У цей же період «Каторга и ссылка» опублікувала серію статей, присвячених антиурядовому тероризмові початку ХХ ст. в Україні й участі у всеросійському терорі українців. Особливу увагу дослідників привертають такі статті: «П. В. Карпович (К десятилетню со дня смерти)» (1927, № 6), «Новые данные о Карповиче» (1927, № 6), «Дело об убийстве генерал-губернатора В. П. Желновского» (1927, № 3), «Украинская боевая группа ПСР» (1905–1908 гг.) (1925, № 26), «Покушение на Чухнина» (1925, № 3).

Найбільший інтерес являють публікації про вбивство командувача Чорноморського флоту адмірала Чухніна (1929, № 16) «Покушение

на начальника киевской охраны полковника Спиридовича» (1924, № 13).

На межі 1920–1930-х років про терористів і особливо царевбивць говорилося відкрито і багато, але їхня національність ніколи не називалася. Вперше це питання порушив відомий український історик М. Грушевський.

У 1931 р. до 50-річчя вбивства народовольцями Олександра II він написав статтю «Вікопомна дата» для часопису «Україна». У ній вперше в історичній науці простежувався «український слід» у цьому найгучнішому теракті ХІХ ст. Гадаємо, саме тому ця стаття так і не була опублікована, залишившись у редакційному портфелі журналу. Фабула її й фактографічна сторона досить проста. М. Грушевський переповідає досить відомі факти з біографії трьох найвизначніших представників «Народної волі» А. Желябова, С. Перовської та М. Кибальчича, наголошуючи при цьому на їх українському походженні.

Публікація цієї статті була заборонена не через радикалізм поглядів М. Грушевського, його односторонньо позитивне ставлення до терористичної акції. У 1931–1932 рр. вийшло багато статей та спогадів про вбивство царя народовольцями. «Український слід» у справі вбивства Олександра II вибивався з традиційної історіографічної оцінки царевбивства. Доти більшість істориків

ВСТУП

і публіцистів розглядали цей терористичний акт у контексті взаємин російської інтелігенції з російською монархією протягом усього XIX – початку XX ст. М. Грушевський намагався показати, що саме тому, що лідери революціонерів мали українське коріння, репрезентуючи при цьому різні верстви українського суспільства (шляхетсько-козацьку верхівку (С. Перовська), священницький стан (М. Кибальчич), інтелігенцію (А. Желябов), вони не вагаючись обрали найрішучіший засіб звільнення від тиранії.

Заслугує на увагу і такий факт, як актуальність подій 1881 р. для початку 30-х рр. XX ст. Новий тиран Й. Сталін, який з кожним роком зміцнював одноосібну владу і жорстко запроваджував свою політику в державі, заволодів теренами колишньої імперії. Зупинити його міг лише терористичний акт, подібний до того, який здійснили півстоліття тому народовольці.

Такі історичні паралелі змусили більшовицькі органи накласти табу на висвітлення історії революційного тероризму в другій половині XIX – на початку XX ст. Адже єдиними і незламними борцями проти самодержавства, яке вони у результаті героїчної боротьби повалили, стали вважатися більшовики та їхня партія. Тому всі інші партії та організації, що виступали проти царизму, а особливо терористи, стали зайвими і навіть шкідливими, а із середини 30-х рр.

взагалі зникли з історії революційної боротьби. Було ліквідоване Всесоюзне товариство колишніх політичних каторжан та зсильнопоселенців, заборонений історико-революційний журнал товариства «Каторга и ссылка», припинено видавництво багатотомного видання «Деятели революционного движения в России. Биобиблиографический словарь. От предшественников декабристов до падения царизма», де були вміщені нариси про переважну більшість терористів, які притаманними лише їм засобами вели боротьбу проти самодержавства.

Радянські історики приділяли тероризму дуже мало уваги. У їхніх працях «землевольці», «народовольці», взагалі усі народники, різночинці, нігілісти поставали лише людьми, які мали чітку програму боротьби проти самодержавства, за докорінне поліпшення становища народу, що мав сам управляти державою після здійснення соціальної революції.

Однак агітаційно-пропагандистська робота цих революціонерів – «ходіння в народ», випуски і розповсюдження антиурядової літератури не давали і не могли дати бажаних результатів. Найбільш дієвою формою революційної боротьби народників був тероризм. Аналіз різних програмних документів «Землі і волі», «Народної волі», інших народницьких гуртків та організацій, висловлювання, плани і дії їх членів переконливо свідчать, що це

РЕВОЛЮЦІЙНИЙ ТЕРОРИЗМ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ І УКРАЇНА

зації із самого початку створювалися як терористичні. У народовольчій літературі, яка почала виходити в світ з 60-х рр. ХХ ст., магістральною лінією проходили матеріали про терористичні дії революціонерів, як успішні, так і невдалі, про жертви тероризму та розправу царських властей з тираноборцями.

Практично головним результатом діяльності «Народної волі» й інших революційних організацій в 70–80-х роках ХІХ ст. стало вбивство Олександра ІІ, кількох генерал-губернаторів, високих жандармських чинів, багатьох інших представників влади меншого рівня, численних провокаторів та ін. Українські історики у своїх дослідженнях діяльності народовольців епізодично згадували про тероризм. Найповніше висвітлювався замах на Олександра ІІ 1 березня 1881 р. Після М.С. Грушевського ніхто не писав відверто про «український слід» у вбивстві «царя-реформатора».

У радянські часи склалася дивна ситуація. Вищі ідеологічні органи засуджували тероризм і продовжують робити це зараз, але водночас терористи, які вбили Олександра ІІ і прагнули здійснити теракт проти Олександра ІІІ (особливо брат В. Леніна – О. Ульянов), вважалися героями, їхніми іменами були названі вулиці, про них написані десятки історичних праць та художніх творів.

У історичній літературі минулих років певна увага приділена лише

есерівському дореволюційному тероризму, який виник на початку ХХ ст. і продовжувався навіть після жовтневого перевороту 1917 р., коли діяли терористи з опозиційної більшовикам партії лівих есерів. Про тероризм анархістів, соціал-демократів, чорносотенців, представників інших партій в літературі згадується епізодично. Про більшовицький тероризм взагалі ніколи не йшлося, хоча за радянської влади він набув статусу «державного», існував і в дореволюційний період.

У пропонованій праці зроблена спроба показати історію російського революційного тероризму в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. і вперше – роль у ньому України. Документів терористів у «чистому вигляді» практично не існує, їх замінюють деформовані силовими структурами джерела, періодична преса або спогади сучасників терористичних акцій. Тому для висвітлення терористичного руху в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. дослідники мають працювати ретельно, застосовуючи порівняльний аналіз та додаткові матеріали, щоб в усій повноті відтворити це специфічне соціальне явище. До початку ХХІ ст. історики майже не писали і навіть не згадували Україну в революційному тероризмі другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Перше фундаментальне видання з порушеної теми – монографія «Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ – ХХ ст. Історичні

ВСТУП

нариси» побачила світ лише у 2002 р. Там частково висвітлюється історія тероризму в цей період, але не в усій повноті. Для поглиблення і розширення цієї важливої проблеми в історії України підготовлена пропонується увазі читачів монографія.

На межі 80–90-х рр. ХХ ст., коли історичні процеси, взагалі минуле почало висвітлюватися під новим кутом зору, більш об'єктивно і правдиво, без обов'язкових раніше ідеологічних настанов, у Російській Федерації побачили світ кілька десятків монографій, присвячених історії революційного та політичного тероризму. Це було актуально не лише в науковому плані.

У суспільстві й ХІХ, і ХХ століття називали «століттям тероризму», але наприкінці другого тисячоліття це явище набуло широкого розмаху в багатьох країнах світу. Коли людство зустрілося віч-на-віч із терористичною хвилею, небаченою за масштабами і формами, історики вирішили згадати російський революційний тероризм півторастолітньої давності, який виник на півдні Російської імперії (а точніше на українських землях), і ґрунтовно вивчити його в ретроспективному плані. Щоб це зробити, необхідно вивчати численні статті про найгучніші теракти і біографії найвидатніших терористів

з позицій як революціонерів, так і силових структур, що вели боротьбу з терористичними організаціями «Народна воля», «Бойова організація Партії соціалістів-революціонерів», різноманітними бойовими групами анархістів, чорносотенців і навіть соціал-демократів. Дослідження цього питання неможливе без вивчення широкого комплексу архівних документів. Вони представлені нерівномірно — переважну більшість становлять джерела охоранки, жандармських управлінь та тогочасних центральних установ.

У даній роботі, що базується на архівних документах фондів Центральних державних архівів Російської Федерації, Центрального державного історичного архіву України, Києва та держархівів низки областей України, численних спогадах учасників тих подій, матеріалах тогочасної періодичної преси, а також працях зарубіжних істориків, юристів, суспільствознавців, зроблено акцент саме на революційному тероризмі другої половини ХІХ — початку ХХ ст. в Російській імперії та ролі в цьому русі України як її тогочасної складової, на різноманітних проявах цього явища та його впливу на історичний розвиток суспільства тогочасної Російської імперії та світу загалом.

ЛИСТОК НАРОДНОЙ ВОЛИ.

СОЦИАЛЬНО-РЕВОЛЮЦИОННОЕ ОБОЗРЕНИЕ

Цена 20 коп.

1

НОВАЯ ЭРА.

...следует советам и руководству наших предводителей дворянство и не переставая издирать и истязать слухам и толкам о переделах земель, деревнях, прорезках и тому подобному. Эти слухи распускаются нашими врагами.

было обладать даром пророчества, зать в такой точностью все, что случится коронации; для этого доставать действительное положение венецианские обещания, которые право и налево нечестивыми устами врателей и полиции (в видах предпологавшегося даже покушение в заблуждение разве только людей да лишенных возможности в действительности наших заключенных, которых просили, даже умоляли ничего не предпринимать по случаю, которым давали обещание отослать политическую амнистию и переи в смысле простора для мирной соф деятельности. Когда они нам нимы отвечали им, что покушение все принимается, но что их тем не менее маньяют, что издающий порядок до что прибегает ко лжи, что в действительности ожидать от правительства только рассказали в брошюре, выпущенной по дню, то есть ничего для мысли, свой очень много для всего, им противояк все это и случилось. Конечно: ишли много чинов, орденов и наград; моты и привилегии (в роде закрытия р.); дворянство—сложение—многочимок и даже целую дворянскую эру... получило ничего, ни малейшего расх прав; печать осталась попрежнему

бедоношам и интуитивам, и молчаливо, и бестолково, и вообще все равнодушие к себе оставили циничному без всяких прав и полной зависимости от полиции и духовенства и отнесения к ирелигиозным сектам. Теперь даже «Нов. Времени» расчухало это благо освобождения советам, которым сначала так восторгались.

Народ получил сложение такой ничтожной суммы безнадежных недоумок, что услужливые газетчики должны были, приличия ради, увеличивать их цифру еще цифрой прежде познанных выкупных платежей и сложившей подушной подати. Политически же всеобщие и заключенные не получили и даже помилованные их всецело предоставлено М. В. Д., который еще не приступил к этому усмотрению. Между тем дела о кукуевской катастрофе, о погонцах, о Спаритине и т. д. превращены; между тем тысячи, может быть, и десятки тысяч грабителей, убийц и воров выданы на свободу. Помылованные в целовек, приговоренных к смертной казни, было скорее делом величайшего ханжества, лицемерия и жестокости, чем актом действительной милости или поправки правосудия, приговорившего людей (как, напр., Златопольского и Буцаевича) к смертной казни без всяких доказательств их виновности, на основании одних только показаний шпионов да сумасшедшего Гольденберга. Таким образом: для крестьянства—дворянская эра, для лучшей и самоотверженной интеллигенции—издевательство и мучительная смерть. Говорили еще об освобождении и возвращении на родину Чернышевского, который подходит под манифест. Слух этот поддерживается и до сих пор придворными востовщиками, но все не переходит в действительность, а если наме чаяния и осуществятся, то, конечно, прежде всего в видах желанья—показать растоптанную русскую интеллигенцию, что из нее можно сделать. Показать на горизонте страдальческое, измученное, с потухшим взглядом лицо старика,

НАРОДНА

СОЦІАЛЬНО-РЕВО

ОБІЗУ

РЕВОЛЮЦІЙНИЙ ТЕРОРИЗМ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

ВИТОКИ І ЗАРОДЖЕННЯ ТЕРОРИЗМУ

Олександр II

Російський масовий тероризм бере початок у 60-х роках ХІХ ст. Зарубіжні історики однак називають батьківщиною терору Францію, а тероризму — Росію. Україна, що входила до складу Російської імперії, також була втягнута в його орбіту. На її території революціонери здійснювали терористичні акти, представники різних народів, які проживали в Україні, брали участь у революційних організаціях, тут постійно перебували терористи — уродженці інших регіонів Росії. До речі, перші паростки цього лиходійства в Російській імперії з'явилися на її півдні, а точніше, в Одесі та Миколаєві, хоча найбільш резонансні терористичні акції були здійснені в Петербурзі. «Український слід», як зазначав М.С. Грушевський, яскраво простежується у найгучнішому в історії ХІХ ст. теракті — вбивстві народовольцями російського царя Олександра II.

Після поразки Росії в Кримській війні 1853—1856 рр., що яскраво показала відсталість самодержавно-кріпосницького ладу, на престол

ВИТОКИ І ЗАРОДЖЕННЯ ТЕРОРИЗМУ

у 1855 р. вступив Олександр II, який змушений був стати на шлях реформ. Причиною цього було те, що він зіткнувся з масовими селянськими заворушеннями, яких наприкінці 1850—на початку 1860-х років щорічно відбувалося сотні, а то й тисячі. 1859—1861 рр. в радянській історичній науці названо періодом «першої революційної ситуації». Щоб ліквідувати її, Олександр II пішов на підписання 19 лютого 1861 р. Маніфесту та Положення про ліквідацію кріпацтва і звільнення селян від поміщицької залежності. Ця кріпосницька реформа відкривала шлях для розвитку капіталізму в Російській імперії.

Як свідчить історія, розпочинати будь-які реформи небезпечно передусім для правителів держави та їхнього найближчого оточення. Саме в такі моменти часто на арену суспільно-політичного життя виходить тероризм — найдієвіша форма протесту представників різних верств суспільства проти кардинальних змін у його житті.

Очевидно, пізніше, коли тероризм набув широкого розмаху і безпосередньо загрожував цареві, Олександр II збагнув, що над будь-яким правителем Росії, який затіяв реформи, завжди висітиме невблаганний рок. Що б він не робив, у нього завжди знайдуться вороги, які належатимуть до різних, навіть діаметрально протилежних таборів. Консерватори зустрічали в штики будь-які нововведення, бо хотіли жити так само, як їхні батьки й

діди. На протилежному фланзі суспільства менш заможні, а то й взагалі знедолені люди чекали змін на краще і якомога швидше. У них не було часу чекати, і якщо вони не відчували реального поліпшення свого становища, то теж звинувачували царя-реформатора в обдурюванні народу, лицемірстві та зраді. І перші, й другі рано чи пізно ставали зятими ворогами імператора, який спробував змінити життя у державі, і певна частина людей прагнула поквитатися з ним за свої розчарування. Найпростіше це було зробити шляхом організації терактів і, зрештою, царевбивства.

У тодішньому суспільстві виникла непохитна впевненість, що настав час розкріпачення людської особистості, до якого б стану вона не належала. Багато людей хотіли знайти собі гідне застосування, прагнули працювати на користь звільненого народу. Але й у нових установах та організаціях перевага була віддана людям старого гарту, з притаманним їм сприйняттям життя і бачення найближчих перспектив розвитку суспільства. За таких умов прихильникам прогресу доводилося діяти в пасивній чи недоброзичливій обстановці й урешті-решт відмовлятися від своїх переконань та планів. Владі необхідне було беззаперечне виконання її наказів, і її не цікавили суспільна думка та нові підходи до розв'язання найактуальніших питань сьогодення.

Можна з упевненістю твердити, що тероризм несумісний з українським

менталітетом. Це, як правило, зброя невеликих народів, досить відсталих або ж пригноблених настільки, що єдиний порятунок для себе вони бачать у знищенні монархів, а також представників влади різних рівнів. В Україні терористами були, зокрема, євреї, які мешкали тут у «смугі осілості», та поляки. Першими жертвами тероризму в Російській імперії ХІХ ст. стали саме українці. Під час повстання декабристів на Сенатській площі в Санкт-Петербурзі 14 грудня 1825 р. внаслідок теракту, здійсненого відставним поручиком П.Г. Каховським, загинув нащадок українського дворянського роду з Чернігівщини, герой Вітчизняної війни 1812 р. столичний військовий губернатор М.А. Милорадович.

Взагалі декабристи були першими, хто проголосив тероризм важливим чинником у своїй боротьбі проти царя. Вони планували здійснити теракт проти Миколи І напередодні виступу, потім послали вбити його прямо на Сенатській площі декабриста Якубовича, який, проте, не наважився на цей крок. У жовтні 1835 р. польський дворянин Ю. Рудковський зібрав групу своїх прибічників ніби для того, щоб заарештувати У. Кармалюка (Карманюка), ватажка подільських селян, які боролися проти кріпосництва. У хаті селянки О. Прошкової у селі Кариченцях-Шляхових Летичівського повіту 10 жовтня о 4 годині ночі Рутковський відразу ж після приходу У. Кармалюка, не думаючи про аре-

шт, вистрілив із двостволки і убив на місці селянського бунтаря¹.

Тероризм був важливим чинником боротьби із самодержавством та існуючим ладом, хоча спочатку й не головним.

Після тривалого і жорсткого царювання Миколи І Олександр II намагався діяти ліберальними методами, що, за словами відомого російського історика В.Й. Ключевського, значно послабило позиції самодержавства. Внаслідок цього відбулися докорінні зміни в самому суспільстві. Потаємні імпульси невдоволення існуючим ладом, владою, законами, які завжди існують у суспільстві та постійно накопичуються, вийшли на поверхню. Прогресивні, здавалося б, реформи 60–70 років ХІХ ст. лише збурили значну частину народу, породили надії, яким не судилося одразу ж збутися. Такий стан справ викликав ще більше невдоволення в суспільстві. На арену вийшли «нові люди», яких не задовольняли ні скасування кріпосного права, ні численні реформи, що відкривали Росії шлях до розвитку капіталістичних відносин, ні їхнє власне становище у тогочасному суспільстві.

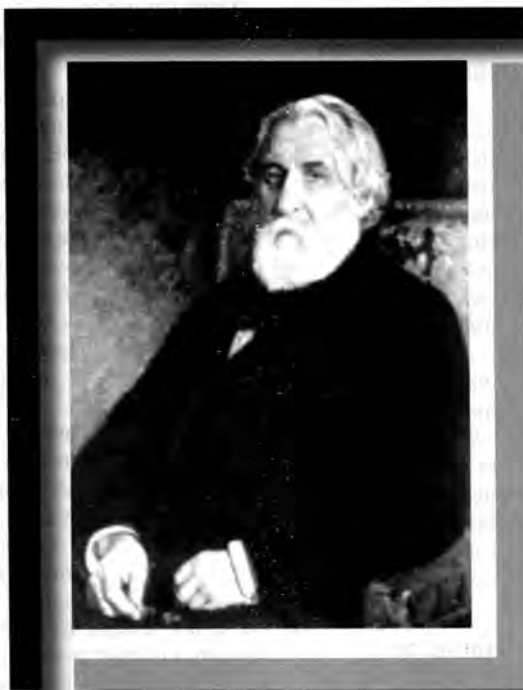
Це була велика соціальна група, що складалася переважно з молодих людей, які, маючи певні знання, здобуті у гімназіях, духовних семінаріях, інститутах та університетах, прагнули посісти престижні місця в суспільстві, змінити його на свій лад. Це були представники усіх верств населення — діти священнослужителів,

ВИТОКИ І ЗАРОДЖЕННЯ ТЕРОРИЗМУ

купців, міщан, лікарів, учителів тощо. Вони прагнули витіснити дворянство — «священну основу імперії», — яке впродовж століть обіймало високі державні посади. Їх драгували представники влади, які насаджували у державі свій стиль і методи життя, закріплені відповідними законами. Ф. Достоевський висловив почуття молодих людей того часу, заявивши на процесі петрашевців про те, що безглуздо було вчитися, здобувати знання та освіти, якщо твоя власна думка не впливає на суспільне життя.

Молодь, яка «вивчилася», хотіла не лише вільно говорити, а й активно діяти. Крім тих, хто перебільшував, і тих, міг об'єктивно оцінити та практично застосувати свої здібності, були тисячі молодих людей, які розуміли, що, в силу різних об'єктивних і суб'єктивних причин, не зможуть чогось досягти у житті й самоствердитись. Єдине, що їм залишалося — скептично дивитись на суспільно-політичні процеси, які

відбувалися в державі, й піддавати усе критиці. Освіта дала підстави багатьом представникам молоді, які з різних причин не змогли закінчити ВНЗ, вважати себе вищими і розумнішими за інших людей. «Нових людей» називали різночинцями.

І.С. Тургенєв

Російський письменник І.С. Тургенєв увів у 1862 р. в ужиток термін «нігілізм», який сповідував герой його роману «Отцы и дети» Базаров. Він відкидав усе і вся й проголошував, що дух руйнівний є духом творчим. Події роману відбуваються у 1859 р. Активним популяризатором та пропагандистом нігілізму

став літературний критик і публіцист Д.І. Писарєв. До речі, обидва вони, і письменник, і критик, тривалий час підтримували тісні стосунки з відомою українською письменницею Марком Вовчком.

Пізніше з легкої руки літератора П.Д. Боборикіна освічені люди почали називатися «інтелігенцією» (до цього вони звали себе «публікою»).

Людей, які вийшли в Росії у пореформенний час на політичну арену, називали ще «шістдесятниками». Вони й стали тією аудиторією, для якої творили О. Герцен, Ф. Достоєвський, М. Добролюбов, М. Чернишевський та інші письменники і політики й котра сприйняла погляди останніх та інтерпретувала їх, щоб зробити зрозумілими для широких народних мас. Переводячи ідеї літераторів на суспільно-політичні рейки, революційні мислителі створили багато праць, які (кожна на свій лад) закликали боротися проти реакційної гнобительської політики царизму, визначали шляхи досягнення політичних свобод, зміни існуючого ладу. Це були, зокрема, М.О. Бакунін, П.М. Ткачов, П.Л. Лавров, Г.В. Плеханов, а також М.П. Драгоманов, який обстоював право українського та інших народів Російської імперії на вільний національний розвиток.

Значний вплив на революціонерів-демократів та соціалістів епохи падіння кріпосного права мали передові ідеї західноєвропейських теоретиків, соціологів і публіцистів. Якщо спочатку терміни «нігілізм» та «нігіліст» сприймалися у суспільстві не дуже серйозно, а роман «Отцы и дети» викликав невдоволення як у певної частини молоді, так і в людей похилого віку, то невдовзі нігілізмом і людьми, які його сповідували зацікавилось III відділення. У 1869 р. його керівництво констатувало: «Російський нігіліст поєднує в собі західних: атеїста, матеріаліста, революціонера,

соціаліста і комуніста. Він запеклий ворог державності та суспільного ладу, він не визнає уряду. Однак це не заважає йому використовувати, де і наскільки можливо, той самий уряд, під який він підкопується. Для чоловіків казенні стипендії у вищих навчальних закладах, зарплатня з державних коштів на цивільній службі, посади викладачів у державних училищах; для жінок місця акушерок, служба у телеграфному відомстві, або хоч атестат з казенною печаткою на посаду гувернантки — ось ті матеріальні засоби, на які переважно існує нігілізм в Росії».² Центральний орган політичного розшуку та слідства прогнозував, що нігілісти Російської імперії, пройшовши тим самим шляхом що й європейські, організують опозицію всьому суспільству і зроблять спробу створити четвертий, особливий стан безстанових людей.

Лідери нігілістів, констатувало III відділення, перебуваючи переважно в Женеві, пересилали в Росію літературу і прокламації із закликами вчинити криваві розправи над чиновниками, поміщиками, елітою імперії, але це марна праця, оскільки ці пропагандисти не мають на батьківщині ні історичного, ні рідного ґрунту. Нігілістська пропаганда хоча й дає певні результати, але їй піддаються лише кілька сотень людей, які через свої особисті невдачі, невміння жити та лінощі витіснені із суспільства й озлоблені на нього, але корпус жандармів має сили і можливості придушити цю крамолу.

ВИТОКИ І ЗАРОДЖЕННЯ ТЕРОРИЗМУ

Рух різночинно-демократичної інтелігенції, яка у другій половині XIX ст. практично сповідувала комплекс різноманітних ідеологічних поглядів, увійшов в історію під назвою народництва. У лавах народників визрів і поширився у різних формах тероризм як найефективніший спосіб боротьби із самодержавством. Відомий російський філософ, літератор, громадський і політичний діяч М.О. Бердяєв, який народився і навчався у Києві, констатував, що народництво у XIX ст. являло собою максималістський терористично-революційний рух.

Загалом же варто зазначити, що російська інтелігенція завжди відмежовувалась від простого народу, ставила себе вище за нього, та водночас розуміла, що насамперед без селян а також без робітників вона нічого не зможе змінити у суспільстві. Тому інтелігенція їй ставила собі за мету шляхом агітації та пропаганди підняти їх на революцію. Марнославність інтелігенції їй стала причиною останньої, а свобода для народу була лише приводом до неї. Загалом же різночинна інтелігенція у боротьбі із самодержавством шукала гостроти почуттів, імітувала свою значимість у житті суспільства, а насправді не знала, якою стане, отримавши владу, і що з нею робитиме.

З 1861 до 1864 р. діяло таємне революційне товариство інтелігенції, яка була невдоволена половиною частістю виданого 19 лютого 1861 р. Маніфесту і Положення Олександра II про звільнення селян від кріпац-

тва. В основу програми товариства були покладені ідеї, висловлені М.П. Огарьовим у статті-прокламації «Що потрібно народу?». Відповідь на це запитання — «Земля і воля» — стала програмою для революційного руху 60–70-х рр. XIX ст. і дала назву товариству (1862 р.).

У листопаді 1862 р. в Петербурзі було створено керівний орган «Землі і волі» — Російський центральний народний комітет. Провідну роль у діяльності товариства відігравали брати М.О. і О.О. Серно-Соловйовичі, О.О. Слєпцов, С.С. Римаренко, В.С. Курочкін, М.І. Утін та ін. В Україні революційну пропаганду здійснювали І.О. Андрушенко, В.М. Білозерський, А.І. Нечипоренко, В.С. Козлов. У листопаді 1862 р. до складу «Землі і волі» увійшла військово-революційна організація у Варшаві, яку створили український демократ А.О. Потебня — учасник замаху на командуючого 1-ю російською армією, що дислокувалася у Царстві Польському, генерала О.М. Лідерса та борець за незалежність Польщі Я.В. Домбровський, уродженець Житомира. Головною метою товариства «Земля і воля» було здійснення масового селянського повстання (планувалося на 1863 р.) і повалення існуючого ладу, введення республіканського правління, запровадження виборного самоуправління, скликання Земського собору (Установчих зборів) тощо. З метою реалізації своєї програми товариство підтримувало зв'язки з редакцією «Колокола», а О.І. Герцен став головним

І.В. Плеханов

закордонним представником «Землі і волі». В 4 підпільних друкарнях землевольці налагодили випуск відозв, що так і не дійшли до тих, кому призначалися. У російській історіографії ідейним керівником «Землі і волі» вважається М.Г. Чернишевський.

У 1862 р. у зв'язку з травневими пожежами у Петербурзі й виходом у цей же час прокламації «Молодая Россия» студента П.Г. Зайчневського, у якій прозвучали заклики до тероризму, власті почали наступ на революціонерів. Було призупинено випуск журналів «Современник» та «Русское слово», заарештовано М.Г. Чернишевського та деяких керівників «Землі і волі». У 1863 р. масового селянського виступу не відбулося, але розпочалося Польське повстання 1863–1864 рр., що було придушене царськими військами. У «Землі і волі» виникла ідейна й ор-

ганізаційна криза. Наприкінці 1863 р. багато гуртків землевольців припинили свою діяльність. У березні 1864 р. «Російський центральний народний комітет» розіслав на місця директиву про саморозпуск товариства.

Майже одночасно з приходом до влади Олександра II пролунали в Росії відверті заклики до тероризму як найефективнішого засобу досягнення соціальних і політичних змін у країні. В оприлюдненій 1862 р. П. Зайчневським прокламації «Молодая Россия» прозвучали ультратерористичні заклики. Тут яскраво простежувався зарубіжний вплив — невдачі революції 1848 р. й поширення після цього тероризму в країнах Європи. (Існувала, наприклад, організація «Молода Італія», члени якої Ф. Орсіні та Пієрі 14 січня 1858 р. вчинили замах на французького імператора Наполеона III. Імператор не постраждав, але було вбито та поранено багато випадкових перехожих.)

У Росії почали виникати гуртки, в яких романтично налаштована молодь вела тривалі дискусії «про світле майбутнє людства». Інколи вона порушувала питання про антиурядовий тероризм як ефективний шлях до побудови нових, справедливих і демократичних відносин у країні. Один із таких гуртків був створений 1863 р. М. Ішутіним під назвою «Пекло». Його члени вивчали теоретичні питання тероризму. Коли ж 14 квітня 1865 р. в США театральний актор Дж. Бут здійснив теракт, убивши президента А. Лінкольна, один із членів організації, Д. Каракозов вирішив організувати

ВИТОКИ І ЗАРОДЖЕННЯ ТЕРОРИЗМУ

у Петербурзі замах на Олександра II. Теракт був здійснений 4 квітня 1866 р. у Літньому саду під час прогулянки імператора, але невдало. На заваді терористу-дворянину став селянин Й. Комісаров, який вибив зброю у Каракозова. Існує версія, що Каракозову ніхто не перешкодив. «Рятівником імператора» зробив Комісарова генерал Е.І. Тотлебен — герой оборони Севастополя під час Кримської війни, а згодом — тимчасовий одеський генерал-губернатор (1879—1880 рр.). Він зрозумів, що «героїзм» простого селянина — деталь, яка позитивно вплине на суспільство. За збігом обставин Комісаров був земляком І. Сусаніна, який ще у 1613 р. ціною власного життя врятував від польських інтервентів першого царя з династії Романових — Михайла. Те, що більш як через 250 років знову костромський селянин урятував російського імператора Романова, було до певної міри символічно. На першому ж після замаху допиті у III відділені Д. Каракозов заявив, що ніхто йому не вибивав зброї, а не влучив він у царя, бо дуже поспішав³. У багатьох містах Російської імперії, зокрема в Києві, Одесі, Харкові, став популярним такий жарг: «Хто стріляв у царя? — Дворянин. — А хто ж урятував самодержцзя? — Селянин. — І як же його нагородили? — Зробили дворянином».

Існує ще одна версія врятування імператора від кулі терориста. Будучи спадкоємцем престолу, а потім і царем, Олександр II був людиною велелюбною, і жінки відігравали

важливу роль у його житті. У 1866 р. 47-річний самодержець палко закохався у 17-річну княжну Катерину Долгоруку. Їхні перші, таємні, як здавалося Олександрові, побачення відбувалися у Літньому саду. Цар дав розпорядження під час своїх прогулянок не пускати туди неохайно і бідно одягнених людей. 4 квітня Д. Каракозов хотів проникнути у Літній сад через один із бокових входів. Але унтер-офіцер А. Лаксін не пропустив громадянина у чорному старенькому пальті й картузі. Коли Олександр II уже гуляв алеями, незнайомиць ще раз підійшов до поліцейського і почав вимагати пропустити його на територію парку. Знову отримавши відмову, він пішов до центрального входу, де й вистрілив у імператора. Коли Д. Каракозова схопили, унтер-офіцер упізнав у ньому того чоловіка, що так настирливо рвався у Літній сад через боковий прохід.

Подія 4 квітня 1866 р. мала великий резонанс у Росії. Вперше у царя стріляв простий підданий. Раніше царевбивцями були представники оточення монарха або ж члени його почту, царедворці тощо. Й хоча 25 травня наступного року подібну акцію здійснив учасник польського повстання 1863—1864 рр., уродженець Волинської губернії А. Березовський у Парижі (він стріляв у екіпаж, в якому їхали Наполеон III, Олександр II і його спадкоємець Олександр III), саме постріл Каракозова зробив тероризм реальністю. У 1866 р. при канцелярії Санкт-Петербурзького

С.Н. Нечаєв

градоначальника було створено таємно-розшукове відділення, яке мало забезпечувати охорону імператора і боротьбу з державними злочинами, зокрема з терактами.

Щоб представити замах Д. Каракозова на царя не знаменною подією у революційному житті Росії, а прикритим непорозумінням, слідча комісія назвала головною причиною спроби царевбивства смертельну хворобу терориста, який нібито хотів у такий спосіб покінчити життя самогубством. Сам же Д. Каракозов на допитах прагнув видати себе за учасника дворцевого перевороту, за допомогою якого певними колами високих посадовців планувалося насильно замінити на царському престолі Олександра II його братом — великим князем Костянтином Олександровичем. Щоправда, за свідченням терориста, замах він вчинив з власної ініціативи. Привертає увагу той факт, що доктор О.О. Кобилін

лікував Каракозова від «смертельної хвороби» наркотичними препаратами, а усі члени революційного гуртка «Ад» знали про намір терориста вчинити замах на царя. Майже за три тижні до теракту про це знав і петербурзький генерал-губернатор О.А. Суворов. 14 березня він отримав повідомлення від якогось «студента», в якому йшлося про підготовку замаху на життя Олександра II. Автор листа зажадав зустрітися з генерал-губернатором, якщо у «Полицейских ведомостях» буде опубліковане відповідне запрошення на ім'я громадянина «NNN». О.А. Суворов запросив «студента» до себе, але той так і не з'явився. Слідство і суд над Д. Каракозовим і його соратниками велися з квітня до серпня 1866 р. 16 травня терорист зробив невдалу спробу покінчити життя самогубством. Його найближчі родичі змінили прізвище і стали називатися Михайловими-Рославлевими. 31 серпня 1866 р. верховний кримінальний суд виніс Д. Каракозову вирок — страта через повішення. З вересня його було повішено на Смоленському полі у Петербурзі. Й. Комісаров отримав за свій «подвиг» маєток, велику грошову винагороду та звання спадкового дворянина з додатком до свого прізвища «Костромський». Дворянство відіграло трагічну роль у житті селянина-героя — він остаточно спився і вчинив самогубство.

Замах Д. Каракозова вплинув на долю двох високих сановників. У день теракту у відставку подав шеф жандармів, начальник III відділення

ВИТОКИ І ЗАРОДЖЕННЯ ТЕРОРИЗМУ

В.А. Долгоруков, якого 11 квітня замінив на цій посаді обер-поліцеймейстер Петербурга П.А. Шувалов. Тоді ж було звільнено столичного генерал-губернатора О.А. Суворова, а посаду ліквідовано.

Значну роль у популяризації та поширенні ідей тероризму в Росії відіграв упродовж 1868—1869 рр. авантюрист за покликанням С. Нечаєв. У 1869 р. він деякий час мешкав у Києві та Одесі, де планував створити терористичну організацію. У 1869 р. Нечаєв побував у Женеві, де зустрівся з Герценом, Огарьовим, Бакуніним і отримав від них кошти на проведення пропагандистської кампанії в Росії. Але цього йому було замало. Він не міг змагатися в інтелекті з Герценом, Чернишевським, Бакуніним, Лавровим та іншими теоретиками різних революційних ідей і течій. Нечаєв перебував під сильним впливом замаху Д. Каракозова. Бажаючи якось заявити про себе і прагнучи впливати на інших людей, С. Нечаєв проголосив теракти обов'язковою складовою діяльності будь-якої революційної організації. Він склав навіть список перших жертв, до якого, щоправда, цар не входив. Останнього, на його думку, слід було зберегти для «мужицького суду». Сталося так, що першими активну боротьбу проти Нечаєва розпочали київські високі чини — місцевий генерал-губернатор О.М. Дондуков-Корсаков та начальник ГЖУ О.С. Павлов.

Нечаєв добре знав, що царизм вважав своїм основним ворогом Герцена

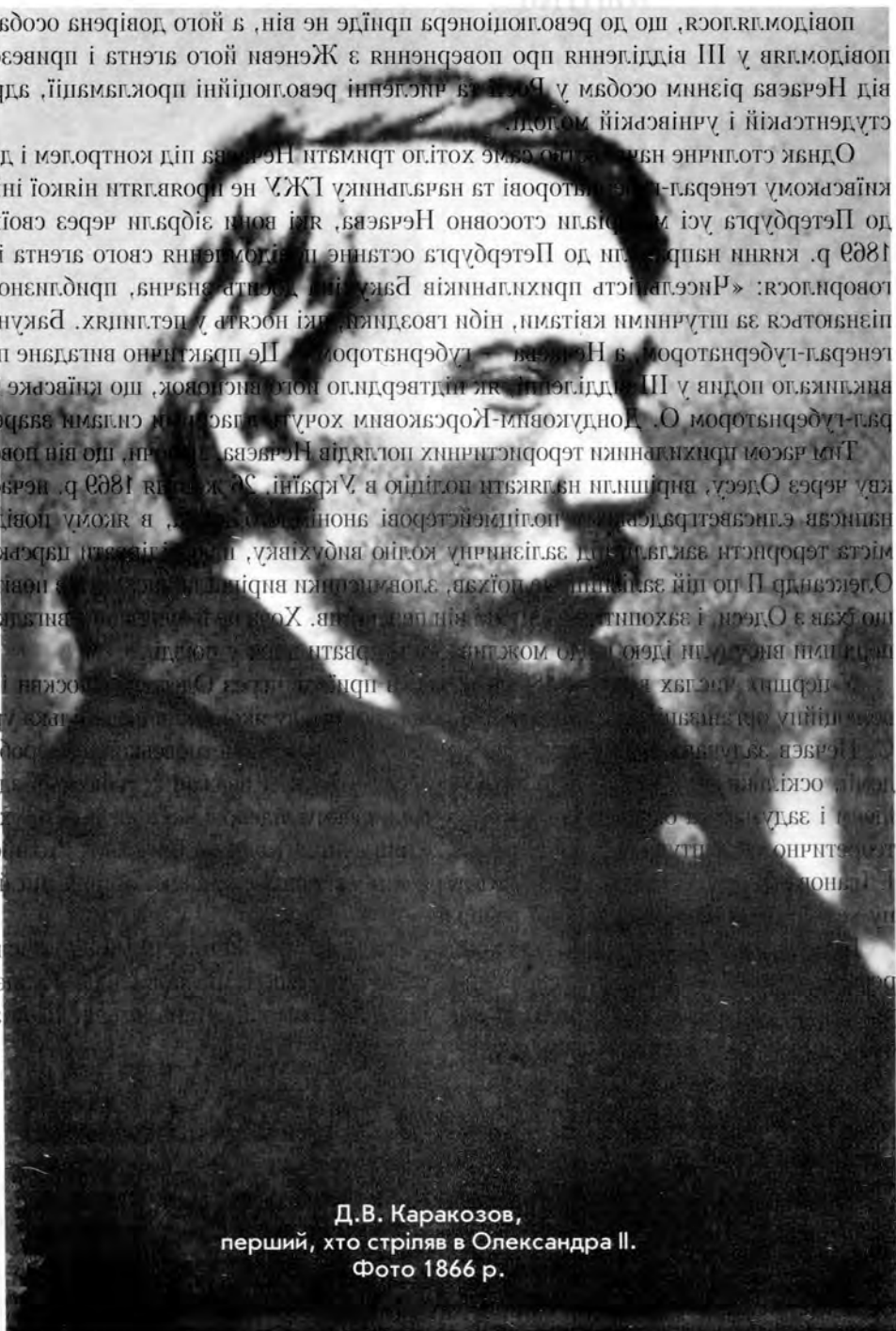
Молода київська терористка
В.І. Засулич

і його «Колокол», а також усіх його поплічників. З-за кордону в Росію йшли тисячі листів, революційного змісту прокламацій та друкованих видань. Оскільки затримати тих, хто відправляв цю кореспонденцію, було неможливо, жандарми вирішили арештовувати тих, кому ці листи адресувалися. Цим скористався Нечаєв і почав розсилати послання в різні міста Російської імперії. Бакуніну і Огарьову він пояснив, що чим більше адресатів буде заарештовано поліцією, тим суттєвіше зросте кількість невдоволених і вороже налаштованих до самодержавства поважних людей.

Влітку 1868 р. вихованець Київської духовної академії В.А. Маврицький отримав листа, у якому Нечаєв запрошував його приїхати до Женеви. Лист потрапив до ГЖУ, і його начальник Павлов продиктував Маврицькому відповідь, у якій

РЕВОЛЮЦІЙНИЙ ТЕРОРИЗМ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

Д.В. Каракозов,
перший, хто стріляв в Олександра II.
Фото 1866 р.

ВИТОКИ І ЗАРОДЖЕННЯ ТЕРОРИЗМУ

повідомлялося, що до революціонера приїде не він, а його довірена особа. 18 червня Павлов повідомляв у III відділення про повернення з Женеві його агента і привезені ним 14 послань від Нечаєва різним особам у Росії та численні революційні прокламації, адресовані переважно студентській і учнівській молоді.

Однак столичне начальство саме хотіло тримати Нечаєва під контролем і дало розпорядження київському генерал-губернаторові та начальнику ГЖУ не проявляти ніякої ініціативи і надіслати до Петербурга усі матеріали стосовно Нечаєва, які вони зібрали через своїх агентів. 3 серпня 1869 р. кияни направили до Петербурга останнє повідомлення свого агента із Женеві, у якому говорилося: «Чисельність прихильників Бакуніна досить значна, приблизно 50 осіб, вони розпізнаються за штучними квітами, ніби гвоздики, які носять у петлицях. Бакуніна вони називають генерал-губернатором, а Нечаєва — губернатором»⁴. Це практично вигадане повідомлення не так викликало подив у III відділенні, як підтвердило його висновок, що київське ГЖУ разом із генерал-губернатором О. Дондуковим-Корсаковим хочуть власними силами заарештувати Нечаєва.

Тим часом прихильники терористичних поглядів Нечаєва, знаючи, що він повертатиметься в Москву через Одесу, вирішили налякати поліцію в Україні. 26 жовтня 1869 р. нечаєвець М. Троїцький написав елісаветградському поліцмейстерові анонімного

листа, в якому повідомлялося, що біля міста терористи заклали під залізничну колію вибухівку, щоб підірвати царський потяг. Оскільки Олександр II по цій залізниці не поїхав, зловмисники вирішили висадити в повітря поштовий поїзд, що їхав з Одеси, і захопити гроші, які він перевозив. Хоча це й була лише вигадка, але саме нечаєвці першими висунули ідею щодо можливості підірвати царя у поїзді⁵.

У перших числах вересня 1869 р. Нечаєв приїхав через Одесу до Москви і створив таємну революційну організацію «Народна розправа», до складу якої увійшли й кілька уродженців України. С. Нечаєв залучав до свого гуртка переважно студентів Петровської землеробської та лісної академії, оскільки не падо високо цінував їхній інтелект і вважав їх найбільш здатними вірити його ідеям і задумам та беззаперечно підкорятися своєму лідерові. «Творець розрухи» здійснив спробу теоретично обґрунтувати тероризм. Сам же він вчинив лише один теракт, і то проти свого соратника І. Іванова, який виступив проти диктаторських замашок керівника організації й міг викрити міфічну керівну структуру «Народної розправи».

Вбивство, яке сколихнуло всю країну, здійснили 21 листопада 1869 р. п'ять членів «Народної розправи»: С. Нечаєв, П. Успенський, М. Ніколаєв, І. Піжов та О. Кузнецов. Цікаво, що в убивстві Іванова використане ім'я відомого терориста Д. Каракозова. Щоб заманити жертву в безлюдне місце і здійснити там

РЕВОЛЮЦІЙНИЙ ТЕРОРИЗМ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

свій жорстокий задум, М. Ніколаєв повідомив І. Іванова, що на території Петровського парку існує невідомий нікому грот, де захована з часів слідства і суду над Д. Каракозовим друкарня, що колись випускала антицарську літературу. Іванов пішов туди і був убитий.

Нечаєв і уродженець Херсона О. Кузнецов утекли до Петербурга. Нечаєв виїхав за кордон, а інші учасники вбивства Іванова 3 грудня 1869 р. були заарештовані у Москві. Усіх засудили до каторжних робіт із подальшим засланням до Сибіру.

Ця історія має містичне закінчення — 27 грудня 1881 р., як колись І. Іванов, один із його убивць, П.Г. Успенський був безпідставно звинувачений у зрадництві й повішений у Карській в'язниці каторжанами — одеськими терористами А.М. Баламезом і Ф.М. Юрковським та київським народником І.К. Івановим.

«Нечаєвщина» була розгромлена царськими властями у 1871 р., а ідеї та дії С. Нечаєва, якого через два роки швейцарська поліція заарештувала і передала Росії, де він був засуджений до 20-річного тюремного ув'язнення, на деякий час викликали у багатьох революціонерів своєрідну алергію до тероризму. Щоправда, певна частина молоді бачила у тероризмі єдиний спосіб боротьби проти будь-якої реакції. Ці настрої особливо посилювалися після Паризької комуни 1871 р., коли революціонерам вдалося на деякий час захопити владу, розправитися з найненависнішими їм представни-

ками влади. Значною мірою увагу до тероризму привернуло й те, що жорстоке вбивство Іванова у гроті на території академії стало сюжетом для філософсько-психологічного роману «Бесы» Ф. Достоевського.

Написання цього твору мало свої причини. Замолоду Достоевський був членом петербурзького гуртка і переїхав 22 грудня 1849 р. на Семенівській площі в Петербурзі символічний «обряд розстрілу», а потім був позбавлений дворянського стану, засланий на каторгу, після відбуття якої відданий рядовим у солдати. У 1859 р. в чині прапорщика Достоевського було демобілізовано з армії й поновлено його статус потомственного дворянина.

Письменник негативно ставився до революційних гуртків і був вражений замахом Д. Каракозова на Олександра II, який фактично повернув письменнику свободу. Ф. Достоевський давно мріяв написати роман, у якому хотів показати негативний вплив революційних гуртків на молодь. Крім того, у нього були особисті причини написати такий твір. По-перше, його мати у дівочтві була Нечаєва, і він бачив у цьому щось символічне (головний герой роману має інше прізвище — Верховенський). До того ж, убитий І. Іванов був товаришем рідного брата Федора Михайловича Івана, який навчався у Петровській землеробській і лісній академії в Москві. Письменник уявляв, що на місці жертви нечаєвців міг опинитися його слабковольний брат.

У нечаєвському гуртку з азами тероризму ознайомилися В. Засулич,

ВИТОКИ І ЗАРОДЖЕННЯ ТЕРОРИЗМУ

В. Дебогорій-Мокрієвич, Ф. Волховський та ін. В. Засулич особисто знала Нечаєва і завжди, як згадувала пізніше, ніяковіла перед ним та його розмовами про тероризм, а її старша сестра була дружиною горезвісного убивці І. Іванова нечаєвця П.Г. Успенського.

Різноманітна інтелігенція створювала революційні гуртки, які ще О.С. Пушкін називав «мишоловками для молоді», висувала десятки їх лідерів. Вони займалися переважно революційною роботою серед студентів, з яких рекрутували нові кадри. У цьому середовищі формувалися майбутні терористи.

Як яскравий приклад такої трансформації можна навести біографію єврейського юнака з Миколаєва Соломона Віттенберга. Всебічно обдарований юнак цікавився математикою, музикою, театром, навчався у Віденському технологічному інституті,

де йому пророкували кар'єру великого вченого. Однак усі плани перекреслило те, що Віттенберг народився у небагатій ортодоксальній єврейській сім'ї, і батьки хотіли, аби син став ученим талмудистом і пропагував серед євреїв їхні релігійні постулати. У середині XIX ст. переважна більшість єврейської молоді хотіла вже жити по-новому, самостійно обираючи свій життєвий шлях. С. Віттенберг навчався у миколаївській гімназії, яку так і не закінчив через конфлікт із викладачем математики, котрий відчув, що гімназист знає цей предмет краще від нього. Цілий рік Віттенберг через матеріальну скруту займався підготовкою гімназистів старших класів до вступу в університети та інститути і робив це досить успішно. Його добре знали члени народницьких гуртків Миколаєва та Одеси, які й залучили юнака до революційної діяльності. Віттенберг одразу ж був

помилково заарештований як учасник теракту проти Гориновича в Одесі й просидів 6 тижнів у миколаївській морській в'язниці, де познайомився з боцманом Чорноморського флоту І. Логовенком та іншими матросами і солдатами. Під їхнім впливом він серйозно вирішив боротися проти самодержавства.

Вийшовши на початку 1877 р. на волю, Віттенберг залишив народницький гурток у Миколаєві й створив власний з метою ведення революційної агітації серед матросів та солдатів місцевого гарнізону. Насправді ж головним напрямом боротьби у гуртку Віттенберга став тероризм. 24 липня 1878 р., беручи участь у демонстрації молоді біля приміщення одеського військово-окружного суду, який виніс смертний вирок керівникові місцевої народницької організації, І. Ковальському, Віттенберг відкрив стрілянину з револьвера по поліції, після чого відразу ж утік до Миколаєва. На початку серпня вони разом із боцманом Логовенком та іншими матросами почали готувати замах на Олександра II, який у цей час мав прибути до Миколаєва — вибух на пристані у Спаському, околиці міста.

Територіально народники у Російській імперії розподілялися на «північних» — Петербург, Москва та ін. — та «південних» — Україна (у сучасній російській літературі їх чомусь називають «українофільськими» та ще й «націоналістичними»), — які підтримували між собою зв'язки. Так, один із перших народницьких гуртків,

т. зв. «чайковці», виник у Петербурзі в 1871 р. і мав відділення в Москві, Києві (очолювали його П.Б. Аксельрод, Я.В. Стефанович та ін.), Одесі й Херсоні (А.І. Желябов, А.О. Франжолі, Ф.В. Волховський та ін.). Ці гуртки існували недовго і займалися переважно поширенням літератури, проведенням агітації, передусім серед студентів, тощо.

Найбільшою організацією в Україні стала заснована у вересні 1873 р. «Київська комуна». Цей народницький гурток у Києві створили студенти — вихідці з дворянських родин — В.Ф. Фішер, К.К. Брешко-Брешковська (уродж. Веріго), її сестра О.К. Іванова, В.О. Бенецький та М.К. Судзиловський. Вони зняли велику квартиру, яка стала притулком революційної молоді. Тут відбувалися диспути на політичні теми, пропагувалися ідеї М. Бакуніна і П. Лаврова, точилися дискусії про шляхи поліпшення становища селян. Багато членів комуни «ходили в народ». Вони вели пропагандистську роботу в селах Київської, Подільської та Полтавської губерній. Адреса квартири гуртка постійно змінювалася. У діяльності «комуни» брали участь П.Б. Аксельрод, В.К. Дебогорій-Мокрієвич, Я.В. Стефанович, М.А. Коленкіна та ін., загалом більше 30 осіб.

До Києва часто приїжджали народники з Петербурга. На конспіративній квартирі нерідко жили і брали участь у засіданнях гуртка випадкові люди. Члени «Київської комуни»

ВИТОКИ І ЗАРОДЖЕННЯ ТЕРОРИЗМУ

не один раз підіймали питання про організацію терористичних актів, вважаючи їх найефективнішим засобом боротьби проти самодержавства. Гурток розпався восени 1874 р. після арешту поліцією переважної більшості відвідувачів квартири. Цьому значною мірою сприяв провокатор Смирнов, який надав властям інформацію про гурток та його членів.

Приклад «Київської комуні» запроваджували народники й в інших містах. Відомий терорист Л.М. Гартман у 1876 р. створив квартиру-«комуну» в Ростові-на-Дону, де зупинялися революціонери, які приїздили з інших міст.

20 народників, які залишилися на волі в Україні, організували у 1875 р. новий гурток «Південних бунтарів», які поселилися в Одесі та інших південноукраїнських містах. Інколи їх називали ще й «київськими», оскільки багато з них мешкали у Києві.

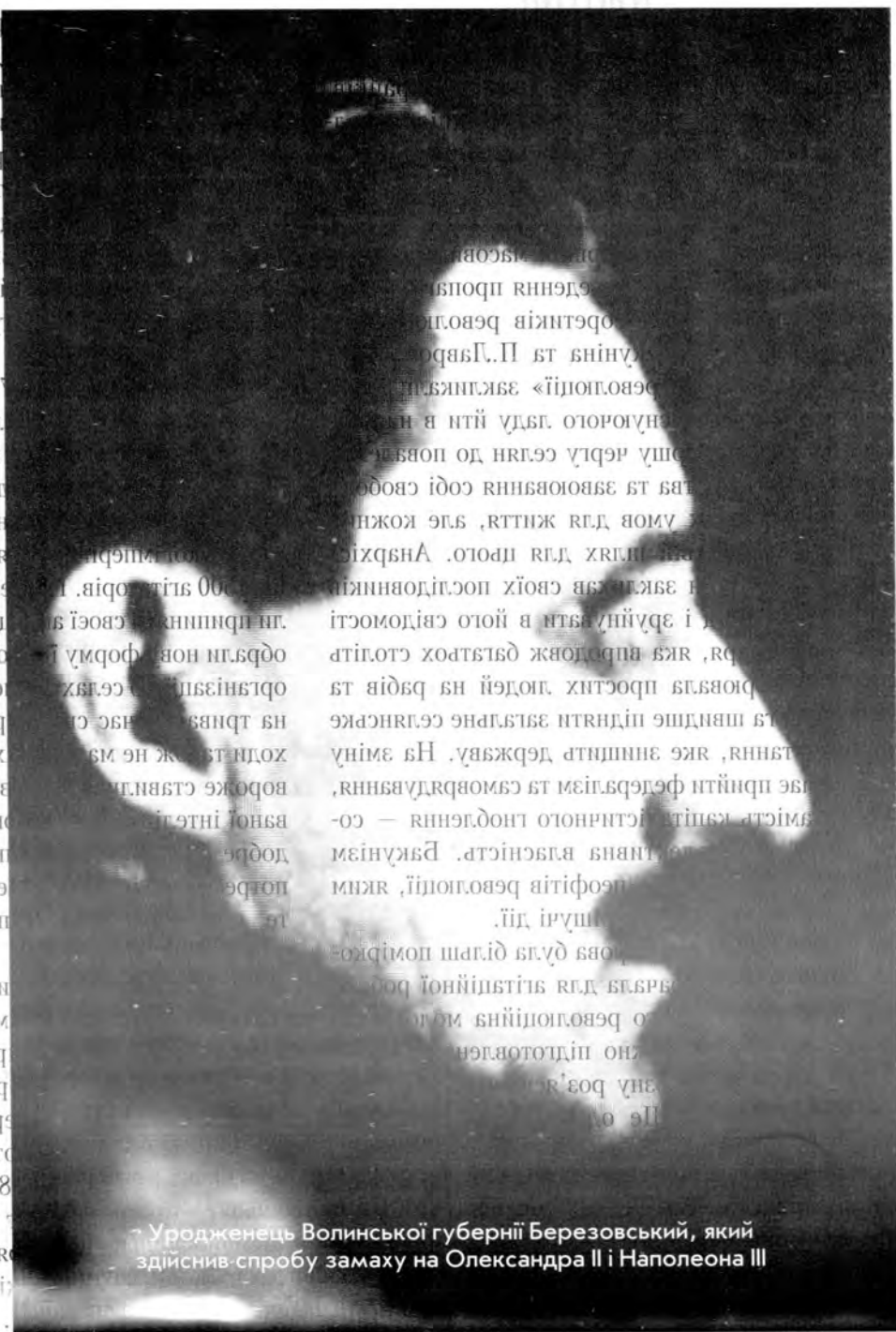
До «Південних бунтарів» увійшли відомі народники В.К. Дебогорій-Мокрієвич, Я.В. Стефанович, М.Ф. Фроленко, Л.Г. Дейч, В.І. Засулич та ін. Вони продовжували справу своїх попередників, живучи в селах Київщини та Херсонщини з метою підготовки там селянських повстань.

Інтелігенти були чужими для селян, не знали їхнього життя, побуту, ніколи не займалися сільськогосподарськими роботами, а тому їхні ідеї було неможливо втілити у життя. І вони знову заговорили про тероризм. Саме із цих народницьких гуртків вийшло

Київський, подільський і волинський генерал-губернатор О.М. Дондуков-Корсаков — борець із «нечаєвщиною»

згодом багато терористів, хоча спочатку деякі з них справляли жалюгідне враження. Л. Дейч, приміром, писав про родоначалницю російського тероризму В. Засулич та її подругу М. Коленкіну так: «Обидві вони були дуже сором'язливі, скромні, схильні до «самодокорів» і сумніву в своїх силах та здібностях»⁶. Після розпаду

Уродженець Волинської губернії Березовський, який здійснив спробу замаху на Олександра II і Наполеона III

ВИТОКИ І ЗАРОДЖЕННЯ ТЕРОРИЗМУ

гуртка «Південних бунтарів» наприкінці 1876 р. В. Засулич смертельно боялася залишити Київ і переїхати до Петербурга, щоб працювати в організації «Земля і воля».

Ця таємна організація виникла (а точніше, відновила діяльність «Землі і волі» початку 60-х років) восени 1876 р. у столиці під назвою «Північна революційно-народницька група», або «Північне товариство народників». До складу організації входило кілька десятків народників, зокрема М.А. Натансон, О.А. Натансон-Шлейснер, О.Д. Михайлов, Г.В. Плеханов, О.О. Квятковський, Д.А. Лизогуб, В.А. Осинський, С.В. Кравчинський, А.І. Желябов, С.Л. Перовська, М.Ф. Фроленко, В.М. Фігнер та ін. Землевольці підтримували тісні зв'язки з народниками, які діяли в Україні, й самі активно працювали у Києві, Одесі, Харкові та інших українських містах.

Взимку 1876–1877 рр. було розроблено програму «Землі і волі», яка у 1878 р. зазнала деяких змін та доповнень. Вважаючи сільську общину осередком соціалізму, а селянина природженим революціонером, члени організації ставили мету за допомогою масового селянського повстання повалити самодержавство, запровадити особливий (некапіталістичний) соціально-економічний розвиток у державі, передати землю в руки селянства. Розв'язання національного питання програма вбачала «у поділі Російської імперії на частини відповідно до місцевих бажань». Для реалізації

цих планів «Земля і воля» розгорнула активну агітаційну роботу серед селян, інтелігенції та робітників. Одночасно планувалися здійснення повстань, демонстрацій, страйків.

Агітаційно-пропагандистська акція народників («ходіння в народ»), головною метою яких було поширення соціалістичних ідей передусім серед селян, складалася з кількох етапів. Перший масовий похід на село передбачав пропаганду поглядів тодішніх теоретиків революційного вчення — М. Бакуніна та П. Лаврова. Хоча обидва «жертви революції» закликали юних борців проти існуючого ладу йти в народ і готувати насамперед селян до повалення самодержавства та завоювання собі свободи і пристойних умов для життя, але кожен проповідував свій шлях до цього. Анархіст М.О. Бакунін закликав своїх послідовників йти в народ і зруйнувати в його свідомості віру в царя, що впродовж багатьох століть перетворювала простих людей на рабів, та якомога швидше підняти загальне селянське повстання, яке знищить державу. На зміну їй має прийти федералізм та самоврядування, а замість капіталістичного гноблення — соціалізм і колективна власність. Бакунізм привертав до себе неохочі революції, яким подобалися прямі й рішучі дії.

Доктрина П.Л. Лаврова була більш поміркованою і передбачала агітаційну роботу в масах, для чого революційна молодь мала бути належно підготовлена та вести тривалу й серйозну

РЕВОЛЮЦІЙНИЙ ТЕРОРИЗМ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

роз'яснювальну роботу серед селян. Ще одним проповідником ходіння революціонерів в народ був ідеолог російського народництва П.М. Ткачов. Він ігнорував роль селянства у соціальній революції й стверджував, що воно лише скористається її завоюваннями у своїх інтересах. Ним була законспірована нечисленна організація революціонерів, яка шляхом змови повинна здійснити державний переворот. Але щоб народні маси підтримали змовників, він вважав за необхідне прищеплення селянам революціонерами правильних поглядів на життя. Таким чином, усі революційні ідеологи, які б доктрини та ідеї вони не сповідували, були єдині в одному — різночинній інтелігенції необхідно йти в народ і готувати селянство до революційної боротьби.

Пік агітації припав на 1874 р., але тоді хвилювання на селі, що виникли після Маніфесту 19 лютого 1861 р., який скасовував кріпацтво, заспокоїлося, і пропагандистська робота різночинців виявилась марною. У 37 губерніях Російської імперії поліція заарештувала більше 1500 агітаторів. Проте народники не думали припиняти своєї агітації серед селян. Вони обрали нову форму її проведення — шляхом організації по селах землевольцями поселень своїх представників на тривалий час. Ці заходи також не мали успіху, оскільки селяни вороже ставилися до революційно налаштованої інтелігенції й не могли збагнути її ідей, добре бачили нерозуміння нею мужицьких

потреб, нездатність уродженців міст до роботи, яку селяни виконують повсякденно з року в рік.

На території України виникли перші в імперії гуртки, які шляхом тероризму хотіли розв'язати політичні проблеми і після вбивства самодержця підняти народну революцію. Одними з перших українських народників теракт проти Олександра II організували у серпні 1878 р. в Миколаєві згадуваний раніше С.Я. Віттенберг і уродженець Херсонщини, колишній моряк Чорноморського флоту І.І. Логовенко, які хотіли для цього підірвати морську міну. План цей не був реалізований, а його ініціатори були пізніше страчені.

У Києві, крім революційних гуртків, до складу яких входили різночинці, переважно студенти, існували терористичні групи кримінальних злочинців. Відбувалося злиття карних злочинців з революціонерами. Об'єднував їх тероризм, спрямований нібито на боротьбу з існуючим ладом. У 1878 р. під керівництвом І. Басова в Києві було створено революційний гурток «Злодіїв-бунтарів терористичної фракції російської соціально-революційної партії». Найяскравішою постаттю у цій організації був онук київського купця О.С. Овчинников. Карний злочинець, який чотири рази сидів у в'язниці, він познайомився там із політв'язнями і з задоволенням примкнув до борців із самодержавством. Овчинников не читав забороненої літератури, не виступав на якихось зібраннях чи сходках, а

ВИТОКИ І ЗАРОДЖЕННЯ ТЕРОРИЗМУ

Віктор Малинка

продовжував разом з такими як сам здійснювати кримінальні злочини, прикриваючись гаслами боротьби за народні інтереси. Навесні 1879 р. вони разом з П. Горським та Й. Більчанським убили на березі Дніпра міщанина Кирилова, а потім біля пам'ятника святому Володимирі він сам застрелив дворянина Барановського. У проміжку між цими двома терактами «народоволець» устиг вкрасти пальто прокурора Київського окружного суду. 5 квітня під час арешту Овчинников викрикував непристойні слова на адресу царя.

На суді 3 липня 1879 р. Овчинников із задоволенням описав свій

життєвий шлях, зокрема перетворення з карного злочинця на революціонера-терориста. Його «виступ» навіть опублікувала газета «Народная воля», чим продемонструвала, що під свої знамена народовольці беруть усіх, не дивлячись на їхнє минуле, аби лиш вони могли вбивати, грабувати тощо.

Київський військово-окружний суд засудив О. Овчинникова і його соратників — «бандитів-терористів» до смертної кари, яка була замінена багаторічним ув'язненням. Повішено було лише Й. Більчанського⁷.

Це був не єдиний випадок, коли народники вербували до своїх організацій карних злочинців, яких використовували у терористичних акціях та для добування грошей на революційну боротьбу шляхом здійснення крадіжок. Так, у 1878 р. членом миколаївського революційного гуртка став уродженець Катеринославської губернії, колишній матрос Чорноморського флоту, відомий убивця і злодій І. Тищенко. Він сповіа використовував свій кримінальний досвід для добування грошей на потреби гуртка. Чорноморський матрос І. Логовенко, який у серпні 1878 р. хотів разом із С. Віттенбергом організувати замах на Олександра II, до цього з групою злочинців пограбував і убив господаря харчевні Головкова.

У тих революційних гуртках, які діяли в Україні й відносили себе до загальноросійського народництва, було чимало українців, але лише деякі з них сповідували національну ідею. Серед них можна назвати сина

полтавського поміщика М. Дзвонкевича, який товаришував з М. Драгомановим, брав участь в українському національному русі та входив до складу «громади». Водночас він підтримував стосунки з терористами В. Осинським, М. Фроленком і А. Желябовим. З останнім навіть разом тренувався у киданні вибухових пристроїв у ціль.

Сам же М. Драгоманов критикував російський терористичний рух, зазначаючи, що він породжений діяльністю царського уряду, політичною та духовною атмосферою самодержавства. У той же час М. Драгоманов хотів, щоб серед терористів було багато справжніх українців. Він безапеляційно відносив до малоросів відомого бойовика С. Кравчинського, мати якого була україною. С. Кравчинський брав участь у революційному русі низки європейських країн, а тому й відповідав Драгоманову, що не відносить себе ні до цих (малоросів), ні до тих (руських)⁸. Проте, зважаючи на місце свого народження — Херсонщину, яка належала до степових губерній імперії, узяв собі літературний псевдонім «Степняк». Таким чином відомий терорист, майбутній письменник задовольнив бажання свого приятеля М. Драгоманова, і його з певною обережністю можна було віднести до українців.

У 70-х рр. ХІХ ст. в революційній боротьбі народники усіх гатунків, незважаючи на невдачі у спробах розгорнути агітаційно-пропагандистську роботу на селі, русійною

силою майбутньої народної революції наполегливо продовжували вважати селянство (в Україні воно на той час становило $\frac{9}{10}$ усього населення).

У 1877 р. учасники київського народницького гуртка «Південні бунтарі» (Я. Стефанович, Л. Дейч, І. Бохановський) зробили спробу підняти селянське повстання у Чигиринському повіті Київської губернії, яке повинне було охопити інші губернії Російської імперії, насамперед в Україні. Цей район був обраний з двох причин — історичної (у ХVІІІ ст. саме тут розпочалася знаменита Коліївщина) і реальної (у першій половині 70-х рр. ХІХ ст. повіт охопили заворушення державних селян, які прагнули справедливого розв'язання земельного питання).

Скориставшись непохитною вірою селян у «доброго царя» і «поганих поміщиків», народник Я. Стефанович під вигаданим прізвиськом Дмитра Найдя прибув у 1876 р. до Чигиринського повіту і, видавши себе за «государевого комісара», посланого сюди царем, розпочав революційну агітацію серед місцевих селян. З допомогою Л. Дейча та І. Бохановського була написана від імені Олександра ІІ і надрукована за кордоном «Височайша таємна грамота», в якій цар закликав селян повалити дворянське панування за допомогою спеціально створених для цього таємних дружин і розподілити поміщицьку землю серед сільського населення.

Таємна дружина — підпільна селянська організація — була створена Я. Стефановичем у Чигиринському

розрахунок на те, що вона буде виховувати своїх дітей у дусі революції. Вона була однією з тих жінок, які були активними учасницями революційного руху. Вона була однією з тих жінок, які були активними учасницями революційного руху. Вона була однією з тих жінок, які були активними учасницями революційного руху. Вона була однією з тих жінок, які були активними учасницями революційного руху.

В.Засулич — родоначальниця масового тероризму в Російській імперії

РЕВОЛЮЦІЙНИЙ ТЕРОРИЗМ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

повіті 1877 р. для підготовки повстання. Серед чигиринців було поширено статут селянського товариства «Таємна дружина» та «Обряд святої присяги», нібито також затверджені імператором. Кожна сільська «Таємна дружина» складалася з 25 дружинників і являла собою староство з вибраним старостою. Старости входили до ради, яка обрала отамана Н. Олійника — селянина с. Шабельники. Його помічником став І. Пісковський. Керівництво «дружини» теоретично підпорядковувалося ніби безпосередньо Олександрові II, а фактично — «государевому комісарові» Я. Стефановичу.

До середини 1877 р. у лавах таємної селянської організації налічувалося близько 1 тис. осіб — мешканців Чигиринського і Черкаського повітів. Деякі керівники «Таємної дружини» боролися проти масового вступу селян до її лав. Одним із них був волосний старшина М. Гудзь. Коли серед селян поширилися чутки, що ті, хто не вступить до «дружини», будуть прирівняні до поміщиків, зібрання селян зажадало від М. Гудзя ще раз зачитати «царські документи» і масово записалося до таємної організації. У деяких селах селяни розпочали виготовлення і створення запасів зброї. Це були переважно піки та інша холодна зброя часів Коліївщини. Члени підпільної організації не дотримувалися конспірації, а поліція пильно стежила за бунтівним регіоном, тому план народників підняти повстання 1 жовтня 1877 р. було зірвано. У червні розпочалися масові арешти дружин-

ників, які тривали до вересня 1877 р. До слідства було притягнуто до 1 тис. учасників таємної організації.

У вересні 1877 р. поліція заарештувала ініціаторів організації «Чигиринської змови» Я. Стефановича, Л. Дейча та І. Бохановського. Вони були ув'язнені в Лук'янівській тюрмі у Києві. Народникам загрожувала смертна кара. За їх урятування взявся керівник київських терористів В. Осинський. Він був вражений рішучими діями Я. Стефановича і дивувався вдалій спробі «чигиринців», використовуючи монархічні настрої селянства, створити тисячний загін для боротьби з дворянством.

Спроби здійснення підкопу або підкупу тюремників були нереальними. Намагання залякати власті серією терактів у Києві проти учасників ліквідації «Чигиринської змови» також не дали бажаних результатів. Тоді Осинський вирішив влаштувати члена свого гуртка М. Фроленка наглядачем до Лук'янівки. Майже рік той завойовував довіру тюремного начальства та просувався по службі і майже через рік став одним із безпосередніх охоронців керівників «Чигиринської змови». 25 травня 1878 р. у місті відбувся гучний теракт — убивство жандармського офіцера Г. Гейкінга соратником В. Осинського Г. Попком, а через 2 дні М. Фроленко під час свого чергування влаштував утечу Я. Стефановичу, Л. Дейчу та І. Бохановському, які на човні спустилися по Дніпру до Кременчуга, звідки переїхали до

ВИТОКИ І ЗАРОДЖЕННЯ ТЕРОРИЗМУ

О.К. Соловійов

Харкова і вирушили до Петербурга, а потім емігрували за кордон.

Про Дніпро як найкращий шлях утечі терористів на човнах із Києва розповів колишньому народнику, а з 1878 р. таємному жандармському агентові Ф. Куріцину в одеській в'язниці Д. Лизогуб. Після цього на початку 1879 р. III відділення звернуло увагу київського та харківського генерал-губернаторів і губернаторів, а також херсонського, смоленського, мінського чернігівського, полтавського й катеринославського на необхідність посилення нагляду за дніпровським водним шляхом.

Справа учасників «Чигиринської змови» слухалася Київською судовою палатою 8–11 червня та 6–8

липця 1879 р. По першому процесу проходили 42 селянина, 5 із яких (Ю. Олійник, І. Пісковий, К. Прудкий, Л. Тененик та М. Гудзь) були засуджені до каторжних робіт. На другому розглядалися справи побічно причетних до «Чигиринської змови» народників, троє з яких (В. Малавський, Ю. Круковська і Г. Шеффер) також були засуджені до різних термінів каторги, деякі підсудні заслані у північні райони Росії.

«Чигиринська змова» ще раз засвідчила нездатність народників підняти селян на масове повстання, здійснити їхніми силами загальноросійську соціальну революцію і повалити існуючий самодержавний лад.

«Таємна дружина», хоча й не зробила нічого реального, була найбільшою підпільною селянською організацією, яку вдалося створити революціонерам-народникам у період їхньої боротьби з царизмом.

Не досягнувши успіху із селянами, народники спробували вести агітаційно-пропагандистську роботу серед робітників. У 1880 р. вони створили у Києві «Південно-російський робітничий союз». Основним засобом політичної боротьби члени цієї організації вважали терор проти експлуататорів. Усі революційні організації 1870–1880-х рр. вирощували у своїх лавах терористів, які проходили один і той самий шлях: від агітації та пропаганди до тероризму. Це цілком зрозуміло, адже революційна теорія мала зрештою втілитися у збройній боротьбі, яка у XIX ст. проявлялася в тероризмі.

РЕВОЛЮЦІЙНИЙ ТЕРОРИЗМ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

Рішення прийнято було в грудні 1878 року. У квітні 1879 року в Києві відбувся з'їзд керівників гуртка «Виконавчого комітету російської соціально-революційної партії». На з'їзді було прийнято рішення про початок терористичної діяльності. Керівником гуртка обрано В. А. Осинського. Він був членом Київського товариства «Земля і воля», яке було створено в 1877 році. Осинський був одним з найактивніших діячів цього товариства. Він брав участь у багатьох з'їздах і конференціях. У квітні 1879 року він був обраний керівником гуртка. Гурток мав на меті здійснення революційних дій в Україні. Він мав зв'язки з російськими революційними діячами. Гурток діяв в Україні до кінця 1879 року. Після цього він був розкритий органами влади. Керівники гуртка були заарештовані і засуджені. Осинський був засуджений до каторги. Він помер в ув'язненні в 1881 році.

В. А. Осинський, керівник київського терористичного гуртка «Виконавчого комітету російської соціально-революційної партії»

ВИТОКИ І ЗАРОДЖЕННЯ ТЕРОРИЗМУ

Радянські історики приділяли тероризму дуже мало уваги. Народники (деякі сучасні українські дослідники вживають популярний у 20-х роках ХХ ст. термін «народолюбці») в їхніх працях постають людьми, які мали чітку програму боротьби проти самодержавства за докорінне поліпшення становища народу, що мав сам управляти державою після здійснення соціальної революції. Однак агітаційно-пропагандистська робота цих революціонерів, «ходіння в народ», випуск і розповсюдження антиурядової літератури не давали і не могли дати бажаних результатів. Найдієвішою формою революційної боротьби народників був тероризм. Аналіз різних програмних документів «Землі і волі» (1876–1879 рр.) і «Народної волі», висловлювання, плани та дії її членів переконливо свідчать, що ці організації й подібні їм гуртки із самого початку створювалися переважно як терористичні. У землевольчій та народовольчій літературі магістральною лінією проходили матеріали про терористичні дії революціонерів, як успішні, так і невдалі, про жертв тероризму й розправу царських властей із тираноборцями.

Тероризм у теорії був яскравою формою для самоутвердження молодих революціонерів, завоювання авторитету серед товаришів. Особливо прагнули стати терористами ті, хто був не здатний вести серед народу політичну антисамодержавницьку пропаганду, писати відозви, не входив до керівних органів революційних організацій і

навіть провінційних гуртків. Ті, хто посідав провідні місця у народницьких організаціях та гуртках чи активно, хоча й безрезультатно працювали в масах, не хотіли займатися безпосередньо тероризмом. Теоретично таку форму боротьби проти існуючого ладу допускали всі, хто вважав, що саме вони або принаймні їхнє покоління змінить життя на краще. Загалом гуртки були нечисленними, справжніх терористів у них були одиниці, хоча практично всі говорили про теракти та їх вплив на життя суспільства. До лав терористів ішли здебільшого люди, далекі від революційних ідеалів. Їх просто вербували представники різночинної інтелігенції, пропонуючи те, що їх цікавило і чого вони прагнули в той момент.

Слід наголосити, що хоча Україна й стала районом активної діяльності терористів і звідси вишло дуже багато бойовиків, але вони були далекі від національних питань українського народу, який розглядали лише як невід'ємну частину російського, ігнорували соціально-економічні проблеми України, не знали української мови, місцевого побуту і звичаїв.

Нечисленні представники національної інтелігенції займалися переважно питаннями розвитку української мови та культури, освіти народних мас, вивчення історії України. Вони організовували для цього спеціальні гуртки, які тоді називалися «куреннями». Проте, як згадував відомий діяч народницького руху М.Р. Попов, між українофілами і революціонерами не

РЕВОЛЮЦІЙНИЙ ТЕРОРИЗМ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

було нічого спільного, і молодь залишала «курені» та включалася у загальноукраїнський революційний рух, який приваблював романтизмом, реальними спробами з револьверами та бомбами змінити життя народу на краще.

Заради справедливості слід сказати, що інколи українофіли і терористи мали контакти. Керівник гуртка київських терористів В. Осинський товаришував з українофілами. Іншому терористові — М.Р. Попову, який наприкінці 1879 р. організував у Києві об'єднаний гурток народовольців і чорнопредільців, українофіли безкоштовно передали друкарню для революційних потреб.

Теоретично в основі тероризму лежать суперечності між різними соціальними групами, які прагнуть досягти своїх певних цілей. Однак для терористів 70–80-х років ХІХ ст. це визначення не підходить. У пропаганді тероризму, підготовці та здійсненні терактів брали участь діти багатих дворян, високих чиновників, священнослужителів, купців, лікарів, учителів, військовослужбовців і міщан, інколи селян і зовсім рідко — робітників. Єдине, що їх об'єднувало — бажання брати участь у революційній боротьбі та неспроможність, з різних причин, завершити навчання у ВНЗ і зайняти гідне місце в суспільстві. Практично всі народовольці, й зокрема відомі терористи, навчалися у різних університетах або інститутах, але закінчити їх не змогли. Виняток становили, можливо, кілька десятків молодих

людей. (З 5 ВНЗ, що діяли на території України, було виключено 531 народовольця.)

Викликає подив те, з якою легкістю молоді революціонери вступали до вищих навчальних закладів, кидали їх і невдовзі на рік або півтора ставали студентами інших університетів чи інститутів, з яких їх виключали

М.І. Чертков, київський, подільський і волинський генерал-губернатор — організатор розгрому терористичної організації В. Осинського

або які вони залишали за власним бажанням. Якщо судити за процесами найбільшої терористичної організації «Народна воля», то найбільше серед них було дворян — 38,3%. Хоча вони належали до тих аристократичних родів, які дали на початку ХІХ ст. декабристів, це були переважно діти середніх або збіднілих дворян (за ви-

ВИТОКИ І ЗАРОДЖЕННЯ ТЕРОРИЗМУ

нятком С. Перовської, В. Фігнер та кількох інших). Далі йшли міщани (30%), духовенство (10,4%), селяни (8,4%), купці (7,1%), різночинці (тут люди культури та мистецтва — 4,5%) і козаки (1,3%).

Керівники народницьких гуртків, які діяли у великих університетських містах, цілеспрямовано вели індивідуальну роботу зі студентами, закликаючи їх кидати навчання і прилучатися до активної боротьби проти існуючого ладу. Особливо активно діяв у цьому напрямку керівник одеських народників І. Ковальський. Він закликав студентів та учнів старших класів гімназії негайно кидати навчання і йти працювати на підприємства й в установи на найнижчі посади та вести революційну агітацію. Якщо ж людина отримає диплом і обійме якусь високу посаду, міркував він, то вона ніколи не боротиметься проти самодержавства, оскільки піклуватиметься про власну кар'єру, думатиме про свою сім'ю, а не про народ. Ковальський зустрічався з конкретними студентами і намагався перетягнути їх на свій бік. Але ці спроби часто бували невдалими. Так, Ковальський двічі зустрічався з одеським гімназистом М.Я. Герценштейном, але не зміг його переконати залишити навчання. Цей незговірливий молодик став згодом депутатом І Державної думи. М. Герценштейн захищав у думі законопроект кадетської партії щодо земельної реформи і був убитий терористами із «Союзу російського народу».

Цікаво, що серед таких «вічних студентів» були сотні вихідців з єврейських сімей, тоді як в історичній літературі стверджується, що царизм притісняв цей народ, насильно тримав його в «смузі осілості», яка проходила і по території України. Майбутні терористи навчалися переважно у 20 ВНЗ: в Петербурзькому, Московському, Київському, Харківському та Новоросійському університетах, столичних Медико-хірургічній академії, Технологічному інституті та Інституті шляхів сполучень, Петровській землеробській і лісній академії у Москві, Харківському ветеринарному інституті та ін.

У другій половині XIX ст. популярними серед інтелігенції стають наркотики (можливо, їх потік у міста Росії зріс після приєднання до імперії Середньої Азії). Саме у той час з'явилося багато молодих людей із заможних родин, які без жодних ідей могли стати терористами, щоб отримати дозу «отрути». У Каракозова, який першим стріляв у 1866 р. в Олександра II, під час затримання було знайдено «вісім порохів морфію», а також відзначено неприродний колір обличчя. Історики не вдавалися у ці деталі, оголосивши його психічно хворим⁹. Насправді ж у будинку для божевільних перебував старший брат Д. Каракозова Петро.

В революційну боротьбу, починаючи із середини XIX ст., активно йшли молоді дівчата, особливо єврейки, які часто тікали з дому, щоб порвати з усталеним ортодоксальним життям, здобути свободу і самим розпоряджатися своєю долею. Так, учасниця

вбивства Олександра П. Г. Гельфман уткла від батьків із Бердичева до Києва, де й примкнула до революційного терористичного гуртка і вийшла заміж за чернігівського дворянина М. Колодкевича, також причетного до царевбивства. Багато жінок із заможних родин залишали своїх чоловіків та дітей і прилучалися до боротьби із самодержавством. Так, приміром, вчинила київська дворянка Л.О. Олександрова (Волкенштейн), яка після теракту В. Засулич покинула чоловіка та дитину і стала терористкою.

Керівники революційних груп і організації використовували таких жінок, які ототожнювали емансипацію з революційно-терористичною боротьбою, щоб залучити більше молодих людей, переважно студентів та представників інтелігенції, до революційного руху. Часто це робилося шляхом укладення шлюбу. Так, дочка полтавського поміщика Л. Сокологорська стала дружиною дворянина С. Єлпатьєвського, вищезгадана киянка Л. Олександрова — чернігівського лікаря А. Волкенштейна тощо.

У молодих народників, які стали відомими теоретиками і практиками тероризму, викликали захоплення жінки-революціонерки, засуджені царським судом до ув'язнення та заслання в Сибір. С. Кравчинського та В. Осинського вразили палкі промови учасниць «процесу 50-ти». На ньому з 21 лютого до 14 березня 1877 р. у Петербурзі в особливому присутствії Сенату розглядалася антиурядова пропаганда В.С. Любатович, Л.М. Фіг-

нер-Стахович, С.І. Бардіної та інших дівчат і особливо О.С. Хоржевської — одеситки, дочки херсонського дворянина, яка була заарештована у Києві на квартирі Г. Гельфман, майбутньої відомої терористки. С. Кравчинський не міг уявити, що він і його землячка О. Хоржевська, стійкістю і мужністю якої він був вражений, закінчать життєвий шлях однаково трагічно: вона застрелиться в 1887 р. на каторзі у м. Тобольську, а він, перебуваючи в еміграції в Лондоні, у 1895 р. потрапить під поїзд.

Окремі терористи вважали себе вищими від інших членів революційних гуртків і висували свої вимоги, які були далекі від ідеалів боротьби за народні інтереси. Так, один із членів «Київської комуни» Ларіонов зажадав, щоб найвродливіша дівчина-комунарка Ідалія Польгейм жила з ним у «цивільному шлюбі», інакше він вийде з гуртка. Керівництво комуни звернулося до І. Польгейм з проханням, щоб вона «заради революції» погодилася на умови Ларіонова. І той віддячив соратникам тим, що виготовив фальшиві печатки, пограбував пошту й убив одного з поміщиків.

Через любов до «революційних амазонок» і незаконні спроби проникнути на «процес 50-ти» В. Осинський вперше потрапив до в'язниці. Під впливом жінок-терористок (В. Засулич та М. Коленкіної, які розповіли йому про діяльність гуртка київських бунтарів) він виїхав до Києва, де вирішив створити терористичний центр і здійснити перші акції бойовиків.

ВИТОКИ І ЗАРОДЖЕННЯ ТЕРОРИЗМУ

СОЦІАЛЬНО-РЕВОЛЮЦІЙНЕ

Він був сином таганрозького поміщика. На його формування як особистості вплинув батько. У 1853 р., коли народився Валеріан, той працював інженером і відзначався серед своїх колег чесністю, порядністю, невідкупністю та турботою про поліпшення життя своїх селян. Однак він не спромігся реалізувати свої благородні прагнення на прак-

Л.Г. Дейч, один з організаторів тероризму на території України

тиці. Андрій Осинський залишив службу і повернувся у свій маєток, який дуже скоро довів до занепаду, втратив віру в селян, став звичайним дармоїдом і остаточно спився. Юнак на прикладі батька зробив висновок, що щирі та справедливі наміри втілити в життя дуже важко, а то й взагалі неможливо.

У 12-річному віці з ним трапився випадок, який засвідчив схильність хлопця до агресії й тероризму. На сусіда Осинських напали злодії. Коли Валеріан почув крики про допомогу,

він не вагаючись схопив рушницю і відкрив стрілянину по злодіях. Ті, побачивши фактично дитину, але зі зброєю в руках, негайно втекли. Цей випадок також вкарбувався у пам'ять та свідомість В. Осинського.

Дуже рано він зацікавився історією та літературою, а у 14 років за порадою сусіда, який сповідував ліберальні погляди, почав читати твори Писарева, Добролюбова, Тургенева. Згодом В. Осинський закінчив Таганрозьку гімназію та навчався у Петербурзькому інституті шляхів сполучень, який так і не закінчив.

У 1873 р. він прилучився до революційної діяльності, але столичні студентські гуртки не задовольняли Осинського, бо займалися справами, далекими від реального життя, і не відповідали його рішучим намірам. Він виїхав до Катеринославської губернії й у Ростові-на-Дону (лише у 1888 р. це місто було приєднане до області Війська Донського) зайнявся земською діяльністю, щоб заробити необхідні гроші для придбання маєтку. Але й ця справа зазнала краху, і тоді Осинський з головою поринув у революційні справи, займаючись ними так, як вважав за потрібне.

Він створив у Ростові-на-Дону радикальний гурток, остаточно вирішивши стати на шлях справжньої революційної боротьби, відкидаючи будь-яку мирну пропагандистську діяльність. Він діяв від імені Виконавчого комітету й поставив як основне для київських революціонерів завдання «тероризувати уряд».

М Ю
НАЧАЛЬНИКЪ ОДЕССКОЙ
ТЮРЬМЫ.

№ 1550

Февраля 9го 1877
г. Одесса

14

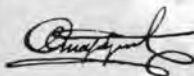
Копия
Экз. прислано

Его Превосходительству
Господину Одесскому Градо-
наместнику

Запортъ.

Сюжета въ 2г 30 м. дня при выработке прогулку прильвоформныхъ къ каторжникамъ работамъ, помышамъ ихъ на 3^{ей} этажъ, одинъ изъ арестантовъ, а именно Петра Петрова Шесфрега, осужденный Одесскимъ Военно-Окружнымъ Судомъ, за преступленіе предусмотренное 13, 1629 и 1632 ст ст Улож о Наказ. 102 ст Улож. Улож и 279 ст XII Ко С.В. П. къ смертной казни, каковая Т. Командующимъ Войсками замочена каторгой безъ срока, сойдя на 1^ю этажъ. вступилъ въ пререканіе съ постоющимъ надзирателемъ Степаномъ Сирантомъ, обругавъ его площадной бранью, и затаивъ, ударивъ его, ризбилъ ему лобный глазъ Сиранта выстреломъ изъ револьвера убилъ его наповалъ

Даносъ о вышеозначенномъ Делѣ съ Превосходительству присовокупно то одновременно съ симъ довлено Т. Трикурару Одесского Окружного Суда и сообщено Т. Товарищу Прокурору земледѣльскому торжанаю и Судебному Следовителю 2 ч. 1. Одесск. Судебной за надлежащими подписями
Съ надзирателемъ ввѣсто

ВИТОКИ І ЗАРОДЖЕННЯ ТЕРОРИЗМУ

У Осинського знайшлося багато однодумців. Найпомітнішими серед них були М. Фроленко, Г. Попко та чернігівський дворянин Д. Лизогуб, батько якого, Андрій, дружив із Тарасом Шевченком і навіть допомагав йому грішми під час перебування в солдатах. Перехід Д. Лизогуба з табору землевольців до терористичної організації був великим успіхом для бойовиків, які отримали від багатого українського поміщика значні кошти для підготовки й здійснення терактів.

Терористичним групам потрібні були великі гроші для придбання зброї, утримання своїх членів, які здебільшого не мали засобів для існування, інших витрат. Спочатку необхідні кошти для київських бойовиків, які тільки планували терористичні акції, добував сам В. Осинський за одним і тим самим сценарієм. Чимало багатіїв, щоб набути репутації лібералів, обіцяли виділити кошти на антиурядову боротьбу, але коли справа доходила до реального виконання своїх заяв, прагнули усіляко уникнути асигнування грошей революціонерам. Тоді до цієї справи підключався В. Осинський. Незрозуміло, як діяв цей вродливий блондин із блакитними очима, але щоразу після відвідин «меценатів народників» він обов'язково приносив кілька десятків тисяч рублів.

Найбільші кошти надходили від народника-терориста Д. Лизогуба, якому в 1875 р. дісталось у спадок кілька маєтків, ліси, земельні ділянки в Чернігівській і Подільській

губерніях, що оцінювалися сумою близько 200 тис. крб. Рід Лизогубів прославився на полях битв із численними ворогами, його представники, ведучи за собою козацькі війська, здобули багато перемог. Однак у середині XVIII ст. Лизогуби стали власниками десятків сіл та хуторів, неозорих полів і пасовищ, які були розкидані мало не по всій Україні, а побратимів своїх позбавили козацьких вольностей і перетворили їх на кріпаків, шлюбними узами поєдналися з іншими українськими магнатами. Чернігівські полковники отримали чимало земель у дарунок і від російських царів.

Д. Лизогуб здобув освіту у Франції й продовжив навчання в Петербурзькому університеті (рік на фізико-математичному і рік на юридичному факультеті). На Лизогуба вплинуло життя і навчання у Франції, а в студентські роки він потрапив під вплив М.А. Натансона, який спочатку створив гурток «чайковців», а пізніше разом з іншими народниками – організацію «Земля і воля».

Революціонерів Д. Лизогуб цікавив насамперед як джерело матеріальної допомоги. У ньому боролася природна скупість і щедрість, завдяки якій він посідав чільне місце серед народників. Щоб заохочувати «банкіра партії» до фінансування усіх акцій різночинців, ті перебільшували його моральні та духовні якості, стверджуючи, що він хотів повернути багатство своїх предків, надбане обманом і несправедливістю,

справжньому господареві — народу. Селяни, зрозуміло, нічого не отримували, а кошти Лизогуба йшли на потреби народників, а згодом лише терористів. Лизогуба — «людину порядну і благородну» — неодноразово обдурювали соратники, використовуючи його гроші у власних цілях.

Цікаво, що на початку 70-х років він виписав вексель на ім'я чернігівської дворянки М.М. Капцевич, щоб у потрібний час та передала значні кошти на революційну боротьбу. Однак, пані зникла і її не змогла розшукати у Франції В. Засулич. Перебуваючи вже в одеській в'язниці Д. Лизогуб пише 5 квітня 1879 р. лист В. Осинському, в якому відверто заявляє: «сто тисяч справа не дрібна»²⁰. За кордон двічі їздив емісар терористів А. Зунделевич, але безрезультатно.

Взагалі ж терористи планували колись цілком заволодіти грішми Лизогуба і розпоряджатися ними на власний розсуд. А поки що вони усіляко підкреслювали його значимість як члена організації «Земля і воля» і навіть зробили керівником терористичної організації на Півдні України, за що спочатку, керуючись свідченнями своїх агентів, жандарми, а потім і історики цього періоду охрестили його засновником гуртка «міських терористів». Насправді ж Лизогуб не був ані теоретиком, ані практиком тероризму, так само як не був він і революціонером. Він вважав, що російська народна революція може виникнути з масового бунту або заколоту (насамперед селянського). Идеалом

революціонера для нього був Я. Стефанович і підготовлена ним та його товаришами «Чигиринська змова». Я. Стефановича Лизогуб вважав новатором у підготовці народного бунту і мріяв принагідно повторити цю акцію в Київській губернії. Він був упевнений, що організатори «Чигиринської змови» урешті-решт повернуться з-за кордону і продовжать свою справу.

У своїх планах Лизогуб пішов навіть далі Я. Стефановича. Він запропонував пустити по селах два поїзди (один — ніби великого князя, сина Олександра II, другий — осіб, що його супроводжували) із поширенням підробних царських маніфестів та відвертих закликів до бунту, виступів проти поміщиків та місцевих чиновників. Це була не стовідсоткова ідея Лизогуба. Він запозичив її у членів гуртка «Південних бунтарів», які розповідали, що С. Разін для посилення свого авторитету серед народу поширював чутки, ніби він возить із собою царевича, і пристосував до умов 70-х років ХІХ ст.

Спочатку Лизогуб передавав кошти на організацію тероризму власноручно, хоча завзято торгувався з візниками за кожен п'ятак, а після його арешту 1878 р. і страти це робив управитель лизогубівських маєтків, чернігівський дворянин В. Дріго. Останній фактично видав Лизогуба одеським жандармам, не бажаючи ділитися з терористами грішми. Він хотів привласнити їх собі, але був заарештований поліцією, а власність Лизогуба конфіскували на користь

ВИТОКИ І ЗАРОДЖЕННЯ ТЕРОРИЗМУ

Спроба замаху на Олександра II
під час офіційного візиту до Франції на Виставку 1867 року

держави. В. Дріго писав жандармському начальству слізні листи про свою непричетність до терористів. Врешті-решт він вимолив собі замість страти каторгу.

Терористи вдавалися до ореолізації й романтизації своїх учинків, хоч насправді не були аж такими героями. Вони дуже боялися, що будуть схоплені поліцією ще до здійснення теракту і зазнають суворої кари. Тому найпершими їх ворогами і жертвами завжди були провокатори й зрадники. Не дивно, що в 1870-х роках перший серйозний терористичний акт було здійснено не проти якогось царського сановника чи високого жандармського чиновника, а проти революціонера —

члена «Київської комуні» М.Є. Гориновича. Він проходив у «справі 193-х» і, давши слідчим необхідні свідчення, був випущений на волю. Після цього приїхав до Єлисаветграда, де діяв підпільний гурток, створений євреєм із Миколаєва Лейбою Розенфельдом, і зайшов до одного з його учасників — фельдшера 7-го Білоруського гусарського полку, що дислокувався в місті, Л.О. Майданського. Один із керівників гуртка, Л.Г. Дейч дуже злякався проникнення у нього «провокатора». Разом із сином багатого українського землевласника В. Малинкою, Л. Майданським та І. Дробязгиним він вирішив ліквідувати М. Гориновича. «Добро» на здійснення цього теракту

РЕВОЛЮЦІЙНИЙ ТЕРОРИЗМ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

дав керівник гуртка Л.І. Розенфельд. Щоб не поставити під загрозу Єлисаветградську організацію, вбити «провокатора» вирішено було в Одесі.

Призначивши там 10 червня 1876 р. Гориновичу зустріч біля товарної станції, терористи завдали йому кілька ударів металевим предметом. Вирішивши, що Горинович мертвий, учасники замаху облили його соляною кислотою, яку привіз із Єлисаветграда Лейба Майданський, і, залишивши записку з роз'ясненням причини здійснення теракту, втекли. Але «провокатор» вижив, і невдовзі Єлисаветградський революційний гурток перестав існувати. Його керівник Л. Розенфельд утік за кордон. В. Малинка, Л. Майданський та І. Дробязгін були заарештовані поліцією і засуджені одеським військово-окружним судом до смертної кари. Л. Дейч після участі у «Чигиринській змові» за допомогою товаришів утік за кордон. Повернувшись у середині 1879 р. в Росію, він став противником систематичного терору.

І терористи, й жертва були уродженцями України і здійснювали революційну пропаганду в її південних районах. До речі, рідний брат Миколи Гориновича Василь, син волинського дворянина, брав участь у діяльності народовольчих гуртків Кременчука та інших міст України. На початку 1881 р. він став терористом і очолив Київську бойову дружину, яка планувала, але не змогла здійснити замах на ад'ютанта київського губернського жандармського управління Г. Судейкіна.

2 лютого 1878 р. член «Південноросійського робітничого союзу», а пізніше учасник терористичної групи В. Осинського, уродженець Херсонщини Г. Івичевич разом із сином катеринославського поміщика О. Сентяніним здійснив теракт проти Я. Никонова, якого революціонери вважали провокатором. Можна легко здогадатися, у чому полягала провина Никонова перед народниками, якщо згадати, що шляхи його й В. Осинського перетнулися у Ростові-на-Дону. Тут активно діяв гурток «нігілістів» на чолі із секретарем земської управи В. Осинським, Никонов доповів жандармам про його революційну діяльність. Ростовському міському голові А.К. Кривошеїну місцеве жандармське керівництво порадило звільнити В. Осинського з посади, яку той обіймав, і майбутній засновник терористичного руху змушений був податися до Петербурга та зв'язати свою долю з народницькою організацією «Земля і воля». Після приїзду до Києва і створення терористичної групи В.Осинський вирішив поквитатися з Никоновим. Терористи вистежили його у Ростові-на-Дону і там убили. Жандарми тоді досить легко знаходили терористів. Через рік у Києві на Жилянській вулиці під час арешту І. Івичевич учинив збройний опір і був смертельно поранений разом зі своїм братом Гнатом, теж київським терористом.

Згадані провокатори були дрібними фігурами, що не могли завдати серйозної шкоди терористам.

ВИТОКИ І ЗАРОДЖЕННЯ ТЕРОРИЗМУ

Але серед членів терористичних груп з'явилися зрадники, які були активними організаторами і учасниками терактів і на яких аж ніяк не могла пасти підозра. Саме в 1970 – 1980-х рр. III відділення, а потім і Департамент поліції вербували агентів, які інформували їх про плани революціонерів, викривали терористів тощо. Народовольці, а пізніше есери також прагнули влаштувати своїх людей на службу до російської охоронної служби. Проте у XIX ст. це краще вдавалося царським силовим структурам. Серед найвідоміших зрадників із числа терористів, які діяли в Україні, був уродженець Бердичева Г. Гольденберг. Наприкінці 70-х рр. у III відділенні служив діловодом лише один член «Народної волі» – М. Клеточников.

Саме в той період розпочалася активна таємна боротьба між жандармами і революціонерами-терористами, які намагалися заслати якомога більше своїх агентів у ворожий табір. Секретні служби мали більше можливостей робити із заарештованих бойовиків провокаторів, засилати в революційні групи та організації своїх агентів. Але й революціонери робили все можливе, і чим далі, тим успішніше, для того, щоб їхні люди потрапляли у державні органи, які вели антитерористичну боротьбу. Невдовзі інтереси тероризму й охоранки тісно переплелися. Очевидно, уряд вважав, що тероризм – менше і не таке криваве зло, як революція, за якою завжди іде масовий терор.

Царські власті пильно стежили за революційною діяльністю різночинців, нещадно громили їхні гуртки й організації, членів яких судили на показових процесах. Особливо загострилися стосунки між владою і революціонерами під час російсько-турецької війни 1877 – 1878 рр. У Росії й за кордоном друкувалися тисячі прокламацій антивоєнного характеру, у яких аналізувалися причини невдач російських військ. У багатьох із них говорилося про те, що Олександр II воює за свободу болгар від турецького ярма, а його власний народ фактично перебуває в неволі. Каральні органи нещадно і жорстоко переслідували революціонерів. У програмі «Землі й волі» тероризму відводилася незначна роль, хоча в газеті організації було зазначено, що мета терористів – охороняти агітаторів від підступних ударів ворога.

Однак народницькі організації діяли фактично на свій розсуд і продовжували застосовувати тероризм. У терористів XIX ст. було вироблено спеціальні інструкції щодо конспірації місцеперебування бойовиків і шляхів та способів їх утечі з місця теракту. Займався цією справою здебільшого один із організаторів «Землі й волі» та «Народної волі», відомий терорист, який брав участь у замаху на Олександра II, уродженець Путівля О. Михайлов. Згідно з його інструкціями, терористи повинні були вибирати конспіративну квартиру, обов'язково із запасним виходом, у такому місці, де можна

Протоколъ

1879 года Мая 14 дня. Висшество приговора Киевскаго Во-
сисно Окружнаго Суда о Прусскомъ подданномъ Людвиге Бран-
дтлеръ, о мурдатскомъ казавшемся сѣдѣ Антоновичъ и о дво-
рничѣ Вацлравѣ Осиповичѣ утвержденаго Киевскимъ По-
дольскимъ и Волыньскимъ Губернъ Судебнаго Предсѣ-
дателя Антоновича Чертковича 2го 12го текущаго Мая
они Людвигъ Брандтлеръ, Антоновичъ и Вацлравъ Осиповичъ
сего числа въ 9 часовъ 45 минутъ дня, были приведены въ со-
провожденіи конвола на место казни, на полъ шесту отъ
рѣи Митомирскіи Почтаеи таранъ и кладбища въ одной
бѣрѣ отъ Мѣришскаго рѣки, и по прогласенію въ присутствіи
оныхъ означеннаго приговора они Брандтлеръ, Антоновичъ и
Осиповичъ согласно вышеприведеннаго приговора, въ 10 часовъ
утра, предъ стражи присутствовавшими войска, а именно:
128го Пехотнаго Стареоселѣвскаго Полка, 41го Разрѣвнаго
Пехотнаго Кадроваго Батальона и Делекаго Казачь-
оно А 12 Полка подвергнуты смертной казни чрезъ
повѣшеніе

ВИТОКИ І ЗАРОДЖЕННЯ ТЕРОРИЗМУ

легко організувати надвірний нагляд, щоб розмови в помешканні не було чути у сусідніх будинках, тощо. Особлива увага приділялася можливості своєчасно виставити умовний «знак небезпеки», який легко можна побачити знадвору.

Зарубіжні й вітчизняні історики ведуть відлік епохи масового революційного тероризму від конкретної дати — 24 січня 1878 р., коли Віра Засулич, за визначенням сучасних російських істориків — «бойовик українофільської націоналістичної організації», яка пройшла відповідну стрілецьку підготовку в Києві, приїхала до Петербурга і вчинила замах на столичного градоначальника Ф.Ф. Трепова.

Провина останнього була в тому, що він наказав піддати тілесному покаранню «бойовика українофільської організації Омелянова (Боголюбова)» за порушення ним правил розпорядку місця попереднього ув'язнення¹⁰. Насправді ж Боголюбов ніколи не був ні терористом, ні українофілом. Потрапив він до Будинку попереднього ув'язнення у Петербурзі після арешту за участь 6 грудня 1876 р. в студентській антиурядовій демонстрації на Казанській площі. Тут уже перебували народники, яких судили на «процесі 193-х». Начальник тюрми полковник Федоров перебував у відпустці, а його посаду обіймав майор Курнеєв.

13 липня 1877 р. до в'язниці приїхав петербурзький градоначальник, який був дуже незадоволений по-

рядками, що їх запровадив Курнеєв. Учасники «великого процесу» сиділи по камерах і крізь ґрати дивилися на високого сановника. Трепов зустрів кілька в'язнів, які привіталися з ним, знявши головні убори, але, не звертаючи на них уваги, він почав дорікати Курнеєву за те, що він дає можливість спілкуватися заарештованим за один і той самий злочин. Боголюбов заявив, що їхні справи розглядаються на різних процесах, і пішов далі.

Через кілька хвилин в'язень знову зустрівся з градоначальником і, пам'ятаючи, що вже бачився з високим чином, не привітався вдруге. Це так роздратувало Трепова, що він стиснув над своєю головою кулаки і закричав про необхідність зняти головний убір. Боголюбов різко відступив назад, у результаті чого з його голови злетіла шапка. В'язням, які спостерігали за цією сценою з вікон в'язниці, здалося, що Трепов ударив Боголюбова, і вони почали голосно протестувати й кидати через ґрати у двір в'язниці усілякі предмети. Розпочався справжній «тюремний бунт», який городові та тюремники тривалий час не могли припинити, хоча й уривалися до камер і жорстоко били ув'язнених. Украй розлючений Ф. Трепов наказав покарати Боголюбова, відшмагавши його публічно 25 різками.

Сучасні правознавці стверджують, що Трепов діяв у рамках тогочасного закону. Але тоді ця подія викликала величезний резонанс — про неї писалося в пресі, розповідалося в людних

РЕВОЛЮЦІЙНИЙ ТЕРОРИЗМ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

місцях тощо. Знайшлося багато бунтарів, які жадали помститися жорстокому столичному градоначальнику. Відомий французький письменник і філософ, лауреат Нобелівської премії Альбер Камю писав: «Тероризм в Росії зародився у 1878 р. 24 січня юна Віра Засулич стріляє у губернатора Санкт-Петербурга генерала Трепова... Цей постріл із револьвера спровокував цілу лавину репресій і замахів, які відбувалися один за одним. Було цілком ясно, що вони припиняться лише тоді, коли обидві сторони виб'ються із сил»¹¹.

До речі, аналогічні акти планували здійснити також інші революціонери, зокрема київська група бойовиків у складі В. Осинського, Д. Лизогуба, Г. Попка і М. Фроленка. Вони зняли квартиру в будинку напроти помешкання Ф. Трепова і першими серед терористів почали пильно стежити за майбутньою жертвою, вивчали час її виїзду на роботу та повернення додому, маршрути поїздок по місту та ін. Згодом цей досвід узяли на озброєння народовольці, а ще пізніше — есерівські бойовики. М. Фроленко згадував про підготовку теракту проти петербурзького градоначальника так: «Я та Попко зняли квартиру і почати стежити за Треповим, але Віра Засулич випередила нас. Після її пострілу ми, усі південці, швидко знімаємося і ідемо знову до Києва»¹².

Київські «бунтарки» В. Засулич та її подруга М. Колєнкіна, добре знаючи, що у 1877–1878 рр. в російській столиці відбувався т. зв.

«великий» процес над 193 учасниками народницького руху, вирішили здійснити терористичну акцію проти тих, хто вів цю справу. Першими їхніми жертвами мали стати прокурори Жихарєв та Желіховський. Після історії з Боголюбовим, про яку терористки дізналися з газет, Жихарєва вирішено було замінити Ф. Треповим. Засулич боялася, що її теракт позначиться на вироку підсудним, а тому дочекалася закінчення процесу. Наступного дня, 23 січня, коли «особое присутствие Сената» винесло відносно м'який вирок, відправивши народників на каторгу або на поселення в Сибір, Засулич здійснила теракт.

Потрапити до столичного градоначальника було дуже легко. Ф.Ф. Трепов, як згадував жандармський генерал В.Д. Новицький, приймав практично всіх, хто записувався до нього на прийом.

Терористка була у першому ряду групи відвідувачів. Коли з кабінету вийшов градоначальник, то відразу ж попрямував до В. Засулич, яка подала йому заздалегідь підготовлене прохання від вигаданої Козлової видати її якийсь документ. Ф. Трепов наклав на прохання резолюцію і відразу ж перейшов до наступної прохачки. Терористку охопив страх, але треба було щось робити, бо секретар градоначальника жєстами почав показувати, щоб вона залишила приймальню. В. Засулич вихопила револьвер і натиснула на курок. Переважна більшість терактів здійснювалась не відразу. Цей також

ВИТОКИ І ЗАРОДЖЕННЯ ТЕРОРИЗМУ

СОЦІАЛЬНО-РЕВОЛЮЦІЙНИЙ

почався з невдачі — осічки. Засулич знову натиснула на курок, прогримів постріл, і Трепов упав на підлогу.

Охоронці градоначальника накинулися на терористку і почали її бити. Особливо старався майор Курнеев — начальник Будинку попереднього ув'язнення у той час, коли виникла «Боголюбовська справа». В. Засулич пізніше згадувала, що вона відчувала удари, але болю не було. Зрештою жандарми врятували її від самосуду і взяли під охорону. Розглядаючи її револьвер, один із вартових запитав, хто навчив її стріляти. Революціонерка відповіла, що навчилася сама (про підготовку в Києві вона, зрозуміло, мовчала). Той же жандарм філософськи зауважив, що зловмисниця стріляти недовчилася. Другий вартовий, навпаки, констатував, що терористка добре володіє зброєю, і висловив занепокоєння стосовно стану здоров'я Трепова. На першому ж допиті В. Засулич назвалася вчителькою Козловою, але жандарми підняли архіви «нечаєвської справи» і відразу ж встановили особу злочинниці.

Подруга Засулич по гуртку «Південних бунтарів» М. Коленкіна у той же день пішла до прокурора Желіховського з наміром застрелити того за його суворе ставлення до підсудних «великого процесу». Однак прокурор з невідомих причин відмовив Коленкіній у прийомі, чим відвернув іще один теракт.

Відразу ж після пострілу В. Засулич організація «Земля і воля» випустила спеціальну прокламацію

«Замах на життя Трепова»¹³. У ній землевольці порівнювали молоду терористку із Шарлоттою Корде, яка 13 липня 1793 р. вбила визначного діяча Великої французької революції 1789–1794 рр. Марата. Російські революціонери не назвали у прокламації його ім'я, оскільки він увійшов в історію як «Друг народу» і був убитий найманкою контрреволюційних сил. В. Засулич називалася героїнею, яка помстилася за звірячу розправу Ф. Трепова над соціалістом Боголюбовим. «Земля і воля» розкритикувала тогочасне суспільство, яке підтримувало боротьбу царизму за визволення болгар від турецького ярма і залишило поза увагою цю жорстоку розправу столичного градоначальника над політичним в'язнем. Землевольці думали, що В. Засулич чекає доля Д. Каракозова, а тому закликали її стійко перенести усі тортури, царський суд і навіть страту в ім'я революції.

Одночасно із цією прокламацією від імені членів одеського народницького гуртка І.М. Ковальського його керівник написав свою відозву. В ній вчинок Козлової (Віри Усулич) ставився в один ряд із терактом Каракозова проти Олександра II. Ця прокламація була написана, очевидно, задалегідь, оскільки її автор сподівався на смерть Трепова, а у зв'язку з тим, що одеські та київські терористи підтримували тісні зв'язки і знали про наміри В. Засулич, у прокламації називається не справжнє її прізвище, але близьке до нього¹⁴.

О. Дрентельн, шеф жандармів, помер власною смертю на посаді київського генерал-губернатора, попри те, що за ним тривалий час полювали терористи

Обидві прокламації схвалювали тероризм. Особливо яскраво це видно з відозви І. Ковальського, яка так і не була надрукована. 30 січня 1878 р. одеські жандарми зробили спробу несподівано заарештувати членів гуртка народників на чолі з І. Ковальським на квартирі, де ті проводили своє засідання. Революціонери вчинили збройний опір жандармам, який був першим у Російській імперії. І. Ковальський та його соратники були заарештовані, а господар квартири, знайшовши рукописний текст відозви про замах на Ф. Трепова, відніс його до поліції.

Це були фактично перші прокламації, які роз'яснювали народу

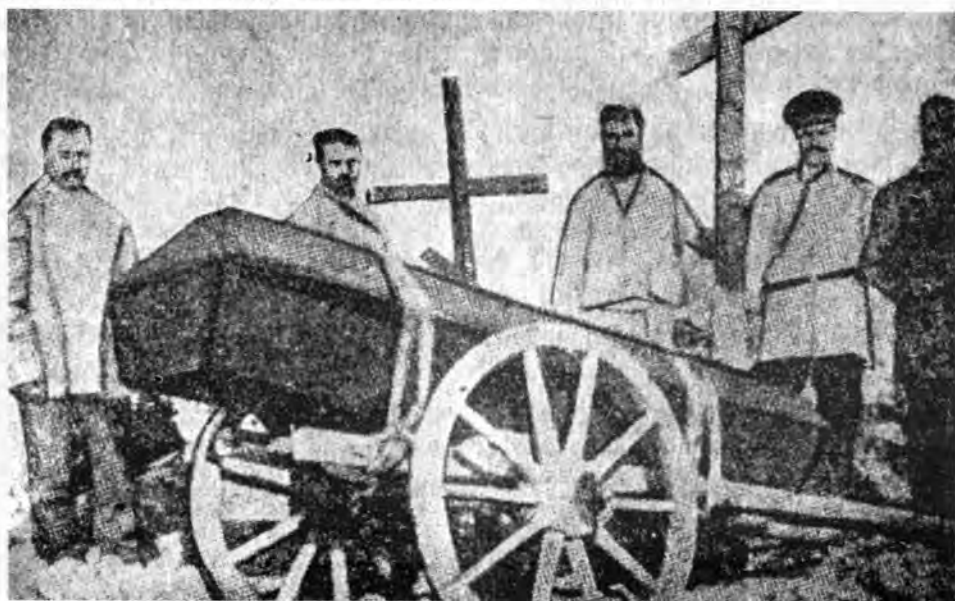
ВИТОКИ І ЗАРОДЖЕННЯ ТЕРОРИЗМУ

СОЦІАЛЬНО-РЕВОЛЮЦІОННЕ

причини терактів і те, проти кого і ким вони були здійснені. Подальші події в Одесі красномовно засвідчили, що необхідна «пропаганда дій» — роз'яснення широким верствам населення, що стоїть за тією чи іншою акцією народників. Коли І. Ковальський з товаришами вчинили перший збройний опір силовим структурам у російській історії, вранці наступного дня біля будинку по вул. Садовій, де це відбулося, зібрався невеликий натовп одеситів. Вони переглядали літературу, що їм повикидали на вулицю жандарми, дивилися на друкарський шрифт, який лежав тут же. Люди питали один в одного, що тут відбулося вночі, але ніхто не міг розповісти нічого конкретного. Через кілька днів, як свідчили самі народники, одесити забули про цю подію і лише під час суду над

І. Ковальським дещо зрозуміли, та й то розповіді обивателів на вулицях міста були далекими від істини. Таким чином, «Земля і воля» стала першою організацією, яка випускала відозви у зв'язку з проведенням терористичних акцій. В подальшому така практика стала традиційною для «Народної волі», Бойової організації партії соціалістів-революціонерів та інших терористичних організацій.

Постріл В. Засулич сколихнув революційно налаштоване російське суспільство, яке чекало чергового (після Д. Каракозова) смертного вироку терористці. Справу її розглядав у Петербурзі суд присяжних 31 березня 1878 р. з 11 годин ранку до 7 годин вечора. Присяжні виправдали Засулич, і натовп, який зібрався біля приміщення суду, урочисто вітав терористку як героїню. Царські власті

Під час поховання страченого терориста в Одесі

Лук'янівська в'язниця, з якої група терористів В. Осинського організувала втечу учасникам «Чигиринської змови»

зрозуміли, що гра в лібералізм та демократію привела їх до серйозної помилки. У той же день вони хотіли повторно її заарештувати, але Засулич безслідно зникла і невдовзі виїхала за кордон. Лояльне рішення суду аж ніяк не вплинуло на антисамодержавницькі настрої народників. Одночасно з виходом Засулич із приміщення суду розпочалася стрілянина по жандармах. Стрільяв син землевласника з Київської губернії Г.П. Сидорацький, який залишив навчання у військовому училищі, порвав зі своїм соціальним станом і став робітником, а потім примкнув до народників. Він влучив у каску одного з жандармів та поранив у

руку слухачку медичних курсів Г. Рафаїлову. Після цього терорист застрелився (за жандармським свідченнями) або був убитий поліцією. 4 квітня його урочисто поховали у Петербурзі, перетворивши панахиду на своєрідну демонстрацію.

Через чотири години після оголошення вироку терористці відбулося засідання кабінету міністрів. 3 квітня на засіданні цієї державної установи, яке відбулося під головуванням самого Олександра II, було схвалено пропозиції імператора щодо посилення боротьби з антисамодержавницькими акціями інтелігенції. Революційні організації, насамперед «Земля і воля», вважали звільнення

ВИТОКИ І ЗАРОДЖЕННЯ ТЕРОРИЗМУ

В. Засулич з-під суду великою перемогою над існуючим ладом і видали у квітні спеціальну брошуру «Два засідання Кабінета міністрів по поводу правительственных мероприятий в связи с оправданием В. Засулич»¹⁷.

Спроби кабінету міністрів і самого імператора настрахати народників не дали ніяких результатів, про що свідчить збройний опір жандармам одеситів та суд над керівниками їхнього гуртка І. Ковальським та поведінка його соратників, яка нагадувала події після винесення вироку В. Засулич — стрілянина в жандармів та поліцейських, антиурядові маніфестації та ін.

Виправдальний вирок В. Засулич посилав серед революціонерів упевненість, що натиск на представників царської влади за допомогою тероризму змусить уряд піти на поступки. Слід констатувати, що члени суду присяжних, який звільнив В. Засулич, боялися як терористів, так і царських властей. Деякі з них написали у III відділення відкриті листи, в яких заявили, що змушені були винести такий вирок лише з почуття самозбереження і заради недопущення збройного виступу терористів проти урядових осіб, поліції та жандармських чинів.

До того ж народники почали вірити, що за допомогою зброї не лише здобудуть широку підтримку серед народу, а й поповнять лави борців проти самодержавства. Багато пропагандистів та керівників терактів добре усвідомлювали, що тероризм досягне

необхідної ефективності лише тоді, коли критична маса бойовиків буде набагато більшою, аніж це потрібно для боротьби проти існуючої влади за допомогою вибухів та вбивств конкретних її представників. Це підтвердили події в Одесі, коли члени гуртка І. Ковальського вчинили перестрілку з поліцією, а коли їх судили, одеські вулиці заповнив натовп людей, які висловлювали свою солідарність з народниками.

Вчинок В. Засулич сильно вразив С.М. Кравчинського — уродженця Херсонщини, який, здобувши військову освіту, у званні підпоручика прослужив з 1870 до 1871 р. у Харківському військовому окрузі. Ставши студентом Петербурзького лісового інституту, він увійшов до складу столичного гуртка «чайковців». Після його розгрому втік за кордон, де брав участь у повстанні балканських слов'ян проти османського іга, анархістському русі в Італії.

Навесні 1878 р. за викликом керівництва революційної організації «Земля і воля» повернувся до Росії, щоб редагувати її друкований орган. Це було лише приводом для приїзду Кравчинського у Петербург. Насправді він хотів повторити подвиг В. Засулич. Хоча Кравчинський мав славу письменника і публіциста, за своєю натурою та характером він був людиною справи, зокрема природженим бойовиком. Знаючи це, члени «Землі і волі», які сповідували тероризм, вирішили залучити Кравчинського до гучного теракту.

РЕВОЛЮЦІЙНИЙ ТЕРОРИЗМ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

С. Кравчинський на початку літа 1878 р. перебував у Петербурзі й підтримував зв'язки з керівниками «Чигиринської змови» Я. Стефановичем і Л. Дейчем, які наприкінці травня втекли з київської Лук'янівської в'язниці. У перших числах липня 1878 р. до них на дачу під Петербургом приїхав представник «Землі і волі» О. Хотинський і повідомив, що С. Кравчинський терміново готує замах на шефа жандармів М. Мезенцева. Зацікавлені в активізації тероризму землевольці розповіли Кравчинському, що політичні в'язні — засуджені на «процесі 193-х» до заслання в Сибір — перебувають в жахливих умовах у Петропавлівській фортеці і на знак протесту почали голодувати. Винуватцем такого стану справ є шеф корпусу жандармів і начальник III відділення генерал-лейтенант М.В. Мезенцев.

Кравчинський ніби чекав цієї звістки, бо без роздумів заявив, що завтра ж уб'є найголовнішого жандарма Російської імперії. Він хотів продублювати сценарій теракту В. Засулич — вчинити замах у будинку Мезенцева під час прийому відвідувачів. «Чигиринці» розуміли, що такий план є самогубством для Кравчинського, і почали умовляти його здійснити теракт на вулиці й за допомогою друзів втекти з місця вбивства на кабріолеті із запряженим у нього рисаком «Варваром», який уже кілька разів рятував революціонерів під час втечі від поліції. С. Кравчинський досить швидко погодився з планом Я. Стефановича і Л. Дейча.

4 серпня 1878 р. о 9-й годині ранку на Михайлівській площі у Петербурзі Кравчинський завдав кинджалом смертельного удару жандармському генерал-лейтенанту Мезенцеву, який разом із підполковником Макаровим повертався з прогулянки. Макаров спробував затримати Кравчинського, але того підстраховував інший терорист, дворянин Путивльського повіту О.І. Баранніков. Він відкрив стрілянину по жандармському підполковнику і разом із Кравчинським підбіг до екіпажу іншого співучасника теракту А. Михайлова, на якому вони й зникли з місця злочину.

Свідкам убивства Мезенцева, який був правнуком О.В. Суворова, запам'яталися не так терористи, як вороний кінь «Варвар», на якому вони втекли. Першим у жовтні 1878 року жандарми знайшли саме «Варвара», а потім уже терористів, окрім головного — С. Кравчинського.

Убивство Мезенцева викликало ще більший резонанс серед урядовців, аніж замах на Трепова. Шеф жандармів розробив цілу програму боротьби проти революційної крамоли в Росії, зокрема тероризму. В березні — травні та напередодні вбивства Мезенцев брав участь у роботі перших двох Особливих нарад для пошуку заходів щодо поліпшення охорони спокою і безпеки в імперії. 28 липня 1878 р. Мезенцев доповідав цареві, що однією з причин невдалої боротьби з крамолою є недостатнє асигнування III відділення коштами з державної казни,

ВИТОКИ І ЗАРОДЖЕННЯ ТЕРОРИЗМУ

Д. Лизогуб, український поміщик,
що фінансував масовий тероризм
у Росії

і вимагав її суттєвого збільшення. Крім цього, у середині того ж 1878 р. він розробив найбільш ефективні способи боротьби з революційним рухом — руйнування антиурядових організацій ізсередини, шляхом введення в них агентів, які б не лише інформували жандармів про наміри народників, а й дискредитували їх в очах суспільства. Жандарми інтенсивно шукали терористів, арештовуючи усіх підозрілих.

У відповідь на це 9 серпня Київський терористичний гурток В. Осинського надіслав прокурору Петербурзької судової палати О.О. Лопухіну, який керував слідством щодо вбивства Мезенцева, конфіденційного листа.

У ньому члени т. зв. «Виконавчого комітету Російської соціально-революційної партії», як офіційно називали себе київські терористи, суворо попередили Лопухіна¹⁵. Терористи провели паралель між його методами боротьби з революціонерами у Петербурзі й акціями жандармського офіцера Гейкінга у Києві, який, прагнучи знайти тих, хто вчинив замах на товариша прокурора Котляревського, розпочав масові репресії проти всіх невдоволених існуючим ладом. Вони нагадали Лопухіну про розправу з Гейкінгом і пообіцяли петербурзькому прокуророві, що коли він і надалі продовжуватиме масові арешти та переслідування революціонерів і не звільнить уже ув'язнених, то також буде вбитий бойовиками. Важко сказати, чи О. Лопухіна налякала погроза київських терористів, чи йому просто пощастило, але він був звільнений зі своєї посади за невдало проведений суд над В. Засулич, на якому він виступав обвинувачем.

Після вбивства Мезенцева Кравчинський назавжди покинув Росію. Зробив він це хитро — нібито виїхав з метою організації виготовлення за кордоном динаміту для майбутніх терактів. Фактично це була втеча від жандармів, які рано чи пізно заарештували б його. Через два місяці після теракту Кравчинський ледь не потрапив до рук поліції. Він часто бував на квартирі художниці О. Малиновської, але коли поліцейські чини нагрянули туди, терориста там не було. Щоправда, гостювала

РЕВОЛЮЦІЙНИЙ ТЕРОРИЗМ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

у художниці інша терористка — київська бунтарка М. Коленкіна, яка відкрила вогонь з револьвера по охоронцях порядку.

С. Кравчинський увійшов у історію тероризму, а його помічник і рятівник О.І. Баранніков, який пізніше входив до Виконавчого комітету «Народної волі», брав участь у підготовці замахів на Олександра II у 1879—1880 рр., виготовляв разом із М. Кибальчичем динаміт, залишився практично мало-відомим революціонером.

Як згадував Л. Дейч, С. Кравчинський обрав своєю жертвою жандармського генерала Мезенцева випадково, на місці останнього міг опинитися і хтось інший. Коли теракт удався, Кравчинський вирішив зробити його абсолютно схожим на акцію В. Засулич — помста за жорстоку розправу над революціонером. Він вдало використав збіг обставин. З 20 до 24 липня 1878 р. в Одесі відбувся перший у Росії суд у політичній справі над І. Ковальським і його соратниками. Керівник одеських народників був засуджений до смертної кари і 2 серпня розстріляний 12 солдатами на околиці міста, яке називалося «Куликовим полем». С. Кравчинський заявив, що саме за це було вбито шефа жандармів. Він видав прокламацію під назвою «Смерть за смерть», але його оточення знало, що друга (після Д. Каракозова) страта в Росії не має ніякого відношення до вбивства М. Мезенцева.

Ця версія сприймалася і сприймається дотепер як історичний факт. Насправді ж за страту І. Ковальсь-

Ф. Трепов, градоначальник
Петербурга, в якого стріляла
В. Засулич

кого одеські терористи хотіли вбити тодішнього генерал-губернатора і водночас місцевого градоначальника В.В. Левашова, але відразу після завершення суду його було звільнено з усіх посад і вислано з Одеси. Те, що вбивство Кравчинським Мезенцева не має жодного відношення до страти Ковальського, засвідчив і Д. Лизогуб. Замах на шефа жандармів готувався завчасно і випадково збігся з розправою властей над керівником одеських народників. «Терористичний фінансист» зафіксував, що ця акція обійшлася в 3009 руб.¹⁶.

Останнім часом російські історики висунули версію, що Засулич

ВИТОКИ І ЗАРОДЖЕННЯ ТЕРОРИЗМУ

виконувала завдання англійських спецслужб. Завоювання Олександром II у 60–70-х роках Середньої Азії викликало занепокоєння Англії, яка боялася впливу Російської імперії на Індію – найбільшу британську колонію, тому, нібито, її спецслужби вирішили ослабити царат масовим антидержавним терором. Дійсно, багато терористів переховувалися в європейських країнах, проходили там спеціальну підготовку, здобували зброю. Так, приміром, той самий С. Кравчинський убив шефа жандармів генерал-лейтенанта Мезенцева спеціально виготовленим в Італії ножем. До речі, там він пройшов і спеціальну підготовку для оволодіння цією зброєю. Як і Засулич, Кравчинський відразу ж після теракту втік до Швейцарії. Версія про виконання терористами завдань зарубіжних спецслужб (автором її є М.Д. Литвинов) цікава, але навряд чи відповідає дійсності. Відразу після терактів В. Засулич та С. Кравчинського були здійснені замаху на кайзера Німеччини, королів Італії та Іспанії.

Спробу революціонерів підняти селянське повстання у Чигиринському повіті, а також серія терактів 1878 р. в Петербурзі та Україні, яка була тилом під час російсько-турецької війни 1877–1878 рр., також можна трактувати як підступний удар іноземних ворогів по Російській імперії.

Взагалі версія про перебування В. Засулич та інших терористів на службі у зарубіжних розвідок не нова. У січні 1878 р. газета «С.-Пе-

тербургские ведомости» писала, що замах на Трепова мав єдину мету – «зганьбити славу дорогої вітчизни в очах Європи».

Теракт В. Засулич суттєво вплинув на долю Ф.Ф. Трепова. По-перше, його зняли з посади столичного градоначальника. По-друге, куля Засулич влучила в лівий бік градоначальника і назавжди залишилася у його тілі, але до кінця життя Трепова ходили плітки, що він імітував поранення, а куля терористки пролетіла мимо. Останні роки життя Ф.Ф. Трепов провів у Києві. Коли він помер 1889 р., його син, Ф.Ф. Трепов-молодший (майбутній київський генерал-губернатор, а тоді полковник з особливих доручень при генерал-губернаторі О.П. Ігнат'єві), попросив лікарів при розтині тіла померлого відшукати кулю. Професор медичного факультету Київського університету Бец знайшов кулю і таким чином реабілітував в очах суспільства першу жертву тероризму в Росії. Вбивство через кілька місяців С. Кравчинським шефа жандармів М. Мезенцева врятувало Ф.Ф. Трепова від перевірки його прибутків. Таке доручення дав Мезенцеву Олександр II, який розумів, що Ф.Ф. Трепов не міг за своє жалування придбати такі великі маєтності на Київщині. Обіймаючи високі посади у Польщі та столиці Російської імперії, він міг нечесним способом нажити значний капітал.

До середини 1878 р. революціонерів судили в цивільних інстанціях. Зростання тероризму призвело до

РЕВОЛЮЦІЙНИЙ ТЕРОРИЗМ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

того, що із серпня царська влада ухвалила закон, згідно з яким політичні справи переходили у ведення військових судів¹⁸. Це означало, що самодержавство стане більш жорстко боротися проти тероризму і збройного опору революціонерів жандармам та поліції. Підтвердженням цього було проведення в Одесі військового суду над І. Ковальським і винесення йому смертного вироку та його здійснення за тиждень до прийняття цього суворого закону.

Терористичні акти не викликали загального схвалення народу. Дуже часто прості громадяни прагнули перешкодити терористу або затримати його під час втечі. Більш заможні виділяли значні кошти на те, щоб знайти, заарештувати й покарати бойовиків. Так, одна приватна особа виділила 50 тис. крб (у ті часи досить значна сума) тому, хто повідомить ім'я вбивці шефа жандармів М. Мезенцева. Водночас у тогочасному суспільстві були й прихильники тероризму. Так, відзначений за героїзм у російсько-турецькій війні 1877–1878 рр. херсонський дворянин О.І. Кривошеїн, зв'язавшись із революціонерами у Кишиневі, розклеював по місту прокламації, у яких схвалювалося вбивство головного жандарма Російської імперії.

Досить цікаві свідчення про ставлення студентів Харківського університету до терактів залишив керівник місцевого народницького гуртка Д.Т. Буцинський. Революційно налаштоване студентство з нерозумін-

Г. Попко, терорист, який у травні 1878 р. убив ад'ютанта київського жандармського управління Гейкінга

ням і засудженням зустріло звістку про вбивство фактично головного київського жандарма Гейкінга та начальника III відділення Мезенцева, а також спробу замаху на прокурора Котляревського. Особливе обурення у молоді викликав теракт Соловйова проти Олександра II. Єдина терористична акція, що викликала схвалення у значної частини студентства Харкова, було вбивство місцевого губернатора Д. Кропоткіна, який жорстко розправлявся з революційними виступами студентської молоді.

Революціонерами ставало багато дворян, які захоплювалися тероризмом і асигнували на нього значні кошти. Так, крім згаданого чернігівського поміщика Д. Лизогуба, який став своєрідним «меценатом»

ВИТОКИ І ЗАРОДЖЕННЯ ТЕРОРИЗМУ

тероризму¹⁹, вже згаданий спадковий дворянин з Полтавщини М. Дзвонкевич не лише підтримував тісні стосунки з бойовиками і давав їм притулок, а й регулярно посилав перекази для підготовки замаху на царя. І таких людей було багато.

Історики висувають кілька версій стосовно того, що штовхало молодих поміщиків на стежку тероризму. Одні вважають, що вони прагнули спокутувати перед селянством гріхи своїх предків, інші пояснюють це невдоволенням, викликаним скасуванням Олександром II кріпосництва, а деякі — бажанням представників дворянського стану, який деформувався й вироджувався, жити цілком

новим життям, докорінно відмінним від того, яке вели їхні батьки й діди, хоча вони абсолютно не знали, що їх чекає у новому, невідомому житті. Варто пам'ятати, що поміщики за своїм матеріальним становищем, багатством і соціальним статусом були різними і діаметрально відрізнялися один від одного. Між ними постійно точилася боротьба за першість серед панівної верстви населення Російської імперії. Дрібні дворяни мріяли зайняти більш престижні місця у тогочасному суспільстві, а справжні земельні магнати не давали дрібному дворянству розбагатіти і пробитися у верхні ешелони влади. Тому вихідці з незаможного дворянства масово залучалися у революційні гуртки і навіть ставали терористами.

Появу тероризму відомий в Україні революціонер В. Дебогорій-Мокрієвич пояснював тим, що народники розчарувалися у «ходінні в народ», коли селянство не підтримало їх. Тривалий час в історичній літературі побутувала ця версія. Але знайомство з біографіями терористів показує, що це не так, оскільки вони практично не брали участі в масовій агітаційно-пропагандистській діяльності народників, жили здебільшого у великих містах і займалися переважно підготовкою і здійсненням терактів.

Особливо надихали терористів успішно проведені акції — вони відразу ж хотіли повторити їх або, наслідуючи чийсь приклад, здійснити щось подібне. Після вдалої організації у травні 1878 р. втечі з Лук'янівської тюрми

Тимчасовий одеський військовий губернатор Е. Тотлебен, найактивніший борець проти тероризму на Півдні України

РЕВОЛЮЦІЙНИЙ ТЕРОРИЗМ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

основних дійових осіб «Чигиринської змови» київські та одеські терористи (М. Фроленко, В. Осинський, Г. Попко, І. Івичевич та О. Медведєв) влітку зробили спробу звільнити засудженого на «процесі 193-х» до каторги народника П.І. Войнаровського. Однак відбити під Харковом арештованого у жандармів вони не змогли. Усім учасникам цієї акції вдалося швидко роз'їхатися по різних містах України. Поліцією був заарештований лише О. Медведєв. Спроби терористів урятувати його були марними. О. Медведєв утік із харківської в'язниці сам 28 липня 1878 р. разом із кримінальними злочинцями, але на третій день був схоплений поліцією. За участь у спробі звільнити Войнаровського 22 лютого 1879 р. харківським військово-окружним судом він був засуджений до страти, яку замінили довічною каторгою.

У середині ХІХ ст. в Європі серед терористів почався «бомбовий період». Член «Київської комуні» Кролиць першим закликав висадити у повітря за допомогою динаміту Зимовий палац разом із царем та його оточенням. Першими здійснити таку акцію спробували миколаївські терористи у серпні 1878 р. На той час планувалося перебування у Миколаєві Олександра II. Теракт не вдався.

Переважає більшість істориків вважає, що тероризм кінця 70 – початку 80-х рр. ХІХ ст. був спричинений насамперед репресіями царизму проти учасників терактів. Проте це не зовсім так. Родоначальниця масового

тероризму в Росії В. Засулич була виправдана судом присяжних. Однак саме після цього було здійснено кілька терористичних замахів на тих, хто боровся з революціонерами.

Найгучніші з них відбулися у Києві, де діяла терористична група В. Осинського. Київські терористи вирішили розправитися з тими, хто заарештував учасників «Чигиринської змови» й вів слідство над ними – товаришем київського губернського прокурора М. Котляревським та жандармським штабс-капітаном Г. Гейкінгом. Уночі 23 лютого 1878 р. було вчинено замах на М. Котляревського, який повертався з братом і дружиною із театру. В. Осинський, О. Медведєв і Г. Івичевич відкрили вогонь по своїх жертвах прямо у центрі міста. Однак теракт не вдався через те, що було темно, а «бунтарі» погано володіли зброєю.

З'ясувалася ще одна обставина – організатори і теоретики тероризму не могли бути справжніми виконавцями запланованих і розроблених ними акцій. Як згадував В. Дебогорій-Мокрієвич, після замаху на київського прокурора М. Котляревського терористи переховувалися у квартирі одного революціонера, і він на власні очі побачив, як сильно хвилювався і переживав В. Осинський. Наступного дня стало відомо, що М. Котляревський живий і навіть не був поранений. Дебогорій-Мокрієвич відверто заявив Осинському, що йому він не радить займатися тероризмом з його слабкою нервовою системою. Це дуже

ВИТОКИ І ЗАРОДЖЕННЯ ТЕРОРИЗМУ

СОЦІАЛЬНО-РЕВОЛЮЦІЙНОМУ

обурило визнаного усіма вітчизняними народниками терориста № 1 70-х років XIX ст., і він різко відповів, що сам знає, чим йому займатися²⁰. В. Дебогорій-Мокрієвич мав рацію. В. Осинський так і не здійснив жодного теракту, але був страчений за участь у терористичному русі. Аналогічною була й доля інших терористів:

Д. Лизогуба, С. Віттенберга і багатьох інших.

Після гучного теракту в Києві вдуманий В. Осинський так званий «Виконавчий комітет» із великим запізненням (з технічних причин) видав прокламації, в яких роз'яснювалися причини вбивства в Ростові-на-Дону Ніконова і замаху на Котляревського. У відозві попереджалось, що коли власті не припинять слідство у «Чигиринській справі», терористи здійснять нові теракти, і не лише проти товариша прокурора, а й проти жандармського офіцера Гейкінга. На всіх прокламаціях стояла печатка «Російської соціально-революційної партії»²¹ із зображенням перехрещених сокири, револьвера і кинджала. Хоча друковані прокламації з приводу терактів

Е.К. Брешко-Брешковська, активна учасниця терористичного руху у другій половині XIX—на початку XX ст.

випускала й «Земля і воля», але на них не було цієї жахливої печатки. Це теж була ідея В. Осинського, яка нажахала самого царя. Народовольці, а потім есери продовжували традиції терористів 70-х років XIX ст. і після кожного теракту пояснювали у своїх друкованих органах, а частіше у спеціальних прокламаціях причини своїх дій, провину об'єкта замаху перед революціонерами і народом.

Під час невдалого замаху на М. Котляревського останній зміг лише в загальних рисах описати терористів — зріст, кремену постать і т. ін. Маючи такі дані, жандарми заарештували студента Київського університету М. Подольського і справжнього терориста Г. Гольденберга, якого невдовзі випустили. В. Осинський і його

товариші організували серед студентів Київського університету виступи на захист невинного Подольського, які переросли у хвилю невдоволення існуючим ладом. Затриманого жандарми випустили на волю, але 150 студентів було виключено з університету, а найбільш активних учасників «безпорядків» заслано до Сибіру²².

РЕВОЛЮЦІЙНИЙ ТЕРОРИЗМ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

5 квітня 1878 р. група невідомих вистежила ректора Київського університету, професора медицини О.П. Матвеева у безлюдному місці і завдала йому сильного удару по голові кастетом. Ректор залишився живий, але всі, хто дізнався про цей випадок, зрозуміли, що терористи помстилися Матвееву за розправу над студентами.

З метою ж помсти Київському ГЖУ терористи вирішили здійснити давно запланований теракт проти жандармського офіцера барона Гейкінга. За цю справу взявся Г. Попко — онук запорозького козака. Можливо, тому що дядько його був істориком, народник вирішив здійснити вбивство ад'ютанта ГЖУ за допомогою кинджала, відповідно до стародавніх традицій тираноборства, які зародилися в епоху античності. Г. Попко провчився кілька років у духовній семінарії, ВНЗ Москви та Петербурга, де входив до різних гуртків, які сповідували різні революційні теорії. У Києві, познайомившись із В. Осинським та Д. Лизогубом, він став переконаним терористом. Однак останні не дуже розраховували на фізично слабкого і дуже інтелігентного юнака. Тому таємно доручили одному з терористів підстрахувати Попка. Двоє бойовиків щоденно, змінюючи один одного, стежили за ад'ютантом Київського ГЖУ, вивчали його розпорядок дня, маршрут пересування по місту і т. ін.

28 травня 1878 р. об 11-й годині вечора Попко зустрів на розі Хреща-

тика і Бібіковського бульвару Гейкінга у супроводі чиновника Вошиніна й завдав жандармові смертельного удару кинджалом, а сам почав тікати в бік університету. Навздогін йому кинулися з різних боків поліцейські. Перехожий Федоров майже схопив терориста, але той вихопив револьвера і відкрив стрілянину. У переслідувача Попко не влучив, а своїми пострілами привернув увагу багатьох перехожих. Один із них, робітник Віленський, спробував схопити втікача, але той убив його на місці й поранив поліцейського. Терористу вдалося втекти від переслідування і заховатися на квартирі свого університетського товариша.

29 травня Г. Гейкінг, який досить ліберально ставився до українофілів, помер. Інтенсивний терор на українських землях налякав не лише владу, а й лібералів і навіть українофілів. Останні вирішили зустрітися з київськими терористами, які йменувалися «Виконавчим комітетом російської соціально-революційної партії», й умовити їх припинити терористичні акції та перейти до легальних форм боротьби проти самодержавства і змусити імператора й уряд прийняти конституцію. У грудні 1878 р. у Києві відбулися переговори між терористами (В. Осинський, В. Дебогорій-Мокрієвич, М. Ковальська та ін.) і делегацією прихильників більш поміркованих дій проти існуючого уряду, яку очолював І. Петрункевич — майбутній голова ЦК партії кадетів. Київським терористам було

ВИТОКИ І ЗАРОДЖЕННЯ ТЕРОРИЗМУ

запропоновано замість замахів на посадовців та жандармських чинів проводити активну агітаційну роботу в масах, влаштовувати мирні демонстрації, засипати уряд численними пропозиціями і вимогами, поширювати заборонену літературу. Ця зустріч, як згадував В. Дебогорій-Мокрієвич, не дала ніяких результатів. Терористи ладні були погодитися з усіма пропозиціями І. Петрункевича окрім однієї — припинити терористичну боротьбу. Деякі члени гуртка В. Осинського були палкими борцями за підняття народного бунту.

Посаду ад'ютанта Київського ГЖУ замість убитого Г. Гейкінга обійняв Г. Судейкін. Начальником Київського губернського жандармського управління 28 червня 1878 р. призначили генерала В.Д. Новицького, який розпочав службову кар'єру в 1874 р. і навіть був слідчим на «процесі 193-х». Йому було виділено додатково 2 помічників та 18 жандармів. В. Новицький спочатку не зміг розібратися, що коїться у Києві. Зате Г. Судейкін виявив на своїй посаді особливі «поліцейські здібності». Він не лише заарештував В. Осинського і членів його групи в січні 1879 р., а й налагодив серйозне вербування агентів із числа революціонерів, які потрапляли до рук поліції. В. Новицький цим не займався, бо від природи не був настільки метким, до того ж із презирством ставився до такого роду провокацій і авантюр.

Першими 4 серпня 1878 р. були заарештовані в Одесі Д. Лизогуб,

Г. Поцко та інші терористи. Разом з В. Осинським вони розробляли план замаху на місцевого градоначальника генерала Семеку. Для цього бойовики зібралися в одній із одеських пивних. За ними вже стежила поліція, і через кілька хвилин після того, як В. Осинський залишив пивну, завдяки щасливому для нього випадку, усі, хто залишився там, були заарештовані.

В. Осинський відразу ж покинув Одесу і виїхав до Києва. Із собою він прихопив невелику переносну друкарню. Вона увійшла в спеціальну скриню, яку Осинський здав у багаж. У Києві поліція конфіскувала її й організувала засідку на того, хто прийде отримувати скриню. Осинський ледь не потрапив до рук поліції й урятувався лише втечею з багажного відділення вокзалу. Терорист розумів, що жандарми і поліція тримають його в полі зору, але з Києва не виїхав, хоча кілька місяців поводився досить обережно.

У цей період він навіть вів переговори із землевольцями, які хотіли спільними зусиллями боротися за проведення в імперії конституційної реформи. Але умовою останніх було припинення терористичної діяльності киян, що залякує і відштовхує значну частину суспільства від революційної боротьби. З головною метою свого життя Осинський ніяк не міг розпрощатися і припинив переговори із землевольцями. Це була остання сторінка у його антиурядовій діяльності. Щоправда, він забезпечив групу терористів, яка готувала замах

РЕВОЛЮЦІЙНИЙ ТЕРОРИЗМ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

на харківського губернатора Д.М. Кропоткіна, паспортами, гроши-ма, зброєю та адресами у Харкові.

Арештували В. Осинського жандарми дуже просто і професійно. 24 січня 1879 р. Валер'ян проходив мимо Старокиївського поліцейського відділку. Його зупинив городовий і попросив зайти у відділок для перевірки документів. Терорист знав, що паспорт його, хоча і фальшивий, на прізвище Бойка,

у пристава підозри не викличе. Коли Осинський увійшов до приміщення, то документи у нього зажадав подивитися сам Г. Судейкін, який уже заздалегідь чекав на нього. Зрозумівши, що потрапив у пастку, бойовик спробував вихопити пістолета, але жандарми виявилися спритнішими і враз скрутили терориста, який чинив шалений опір. У той же день жандарми нагрянули на квартиру Осинського, який мешкав разом з революціонеркою С.О. Лешерн фон Герцфельд. Жінка вихопила револьвера і, навівши його на жан-

Терорист С.М. Кравчинський-Степняк, який убив шефа жандармів В. Мезенцева

дарма, натиснула курок.

Однак постріл не пролунав — револьвер двічі дав осічку.

Пізніше жандармські експерти встановили, що револьвер терористки був несправним, бо був куплений без жодної попередньої перевірки. Того самого дня на цій же квартирі було заарештовано й І. Волошенка.

Д. Лизогуб, який сидів у одеській в'язниці, знаючи про свої збереження, і не думав про небезпеку. Він навіть створив там

підпільний гурток і найняв людину, через яку листувався зі своїми товаришами як на волі, так і в інших в'язницях. Регулярний зв'язок він підтримував з В. Осинським. Жандарми заслали до лизогубівського гуртка своїх агентів, пильно стежили за листуванням і, легко розшифровуючи його, доповідали начальству. Д. Лизогуб планував за допомогою своїх грошей звільнити В. Осинського з київської тюрми. Коли його поплічники на волі надіслали листа, в якому запитували, чи можна витратити 3 тис. руб. для визволення

ВИТОКИ І ЗАРОДЖЕННЯ ТЕРОРИЗМУ

Осинського, Лизогуб дуже розгнівався і заявив, що для втечі «терориста № 1» можна використати на кілька десятків рублів більше.

Не шкодував Лизогуб своїх грошей і для розправи над зрадниками. Зокрема, дав розпорядження своїм підлеглим на волі за 3 тис. руб. убити київського народника В. Веледницького, якого було заарештовано у 1879 р. і який дав поліції зрадницькі свідчення на товаришів, що їх пізніше Одеський військово-окружний суд використав у «процесі «28-ми».

В українських містах Одесі та Києві наприкінці 70-х років XIX ст. між терористами і жандармами розпочалися справжні бої. Терористи знали, що їх чекає багаторічна каторга або заслання до Сибіру. Особливо жорстокою була перестрілка між жандармами і терористами у Києві на Жилинській вулиці 11 лютого 1879 р. Двоє терористів — брати Гнат та Іван Івичевичі були смертельно поранені, а Л. Брандтнера і кримчанина В. Свириденка разом з їхніми товаришами і квартирною хазяйкою К. Ніточаєвою заарештовано. Судили терористів, що влаштували стрілянину в центрі Києва, разом з В. Осинським, С. Лешерн фон Герцфельд та І. Волошенком, які не чинили збройного опору жандармам і могли, згідно з чинними законами, розраховувати на більш м'який вирок.

Але військовий прокурор В. Стрельников готував гучний судовий процес, який складався практично з трьох процесів: з 30 квітня

до 4 травня судили Брандтнера і ще 13 «київських бунтарів», які вчинили збройний опір жандармам і поліції на Жилинській вулиці. 6–7 травня Київський військово-окружний суд окремо розглядав справи Осинського, Лешерн і Волошенка. З 8 до 9 травня розглядалися справи двоюрідних братів — дворянина з Подільської губернії В.Й. Избицького та уродженця Білої Церкви, теж представника поміщицької родини Г.Л. Избицького. Обидва належали до терористичного гуртка В. Осинського і були схоплені поліцією 28 березня 1878 р. під час розклеювання прокламацій про замах на київського прокурора Котляревського. Избицькі вчинили збройний опір поліції, а один із них, Владислав, навіть зробив спробу втекти з Лук'янівської тюрми, але був схоплений 13 серпня, коли вже вибирався на волю зі зробленого ним підкопу. Злочини київських терористів не відігравали суттєвої ролі при винесенні Київським військово-окружним судом вироку. За цим процесом уважно стежив сам Олександр II, а прокурор В. Стрельников заздалегідь розподілив покарання.

Напередодні київських процесів проти терористів по місту поширилися чутки про підготовку членами соціально-революційної партії масових безчинств і навіть про можливі спроби озброєних бойовиків звільнити підсудних. Знаючи про аналогічні акції під час процесів над В. Засулич та І. Ковальським, київський генерал-губернатор М.І. Чертков надіслав

РЕВОЛЮЦІЙНИЙ ТЕРОРИЗМ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

донесення міністру внутрішніх справ і вжив заходів щодо посиленої охорони приміщення суду та терористів, справи яких мали розглядатися. З 30 квітня до 13 травня Київ, як згадували сучасники, мав вигляд міста, яке захопив сильний ворог. На прилеглих до приміщення суду вулицях стояли війська, а в інших районах міста патрулювали козачі пікети.

Перший процес завершився винесенням смертного вироку Л. Брандтнеру і В. Свириденку та засудженням інших підсудних до різних термінів ув'язнення. Хазяйка квартири, де відбулася перестрілка між терористами і жандармами, К. Ніточаєва була визнана невинною і звільнена. Військово-окружні суди мусили рахуватися з думкою громадськості і хоч когось одного не засудити до ув'язнення. Однак начальник Київського ГЖУ В. Новицький вважав, що Ніточаєва переховувала терористів і мусить понести сувору кару. Про це він написав 16 травня у своєму донесенні III відділенню.

В. Стрельников з особливою запеклістю приступив до справи В. Осинського, С. Лешерн та І. Волошенка і відразу ж заявив, що всіх їх чекає смертна кара. Прокурор знав, чого хоче і чекає від суду його начальство і безпосередньо сам імператор — знищення головних терористів. В. Осинський, який розраховував на своїх бойовиків та гроші Д. Лизогуба, не міг реально оцінити стану справ і передбачити того, що його чекає у найближчому майбутньому. На про-

цесі він відверто заявив, що належить до соціально-революційної партії, яка веде рішучу боротьбу проти самодержавства найбільш ефективними та дієвими методами. Стрельников активно нападав на соціалістів, звинувачуючи їх у всіх гріхах, зокрема навіть у пограбуванні селян Чигиринського повіту, яких вони прагнули підняти на антипоміщицьке повстання, створивши для цього збройне формування — «Таємну дружину». У своєму виступі Осинський вів полеміку з прокурором, доводячи абсурдність його звинувачень щодо партії соціалістів. На завершення свого виступу терорист заявив, що Стрельников марно радіє, гадаючи, що з його арештом і можливою смертю припинить існування Виконавчий комітет, яким Осинський нібито керує. Далі підсудний заявив, що він — лише рядовий член соціальної партії, а в її лавах дуже багато терористів, які прийдуть йому на зміну і доведуть розпочату боротьбу з існуючим ладом до перемоги. Рішучою була й промова Лешерн²².

Коли судді в окремі кімнати писали текст вироку, терористи поводились, як зазначав жандармський генерал Новицький, зухвало — голосно розмовляли, сміялися, фактично ігнорували судовий процес. Вирок суду був для багатьох присутніх дуже суворим: Осинського і Лешерн засуджено до розстрілу, а Волошенка до 10 років каторги; братів же Ізбицьких, які також чинили жандармам збройний опір, суд засудив до 15 і 10 років

ВИТОКИ І ЗАРОДЖЕННЯ ТЕРОРИЗМУ

каторги. Один із них, Владислав, по дорозі до Сибіру обмінявся документами з карним злочинцем Степановим і утік з-під охорони під Іркутськом. У жовтні 1879 р. він був убитий волющогоми в тайзі.

На публіці Осинський і Лешерн трималися надзвичайно спокійно. Керівник київських терористів навіть заявив, що радий піти з життя разом із коханою жінкою, а за справу революції, яка зростає і все більше поширюється, він спокійний. Насправді В. Осинський боявся смертної кари і намагався вірити, що цього не станеться. Виходячи з приміщення суду після оголошення вироку, він сказав Лешерн, що «нехай спробують його розстріляти, то побачать...» Далі Осинський висловлював здивування, що у законах Російської імперії є статті, згідно з якими можна стратити жінку. Його кохана запевнила терориста, що першою в Росії покаже усім, як умирають жінки, засуджені судом на смерть²³.

Київський військово-окружний суд вважав, що розстріл терористів більш почесний і менш ганебний, аніж шибениця. Інакше думав Олександр II. Він наказав засудженого до смертної кари головного київського терориста В. Осинського повісити, а С. Лешерн замінити розстріл на довічну каторгу²⁴. Це дуже сильно вплинуло на неї. Вона упала в істерику і за ніч посивіла, перетворившись на стару жінку. Напередодні страти, 13 травня, Осинський написав листа друзям, зустрівся з матір'ю, старшим

братом та улюбленою сестрою Анастасією. До речі, вона також прилучилася до революційної боротьби і була заарештована поліцією у Харкові. Восени 1883 р. дівчина покінчила життя самогубством у будинку попереднього ув'язнення.

Усю ніч перед страстю В. Осинський вів через вікно розмови з С. Лешерн, камера якої розміщувалася у тюремному приміщенні напроти тієї, де сидів він. Усе це чули інші арештанти і також усю ніч не спали.

14 травня 1879 р. у Києві о 10-й годині ранку Л. Брандтнера, В. Свириденка і В. Осинського було страчено. Місце страти «піонера тероризму» і його товаришів охороняли піхотний та козацький полки і резервний батальйон. Навколо ешафоту зібрався натовп чисельністю близько 3 тис. осіб²⁵. Киян прийшло б більше, але жандарми поширили чутки, що терористів повісять на території Печерської фортеці, й багато людей попрямували туди. У передсмертному листі В.А. Осинський виклав програму дій майбутніх терористів.

Генерал-губернатору М.І. Черткову надійшло багато листів з вимогою скасувати смертний вирок Осинському, а після страти терориста — безліч погроз розправитися з ним зі словами С. Кравчинського: «Смерть за смерть». Взагалі на межі 70–80-х років XIX ст. Київ був не лише своєрідним центром тероризму, а й столицею політичних процесів. З 1879 до 1882 р. тут відбулося 22 політичних процеси

Кавказу: прилежно востановлю востановлю
Судя гиндузского со имени востановлю, ссн. вт. по обзаводу
сидану: оказавшись востановлю востановлю востановлю
поку востановлю востановлю востановлю востановлю
востановлю востановлю востановлю востановлю

Востановлю востановлю востановлю востановлю
востановлю востановлю востановлю востановлю
востановлю востановлю востановлю востановлю
востановлю востановлю востановлю востановлю

ВИТОКИ
І ЗАРОДЖЕННЯ
ТЕРОРИЗМУ

ВИТОКИ І ЗАРОДЖЕННЯ ТЕРОРИЗМУ

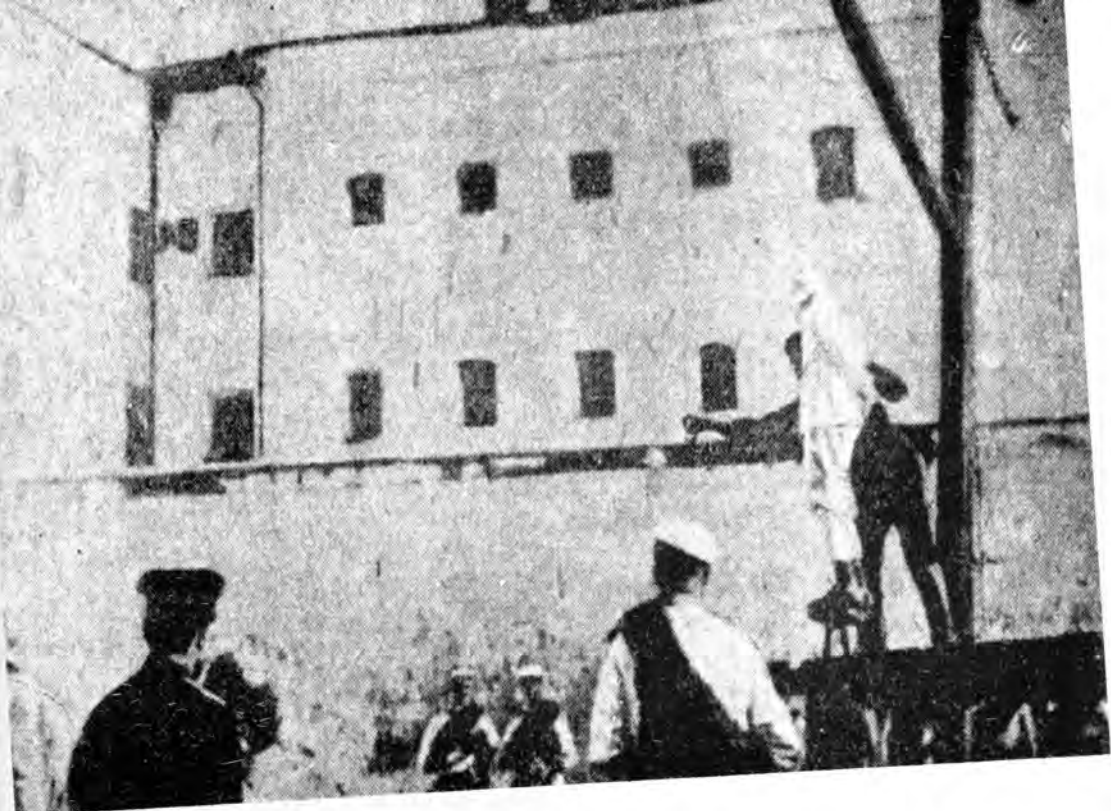
(у Петербурзі — 15)²⁶. Ці процеси, матеріали яких публікувалися у пресі та окремими стенографічними звітами, слугували, поряд із прокламаціями народників, цінними матеріалами для пропаганди тероризму і своєрідної ореолізації учасників терактів.

До того ж соціалісти-революціонери у своїх промовах на процесах відверто називали, до якої партії належать, а далі таврували існуючий лад і проголошували (коли це вдавалося) програмні цілі своєї організації, прагнули залякати високих посадових осіб та їхніх посіпак тероризмом. Військово-окружні суди діяли за власним сценарієм. Вони проходили у закритому режимі, інколи бажаючі допускалися по спеціальних квитках, які не могли отримати навіть родичі підсудних. Виступали на судах лише свідки звинувачення, причому зацікавлені у винесенні смертного вироку, тривалого ув'язнення чи каторги. Так, свідками проти В. Осинського виступило 16 осіб, з яких 11 були жандармами, та ад'ютант Київського ГЖУ капітан Г. Судейкін. Останній разом зі своїми підручними виступав на суді у справі київського терориста А. Гобіта, у якого було знайдено вибухівку в травні 1879 р. Аналогічна ситуація була й під час проведення Одеським військово-окружним судом процесу над «південними бунтарями» наприкінці 1879 р., де свідками виступали тюремні наглядачі та ін. Загальновідомо, що найбільш грубо порушувалися процесуальні права

обвинувачених на судах, що проходили в Україні.

Один із найвідоміших і надзвичайно впливових серед терористів діячів Д. Лизогуб проходив у т. зв. «справі 28-ми» (25 липня—5 серпня 1879 р.) в Одесі. Він, володіючи значними коштами, не думав, що його можуть стратити. Але підіслані до нього у в'язницю агенти поліції та зрадники зробили свою справу, назвавши його реальним керівником терористичного гуртка і організатором усіх замахів бойовиків у 1877—1878 рр. До того ж Лизогуб часто вів бесіди про виготовлення вибухівки і конкретно називав, де це можна зробити: Миколаїв, слобода Олександрівка біля Вознесенська, де виготовлялися компоненти для снарядів або здійснювалися роботи в каменоломнях тощо. Військово-окружний суд виніс йому смертний вирок. У передсмертному листі терорист просив друзів дістати стенограму засідань суду і якимось чином опублікувати її, щоб роз'яснити з позицій революціонерів роль тероризму і терористів у боротьбі з існуючим ладом.

10 серпня 1879 р. Д. Лизогуба, С. Чубарова і Й. Давиденка було повішено в Одесі. Терористи з Миколаєва С. Віттенберг та І. Логовенко були страчені вранці наступного дня у своєму рідному місті з виховною метою, насамперед для молоді. Така ж доля спіткала 7 грудня того самого року і учасників теракту проти М. Гориновича в Одесі. Сотні революціонерів були кинуті за ґрати каторжних

тюрем або заслані до Сибіру. У 1879—1880 рр. лише у Києві було заарештовано 157 революціонерів.

Київські терористи викликали величезне захоплення у російських письменників, зокрема у Л. Толстого, якому належать слова: «...юношу прекрасного Осинського повесили в Києве». Дмитро Лизогуб став прототипом героя його оповідання «Божеское и человеческое» Анатолія Світлогуба.

Цікаво склалася доля основних теоретиків і практиків тероризму в Україні наприкінці 70-х років. В. Осинський, який керував київським гуртком, спробував разом зі своїми однодумцями вчинити замах на товариша прокурора М. Котляревського, але невдало. Врешті-решт він був повішений не як бойовик, а як організатор тероризму. Проте він так нажахав представників влади, що

начальник Київського ГЖУ генерал В. Новицький називав його організатором убивства шефа жандармів Мезенцева і автором брошури «Смерть за смерть», що її, як відомо, написав С. Кравчинський.

Д. Лизогуба спіткала така сама доля, хоча він не брав участі в жодному теракті. А вбивця жандармського офіцера Гейкінга Г. Попко unikнув кари і був засланий до Сибіру. Перед стратою смертникам давали можливість вибрати, з ким сидіти у камері впродовж останніх днів життя. Лизогуб вибрав Попка. Перший увесь час жалкував, що так і не здійснив жодного теракту, а лише утримував на свої кошти організацію бойовиків. Другого мучила совість, і йому, справжньому терористові — убивці жандармського офіцера Гейкінга, здавалося, що за його провини стратять Лизогуба. Попко кілька днів підбирав

ВИТОКИ І ЗАРОДЖЕННЯ ТЕРОРИЗМУ

щирі палкі слова, які він скаже Лизогубу перед тим, як його поведуть на страту. Однак прощання було досить поспішним і прохолодним, про що Попко жалкував до кінця життя і навіть мріяв помститися за страту Лизогуба терактом проти помічника одеського генерал-губернатора Пашотіна, якого так і не здійснив.

Представники громадськості добре розуміли, що Д. Лизогуб не заслуговував на страту. Про це відкрито заявив київський професор-криміналіст О.Ф. Кістяківський. Те ж саме говорив і військовий прокурор В. Стрельников — «великий любитель смертних вироків»²⁷. Однак усі бойовики — і організатори, і виконавці терактів посідають чільне місце в історії тероризму в Україні та й усій Російській імперії у 70-х роках XIX ст.

Важливу роль в історії революційного тероризму відіграв 1879 р. Причому найгучніші вдалі та невдалі теракти були здійснені на території України, або у них брали участь її уродженці. Ще в грудні 1878 р. київські терористи Г. Гольденберг, Г. Орлов та інші під керівництвом В. Осинського розробили план убивства харківського губернатора князя Д. Кропоткіна за його жорстоке ставлення до в'язнів і розігнання студентської демонстрації. За свідченням двоюрідного брата губернатора, відомого російського революціонера-анархіста П. Кропоткіна, той був людиною не жорстокою, а радше безвільною, а тому нічого не робив

для того, щоб припинити знущання над ув'язненими.

«Земля і воля» ставилася до губернатора більш суворо. У своїй відозві вона назвала князя Кропоткіна «одним з найбільш шкідливих ворогів російської соціально-революційної партії, одним із найжорстокіших тюремників засуджених і ув'язнених її діячів» і висунула проти нього обвинувачення у 5 злочинах, скоєних проти революціонерів. На початку 1879 р., коли В. Осинського й переважну більшість учасників його гуртка було заарештовано, Г. Гольденберг, який у 1878 р. нічим особливим не відзначався на їх тлі, взявся за здійснення цього терористичного акту.

До Харкова він виїхав разом з Л. Волкенштейн та сином миргородського протоієрея О. Зубковським, які мали видавати себе за подружжя Петрушкевичів і найняти конспіративну квартиру. Всі троє разом зі своїм співником, польським дворянином родом з Волині Л. Кобилянським, повинні були стежити за Кропоткіним і вибрати найзручніше місце й час для здійснення теракту. О. Зубковський двічі давав Гольденбергу гроші на придбання пістолета і набоїв. Ці факти наштовхнули сучасних російських дослідників історії тероризму на висновок, що в 70-х роках XIX ст. народники практикували залучення до терористичних акцій своєрідних кілерів — найманих убивць. На їхню думку, для замаху на Кропоткіна з-за кордону спочатку

Жандармський пікет
на вулицях Києва

до Києва, а потім до Харкова прибув Л. Кобилянський, який за 300 крб і убив губернатора.

Насправді все було так. 9 лютого 1879 р. об 11-й годині вечора, коли губернатор повертався додому з балу в Інституті шляхетних дівчат, Г. Гольденберг вибіг із Вознесенського скверу й, заскочивши на підніжку карети, вистрілив крізь відчинене вікно у Кропоткіна. Наступного дня всі терористи зникли, окрім Л. Волкенштейн, яка повинна була поширити звернення до мешканців Харкова про причини замаху на губернатора. Через п'ять днів Кропоткін помер.

На похоронах губернатора у Москві харківський архієпископ Амвросій звинуватив у такому трагічному стані справ дворянство. У різних містах Російської імперії з'явилися відозви, у яких повідомлялося про

вбивство харківського губернатора. 11 лютого «Земля і воля» заявила: «Смерть за смерть, страта за страту, терор за терор! Ось наша відповідь на всі погрози, гоніння і переслідування уряду. Нехай він іде попереднім шляхом, — і не встигнуть ще стліти трупи Гейкінга та Мезенцева, як він знову про нас почує»²⁸. Волкенштейн, дізнавшись, що поліції нічого не відомо про терористів, які здійснили замах, виїхала до Києва.

Після вбивства губернатора Д. Кропоткіна влада у Харкові перейшла у повне розпорядження командувача військового округу, з підпорядкуванням йому всіх місцевих цивільних органів влади²⁹. Тогочасна еліта Російської імперії сприйняла звістку про вбивство Д. Кропоткіна із жахом і обуренням з приводу того, що поліція не лише не затримала терориста, а навіть не знає, хто організував цю акцію. Дружина генерала Є.В. Богдановича, Олександра у своєму щоденнику 14 лютого записала, що харківського губернатора убили практично так само, як і шефа жандармів Мезенцева, а причиною розгулу тероризму є виправдання судом присяжних В. Засулич.

У 1879 р. київський дворянин Леон Мирський вирішив повторити вчинок С. Кравчинського і вбити начальника III відділення і шефа жандармів, генерала від інфантерії О.Р. Дрентельна. Останній народився у Києві, був другом Олександра II і зробив блискучу кар'єру на ниві державної й військової справи. Саме

ВИТОКИ І ЗАРОДЖЕННЯ ТЕРОРИЗМУ

на прохання царя Дрентельн і став у вересні 1878 р. головним жандармом Російської імперії.

У цей час за революційну пропаганду та сприяння втечі з тюрми кількох народників у Києві був заарештований і етапований до Петербурга Л. Мирський. Київське ГЖУ повідомляло III відділення, що Мирський, на їхню думку, в силу свого характеру і невірноваженості є небезпечною особою. Міністерство юстиції вважало інакше і у березні випустило Мирського на поруки. Через кілька днів, 13 березня 1879 р., Л. Мирський стріляв у О. Дрентельна. Як завжди під час здійснення теракту, в Мирського були помічники, зокрема син харківського лікаря, випускник юридичного факультету Петербурзького університету В.А. Літошенко, який і був схоплений поліцією. Мирський утік з місця злочину і завдяки допомозі Плеханова, який був проти цього теракту, кілька місяців переховувався у різних революціонерів.

У той же день організація «Земля і воля» випустила прокламацію «Замах на життя Дрентельна». У ній повідомлялося, що теракт завершився невдало, і досить поверхово розповідалося, чому він був здійснений. На відміну від інших документів, його автори не могли назвати якихось конкретних злочинів Дрентельна проти народників. Єдине, у чому він був винен, що в конкретних політичних умовах обіймав посаду шефа жандармів і здійснював у широких мас-

штабах адміністративне заслання до Сибіру революціонерів. Прокламація закінчувалася погрозою О. Дрентельну повторити терористичний замах, якщо той не припинить репресій проти народників.

Жандарми усе ж таки заарештували терориста і засудили до смертної кари, яку потім замінили на довічне ув'язнення. Літошенко, який добре знав юриспруденцію, був звільнений за відсутністю прямих доказів участі у теракті. Мирський, як і багато інших терористів, зламався і почав співробітничати з тюремними властями. Перебуваючи в Петропавлівській фортеці, він сповістив начальству про спробу С. Нечаєва організувати втечу з в'язниці.

О. Дрентельн, залишившись неушкодженим і після вибуху 1880 р. в Зимовому палаці, який організував Халтурін, вийшов у відставку і переїхав до України. Він був одеським (у 1880 р.) та київським, подільським і волинським (у 1881 р.) генерал-губернатором і водночас командувачем відповідних військових округів. Урятувавшись від кулі терориста, О. Дрентельн раптово помер у Києві на Володимирській гірці 15 липня 1888 р. під час підготовки військового параду, приуроченого до 900-річчя прийняття Київською Руссю християнства. Він упав з коня на очах численної публіки. Присутнім могло видатися, що Дрентельн був убитий кулею терориста, а не помер від серцевого нападу, як це сталося насправді.

РЕВОЛЮЦІЙНИЙ ТЕРОРИЗМ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

Окрилений успіхом теракту в Харкові, Г. Гольденберг почав готуватися до замаху на Олександра II в Петербурзі. З цією ж метою туди прибули народник О. Михайлов, поляки О. Квятковський, Л. Кобилянський, А. Зунделевич, а також О. Соловійов. Вони хотіли організувати терористичну групу для здійснення царевбивства.

Терористи інтенсивно обговорювали найефективніший спосіб його здійснення. Запропоновано було три варіанти вбивства царя — за допомогою ножа, вибухівки і револьвера. Гольденберг, який нещодавно застрелив у Харкові губернатора Д. Кропоткіна, наполягав на застосуванні револьвера і запевнив, що краще від нього зробити це ніхто не зможе.

О. Соловійов вирішив, подібно до Д. Каракозова, зробити це самотужки. Він рішуче відкинув кандидатуру Г. Гольденберга, заявивши, що якщо участь у царевбивстві візьме єврей, то це викличе небачені єврейські погроми по всій імперії, особливо на українських землях, де проходила «смуга осілості» і в якій народився Гольденберг. Інших тираноборців Соловійов також досить легко переконав, що для нього вбивство царя — мета усього життя. У день замаху терористи зібрали сходку, на якій було запропоновано стріляти в Олександра II двом бойовикам — одному спереду, другому — ззаду. Однак ця ідея відразу ж була відкинута, і О. Соловійов пішов виконувати завдання сам. 2 квітня 1879 р. біля Зимового

палацу 5 разів він стріляв у царя, але промахнувся, був схоплений поліцейськими і жандармами, коли спробував зробити шостий постріл з револьвера «ведмежатник».

Цей замах не викликав особливого резонансу в суспільстві, але дав змогу властям розпочати інтенсивну боротьбу проти тероризму. У Олександра II до цього не було особистої охорони, і щоб урятувати своє життя, він мав бігти через площу перед своєю резиденцією, ухиляючись від куль терориста. Після цього замаху в царя з'явилася постійна охорона — спеціальний загін кубанських козаків, які повсюди супроводжували його.

О.К. Соловійов — яскравий приклад того, як керівники народницьких організацій залучали до лав терористів невдах. Він не зміг зробити кар'єри, про яку мріяв, не створив сім'ї. «Пішов у народ», але й там у нього нічого не вийшло, бо він не володів жодною професією і селяни ставилися до нього зневажливо. Остаточно розчарувавшись у житті, Соловійов приїхав до Петербурга, де потрапив у поле зору одного з майбутніх лідерів «Народної волі» О.Д. Михайлова. Останній зумів переконати Соловійова, що тероризм — його покликання, а царевбивство — головна мета життя...

І у тероризмі Соловійов виявився невдахою. Заявляючи про готовність убити царя, він насправді дуже боявся цієї акції й просив О. Михайлова дати йому «яду» (чи то справжньої отрути, чи морфію?). Коли Соловійова

ВИТОКИ І ЗАРОДЖЕННЯ ТЕРОРИЗМУ

заарештували, той відмовився давати будь-які свідчення. Він більше боявся терористів, аніж жандармів, бо заявив слідчому, що коли скаже щось, то в ту ж мить буде убитий прямо у в'язниці революціонерами. Згідно з вироком Верховного карного суду, за замах на царевбивство О. Соловійова стратили 28 травня 1879 р. 5 квітня Олександр II видав наказ про організацію шести тимчасових генерал-губернаторств для нещадної боротьби з кралою, що фактично означало введення у країні воєнного стану.

Вони були створені в основних центрах поширення революційної пропаганди і тероризму — Петербурзі, Харкові та Одесі, а генерал-губернаторам Москви, Києва та Варшави надавалися аналогічні права. Генерал-губернаторам підпорядковувались не лише губернії, де вони перебували, а й суміжні з ними, в яких їм були підлеглі представники влади, що відповідали за охорону громадського порядку, війська, прокуратура, суди та ін. Вони мали право заарештовувати і судити усіх, кого підозрювали в тероризмі, революційній пропаганді, антиурядових настроях. Згідно з указом від 5 квітня 1879 р., до військових судів притягалися всі, хто порушував існуючі закони або скоював антиурядові злочини (указом від 9 серпня 1878 р. цей закон поширювався лише на осіб, які обвинувачувалися у збройному опорі представникам влади або нападали на посадових осіб, тобто здійснювали терористичні акції).

7 квітня тимчасовими генерал-губернаторами Сенат призначив воєначальників, які відзначалися у російсько-турецькій війні 1877–1878 рр. — Й.В. Гурка (Петербург), Е.І. Тотлебена (Одеса), М.Т. Лорис-Мелікова (Харків). Харківському генерал-губернаторові були підпорядковані Чернігівська, Полтавська, Курська, Орловська та Воронезька губернії, одеському — Херсонська, Катеринославська, Таврійська і Бессарабська.

В Україні лише у Харківському генерал-губернаторстві не було страчено жодного революціонера. Гнучка політика М. Лорис-Мелікова дістала схвальну оцінку як представників вищої влади, так і широких кіл громадськості. М.Т. Лорис-Меліков узяв під суворий контроль придбання населенням зброї, запровадив облік усіх, хто приїздить до Харкова та знімає у місті житло, налагодив роботу військово-окружного суду, збільшив кількість жандармів і т. ін. Він тривалий час служив на Кавказі й воював з горцями, а тому був прихильником репресивних, але виважених методів боротьби з революційним рухом. «Сила і значення суворих каральних заходів, — заявляв він, — ефективна доти, поки суспільство не встигло до них звикнути»³⁰.

У той же час особливо одеський та київський генерал-губернатори вважалися «занадто жорстокими і рішучими борцями з «кралою»³¹. Е.І. Тотлебен вислав 104 революціонерів, віддав військово-окружним судам 31 особу, 5 із яких було страчено.

РЕВОЛЮЦІЙНИЙ ТЕРОРИЗМ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

Імператор скликав Особливу раду для вироблення надзвичайних заходів боротьби з революціонерами-терористами. Військово-польовим судам дозволялося на місці судити тих, хто здійснював замаху чи напади на посадових осіб або чинив збройний опір поліції. Було вирішено справи затриманих розглядати негайно на закритих процесах, а апеляцій не приймати. Все це свідчило, що Олександр II розпочав офіційну війну з тероризмом.

Наприкінці 70-х років ХІХ ст. крім різночинної інтелігенції та студентства до тероризму почали прилучатися робітники, які інколи навіть самі виступали ініціаторами терактів. На території України найвідомішими з них були брати Івичевичі, Г. Іванченко, О. Медведєв, М. Тетерка, П. Лобанчук, Я. Зубрицький, Й. Більчанський, П. Горський та деякі інші київські й одеські робітники. Найширшого розголосу набула «піроксилінова справа» у Києві, коли в травні 1879 р. жандарми знайшли на квартирі місцевого слюсаря Арона Гобста значну кількість вибухівки та бомби, що готувалися для вчинення замахів. У виготовленні вибухових пристроїв брали участь слюсарі М. Бубновський і В. Красовський, а також робітники М. Тетерка та С. Наддачин. Гобста, Бубновського та Красовського було віддано до Київського військово-окружного суду, який відбувся з 12 до 14 липня 1879 р. А Гобст був засуджений до смертної кари, а його товаришів відправлено на каторгу³².

В історії й літературі часто фігурують терористи-одиначки. На перший погляд, це ніби було так, але терорист завжди перебував і готувався до замаху у групі, однодумці супроводжували його, визначали мету терору, докладали зусиль, щоб при нагоді урятувати його. Імена терористів входять в історію, а їхніх співучасників часто залишаються невідомими назавжди.

Взагалі, згідно зі своєрідним «кодексом честі» терориста, він повинен залишатися на місці теракту, дати себе схопити і розповісти поліції або на судовому процесі, чому він зробив такий крок і в чому провиня жертви й існуючого ладу. Насправді ж переважна більшість бойовиків прагнула втекти з місця замаху. Практично завжди сценарій акції готували інші революціонери, терористів підстраховували їхні колеги і, якщо вдавалося, організовували їх утечу. У ХІХ ст., як і в ХХ, робилося це за допомогою візників або досконального ознайомлення з районом, де відбувався теракт.

Степняк-Кравчинський став яскравим прикладом ореолізації тираноборців, створення міфу про безстрашного терориста-самітника. Цьому сприяло не лише вчинене ним убивство шефа жандармів, яке викликало гучний резонанс у суспільстві, а й його літературна діяльність. Насправді ж індивідуального тероризму в чистому вигляді не існує. За найвідчайдушнішим терористом завжди стояли співучасники, цілі організації та ін.,

ВИТОКИ І ЗАРОДЖЕННЯ ТЕРОРИЗМУ

які часто залишалися невідомими жандармам. Історики згадують лише виконавців, переважно успішних терактів.

Говорячи про перші терористичні акції, слід звернути увагу на їх романтизм та символізм. Вони були притаманні згаданому вище теракту С. Кравчинського проти шефа жандармів Мезенцева. Терорист запевняв своїх товаришів, що хотів спочатку викликати свою жертву на дуель, але потім просто убив його ударом кинджала.

Другий уродженець України, Л. Мирський, одягнений у модне для того часу вбрання, на чудовому коні догнав у центрі Петербурга карету нового шефа жандармів О. Дрентельна, зазирнув у її віконце і вистрілив. Куля пробила скло, але у жертву не влучила. Обігнавши карету головного жандарма імперії, Мирський розвернув коня і знову зробив постріл, який не досяг мети. Після цього він утік. Як і Кравчинському, Мирському допомагали у підготовці теракту землевольці О. Михайлов та М. Морозов.

Цікаво, що за кілька днів до теракту головний жандарм Росії читав у колі друзів друкований орган «Землі і волі» й відзначив, що статті видання написані на високому літературному рівні. Наступного дня Дрентельн отримав листа з подякою землевольців за високу оцінку надрукованих ними матеріалів. Однак це не врятувало начальника III відділення від замаху. Жандарми ще до

цього звернули увагу, що по вулицях Петербурга скакали молоді люди, які максимально наближалися до карет, а потім десь зникали (можливо, у такий спосіб терористи привчали своїх коней наближатися до карет і скакати деякий час поруч із ними). Після вбивства Мезенцева карету шефа жандармів супроводжував одягнений у цивільне вбрання жандарм. Незадовго до замаху на Дрентельна до його карети під'їхав невідомий чоловік і дістав револьвера. Те саме зробив і його охоронець, але коли це побачив незнайомец, то поскакав стрімголов геть від того місця.

У день теракту переодягнений жандарм запізнився і не зміг завадити Л. Мирському здійснити задумане. Коли терорист був схоплений, то пояснив, що його кохана дівчина любила С. Кравчинського за сміливе вбивство Мезенцева, і він вирішив здійснити аналогічну акцію проти начальника III відділення.

Невдовзі С. Кравчинський видав брошуру «Смерть за смерть». Тут він виклав своє бачення тероризму — нагнітання численними вбивствами урядовців, чиновників та жандармів смертельного страху в суспільстві. Цікаве одне з його висловлювань, яке безпосередньо стосується України: «Чи багато треба, щоб наповнити жахом такі міста, як Харків і Київ?..»³³

Тут С. Кравчинський мав на увазі харківські виступи революціонерів у 1872 р., коли місцева влада і поліція у паніці втекли з міста, а також

теракти групи В.Осинського в Києві проти прокурора М. Котляревського та ад'юганта ГЖУ Г. Гейкінга у 1878 р.

Терористичних актів у Європі й Російській імперії впродовж ХІХ ст. було багато, але їх пік припав на кінець 70—початок 80-х років. Особливо багато їх було в Росії, тому її й окрестили «батьківщиною тероризму», взявши за дату відліку теракт, який закінчився фактично безрезультатно. Але виправдання судом присяжних В. Засулич юридично легалізувало право стріляти у посадовців будь-яких рангів, тобто займатися революціонерам тероризмом.

Тероризм, попри те, що бойовики майже завжди мали можливість покинути Росію і практично вільно виїхати за кордон, викликав у них страх перед жандармами та поліцією. Багато терористів, до якої б організації вони не входили, так і не здійснили на практиці задуманого (здебільшого через недостатню підготовку, недбало розроблені плани операцій, власну нерішучість). Жоден із терористів, навіть якщо йому пощастило уникнути арешту і відповідної кари, не наважувався здійснити новий теракт. Л. Дейч, В. Засулич, С. Кравчинський та інші відомі революціонери, які починали боротьбу із самодержавством з тероризму, згодом засудили його і перейшли до лав інших партій та організацій.

Дуже багато запланованих терактів не вдавалося здійснити, тому що вони були дуже складними за задумом і

важко здійснюваними, та й переважна частина тогочасного суспільства не сприймала і не підтримувала тероризм, хоча було багато людей, які прихильно ставилися до бойовиків і політичного тероризму. Одиниці з них вступали у підпільні організації, бралися за зброю і були готові виконати накази лідерів народників. До них належали переважно маргінальні верстви суспільства. Але, попри невдачі й провали, могутність держави та її силових структур, тероризм у Росії посилювався і набирал нових обертів. Знайшлися навіть люди, які готові були ціною власного життя вбити Олександра II, якого одні називали реформатором, а інші вішателем за його рішучу боротьбу з тероризмом.

1. Центральний державний історичний архів України у Києві (далі ЦДІАУК), ф. 442, оп. 1, спр. 1836, арк. 4—7.

2. Державний архів Російської Федерації (далі ДАРФ), ф. 109, оп. 223, спр. 34, арк. 29—30.

3. Покушение Каракозова. Стенографический отчет по делу Д. Каракозова / И. Худякова, Н. Ишутина и др. — М., 1928. — Т. 1. — С. 292.

4. Лурье М. Нечаев — создатель разрушения. — М., 2002. — С. 122.

5. Нечаев и нечаевцы. Сборник материалов. — Москва—Ленинград, 1931. — С. 51.

6. Каторга и ссылка. Историко-революционный вестник. Кн. 54. — М., 1929. — С. 15.

7. Деятели революционного движения в России. Библиографический словарь. Т. 2. Вып. 3. — М., 1931. — С. 1073—1074.

ВИТОКИ І ЗАРОДЖЕННЯ ТЕРОРИЗМУ

8. Дейч Л. С.М. Кравчинский. — Петроград, 1919. — С. 22.

9. Литвинов Н.Д. Террористические организации: формирование и деятельность. — М., 1999. — С. 75.

10. Там само. — С. 8.

11. Камю Альбер. Миф о Сизифе. Бунтующий человек. — М., 1998. — С. 343.

12. Фроленко М.Ф. Записки семидесятника. — М., 1927. — С. 102.

13. Революционное народничество 70-х годов XIX века. Т. 2. 1876—1882 гг. — Москва—Ленинград, 1965. — С. 47—50.

14. Там само. — С. 58—61.

15. Политическая полиция и политический терроризм в России (вторая половина XIX—начало XX в.). Сборник документов. — М., 2001. — С. 46—48.

16. Революционное народничество 70-х годов XIX века. — Т. 2. — С. 113.

17. Там само. — С. 58—61.

18. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2. (Далі 2 ПСЗ). Т. 55. Отд. 2. — С. 89—90.

19. Наука і суспільство. 1986. № 6. — С. 58.

20. Дебогорий-Мокриевич В. Воспоминания. — СПб., 1906. — С. 334.

21. Дейч Л. Валерьян Осинский (к 50-летию его казни) // Каторга и ссылка. 1929. № 54. — С. 29.

22. Див. ЦДІАУК, ф. 316, оп. 1, спр. 54—56.

23. Каторга и ссылка. 1929. № 7. — С. 70.

24. ЦДІАУК, ф. 442, оп. 829, спр. 123, арк. 70.

25. Седов М.Г. Героический период революционного народничества. — М., 1966. — С. 78.

26. Троицкий Н.А. Безумство храбрых. Русские революционеры и карательная политика царизма 1866—1882 гг. М., 1978. — С. 185.

27. ЦДІАУК, ф. 263, оп. 1, спр. 14, арк. 61—62, 106—108.

28. Революционное народничество 70-х годов XIX века. Т. 2. — С. 78.

29. Російський державний історичний архів (далі — РДІА), ф. 1405, оп. 535, спр. 6, арк. 1—2.

30. Посохов С.И., Ярьмыш А.Н. Губернаторы и генерал-губернаторы. — Харьков, 1997. — С. 131.

31. Институт генерал-губернаторства и наместничества в Российской империи. В 2 т. Т. 1. — СПб., 2001. — С. 162—165.

32. ЦДІАУК, ф. 442, оп. 829, спр. 79, арк. 16, 157; спр. 485, арк. 3—17.

33. Кравчинський С.М. Смерть за смерть (Убийство Мезенцева). — Петроград, 1920. — С. 19—20.

ТЕРОРИСТИЧНА
ДІЯЛЬНІСТЬ
«НАРОДНОЇ ВОЛІ»
ТА
«УКРАЇНСЬКИЙ СЛІД»
У ВБИВСТВІ
ОЛЕКСАНДРА ІІ

А. Желябов

ТЕРОРИСТИЧНА
ДІЯЛЬНІСТЬ «НАРОДНОЇ
ВОЛІ» ТА
«УКРАЇНСЬКИЙ СЛІД» У
ВБИВСТВІ
ОЛЕКСАНДРА ІІ

На межі 70–80-х років ХІХ ст. Російська імперія, згідно з термінологією радянської історичної науки, переживала «другу революційну ситуацію». Терористичні акції, спрямовані як проти вищих державних посадовців, представників силових структур, так і проти самого царя, селянські заворушення, причиною яких були поширювані народниками фантастичні чутки про імператорські маніфести із закликм виступати проти поміщиків, ділити їхню землю та ін., постійні виступи студентів змушували найбільшу революційну організацію «Земля і воля» чітко визначити тактику і шляхи боротьби проти самодержавства. Оскільки землевольці не могли і практично не знали, як розпочати народну революцію, серед народників стала популярною ідея бунтів та повстань, які можна підняти після здійснення вдалих терактів проти найвищих посадових осіб імперії. В середині організації «Земля і воля» на початку 1879 р.

ТЕРОРИСТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ «НАРОДНОЇ ВОЛІ»

виникла фракційна група прихильників тероризму, які дали їй гучну назву «Свобода або смерть». Це були переважно молоді люди, які не знали часів правління Миколи I і виросли та сформувалися у пореформений період. Вони хотіли більшої свободи, поліпшення життєвого рівня у країні, а найголовніше — самоутвердитися і замінити людей, які посідали вищі щаблі владної ієрархії. Однак багато революціонерів виступало за продовження агітаційно-пропагандистської діяльності серед широких верств населення.

У 1879 р. відбувся остаточний розкол «Землі і волі» й була створена одна з найзначніших та найчисельніших організацій «Народна воля», яка обрала тероризм основною формою боротьби проти існуючого устрою в державі. Її опонентом стала інша народницька організація — «Чорний переділ», яка обстоювала потребу широкої пропаганди ідеї повалення самодержавства серед населення з метою підготовки насамперед селянства до революційної боротьби за поліпшення свого економічного й правового становища. До складу її керівництва увійшли Г.В. Плеханов, Я.В. Стефанович, М.Р. Попов, а також відомі терористи В.І. Засулич, А.Г. Дейч та ін.

Сталося це на Липецькому (15–17 червня) та Воронежському (18–21 червня 1879 р.) з'їздах. Як і раніше, на них точилася жвава полеміка навколо питання: що має бути головним для революціонерів — тероризм,

ідейна чи політична боротьба. На цих з'їздах тероризм був проголошений основною, хоча й не єдиною формою боротьби проти самодержавства. У зв'язку з тим, що переважна більшість учасників з'їздів (особливо Липецького) висловилися за тероризм, Г. Плеханов покинув зібрання, сподіваючись цим кардинально змінити їхні погляди. Але із цього нічого не вийшло. Для керівництва «Народною волею» було створено Виконавчий комітет, до складу якого увійшли українці А. Желябов, О. Михайлов, М. Колодкевич, О. Баранников, С. Перовська та ін., а також уродженці України Г. Гольденберг, Л. Кобилянський, С. Златопольський, М. Ланганс, М. Трігоні.

На Липецькому з'їзді фактично було винесено смертний вирок Олександрові II за страту на Півдні (Одеса, Київ, Миколаїв) ряду терористів, насамперед їхнього фінансиста Д. Лизогуба та керівника київської терористичної організації «Виконавчий комітет російської соціально-революційної партії» В. Осинського. 26 серпня ВК затвердив цей вирок і направив групу своїх бойовиків в Україну для підготовки теракту проти царя¹.

Імператор відпочивав у Криму, а повертався до Петербурга залізницями, які проходили по українських землях. Одночасно із цим готувалися терористичні замаху на одеського генерал-губернатора Тотлебена та його помічника Панютіна, петербурзького генерал-губернатора Гурка, київського губернатора Гессе, командувача

РЕВОЛЮЦІЙНИЙ ТЕРОРИЗМ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

КВО генерала Ванновського, військового прокурора Стрельникова й жандармського офіцера Судейкіна.

Деякі народники вважали розкол «Землі і волі» трагедією для революційного руху і прагнули відродити її, розпочавши цю справу в Україні. Восени 1879 р. М.Р. Попов разом з Д.Т. Буцинським створили у Києві об'єднаний гурток чорнопередільців і народовольців, який мав стати першим кроком до відродження «Землі і волі». М. Попов побачив, як зворушливо і шанобливо ставилися кияни до пам'яті відомого терориста В. Осинського, і зрозумів, що уникнути участі у терактах членам новоствореного гуртка не вдасться. Народоволець Д. Буцинський не мав щодо цього жодних сумнівів.

У той період погляди народовольців та чорнопередільців дуже швидко змінювалися. Ті, хто кілька місяців тому віддавав перевагу політичній боротьбі та засуджував тероризм, ставали його активними прихильниками. Провідними особами в «Народній волі» стали українці, насамперед А. Желябов — син полтавської козачки і панського «дворового» з Криму, який добре знав життя й злигодні українського селянства. Будучи студентом Новоросійського університету, він потрапив у коло української інтелігенції. Желябов працював домашнім учителем у сім'ї С. Яхненка — члена відомої української родини Яхненків-Семиренків, у фірмі яких служив і П.П. Чубинський. Він підтримував тісні зв'язки з М. Дра-

гомановим і обрав собі конспіративне ім'я Тарас, яке засвідчувало його тісні зв'язки з Україною. Однією з провідних фігур у «Народній волі» та організації вбивства Олександра II була онука останнього українського гетьмана О.К. Розумовського і дочка петербурзького губернатора С. Перовська, а також син чернігівського

Д.М. Кропоткін,
губернатор Харкова, убитий
терористами в 1879 році

священника, дуже здібна і талановита в технічних науках людина, М. Кибальчич.

Особливу увагу М.С. Грушевського привертала фігура А. Желябова, який пройшов шлях від революціонера-«землевольца» до керівника Виконавчого комітету «Народної волі» й став головним теоретиком і практиком тероризму в Росії. Проте,

ТЕРОРИСТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ «НАРОДНОЇ ВОЛІ»

як і його попередники, він так і не здійснив жодного терористичного акту. «У Желябова, — писав М. Грушевський, — не могло бути ніяких компромісів з переконаннями, він віддавав себе без останку тому, що признавав у сей мент справедливим і того ж рігористично вимагав від близьких людей.

При кінці 1870 рр. він переймається ідеями боротьби за політичну волю, виступає як оден з провідників сеї течії на липецькім з'їзді в червні 1879 р., входить до виконавчого комітету народовольців і весь віддається організації терористичних актів проти царя. Визначний політичний талант висував його на провідну ролю. «Можна з певністю сказати: на чолі тимчасового революційного правительства або на чолі сильної революційної партії став би напевно А.Л. Желябов. Се був єдиний безперечний кандидат на ролю диктатора революційної Росії.

Він був роджений для сеї ролі, і як тільки на хвилю, перед кінцем, перед смертю піднявся над підпіллям, так його оцінила і зрозуміла в сій ролі і революційна і реакційна Росія. Але революційний темперамент загнав його в суточки терору. Він бере своєю спеціальністю терористичні акти. Переходить на нелегальне становище. Розходитьсь з ріднею, щоб її не компромітувати, рве всі старі зв'язки. Переводить підкопи під царський поїзд у листопаді 1879 р., потім у лютім 1880 р. під царську палату, нарешті організує безрезневий акт 1881 рр.»².

М.Т. Лорис-Меліков, міністр внутрішніх справ (1880—1881)

Головним у планах терористів було вбивство Олександра II. У цьому, на перший погляд, не було нічого особливого. Коронованих осіб убивали й раніше. Особливо багато замахів на них було здійснено у XVIII — на початку XIX ст., але для Російської імперії з її установленими монархічними традиціями це було новим проявом боротьби із самодержавством, народженням плеяди революціонерів, яких раніше не існувало в Росії. Вони були не спроможні здійснити революцію, хоча й мріяли про це, але народовольці довели, що можуть розхитати основи царизму і фактично зрівняти імператора у сприйнятті всього, що відбувається навколо, із простим смертним.

Цар-реформатор, на якого було вже здійснено кілька невдалих замахів, поводився досить безпечно. У нього довгий час фактично не було спеціальної особистої охорони, він сам регулярно прогулювався у Літньому саду, де у 1866 р. у нього вперше стріляв Каракозов. Саме тут у жовтні 1872 р. він зустрівся з майбутнім теоретиком і практиком революційного тероризму, людиною, яка вперше серйозно заговорила про необхідність здійснити акт царевбивства в Росії – студентом Валеріаном Осинським. Молодий чоловік пішов прямо на царя, і Олександр II змушений був поступитися йому дорогою. На виході з Літнього саду Осинського за цей нахабний вчинок було вперше заарештовано.

Кажуть, що страх є головною причиною смерті в екстремальних умовах. Олександр II не боявся терористів, тому що, живучи постійно поруч зі смертельною небезпекою, почав звикати до неї. Усі урядовці і царське оточення знали про його любов ще з фатального 1866 р. до молодій княгині Катерини Долгорукої. Інколи посеред ночі Олександр II у супроводі лише одного козака скакав до неї на зустріч. За словами Ф.Ф. Трепова, імператор інколи потай залишав Зимовий палац і їхав у гості до мадам Шебеко, яка мешкала в Мошковському провулку, на побачення з Долгорукою. Олександр не знав, що навіть у цей час спеціальні агенти поліції стежили за кожним його кроком.

Восени 1879 р. цар мав повертатися з Криму в Петербург через Україну. Терористи вирішили підірвати царський поїзд. У Сімферополь було направлено А. Преснякова, який мав стежити за Олександром II і заздалегідь повідомляти народовольцям, коли і яким шляхом цар повертатиметься до столиці. Партію динаміту із Швейцарії було затримано на кордоні й конфісковано. Довелося терміново переправляти кілька пудів виготовленої у Петербурзі вибухівки. Зробив її один із терористів, С. Ширяєв, але найбільший авторитет серед них мав М. Кибальчич. Вони вважали, що зроблена ним вибухівка набагато краща, аніж порох та динаміт, які створив Нобель, хоча насправді це було не так.

М.І. Кибальчича у 70-х роках ХІХ ст. захопили революційні пристрасі. Він почав свою народницьку діяльність з розповсюдження нелегальної літератури, а закінчив її терористом, який виготовив першобезрезневі вибухові снаряди для убивства Олександра II. 11 жовтня 1875 р. Кибальчич був заарештований жандармами у столиці за агітаційно-пропагандистську роботу в Липовецькому повіті на Київщині. Начальник губернського ГЖУ О.С. Павлов дав розпорядження своїм колегам у Петербурзі провести обшук на квартирі терориста, де була знайдена заборонена література. Того ж дня і ще через день про цю подію було повідомлено навіть Олександрю II, який відпочивав у Ливадії, в Криму. 2,5 року Кибаль-

ТЕРОРИСТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ «НАРОДНОЇ ВОЛІ»

СОЦИАЛЬНО-РЕВОЛЮЦІОННОЕ

Политическое

чич сидів у київській Лук'янівській в'язниці, перебуваючи під слідством. У березні 1878 р. його перевезли до Петербурга, де 1 травня судом Особливого присутствія Урядового Сенату він був позбавлений волі на один місяць. Його адвокатом був присяжний повірений Ольхін, автор популярного вірша «У гроба», який він присвятив убитому терористами шефу жандармів Мезенцеву. У Кибальчичі адвокат терориста не побачив і домігся його звільнення без перебування у в'язниці, ба навіть поручився за нього. Кибальчич почав вивчати вибухові пристрої й навесні 1879 р. розробив технологію виробництва динаміту. Тоді ж він став членом терористичної групи «Свобода або смерть», а коли виникла «Народна воля», увійшов до складу її ВК і взяв участь у виготовленні вибухівки для всіх 8 терактів народовольців проти Олександра II. Як активний терорист, Кибальчич привертав велику увагу М.С. Грушевського. Учений так охарактеризував народовольця: «В протилежність нервовому, імпульсивному Желябову, була се людина дуже зрівноважена, безконечно витримана, працездатна, притім незвичайно здібна, різносторонньо талановита.

Серед курсу кидає він духовну семінарію і вступає, маючи тільки 17 літ, до інституту шляхів: для вихованця духовної школи, де науки математичні, рисунки тощо стояли завжди на рівні дуже низьким, — се крок прямо таки незвичайний. Далі переходить він до медичної академії — але не покидає занять

«Спас на крови», споруджений в 1907 році на місці вбивства Олександра II

Замах О. Соловйова
на Олександра II (1879 р.)

технічними науками. Не маємо ніяких безпосередніх вказівок щодо його національної свідомості, але ясно, що це була людина глибоко перейнята — як і Желябов — свідомістю свого обов'язку перед трудящим народом, і сей нарід був не який абстрактив, а конкретно той нарід, серед которого він виріс»³.

Спочатку терористи хотіли восени 1879 р. підірвати царський поїзд на Південно-Західній залізниці під Одесою, куди виїхали В. Фігнер, М. Фроленко, Т. Лебедева та М. Кибальчич. Фроленко з 18 жовтня до 8 грудня під прізвисьмом Олександров служив сторожем на 14-й версті залізниці й мешкав з «дружиною» — Лебедевою у сторожовій будці під Одесою. На початку листопада стало відомо, що цар цим шляхом не поїде. Тоді народовольці зайнялися організацією

ИЗМ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

вибухів в інших пунктах пересування царського потягу. Один з них був здійснений на Лозово-Севастопольській залізниці біля м. Олександрівська Катеринославської губернії. У жовтні 1879 р. в Олександрівськ приїхав А. Желябов, який назвався Черемісовим, і попросив місцеві власті виділити йому земельну ділянку для будівництва шкіряного заводу. Дуже швидко «купець» отримав за 4 версти від Олександрівська землю біля самої залізниці. Желябов викликав до себе Г. Якимову, яку видав за дружину, та «робітників» — одеського столяра М. Тетерку (з ним він познайомився навесні 1879 р. у Києві), А. Преснякова, Я. Тихонова, І. Окладського. Терористи заклали під залізничні рейки дві міни і 32 кг динаміту. Вони розраховували на те, що вибухне увесь потяг — з голови до хвоста — і упаде під укіс. Та вибуховий пристрій 18 листопада 1879 р. не спрацював. Царський потяг прямував далі, туди, де його знову чекали терористи.

Члени київського гуртка М. Попова, який об'єднував членів «Народної волі» та «Чорного переділу», знаючи про підготовку підризу поїзда Олександра II під Москвою і вірячи в успіх терористів, вирішили організувати у Києві спеціальну агітаційно-пропагандистську акцію. На майдані біля Житнього ринку вони мали провести 19 листопада маніфестацію князя і під великим червоним прапором, на якому були вишиті слова «Земля і воля», виголосити програмні промови. Керівники гуртка хотіли повідомити

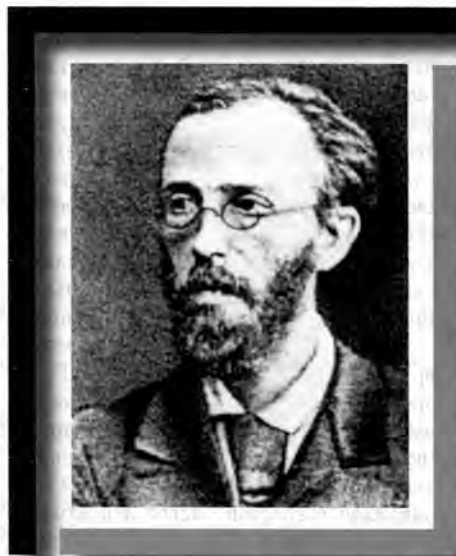
ТЕРОРИСТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ «НАРОДНОЇ ВОЛІ»

жителям Києва, що Олександр II був серйозною перешкодою на шляху до здійснення заповітного народного бажання – отримати землю й волю, а тому шляхом теракту царя довелося ліквідувати. Аналогічного змісту ідея повинна була прозвучати у відозвах, які народники планували у масовому порядку поширити серед робітників, незаможних верств населення міста. Однак замах не вдався, і ця ідея залишилася нереалізованою.

М. Попов, який разом з Д. Буцинським прагнув відродити організацію «Земля і воля» в Україні, робив багато спроб об'єднання свого київського гуртка з одеськими народовольцями. Але останні, під проводом В. Фігнер, М. Кибальчича, М. Колодкевича і Л. Златопольського, вирішили розправитися з генерал-губернатором південних українських губерній. Київський гурток, хоча й сповідував ідеї чорнопередільців, змушений був прилучитися до тероризму. Перед його членами було поставлене завдання вбити київського, подільського і волинського генерал-губернатора М.І. Черткова.

Провокатор Забрамський доповів про це жандармському офіцерові Г. Судейкіну, який обіймав досить високу посаду в Київському ГЖУ. Той «розробив» для терористів і передав їм через свого агента фактично нереальний план. Вони мали зробити підкоп із одного з київських готелів і здійснити теракт. Революціонери відкинули його і вирішили влаштувати засідку в яру обабіч дороги, що проходила по

Липках і, вивчивши розпорядок дня М. Черткова, зробити спробу вбити генерал-губернатора у цьому районі. Теракт мали здійснити члени об'єднаного київського гуртка М. Стаховський і С. Диковський, стріляючи по кареті губернатора з гвинтівок.

М. Клеточніков

Цей план революціонерам здійснити не вдалося. Єдину терористичну акцію члени гуртка М. Попова організували проти агента жандармського офіцера Г. Судейкіна – «спеціального військового кравця Забрамського». Терорист Полікарпов ударив провокатора ножом, але той носив спеціальну кольчугу і майже не постраждав. Опинившись у безвиході, Полікарпов застрелився. Трагічно загинув ще один член київського революційного гуртка офіцер М. Стаховський. Це був не теракт і не самогубство невдалого

Примечание 20 - Февраль

Примечание Зимага.

Словно примечание приговора
в окончательной форме.
вероятно до казни оставалось
дней 7-8. Спасибо тебе, что
привыкла обличить меня
полюбовием дни. Живи Зима-
гда! Забудь ты мое дни,
а любви не забудь по прошествии
Не жди приговора в России,
поужай в Петербург, там
расстреляешь, а уж газет
все равно узнаешь, когда
совершится казнь.

Я совершенно уверен
и ты же.

В Москве была была
слова ошибая и бернорд.

Прощай Зинаида.
Еще раз благодарю тебя
за твои посылки и за твои
перечиски и за твои
приветствия.

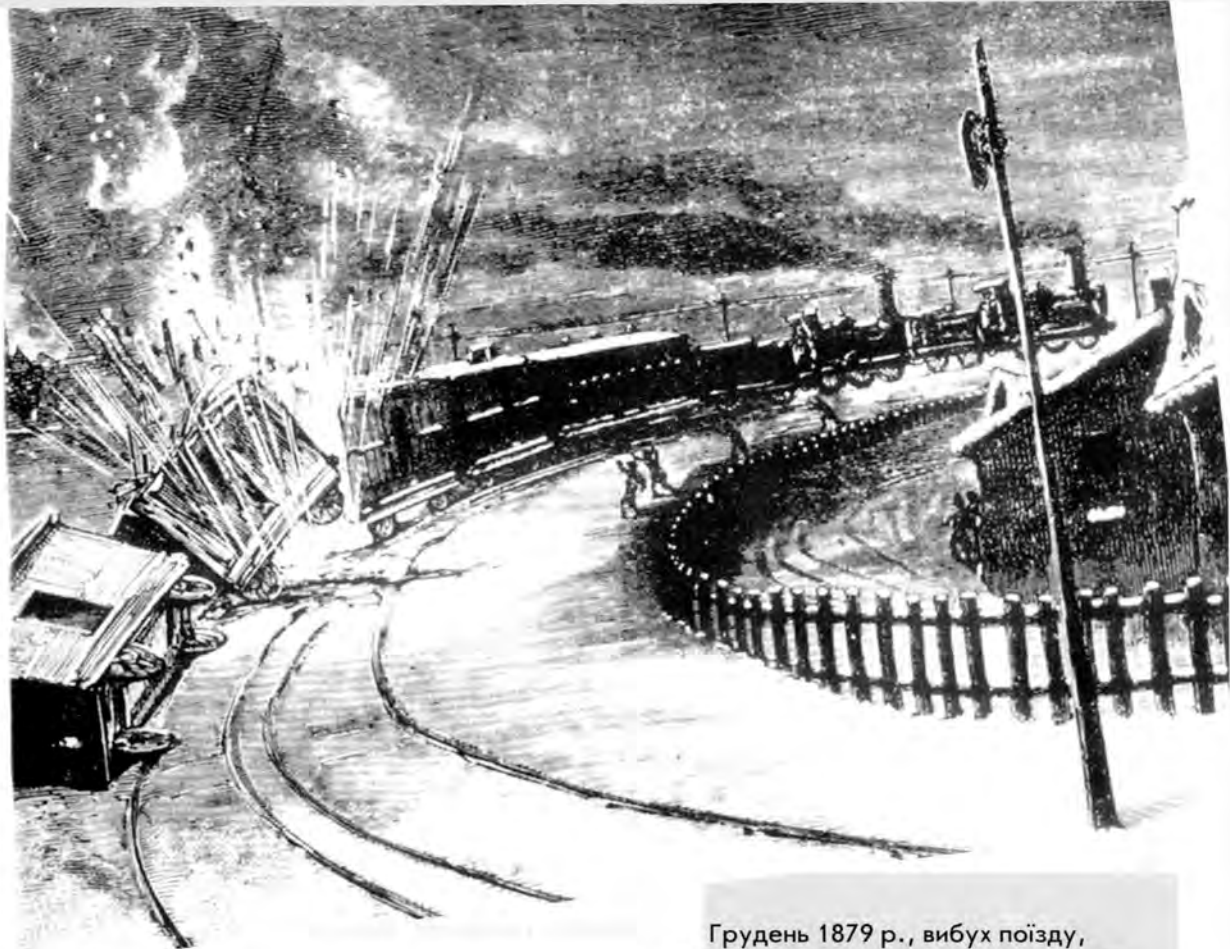
Вспоминаю тебя. Живи,
будь счастлива!

Твой Семён

Я далеко отлучился
от Москвы и уже
порвалась связь
с землей. На даль
тихо и кофимино

Прощай!

Защитиу перечисли Семёну и
про си его телеграфировать
смысл ии Прутью, что амь еи получить

Грудень 1879 р., вибух поїзду,
що віз багаж імператорського пошту

терориста. Його застрелив п'яний батько, коли Стаховський заступився за матір. Київський гурток М. Попова не відродив революційну організацію «Земля і воля», нічого він не зробив на ниві тероризму і був розгромлений капітаном Г. Судейкінін⁴.

19 листопада під Москвою за сигналом С. Перовської об 11 годині ночі терористи підірвали вибухівку, внаслідок чого потерпів аварію поїзд, але не царський, а зі слугами й багажем Олександра II. У Харкові залізничники виявили несправність в одному з паротягів. Щоб не затримувати царя, вирішено було порушити усталений порядок і першим відправити його поїзд.

Терористи готувалися до цих акцій досить ретельно: завчасно купували або наймали під вигаданими прізвищами та за фальшивими документами будинки і земельні ділянки неподалік від залізниці, копали багатометрові тунелі. Теракти не вдалися в першому випадку через недосконалість вибухових пристроїв (інколи у цьому звинувачують провокатора Окладського, але агентом Департаменту поліції він став лише у 1881 р.), у другому – через те, що було змінено традиційний порядок руху поїздів: спочатку – царський, а потім з особами, які його супроводжували.

Висадження у повітря царського поїзду терористи вважали найбільш

ТЕРОРИСТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ «НАРОДНОЇ ВОЛІ»

простою і ефективною акцією. На 1880 р. вони знову запланували її. А. Желябов (купець Черемісов) надіслав навіть олександрійському міщанину Сагайдану, в якого мешкав спочатку, 13 крб для сплати міській управі внеску за земельну ділянку, виділену під забудову. Але подальший хід подій змусив відмовитися від задуманого повторення підризу царського поїзда під Олександрійськом.

ВК «Народної волі» з 1879 р. розпочав інтенсивний тероризм, спрямований насамперед проти Олександра II, який закінчився 1 березня

1881 р. вбивством імператора. У радянській історії цей період називається «другою революційною ситуацією». Селянських заворушень порівняно з 1859–1861 рр. було дуже мало — кілька десятків щорічно (напередодні їх налічувалися сотні, а то й тисячі). Отже, «друга революційна ситуація» виникла через масовий і цілеспрямований тероризм народовольців та інших революційних гуртків, які копіювали дії ВК «Народної волі».

Тероризм у цей період не міг викликати народної революції або

Замах на царя і його сім'ю в Зимовому палаці у Санкт-Петербурзі в 1880 році

РЕВОЛЮЦІЙНИЙ ТЕРОРИЗМ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

масових селянських заворушень. Терористи, які очолювали «Народну волю», були нездатними очолити народні маси на боротьбу проти самодержавства. І навіть якби теоретично його було повалено, то серед народодовольців не знайшлося б людей, які могли б увійти до складу уряду або очолити центральні державні установи й організації. Таким чином, у другій половині ХІХ ст. боротьба революціонерів проти існуючого ладу велася заради самої боротьби, а тероризм став її найактивнішою формою, своєрідним атрибутом того часу, метою людей, які не змогли знайти собі гідне місце у тогочасному суспільстві.

Народодовольці суттєво перебільшували, говорячи про свої можливості й близьку перемогу над самодержавством. Лідер «Народної волі» А. Желябов у травні 1880 р. писав М. Драгоманову, що «два-три поштовхи, при загальній підтримці, і — уряд упаде»⁵. Такі заяви зайвий раз показували, що народодольці щиро прагнули жити по-новому, але не знали

як, а тому робили ставку на тероризм, який, на їхню думку, мав підняти народ на докорінні зміни в суспільстві.

Слід зазначити, що наприкінці 70-х років ХІХ ст. більш ефективно

й результативно почали діяти жандармські управління, поліція. На залізничних станціях агенти та філери пильно стежили за підозрілими людьми, які могли виявитись терористами. Так було затримано одного з головних терористів 70-х років Г. Гольденберга. Після того як Олександр II не поїхав з Ливадії через Одесу, тримати там динаміт було недоцільно.

Терористи вирішили переправити його у Москву. Це було доручено зробити Г. Гольденбергу, який мав при собі документи на ім'я почесного громадянина Тули Єфремова. 14 листопада у Єлисаветграді занадто важка валіза Гольденберга, хоча він, згідно з посвідченням, був досить солідною особою, привернула увагу вагара, і той одразу ж повідомив про це своє начальство. Поліція знайшла у валізі підозрюваного більше пуду динаміту й заарештувала його, хоча Гольденберг

Катерина Долгорука,
морганатична дружина
Олександра II

топада у Єлисаветграді занадто важка валіза Гольденберга, хоча він, згідно з посвідченням, був досить солідною особою, привернула увагу вагара, і той одразу ж повідомив про це своє начальство. Поліція знайшла у валізі підозрюваного більше пуду динаміту й заарештувала його, хоча Гольденберг

ТЕРОРИСТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ «НАРОДНОЇ ВОЛІ»

зробив спробу втекти й навіть вчинив збройний опір⁶. Жандармський майор Пальшау, розуміючи значимість затримання Г. Гольденберга (тоді він фігурував під прізвищем Єфремова) надіслав термінову телеграму в III відділення. Тут одразу ж здогадалися, що людина з динамітом має відношення до проїзду імператорського потягу.

На той час III відділення і взагалі уряд практично нічого не знали про новостворену партію «Народна воля». Лише ознайомившись із двома номерами її друкованого органу — газети, що називалася так само, як і партія, власті з запізненням дізналися про розкол «Землі і волі». Коли ж до рук жандармів потрапило у Єлисаветграді 17 кг динаміту, який вилучили у Гольденберга, вибухівку направили на експертизу в Одесу. Її зробили у Новоросійському університеті професор хімії Веріго та завідуючий підводними мінами у портах Чорного моря полковник Афанасьєв. Вони відразу ж відзначили високу якість динаміту, його несхожість на той, який виготовляється у захід-

ноєвропейських країнах, та великий руйнівний потенціал. Динаміт став справжньою «візитною карткою» «Народної волі», з якої жандарми і влада зрозуміли, що на арену вийшла серйозна і небезпечна партія, яка

ні перед чим не зупиниться для досягнення своєї головної мети — повалення існуючого ладу шляхом розв'язання справжньої терористичної війни.

30 листопада 1879 р. за наказом начальника III відділення О. Дрентельна увесь конфіскований у Г. Гольденберга динаміт, що зберігався на складах 7-го гу-

Олександр II

сарського полку в Єлисаветграді, був знищений. Для представників влади від Одеського генерал-губернатора Тотлебена до самого імператора стало відомо, що недавній вибух поїзда із царською прислугою під Москвою був організований новоствореною партією «Народна воля». Якість вибухівки, точні розрахунки (наибільше постраждав 4-й вагон, де у царському потязі мав їхати саме Олександр II) — усе говорило про те, що влада опинилася вічна-віч

РЕВОЛЮЦІЙНИЙ ТЕРОРИЗМ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

з більш небезпечною для себе силою, ніж терористи кінця 70-х років. Боротьба з народовольцями стала ще більш жорстокою і нещадною.

21 листопада жандарми встановили особу затриманого і відправили його до Одеси. Г. Гольденберг, уродженець Бердичева й мешканець Києва, який здійснював активну терористичну роботу в Україні, став зрадником і значною мірою допоміг жандармам та властям у розгромі терористичного крила народовольства. Цьому сприяло його надмірне честолюбство і невірноважена психіка та уміння жандармів використовувати слабкість характеру, нездатність терористів об'єктивно оцінити свою роль у революційному русі.

В камеру одеської тюрми, де сидів Гольденберг, за розпорядженням генерал-губернатора Е. Тотлебена з дозволу III відділення було підсаджено провокатора Ф. Куріцина, якому терорист у деталях розповів про замах на харківського губернатора Д. Кропоткіна та підготовку вибухів на залізниці, по якій їхав царський поїзд. Ф. Куріцин добре знав свою справу. В 70-х роках він входив до народницьких гуртків, що діяли у Харкові, Миколаєві та інших містах на півдні України. Після арешту 1 квітня 1877 р. став агентом III відділення. В одеській в'язниці його саджали у камери до Д. Лизогуба, В. Малинки та І. Дробязгіна, які завдяки його донесенням були страчені у 1879 р. в Одесі. Згодом начальник Київського ГЖУ В. Новицький порадив посадити

в камеру до Гольденберга його матір, Рахіль Ільївну, щоб та умовила сина назвати прізвища всіх учасників терористичних актів. Але Гольденберг і сам із задоволенням розповідав про свої терористичні акції та участь у них інших народників.

Особливий психологічний вплив на Гольденберга справив прокурор І. Доброжанський. Почувши від терориста високопарні фрази про велику честь і щастя померти на шибениці за ідеали свободи й т. ін., прокурор почав удавати, що співчуває людині, яка готова віддати життя за високі ідеали, і запевнювати Гольденберга, що він навечно увійде в історію. Це було великою втіхою для непомірного самолюбства містечкового єврея, що не зміг вступити до Петербурзького технологічного інституту і не мав ніякої професії.

Високі жандармські чини побачили перед собою настільки унікальну людину, що почали з терористом фантастичну гру. Вони називали Г. Гольденберга керівником «Народної волі» й запропонували через нього укласти угоду про те, що народовольці відмовляться від тероризму, а власті — від терору проти революціонерів. Ця угода привела до викриття Гольденбергом усієї терористичної мережі «Народної волі».

Упродовж січня — березня 1880 р. він виказав практично всіх терористів, яких знав. 9 березня 1880 р. на 80 сторінках Гольденберг описав дії терористів, а 6 квітня додав список 143 бойовиків, вказавши їхні біографічні

ТЕРОРИСТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ «НАРОДНОЇ ВОЛІ»

дані, політичні погляди, зовнішні прикмети та особисті якості характеру. У цьому списку були Желябов, Перовська, Кибальчич, Михайлов та інші народовольці. Не зрозуміло лише, чому III відділення не вжило ніяких заходів проти терористів, які через рік убили Олександра II. Можливо, цьому завадила передача його функцій Департаменту поліції МВС. Правда, усі жандарми увійшли до штабу новоствореного органу політичного розшуку. Гольденберг сильно перебільшив свою роль у діяльності «Народної волі». Ознайомившись із його свідченнями про те, що він дав вказівку і керував замахом О. Соловйова на Олександра II 2 квітня 1879 р. (а це є цілковитою вигадкою), можна погодитися з версією сучасних російських істориків, що замах на харківського губернатора, князя Д. Кропоткіна здійснив не Гольденберг, який на слідстві узяв вину на себе, а польський дворянин, терорист Л. Кобилянський. Підтверджують це деякі сучасники тих подій, зокрема жандармський генерал В. Новицький, а також відомий дореволюційний історик тероризму В. Бурцев.

Г. Гольденберг був незамінним свідком на судових процесах проти терористів і народовольців. 9 квітня його, закутого в кандали, відправили з Одеси до Петербурга, де він дав свідчення про діяльність терористів М.Т. Лорис-Мелікову, якому Олександр II було доручено боротися із цим лихочинством. Він перебував у Трубецькому бастионі Петропавлівсь-

Г. Гольденберг — відомий терорист родом з Київщини, який видав жандармам мережу терористичних організацій в Україні у 70-х роках XIX ст.

кої фортеці, в окремії ізольованій камері № 35. Разом з в'язнем до столиці виїхав і одеський прокурор І. Доброжанський.

Через чотири дні після прибуття у Петропавлівську фортецю Г. Гольденберг написав листа рідним, у якому сповіщав, що у столичній в'язниці йому набагато краще, ніж в одеській. У зверненні до матері він радів, що вона перестала плакати і не журиться його долею. Очевидно, Гольденберг розповів їй про свою змову із жандармським керівництвом і вірив у своє «світле майбутнє». З Трубецького бастиону Г. Гольденберг написав 15 листів, які тюремники підшили до його справи. З їх змісту можна з упевненістю стверджувати, що терорист був душевнохворою людиною. Йому подобалося бути

закутим у ланцюги; він мріяв про пам'ятник собі, який буде набагато вищим від Олександрійської колони, і т. ін.

Оскільки Г. Гольденберг перебував на пільговому становищі, тюремне керівництво дозволило йому зустріч з народником Ароном Зунделевичем, котрий був ув'язнений у тому самому Трубецькому бастіоні. Зунделевич роз'яснив Гольденбергу, якої неоправної помилки він припустився і якої нищівної втрати завдав своїм співробітництвом з охранкою російському тероризму. Зрадника мимоволі почали мучити докори совісті, і він повівся неадекватно. Зустрівшись із прокурором І. Доброжанським, який зумів зробити з Гольденберга в Одесі безцінного жандармського агента, в'язень вимагав від нього, щоб жодна волосина не впала з голів терористів, інакше, мовляв, він собі цього не пробачить.

Гольденберг не становив уже ніякої цінності для слідства, і прокурор цинічно відповів, що з приводу волосся він нічого сказати не може, а от голови багатьох товаришів злетять точно. Після цього Гольденберг зрозумів, як уміло і легко жандарми обкрутили його навколо пальця. 15 липня 1880 р. Г. Гольденберг — зрадник, який завдав найбільшої шкоди «Народній волі», написавши свою «Сповідь», покінчив життя самогубством. Взагалі, у ХІХ ст. дуже багато терористів, опинившись у в'язниці або на каторзі, божеволіли і робили спроби добровільно піти з життя.

Зрада Г. Гольденберга, внаслідок якої багато терористів було заарештовано і засуджено, а решта емігрувала за кордон, змусила Виконавчий комітет більш реалістично оцінити свої сили, застосувати нові форми у боротьбі із самодержавством.

У 1880 р. ВК було розроблено таємну інструкцію «Підготовча робота партії». Згідно з нею, паралельно із підготовкою та здійсненням терактів почала проводитися організаційна й політична робота серед робітників і військових. Проте основну увагу «Народна воля» сконцентрувала на тероризмі, який насправді вважала найефективнішим агітаційним засобом, мобілізувавши на це хоча й незначні, але головні свої сили. Терористи здійснили ще кілька невдалих замахів на Олександра ІІ.

У березні С. Перовська виїхала в Одесу, де намагалась організувати теракт проти царя. Разом з М. Сабліним вони видали себе за уманських міщан Прохоровських, винайняли будинок по вулиці Італійській, 47 та відкрили там бакалійну лавку. Тут вони вирішили зробити підкоп і закласти вибухівку, щоб вчинити замах на Олександра ІІ, коли той приїде на одеський залізничний вокзал, а потім вирушить каретою до пароплавної пристані, звідки вирушають судна у Крим.

В організації підкопу брали участь народовольці — уродженець Одеси В. Меркулов, Єлисаветграду Л. Златопольський, а також В. Фігнер, Г. Якімова. Вибухівку готував Г. Ісаєв. Під час цього відбувся

РЕВОЛЮЦІЙНИЙ ТЕРОРИЗМ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

мимовільних вибух, і терористові відірвало пальці. Бойовики припинили свої приготування, але не через цей випадок. С. Перовську повідомили, що цар виїздить у Ливадію раніше і зробити підкоп в Одесі терористи просто не встигнуть. Група роз'їхалася, а Перовська і Саблін залишили місто 24 травня.

24 листопада 1879 р. — А. Желябов. У підвальному приміщенні «столяр» складав динаміт. С. Халтурін зарекомендував себе як добрий майстер і навіть одного разу був направлений у кабінет Олександра II, щоб полагодити книжкову шафу. Свою роботу терорист виконував у присутності царя, що надів окуляри, у яких його

Софія Перовська та Андрій Желябов,
члени виконкому «Народної волі»

А. Желябов, який став фактичним керівником Виконавчого комітету, влаштував постійне переслідування імператора. Він хотів реалізувати майже фантастичний задум — висадити у повітря царську резиденцію Зимовий палац. С. Халтурін, під вигаданим прізвищем Батишков почав працювати столяром у Зимовому палаці. Спочатку зв'язок із ним підтримував О. Квятковський, а після його арешту

бачили лише приближені особи, та й то дуже рідко, повернувся спиною до Халтуріна і почав гортати якусь книжку. Завершивши роботу, терорист залишив кабінет царя. Деякі терористи докоряли йому, що він не скористався слушним моментом і не вбив Олександра II. Однак переважна більшість терористів була за знищення імператора за допомогою вибухівки. Вбивство Олександра молотком

ТЕРОРИСТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ «НАРОДНОЇ ВОЛІ»

нагадувало б дії карних злочинців, а не революціонерів, які виконували винесений ВК «Народної волі» смертний вирок самодержцю. Тому Халтурін при допомозі Желябова носив у Зимовий палац динаміт і чекав слушного моменту, щоб улаштувати вибух під царською їдальнею.

Ця акція могла провалитися, бо 24 листопада 1879 р. під час арешту О. Квятковського і В. Фігнер у квартирі, де вони мешкали, під час обшуку було знайдено план Зимового палацу, на якому їдальня обведена червоним олівцем. О. Квятковський заявив, що не знає, що це за креслення і звідки вони взялися у його квартирі. Не дуже зацікавив жандармів і знайдений у Квятковського динаміт, який він зберігав у спеціальних ємностях. Вибухівку продовжував виготовляти Г. Ісаєв і через А. Желябова передавав С. Халтуріну.

5 лютого 1880 р. двоє останніх зустрілися біля Зимового палацу, а через деякий час пролунав страшної сили вибух. За розрахунками терористів у царській їдальні мав перебувати Олександр II. Але він затримався, зустрічаючи гостя, принца Гессенського, і знову залишився живий. Взагалі імператор поведився украй безпечно: якщо до замаху 2 квітня 1879 р. О. Соловійова в Олександра II не було власної охорони, то в 1880 р. С. Халтурін зміг улаштуватися і працювати в Зимовому палаці, а проникнути в царську резиденцію було неважко-будь-якому терористові. Вхід до палацу дозволявся без пере-

пусток — розраховували на зорову пам'ять вартових.

Коли терористи висадили в повітря царську їдальню, це викликало не лише жах і паніку в оточенні Олександра II, а й розгубленість по всій Росії. На цьому А. Желябов та його соратники не вгамувалися. Влітку вони заклали у Петербурзі міну під Кам'яний міст, по якому часто їздив Олександр II, з метою висадити його в повітря і таким способом знищити імператора.

А. Желябов, М. Тетерка та А. Пресняков взяли човен, на якому попливли з Петербурга за місто, де наповнили вибухівкою дві великі зв'язані гутаперчеві подушки. Фонтанкою та Крюковим каналом вони допливли до Катерининського каналу і неподалік від Кам'яного мосту опустили небезпечний груз під воду. Далі А. Желябов мав здійснити вибух за допомогою свого земляка М. Тетерки. Перший повинен був принести батарею і підвести до дерев'яного плоту провід від подушок з вибухівкою. Тетерці було поставлено завдання з кошиком картоплі підійти до плоту, де його чекатиме А. Желябов, і, роблячи вигляд, що він мие картоплю, з'єднати провід з батареєю і здійснити сильний вибух. Але цар проїхав по мосту раніше і в той же день виїхав до Криму. В терористів нічого не вийшло. Це взагалі була дуже складна і практично нереальна операція. Демонтувавши вибуховий пристрій, А. Желябов і М. Тетерка зникли. Провокатор В. Меркулов (також земляк Желябова) допоміг поліції виловити вибухові пристрої.

Наприкінці 1880 — на початку 1881 р. готувався аналогічний замах на імператора на Малій Садовій вулиці. Все відбувалося за відпрацьованим сценарієм. Народовольці Ю. Богданович та Г. Якімова придбали на ім'я подружжя Кобозєвих магазин, з якого терористи рили тунель для встановлення міни. Кибальчич вважав, що такий теракт більш ефективний, аніж кидання в царську карету бомби.

Царський уряд посилив антитерористичну боротьбу. 12 лютого 1880 р. була створена «Верховная распорядительная комиссия по охранению государственного порядка и общественного спокойствия». Очолив її колишній тимчасовий харківський генерал-губернатор М.Т. Лорис-Меліков. Йому надавалися права одноосібно тримати під контролем життя Петербурга, вирішувати питання, що стосувалися державних злочинів, на території всієї імперії. Він міг віддавати будь-які накази і розпорядження, які мали захистити суспільство від тероризму та революційної крамоли. Лорис-Мелікову на цей період підпорядковувалося III відділення і Корпус

жандармів. Колишній харківський генерал-губернатор фактично став у Росії диктатором. Його позиції суттєво зміцнювала особиста дружба зі спадкоємцем престолу — майбутнім імператором Олександром III.

У квітні Лорис-Меліков дав вказівку усім губернаторам та градоначальникам скласти і надіслати йому списки осіб, які перебували під наглядом поліції, а спеціальній комісії ретельно їх перевірити. 2 квітня 1880 р. він видав розпорядження про порядок проведення обшуків у затриманих жандармами державних злочинців, 1 серпня — про реорганізацію поліції для поліпшення суспільного порядку і спокою в державі та ін.

Проти «Народної волі» розпочався справжній «судовий терор». Перші процеси відбулися в Україні, із застосуванням вищої міри покарання. 23 лютого 1880 р. київський військово-окружний суд засудив до розстрілу М. Лозинського. Через чотири дні той же суд аналогічний вирок виніс 20-річному студентові Київського університету Й. Розовському. 6 березня обох народовольців було страчено у Києві⁷. Розправа з Й. Розовським

Київська єврейка
Гєся Міровна Гельфман,
активна учасниця замаху
на Олександра II

ТЕРОРИСТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ «НАРОДНОЇ ВОЛІ»

викликала гучний резонанс і протест у революційних колах, оскільки, як вони стверджували, було повішено 17-річного київського студента. Хоча насправді народовольцю було 20 років, але його довго згадували революціонери різних партій як приклад кривавої розправи царизму з борцями проти самодержавства. Навіть В.І. Ленін, який у 1901 р. по-іншому дивився на терор, наголошував, що такої жорстокої розправи властей не було ні до, ні після того.

Лорис-Меліков добре розумів, що процеси над народниками перетворюються в судовище над владою а пропаганду революційних ідей і особливо тероризму, який паралізував діяльність уряду та здобував все більшу підтримку в суспільстві, ореолізацію найзухваліших бойовиків. Тому він прагнув, щоб військово-окружні суди були швидкими, закритими і виносили б терористам найсуворіші вирoki.

Яскравий приклад нещадної боротьби з тероризмом продемонстрував М.Т. Лорис-Меліков після замаху на його особу народовольця І.Й. Млодецького. Молодий терорист хотів здійснити вбивство «царя-визволителя» 19 лютого 1880 р., у день 25-річчя перебування його на престолі та видання указу про скасування кріпосного права, але зробити це йому не вдалося. У відчай терорист вирішив наступного дня, 20 лютого, убити Лорис-Мелікова. Він являв загрозу для революціонерів не лише своїми засобами боротьби проти крамоли. Його навіть називали «рятівником царя»,

бо з 5 лютого 1880 р. — дня вибуху в Зимовому палаці — впродовж майже півтора року не було здійснено жодного теракту проти Олександра II. Сама ж ідея Лорис-Мелікова дарувати російському народу конституцію видавалася народникам дуже небезпечною, бо могла позбавити народні маси волі й стимулу до боротьби проти самодержавства, вибити ґрунт з-під ніг революціонерів. Тому ліквідація всемогутнього «диктатора» була вкрай необхідна противникам існуючого режиму. Свідомо чи, за збігом обставин за це взявся Млодецький.

Він сховався у під'їзді будинку на розі Великої Морської й Почтамтської вулиць, напроти помешкання Лорис-Мелікова, і коли той приїхав додому, вистрілив у нього. Млодецький не влучив і був схоплений охороною міністра на місці злочину (за іншими свідченнями, самим графом). 21 лютого військово-окружним судом терориста було засуджено до смертної кари, а 22 лютого об 11 годині ранку, попри те, що вночі до Лорис-Мелікова приїздив письменник В. Гаршин із проханням пом'якшити вирок і міністр ніби пообіцяв йому це, І. Млодецького було повішено.

Того самого дня Виконавчий комітет «Народної волі» видав традиційну прокламацію з приводу страти Млодецького, в якій терористів знову називали кращими представниками революційної молоді. Нервово хворий В. Гаршин, який вірив, що йому вдалося врятувати Млодецького, був надзвичайно вражений діями

Лорис-Мелікова. Він поїхав на Харківщину, де закликав селян боротися проти насилля і зла. Страта була прилюдною, й інший письменник, Ф. Достоевський, побував на цьому видовищі.

Олександр II також жорстоко боровся з терористами і тими, хто їм допомагав та співчував. Він ніколи не забував про помилування судами терористів В. Засулич, Л. Мирського та багатьох інших, а тому вирішив стати єдиною інстанцією, яка могла помилувати засудженого до страти революціонера. 24 березня 1880 р. Олександр II наказав генерал-губернаторам виносити народовольцям лише смертні вирoki, замінити які на довічне ув'язнення або каторгу можна було лише із санкції царя⁸. У 1879–1882 рр. Олександр II, а потім і його наступник дарували життя терористам, замінювали смертну кару багаторічним ув'язненням та засланням на каторгу до Сибіру в особливих випадках: коли існувала реальна загроза стратами загострити і без того напружену ситуацію в державі («процес 16 терористів», 1880 р.) або під натиском світової громадськості (суд над учасниками вбивства Олександра II та «процес 20 народників», 1882 р.).

Смертна кара скасовується царем тим терористам та революціонерам, які давали на судових процесах необхідні свідчення, ставали зрадниками і йшли служити таємними агентами поліції. Усі процеси над терористами проходили за одним і тим самим сценарієм. Суд виносив смертний вирок

великій групі, а то й усім підсудним. Страчували одного або кількох найнебезпечніших для царизму, а решту смертників імператорським указом милували і висилали на каторгу до Сибіру або довічно ув'язнювали. Це мало вигляд акту милосердя з боку самодержця, повинно було підвищувати його авторитет у суспільстві, а фактично, як зазначали народовольці, це означало, «що смерть через повішення замінена на смерть через ув'язнення»⁹.

Лорис-Меліков, який продовжував видавати себе за ліберала, борця за прийняття конституції, 14 травня 1880 р. відвідав камеру смертників у Петропавлівській фортеці, де перебував терорист А.Ф. Михайлов. Пообіцявши йому замінити смертну кару каторгою, граф узнав від нього подробиці вбивства ще у 1878 р. шефа жандармів Мезенцева та прізвища учасників цього гучного теракту.

Роль «Верховної комісії» мала дуже туманний і розпливчастий характер, але її голова – М. Лорис-Меліков мав необмежену владу і пропонував Олександрові II свої варіанти запровадження в державі нових реформ аж до прийняття конституції. Все це робилося під впливом тероризму і спроб його призупинити. Єдине, чого не міг збагнути бойовий генерал і високий сановник з диктаторськими повноваженнями – терористів не цікавили нові реформи і конституція. Їхньою метою було не оновлення царизму, а його остаточне знищення.

ТЕРОРИСТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ «НАРОДНОЇ ВОЛІ»

Комісія як тимчасовий вищий державний орган не виконала поставлених перед нею завдань ліквідації крамоли та тероризму і 6 серпня 1880 р. була ліквідована. Тоді ж припинило свою діяльність III відділення, замість якого був створений Департамент поліції в системі Міністерства внутрішніх справ. Очолив МВС Російської імперії М.Т. Лорис-Меліков.

Знову відновилися судові процеси над народовольцями та іншими революціонерами, які були причетні до тероризму. Найкращі спеціалісти з організації арешту та суду над бойовиками, військовий прокурор В. Стрельников та жандармський капітан Г. Судейкін, які діяли в Україні, зробили все можливе, щоб саме тут відбулося найбільше процесів. Вершили суд вони по-своєму. Допитували підсудних винахідливо, спираючись на логіку й азарт, схилили їх до співробітництва і не лише під час процесів, а й у більш віддаленій перспективі.

Від 14 до 26 липня 1880 р. у Києві відбувся суд над учасниками об'єданого гуртка народовольців і чорнопредільців під керівництвом М. Попова та Д. Бучинського. У

Микола Іванович
Кибальчич

прокурора Стрельникова не було переконливих доказів вини підсудних, і він вдався до фальсифікації. 22 лютого 1880 р. київський військово-окружний суд засудив терориста А. Богославського до страти. В. Стрельников пообіцяв йому зберегти життя, якщо він дасть необхідні свідчення на суді проти учасників об'єданого гуртка.

А. Богославський пообіцяв, але коли він постав перед членами суду, то лише мовчав. Усі спроби Стрельникова розтормошити «обвинувача російських революціонерів» ні до чого не привели. Коли ж голова суду запитав Богославського, чому молодь залучається до революційної боротьби, той відповів, що через любов

до народу. Після цього свідка вивели із залу суду і відправили до в'язниці, де він через кілька місяців згинув.

Загалом у 1880 р. в Україні відбулося 17 процесів над 98 народовольцями, яких судили київський, одеський, харківський військово-окружні суди¹⁰. 26 підсудних назвалися українцями. Усі ці процеси не були досить гучними для широких верств російського суспільства. Велику увагу викликав перший суд над народовольцями-бойовиками — «процес 16 терористів»,

Замах на Олександра II
1 березня 1881 р.

який відбувся у Петербурзі 25–30 жовтня 1880 р. На суді розглядалося 10 акцій терористів, починаючи з убивства харківського губернатора Д. Кропоткіна 9 лютого 1879 р., включно із 4 замахами на Олександра II (від теракту Соловійова, здійсненого 2 квітня 1879 р., до вибуху в Зимовому палаці, який здійснив 5 лютого 1880 р. С. Халтурін). Окремо розглядалося проведення терористами Липецького з'їзду (17–21 червня 1879 р.), здійснення народовольцями збройного опору жандармам та випуск у підпільній друкарні журналу «Народна воля». Особливу увагу суд приділив питанням фінансування Д. Лизогубом, а після страти терориста його довіреною особою В. Дріго діяльності соціально-революційної партії та виділення полтавським дворянином О. Буличем бойовиком грошей для організації теракту проти Д. Кропоткіна.

Основними свідченнями для доведення вини і винесення вироку 16 підсудним була інформація Г. Гольденберга, яку він добровільно надав жандармам. Усі підсудні розуміли це і відчайдушно намагалися довести свою непричетність до таких серйозних державних злочинів, і багатьом це вдалося. Петербурзький військово-окружний суд визнав усіх 16 терористів злочинцями, які заслуговують смертної кари. Але у проголошеному 1 листопада 1880 р. вироді до вищої міри покарання було засуджено О. Квятковського, С. Ширяєва, Я. Тихонова, І. Окладського та А. Преснякова. Інші терористи отримали різні терміни ув'язнення та каторжні роботи.

Олександр II замінив Ширяєву, Тихонову та Окладському смертну кару на довічну каторгу. Вирок залишився в силі лише для двох

ТЕРОРИСТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ «НАРОДНОЇ ВОЛІ»

народовольців¹¹. 4 листопада о 8 годині 10 хвилин у Петропавлівській фортеці було повішено одного із засновників «Народної волі», О. Квятковського, та А. Преснякова.

У російському суспільстві народовольчий тероризм викликав справжній страх, який передався і за кордон. Там багато політиків і теоретиків усіляких революційних течій не могли розібратися, що відбувається в Росії. Майже через півтора десятиріччя Ф. Енгельс писав, що на межі 70—80-х років XIX ст. у Російській імперії існувало фактично два уряди — царський і таємничий Виконавчий комітет змовників-терористів. Влада останнього зростала з кожним днем, і повалення самодержавства здавалося справою дуже близькою і реальною.

Насправді ж народовольці не були такими рішучими і цілеспрямованими щодо корінного переустрою існуючого ладу. Та й репресії царизму наводили жах на, здавалося б, сміливих і відчайдушних терористів. 6 листопада 1880 р. ВК «Народної волі», як завжди, видав прокламацію з приводу страти своїх товаришів. У ній, поряд із традиційними мотивами викриття винуватців злочину, прозвучала якась збентеженість та розгубленість. ВК не погрожував цареві, а закликав окремих товаришів і цілі гуртки не піддаватися почуттям гніву та помсти ворогам, а діяти помірковано, збирати сили, які знадобляться, коли настане слушний час.

А. Желябов та його спільники були у розпачі й хотіли навіть пере-

ключитися на агітаційну роботу серед робітників, селян та військових, але народ залишався байдужим до всіх революційних ідей. 6 листопада ВК закликав інтелігенцію повести за собою маси під відомим гаслом «Смерть тиранам!». А. Желябов та інші народовольці вірили, що лише після убивства Олександра II народ розпочне активну боротьбу проти існуючого ладу. А. Желябов убивство царя вважав честю для партії. Бажання вбити Олександра II було типовим для тероризму XIX ст. — воно мало стати помстою за розправи над революціонерами, численні страти терористів. Однак щоб надати своїм діям більш ідеологічного забарвлення, народники пояснювали їх так. Мовляв, необхідно докорінно поліпшити економіку та політику царської Росії. Вона ж зосереджена в руках Олександра II, тому лише його вбивство може змінити життя імперії. Ще примітивнішим було пояснення, що царевбивство призведе до селянської революції в Росії та зміни суспільно-політичного ладу в державі.

Царське оточення, уряд і столичні чиновники були нажахані тероризмом. На початку 1881 р. у Петербурзі ходили чутки, що 19 лютого під час відзначення 20-річчя скасування кріпацтва готується величезний теракт. Акція ніби буде спрямована не лише проти імператора, а й проти високих царських сановників. Мешканці столиці, які жили по сусідству з урядовцями, у паніці залишали її і тікали у навколишні села й інші міста або ж

Такий вигляд мала карета
Олександра II після вибуху

шукали нові оселі подалі від будинків еліти. Французький посол в Росії генерал Шанзі констатував: «Усі тільки й говорять про замах. Він є головним предметом розмов, газетних статей і викликає найсуперечливіші оцінки... Навколо імператора панує атмосфера безладного збудження». Інший француз, лорд Дюффрен залишив такі спогади про ті часи: «Мешканці Санкт-Петербурга страшенно бояться терору, тим паче, що по місту ходять приголомшуючі чутки щодо програми подальших дій «нігілістів»¹².

Під час «першої революційної ситуації» (1859–1861 рр.) Олександр II, щоб ліквідувати критичну ситуацію у державі змушений був скасувати кріпосне право. Через 20 років, у період т. зв. «другої революційної ситуації», яка загрожувала

насамперед життю самого імператора, для усунення смертельної небезпеки він міг ліквідувати самодержавство або, принаймні, суттєво обмежити його владу. Цього цар зробити не міг, і йому залишалося вести нещадну боротьбу проти терористів, революціонерів та тих, хто їм співчуває. Тому зараз у російській історичній літературі існує дві діаметрально протилежні думки про Олександра II.

Одні називають його «великим реформатором і великомучеником», інші — «найкривавішим самодержцем» за всю історію Росії.

Тоді, як і зараз, російська інтелігенція закидає Олександру II, що він не організував діалогу влади з народом щодо найважливіших і найбільочіших питань життя суспільства і держави у нових умовах. Імператор не запросив до себе жодного з відомих російських письменників того часу — Л. Толстого, М. Достоевського, М. Салтикова-Щедріна та ін. і не вислухав їхньої думки щодо шляхів поліпшення становища його народу. Олександр II і його владні структури до громадянського суспільства навіть не почали наближатися, а тому революційно-політичний тероризм виявився цілком адекватним тій системі, що існувала в імперії. Цар не

ТЕРОРИСТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ «НАРОДНОЇ ВОЛІ»

думав про налагодження правильного цивілізованого політичного життя в Росії, а продовжував вести щирішу боротьбу з революціонерами і передусім із терористами.

Спеціальні комісії для боротьби із тероризмом було створено по всіх губерніях Російської імперії, зокрема у Києві, на чолі із сенатором О. Половцевим. Діяла остання не репресивними методами, а гнучко, з урахуванням інтересів української нації. Перш за все з посади кнївського генерал-губернатора було усунуто невисного прогресивній громадськості М. Черткова. О. Половцев дав зрозуміти українцям, що Олександр II готує конституцію, яка поліпшить життя українців. Сенатор почав встановлювати контакти з лідерами українського національного руху, щоб виробити і репрезентувати українське питання на найвищому рівні. В. Антонович почав готувати документи з «українського питання», а Г. Житецький надіслав керівництву жандармського управління листа, в якому роз'яснював, що українське філієство не має нічого спільного із соціалізмом, а тим більше з тероризмом¹³.

М. Рисаков

У боротьбі з тероризмом, який досягав свого апогею, царський уряд сподівався на європейські країни. Але ті не лише відмовилися надати допомогу, а й підтримали терористів і навіть стали на їх захист. У підго-

товці вибуху царського поїзда

19 листопада 1879 р. активну участь взяв німець

Л.М. Гартман, який назвався інженером

Сухоруковим. За-

мах на Олександра II не вдався, і терорист утік

до Франції, уряд якої відмовився видати його

росіянам під тиском громадськості, яку очолив відомий

письменник Віктор

Гюго. Посол Франції в Росії генерал Шанзі

писав 23 лютого 1880 р.:

«Усі чекають екстрадиції Гартмана, як акту спра-

ведливості й доказу симпатії до Росії з боку Франції... Я відчуваю, що відмова буде мати досить негативні наслідки для нашої країни»¹⁴. Фран-

цузький уряд не видав терориста, і Олександр II 21 березня висловив своє невдоволення послу. А головне, він зрозумів, що допомоги від Європи у боротьбі з тероризмом чекати марно.

За іронією долі, численні теракти проти Олександра II зазнавали краху, доки існувало III управління.

Та 6 серпня 1880 р. цар ліквідував цю установу і передав її функції Департаменту державної поліції МВС. Багато істориків вважають, що цим актом Олександр II підписав собі смертний вирок. Щоправда, в нову структуру влилися всі, хто працював у III управлінні, усі таємні агенти, 332 інформатори й провокатори¹⁴. В числі останніх були навіть терористи, які готували замах на царя на території України.

Неоціненну допомогу народникам у боротьбі зі шпигунством і провокаціями надав діловод III відділення, а після його реорганізації Департаменту поліції, М.В. Клеточников, який був таємним агентом «Землі і волі» та «Народної волі». Наприкінці 60- на початку 70-х років ХІХ ст. Клеточников жив у Криму, де працював у канцеляріях низки установ Ялти та Симферополя.

Восени 1878 р. він переїхав до Петербурга і налагодив зв'язки із землевольцями, запропонувавши їм себе для виконання терористичних актів. Але керівництво «Землі і волі» направило М. Клеточникова працювати з документами у III відділення. Після виникнення «Народної волі» він продовжив роботу там же, а потім у Департаменті поліції. Маючи доступ до таємних документів, Клеточников не лише виказав революціонерам більше 300 агентів, а й попереджав народовольців про арешти, обшуки і т. ін., що готували жандарми й поліція проти членів «Землі і волі» та «Народної волі».

Клеточников 2 роки прослужив у царських силових структурах. У січні 1881 р. його заарештували на «процесі 20 народовольців» як учасника терористичного руху. Смертельно хворий Клеточников заявив, що не був революціонером, а лише через нестерпну нудьгу провінційного життя хотів у останні роки життя зайнятися якоюсь корисною для суспільства справою і приєднався до народовольців. III відділення було найбільш шкідливою і небезпечною для населення імперії організацією, тому він туди й пішов, щоб усіляко шкодити роботі жандармів та зривати їхні антиреволюційні заходи.

На суді Клеточников сказав, що робив усе правильно, бо навіть сам царський уряд зрозумів шкідливість діяльності III відділення і 6 серпня 1880 р. ліквідував його, створивши Департамент поліції МВС (щоправда, агент і там продовжував працювати, забезпечуючи ВК «Народної волі» секретною інформацією). Клеточников боровся проти провокаторів та зрадників у лавах народовольців, але окрім них жандарми та поліція отримували тисячі доносів і попереджень від рядових громадян про підозрілих осіб, революціонерів та терористів. Уся ця інформація була неправдивою або й суцільними вигадками. Із кожних 100 доносів, за словами М. Клеточникова, підтверджувався лише один факт¹⁶. Але поліція заарештовувала майже всіх, на кого писали доноси, демонструючи цим активну боротьбу з лихочинством.

НАРОДНА ВОЛЯ

ТЕРОРИСТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ «НАРОДНОЇ ВОЛІ»

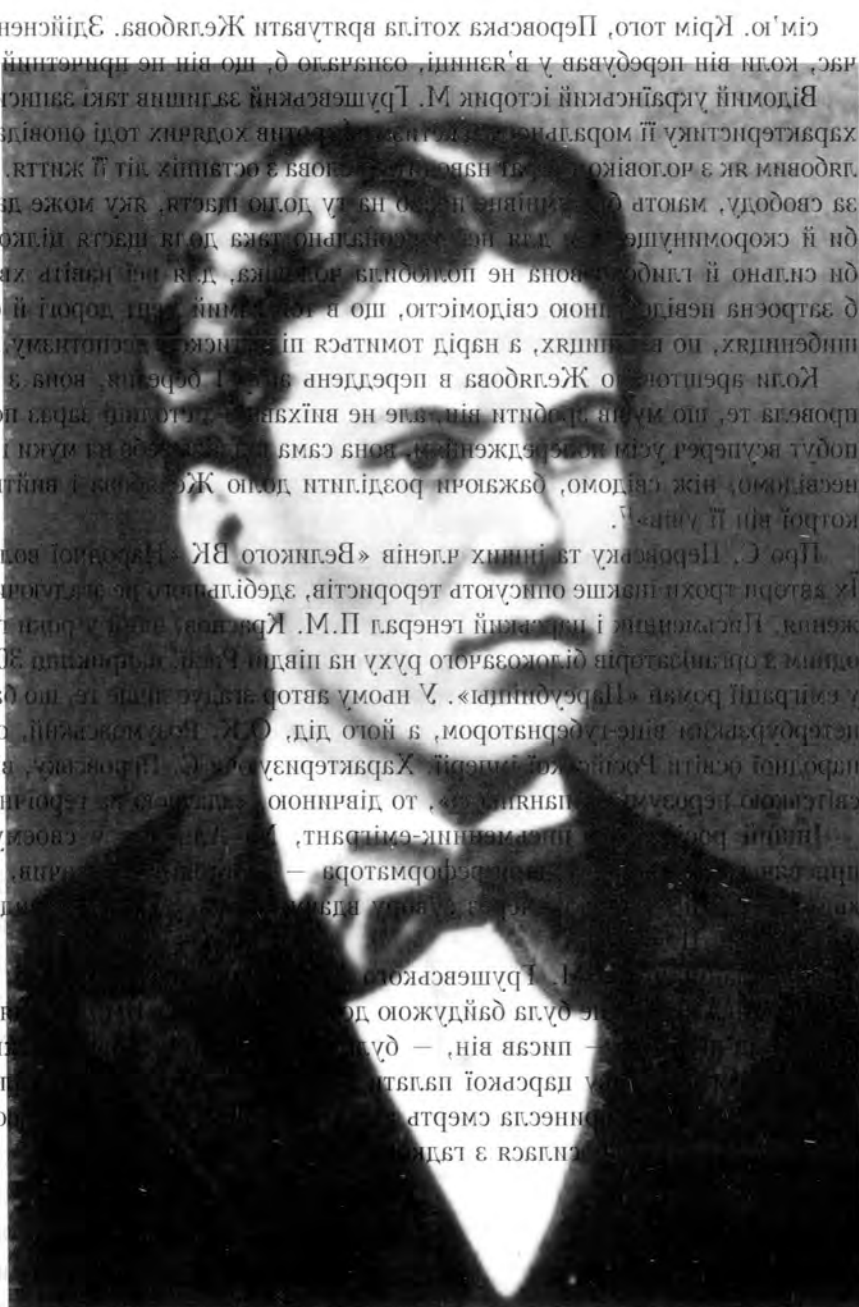
Особливу послугу поліції зробив І. Окладський, який після «процесу 16 терористів» подав прохання про помилування, ставши зрадником і провокатором. Саме він допоміг Департаменту поліції 27 лютого 1881 р. заарештувати на квартирі керівника одеських народників М. Тригоні А. Желябова. Наступного дня про це було повідомлено імператора, а в середині дня у Зимовий палац приїхав Лорис-Меліков, який детально розповів про арешт Желябова. Він висловив занепокоєння можливістю проведення у найближчі дні серйозного теракту проти імператора і попросив його не їхати завтра на розведення караулу. Ця традиція була заснована ще Павлом I, і Олександр II не розумів, чому її треба порушувати. Лорис-Меліков не мав конкретних даних про підготовку 1 березня замаху, а тому нічого не

відповів імператорові. Останній відразу ж перевів розмову на іншу тему і підписав маніфест до російського народу про введення до Державної ради — вищої законодавчої установи в Російській імперії — членів на виборній основі. Це фактично був перший крок на шляху обмеження самодержавства.

З арештом А. Желябова «Народну волю» та її терористичну групу було обезглавлено. Здійснення нового теракту проти Олександра II очолила С. Перовська. Зробила вона це не лише для того, щоб здійснити заплановану партією акцію, яка практично була підготовлена, а й щоб помститися, як пишуть сучасні російські історики, за арешт свого коханця А. Желябова, довести його справу до кінця і показати тим самим своє палке кохання до нього. Адже заради неї тираноборець покинув свою

Олександр II на смертному одрі

Ігнатій Іоахимович Гриневицький

ТЕРОРИСТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ «НАРОДНОЇ ВОЛІ»

сім'ю. Крім того, Перовська хотіла врятувати Желябова. Здійснення замаху на царя у той час, коли він перебував у в'язниці, означало б, що він не причетний до теракту.

Відомий український історик М. Грушевський залишив такі записи про С. Перовську: «Як характеристика її морального аскетизму (проти ходячих тоді оповідань, що вона жила з Желябовим як з чоловіком) брат наводить її слова з останніх літ її життя. Мовляв, ті що борються за свободу, мають безсумнівне право на ту долю щастя, яку може дати їм подружжя — хоч би й скороминуще, але для неї персонально така доля щастя цілком неможлива, — бо як би сильно й глибоко вона не полюбила чоловіка, для неї навіть хвилинка захоплення була б затроєна невідступною свідомістю, що в той самий мент дорогі їй близькі друзі гинуть на шибеницях, по в'язницях, а нарід томиться під утиском деспотизму...

Коли арештовано Желябова в переддень акту 1 березня, вона з сталою витриманістю провела те, що мусів зробити він, але не виїхавши з столиці зараз по тім, протягнувши свій побут всупереч усім попередженням, вона сама віддала себе на муки і смерть — може, більше несвідомо, ніж свідомо, бажаючи розділити долю Желябова і вийти з лави терористів, до котрої він її увів»¹⁷.

Про С. Перовську та інших членів «Великого ВК «Народної волі» написано сотні книг. Їх автори трохи інакше описують терористів, здебіль-

шого не згадуючи їх українського походження. Письменник і царський генерал П.М. Краснов, який у роки громадянської війни був одним з організаторів білокозачого руху на півдні Росії, наприкінці 30-х років ХХ ст. написав у еміграції роман «Царубийцы». У ньому автор згадує лише те, що батько С. Перовської був петербурзьким віце-губернатором, а його дід, О.К. Розумовський, обіймав посаду міністра народної освіти Російської імперії. Характеризуючи С. Перовську, він називає її то «милою світською нерозумною панянкою», то дівчиною, «здатною на героїчні подвиги».

Інший російський письменник-емігрант, М. Алданов у своєму найкращому романі, присвяченому вбивству царя-реформатора — «Истоки», зазначив, що Софія Перовська з юності була нещасливою через сувору вдачу батька, якого ненавиділа більше, ніж самого Олександра II.

У згаданій праці М. Грушевського Перовська постає чуйною, порядною і гуманною жінкою, яка ніколи не була байдужою до чужого горя. «Нести людям страждання і смерть, які б вони не були, — писав він, — було противне її чутливій і ніжній природі. Уже після попереднього підризу царської палати (йдеться про теракт С. Халтуріна в Зимовому палаці. — Авт.), що принесла смерть кільком в ніч не повинним солдатам, вона почувала себе так тяжко, що носилася з гадкою заподіяти собі смерть!»¹⁸

Зовсім іншою постає С. Перовська у книзі сучасного російського історика тероризму М.Д. Литвинова. Він пише, що вона разом із сестрами Корніловими та іншими революціонерками пройшла спецідготовку в «гуртку самоосвіти», яка зводилася до поїдання приручених цуценят для вироблення у майбутніх терористок особливої жорстокості¹⁹.

Революційні інтереси народників часто перепліталися з особистими, особливо відкрито це проявлялося у терористів — людей, які, убиваючи представників влади, свідомо йшли на смерть. Яскравим прикладом любові між терористами було кохання засновника систематичного тероризму в Росії — керівника київських терористів В. Осинського і його колеги по боротьбі, дочки генерал-майора С. Лешерн. Щоправда, вони підробили свідцтво про одруження. Закохані хотіли бути страченими у 1879 р. разом, але повісили лише Осинського, а Лешерн була назавжди заслана до Сибіру.

Більш яскравим було кохання лідерів ВК «Народної волі» С. Перовської і А. Желябова. М.С. Грушевський цілком виправдовував їхню поведінку, яка давала їм миттєве щастя в особистому житті.

Цікаво, що Олександр II, вбивству якого вони присвятили все життя, революційну боротьбу, принесли в жертву власну любов, також був людиною закоханою, у княжну Катерину Долгоруку. Це кохання спалахнуло ще напередодні першого

теракту проти царя, який спробував здійснити Д. Каракозов, і продовжувалося 14 років на тлі численних замахів на нього різних терористів. До речі, Долгоруку цар вперше побачив ще дитиною у маєтку її батька під Полтавою. Після смерті дружини Олександра II — імператриці Марії Олександрівни 6 липня 1880 р. імператор одружився із княгинею Долгорукою-Юр'євською. Після цього він став трохи інакше ставитися до «полювання» на нього народовольців.

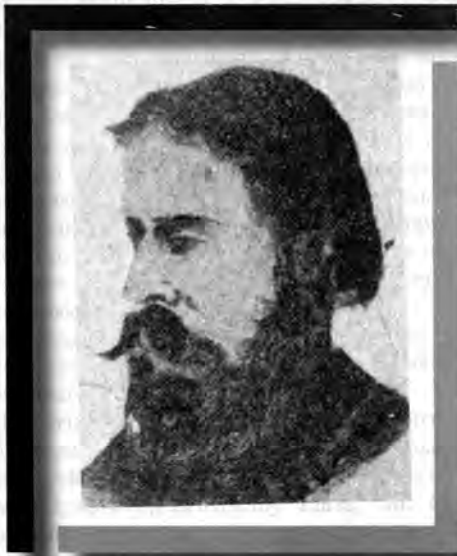
Вони двічі відкрито сповіщали у своєму друкованому органі (19 листопада 1879 р. і 5 лютого 1880 р.), що обов'язково виконають винесений ними смертний вирок Олександрю II. Імператор одного разу навіть заявив своїй молодій дружині, що зречеться престолу і поїде до Каїра, щоб разом із коханою княгинею доживати свій вік у теплому Єгипті. Але це була хвилина слабкості царя, який мав продовжувати справу своїх попередників і передати Російську імперію наступникам.

Олександра II ріднила з терористами ще одна обставина. Якщо терористи, підштовхувані нав'язливою ідеєю, йшли на вбивство царя, знаючи, що попереду їх чекає страта, то Олександр II виконував свій імператорський обов'язок, також розуміючи, що він постійно ризикує життям, приречений рано чи пізно на насильницьку смерть.

Очевидно, кохання С. Перовської і А. Желябова прискорило і зробило неминучим вбивство Олександра II.

ТЕРОРИСТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ «НАРОДНОЇ ВОЛІ»

Імператор мріяв у 1881 р. оголосити свою кохану К. Долгоруку царицею, що викликало невдоволення у певних верствах державних сановників. Вони боялися «династійної кризи», оскільки у нової цариці були власні діти, які могли б за певних обставин

Кат Фролов, виконавець вироку над «першомартовцями»

претендувати на російський престол. Можливо, ці плани Олександра II також наблизили його загибель. Загалом терористи з ВК «Народної волі» особисто не мали злих намірів проти Олександра II (за винятком страчених терористів, винесення смертних вироків, до яких він був причетний лише формально). Практично усі революціонери 60–80-х років XIX ст. усвідомлювали, що Олександр II був найліберальнішим царем Росії, який здійснив багато прогресивних

перетворень в усіх галузях життя суспільства. Терористи-народовольці пам'ятали, що він звільнив кріпаків, запровадив суди присяжних, скасував тілесні покарання тощо. Єдиною його виною було те, що він був імператором і втілював у своїй особі принцип самодержавства, який, на їхню думку, мав назавжди зникнути.

У ніч на 1 березня 1881 р. під керівництвом С. Перовської терористи все робили нашвидкуруч: на конспіративній квартирі М. Сабліна і Г. Гельфман цілу ніч Кибальчич виготовляв чотири «снаряди» для «метальників» — М. Рисакова, Г. Гриневицького, Т. Михайлова та ін. Одним із варіантів замаху на царя була організація вибуху на Малій Садовій вулиці. Перовська та Михайлов зняли там квартиру, з якої народовольці прокопали своєрідний тунель і заклали у нього виготовлену Кибальчичем бомбу. В разі, якщо екіпаж Олександра II не поїде цією вулицею або вибух буде невдалим, кілька терористів повинні були закидати його «бомбами» на іншому шляху пересування екіпажу до Михайлівського палацу, де щonedілі Олександр II робив розвід караулу.

1 березня 1881 р. цар поїхав не по Малій Садовій, а по Катерининському каналу. С. Перовська зрозуміла, що повертатиметься він тим самим шляхом, і розставила «метальників» уздовж каналу, а сама перейшла на інший бік, щоб дати терористам сигнал кидати в карету вибухові пристрої. Царський екіпаж від'їхав

Суд над «першомартовцями»

разом з ескортом кубанських козаків від Михайлівського палацу і попрямував до будинку великої княгині Катерини, де Олександр II випив чашку чаю і наказав їхати до Зимового палацу.

О 2 год 15 хв С. Перовська, побачивши кортеж Олександра II, помахала білою хустинкою. Першим кинув бомбу Рисаков, але карета їхала дуже швидко, і вибух лише пошкодив її. Було тяжко поранено двох козаків з охорони й хлопчика, що випадково проходив вулицею. Олександр II вийшов з карети неподалік від того місця, де стояв Гриневицький, і підійшов до Рисакова. Цар перекинувся кількома словами зі схопленим натовпом терористом, поцікавився станом здоров'я поранених і на запитання обер-поліцейстера Дворницького, чи не поранено його, відповів, що слава Богу, ні. Потім Олександр II

забажав подивитися на місце теракту і пішов пішки назад. Він ішов прямо до Гриневицького, який кинув бомбу під ноги імператорові, коли відстань між ними скоротилася до кількох метрів. Замах удався: не приходячи до пам'яті, Олександр II помер у Зимовому палаці, над яким о 4 годині дня було піднято чорний прапор.

Існує й інша версія, згідно з якою цар загинув прямо на місці вибуху бомби. У той же день царем став другий син убитого, Олександр III. Загинув і терорист. Він помер увечері того ж дня. До рук поліції потрапив Русаков, який видав явочні квартири й учасників теракту. Жандарми скористалися також свідченнями Г. Гольденберга та переверованого після «процесу 16 терористів» І. Окладського.

З березня поліція оточила будинок по вул. Теліжній, 5, де була

ТЕРОРИСТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ «НАРОДНОЇ ВОЛІ»

конспіративна квартира терористів Г. Гельфман і М. Сабліна. Спочатку пролунало три постріли, а потім Гельфман відчинила двері й заявила, що Саблін покінчив життя самогубством. Більше 100 років ця версія вважалася незаперечною. Лише нещодавно криміналісти повернулися до цієї справи і встановили, що постріли були зроблені з відстані не менше метра. До того ж, Саблін не міг тричі вистрілити у себе. Таким чином, цілком очевидно, що, згідно з попередньо розробленим планом, скромна колишня київська швачка ліквідувала одного з активних терористів, який міг потрапити до рук поліції й стати зрадником. Гельфман було відомо, що філери почали стежити за Сабліним ще з 27 лютого. Така версія, як свідчать спогади учасниці замаху 1 березня Г.В. Якимової, є цілком вірогідною. Тим більше, що терористи залишили підкоп у будинку Г. Гельфман та М. Сабліна для можливого здійснення теракту безпосередньо проти Олександра III. Зрозуміло, що якби новий цар дізнався про це, слідство відбувалося б за іншим сценарієм, а страчених терористів було б більше.

5 березня сапери знайшли і знешкодили міну на Малій Садовій. У першій половині березня були заарештовані Перовська, Кибальчич, Михайлов, Фроленко, Ісаєв, Суханов, Якімова, Лебедева, Ланганс. Жандарми вели широке розслідування, перевіряючи навіть родичів терористів. Так, 4 березня Департамент

поліції звернувся до Київського ГЖУ із запитом про офіційну дружину Желябова Ольгу Яхненко, її сестру Наталю та їхнього батька²⁰.

ВК «Народної волі» випустив прокламації з приводу вбивства Олександра II, у яких роз'яснював народу причини цього теракту. Перша прокламація була написана 1 березня і розповсюджена наступного дня. У ній не називалися прізвища учасників теракту, які на той час ще не були відомі жандармам. Через тиждень була опублікована відозва ВК європейському суспільству. Звернувся ВК 10 березня і до наступника престолу Олександра III, закликавши його запровадити у Росії демократичні свободи, оголосити амністію всім політ'в'язням тощо. У цьому зверненні висловлювалася головна ідея народовольців: громадянин повинен жертвувати собою, життям інших людей заради своєї країни. Лист до нового царя справляє враження, що народники боролися не стільки проти самодержавства, стільки проти Олександра II. Цар залишив це звернення без уваги.

Слід зазначити, що обидві відозви ВК — про вбивство Олександра II і лист до Олександра III — були написані Л.О. Тихоновим. Основною ідеєю звернення до нового царя було намагання виправдати теракт тими жорстокостями, які допускав уряд у 1878—1879 рр. У листі до нового імператора ВК «Народної волі» висловлював намір відійти від революційної боротьби (тероризму) і перейти на рейки лібералізму. Піз-

РЕВОЛЮЦІЙНИЙ ТЕРОРИЗМ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

ніше ці ідеї, що прозвучали у листі до Олександра III, були приписані Л. Тихонову, який став ренегатом.

З 26 до 29 березня 1881 р. відбувся суд над убивцями царя. Судові пропеси завжди використовувались терористами для виправдання їхніх дій і засудження політики властей. Оскільки після вбивства Олександра II до рук жандармів потрапив лише Рисаков, а Желябов, подумавши, що судитимуть лише його одного і це сильно скомпрометує «Народну волю», 2 березня заявив прокурору судової палати про свою причетність до теракту проти царя.

На суді А. Желябов виступив з яскравою промовою, яка засуджувала політику Олександра II та його жорстокість щодо революціонерів і виправдовувала терористів. Стійко і мужньо поводитись С. Перовська та М. Кибальчич. Але кожен з них у своїх промовах проголосив у тій чи іншій формі ідеї, які містилися у листі ВК «Народної волі» до Олександра III — тероризм зникне, якщо уряд припинить переслідування революціонерів і стане до них більш ліберальним.

Царевбивці були приречені, суд мав закінчитися смертним вироком і для тих, хто розкався й допомагав слідству, і для тих, хто вважав замах на Олександра II справою неминучою і справедливою. Цікаво, що друг дитинства С. Перовської по Пскову М. Муравйов на суді був прокурором і вимагав для неї єдиного покарання — смертної кари.

Не врятував М. Кибальчича розроблений у в'язниці проект реактивного літального апарата. За однією версією, Олександр III був ознайомлений із цим унікальним винаходом, але залишив його без уваги (для нього Кибальчич був терористом, а не винахідником), за іншою — проект залишився у слідчих справах і пролежав у документах Департаменту поліції аж до серпня 1917 р. Серйозно вивчив зроблені Кибальчичем вибухові пристрої та проекти ракет колишній тимчасовий одеський генерал-губернатор Е.І. Тотлебен, який особливо завзято боровся проти терористів та революціонерів усіх мастей. Як бойовий генерал та інженер за фахом, він високо оцінив винаходи і роботу Кибальчича. Тотлебен заявив, що якби його воля, то він посадив би Кибальчича, але дав би злочинцю

Страта царевбивць

ТЕРОРИСТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ «НАРОДНОЇ ВОЛІ»

можливість працювати над його технічними винаходами. Тотлебен чомусь виступив і на захист організатора та натхненника убивства царя, керівника «Народної волі» А. Желябова. «Що б там не було, що б вони не зробили, — заявив найзапекліший борець з тероризмом, — але таких людей (Желябова і Кибальчича. — *Авт.*) вішати не можна».

Процес над учасниками теракту 1 березня 1881 р. привернув велику увагу громадськості. У залі суду був художник К. Маковський, який залишив для історії портрети терористів. Л. Толстой надіслав Олександрі Шлисту з проханням помилувати царевбивць. Ще більший інтерес до суду виявили революційно налаштовані студенти, які читали рукописні тексти виступів Желябова, Перовської, Кибальчича на процесі, переказували один одному їх зміст.

30 березня головним терористам, які брали участь у вбивстві Олександра II — Желябову, Перовській, Кибальчичу, Михайлову і навіть неповнолітньому дев'ятнадцятирічному Русакову, було винесено смертний вирок. Лише Г. Гельфман, яка була вагітна, смертну кару замінили, і то під тиском громадськості Європи та США, на довічне ув'язнення, але через рік вона померла у в'язниці. Дитину її віддали у притулок, де вона, не проживши й року, померла. Чоловік Гельфман — член ВК «Народної волі» М. Колодкевич, якого засудили як терориста на «процесі 20-ти» до смертної кари, після по-

милювання царем помер у 1884 р. в Петропавлівській фортеці.

Фактично убивцею царя був Гриневицький, теракт, після якого Олександр II залишився неушкодженим, здійснив Рисаков. Усі інші підсудні були побічно пов'язані з винесенням народовольцями смертного вироку імператорові. З квітня 1881 р. на Семеновському плацу перед чисельним натовпом терористів — Желябова, Перовську, Кибальчича, Михайлова і Рисакова — було повішено. Це була остання привселюдна страта в Російській імперії.

У мемуарній, художній та історичній літературі багато написано про цю подію. Особлива увага акцентується на тому, що перед стратою А. Желябов і С. Перовська розцілувалися. Рисаков, який після винесення вироку заявив, що згодний стати «вуличним шпигуном» і виказувати поліції всіх, кого знав в обличчя, був жалюгідним і самотнім, а Перовська в останній момент життя відвернулася від зрадника. Якщо не бути упередженим, то слід згадати, що Рисакова у терористи завербував восени 1880 р. сам Желябов, «бомбу» 1 березня 1881 р. йому дала Перовська, на лаві підсудних він був єдиним, хто брав реальну участь у теракті.

Багато терористів, які потрапляли до рук поліції, поводитись саме так, як і Рисаков — видавали всіх і все, що їм було відомо. Такі часті випадки зрадництва терористів ті народовольці, які не потрапляли до жандармських казематів, пояснювали,

їх романтичним захопленням терактами за відсутності глибоких ідейних переконань, сили характеру, загартованої волі.

Деякі ідеалісти вважали, що натовпи навколо ешафоту, оточеного солдатами і офіцерами Ізмайловського полку, зробить спробу врятувати царевбивць і з цього заколоту почнеться революція в Росії. У 20-х числах ВК готувався силами 200—300 робітників, розподілених на три групи, за підтримки усіх петербурзьких і кронштадтських офіцерів, які входили до військової організації «Народної волі», звільнити смертників під час перевезення їх до місця страти. Але нічого такого не сталося. Сучасний російський письменник В. Войнович стверджує, що під час страти у 1881 р. царевбивць у Росії був лише один кат — Іван Фролов, а після цього їх з'явилися десятки. Він фактично повторив фразу Л. Толстого, сказану ним у 1908 р. У Російській імперії завжди вистачало тих, хто виносив і виконував смертні вироки революціонерам, і насамперед терористам.

Але на межі 1870—1880-х років карний злочинець Іван Фролов став відомим на всю Росію душогубом-віртуозом. Він повісив 26 терористів, у тому числі Осинського, Соловйова, Лизогуба, Квятковського, Кибальчища, Желябова, Перовську. Убивць Олександра II він страчував дуже непрофесійно, надто хвилювався, і вішати деяких із них доводилося по кілька разів. Саме це найбільше запам'яталося присутнім і увійшло

в усі історичні праці про героїчний кінець життя «першомартовців». Однак народовольці-терористи чомусь не помстилися кату за розправу над їхніми товаришами.

Називаючи пізніше діячів «Народної волі» героями, лідер більшовиків В.І. Ленін зазначав, що вони проявили величезну жертвність і своїм героїчним терористичним методом боротьби викликали подив усього світу. Водночас Ленін якось незрозуміло оцінював убивство Олександра II. Якщо радянські історики цією подією — 1 березня 1881 р. — завершували так звану «другу революційну ситуацію», то В.І. Ленін у своїй статті «Крах II Інтернаціоналу» датував останню 1879—1880 роками. Жертви царевбивць були недаремними, вони сприяли — прямо чи опосередковано — дальшому революційному вихованню російського народу. Але своєї безпосередньої мети — народної революції — вони не досягли і не могли досягти.

4 квітня ВК «Народної волі» випустив прокламацію з приводу страти «першомартовців». Головним винуватцем розправи над царевбивцями було названо Олександра III, якому народовольці погрожували ще страшнішою розправою. У прокламації були названі 22 терористи, яких стратили у 1878—1880 рр. за наказом Олександра II. Першим у цьому списку стояв син священика з Гайсинського повіту Подільської губернії Іван Ковальський, який організував в Одесі підпільний революційний

Похорони Олександра II в Санкт-Петербурзі

гурток і вчинив зі своїми товаришами перший в Росії збройний опір поліції. У цьому ж зверненні ВК «Народної волі», зрозумівши, що Олександр III та його оточення не підуть на поступки революціонерам, натякнув новому цареві, хоча й не досить рішуче та впевнено, на продовження в майбутньому терористичної боротьби з верховною владою.

Видатний український історик М. Грушевський 1931 р., до 50-річчя вбивства народовольцями Олександра II, написав у журнал «Україна» статтю «Вікопомна дата», яка так і не була надрукована (очевидно, щоб не виникали паралелі між царем і тираном-генсеком, який саме розпочинав свої криваві репресії). М. Грушевський з гордістю пише, що із 5 стра-

ДНОЇ ВОЛІ»

чених царевбивць трое — Желябов, Перовська й Кибальчич — були українцями. До них він зараховує і «спольщеного українця» Г. Гриневницького, а також уродженку України єврейку Г. Гельфман. Якщо ж згадувати всіх, хто брав участь у 8 терактах «Народної волі» проти Олександра II, то українців і тих, хто народився чи проживав в Україні, виявиться серед них більше 10 осіб.

Один із провідних діячів українського національного відродження М. Драгоманов, який підтримував тісні стосунки з народовольцями і насамперед з А. Желябовим, висловив жаль та докір на адресу українців — учасників царевбивства через те, що ніхто з них не вважав за потрібне у своїх декларативних прокламаціях згадати про тяжке становище українців. Не виступили вони й месниками російським деспотам за кривди, заподіяні українському народові. «Читаючи біографію Желябова, — писав він, — бачиш, як впливали і на нього і українська кров — від матері, полтавської козачки, і вражіння української поезії й історії. Але між товаришами Желябова були й чистіші українці — тільки

Пам'ятник Олександрю II у Києві, відкритий 30 серпня 1911 р.

ні один з них не згадав своєї країни і свого народу — ні друком, ні в прилюдній промові»²².

Грушевський був переконаний, що якби Желябова не стратили, він у процесі своєї подальшої революційної боротьби прийшов би до національно-визвольних вимог українського життя, за які боровся М. Драгоманов.

Убивство Олександра II звело нанівець надії «Старої Громади», що їх обіцяв здійснити сенатор О.Половцев, який з 1880 р. очолював у Києві спеціальну державну розпорядчу комісію щодо поліпшення українського національно-культурного становища. 2 березня він залишив Київ, заявивши делегації українофілів, що тепер на довгий час доведеться покинути надії на успішне розв'язання українського питання, оскільки в Російській ім-

перії запанує люта реакція. У Києві поширилися чутки, що Олександра II вбили пани за те, що він відібрав у них кріпаків. Щоб роз'яснити народу справжню мету теракту проти царя, київські народники випустили 4 березня звернення «До всіх добрих людей».

Народовольці постійно стверджували, що після вбивства царя народ підніметься на боротьбу проти самодержавства, повалить існуючий лад, доб'ється свободи та незалежності. І уряд із жахом чекав 1 і 2 березня 1881 р. якихось революційних виступів та масових бунтів, через що у бойову готовність були приведені не лише поліція та жандарми, а й війська. Проте нічого такого не сталося. Єдине, що сколихнуло Російську імперію — єврейські погроми. М. Грушевський знайшов «українсь-

ТЕРОРИСТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ «НАРОДНОЇ ВОЛІ»

кий слід» в убивстві Олександра II, а преса Петербурга, Москви, Києва, Харкова, Вільно та інших міст, а також місцеві органи влади і простий народ, на який покладали такі надії терористи, відкрито заявляли, що це — «справа єврейських рук».

Після царевбивства масові єврейські погроми відбулися на території України. Перший за потурання властей та поліції пройшов 15 квітня в Єлисаветграді, другий — 29 — у Києві, де було зруйновано і пограбовано більше тисячі магазинів і будинків. Потім єврейські погроми відбулися в Одесі, Жмеринці, Котлоні, Ніжині, Смілі, Борисполі, Переяславі, у багатьох містечках, що входили до «смуги осілості» (території компактного проживання євреїв) Київської та Чернігівської губерній. 11 травня Олександр III прийняв депутацію євреїв, які поскаржилися йому на масові погроми. Цар, як згадувала дружина генерала і члена ради міністерства внутрішніх справ Є.В. Богдановича Олександра Вікторівна, вислухав їх і заявив, що вони теж винні у цьому, бо експлуатують населення. Міністр імператорського двору І.І. Воронцов-Дашков, почувши ці слова Олександра III, наказав опублікувати їх у пресі, але потім, спохопившись, скасував своє рішення²³. До літа 1881 р. у південно-західних регіонах імперії було розгромлено більше 100 єврейських общин²⁴. Це ставало вже небезпечним для держави, й уряд за допомогою вій-

ськ припинив погроми. Ізраїльські історики стверджують, що погроми були спровоковані спеціальними агентами, яких власті засилали з Росії в Україну.

Окремі народники — теоретики тероризму, як, приміром, П. Ткачов, який мешкав переважно за кордоном і був психічно хворим, вбачали у єврейських погромах «народне повстання», що його так довго ждали революціонери.

Убивство Олександра II і можливість нових замахів на його наступника викликали хвилю пропозицій з боку прихильників самодержавства щодо запровадження нових форм і методів боротьби з тероризмом. Так, 20 березня 1881 р. колишній професор Харківського університету І.В. Платонов надіслав міністрові внутрішніх справ М. Лорис-Мелікову листа, в якому порадив тому для поліпшення охорони імператора Олександра III зробити усіх домовласників Петербурга одночасно й агентами поліції. Вони мали пильнувати за усіма мешканцями будинків й повідомляти поліції про невідомих людей та про все, що їм здається підозрілим. У разі невиконання цього домовласник має бути визнаний «за співника злочинного задуму або вчинку»²⁵.

Народовольчий тероризм, який набув широкого розмаху на межі 70–80-х років XIX ст. і завершився найгучнішою в історії Російської імперії акцією — вбивством царя Олександра II, сприяв швидкому просуванню по службі багатьох представників

влади. Яскравим прикладом цього може слугувати карколомна кар'єра М.Т. Лорис-Мелікова — від тимчасового харківського генерал-губернатора до найбільш наближеної до Олександра II особи з майже диктаторськими повноваженнями. Французький журналіст А. Леру-Больє з цього приводу писав у 80-х роках ХІХ ст., що якби не замах на царя, не розгубленість уряду перед «нігілістами», то Олександр II ніколи б не тримав біля себе всевладного міністра Лорис-Мелікова. Останній не приховував цього і з гордістю заявляв: «Ніхто з тимчасових правителів — ні Меншиков, ні Бірон, ні Аракчєєв — ніколи не мали такої всеосяжної влади...»²⁶ Зрозуміло, що після вбивства Олександра II кар'єра М.Т. Лорис-Мелікова, який, врешті-решт, теж був винен у тому, що народовольцям вдалося здійснити задумане царевбивство, зазнала краху.

Він так і не збагнув, що терористи були професіоналами з багаторічним досвідом революційної боротьби і мали вони одну-єдину мету — знищувати шкідливих або видатних осіб із царського уряду та найближчого оточення імператора, вбивство якого було для них справою честі. Не розумів Лорис-Меліков і того, що народовольці-терористи загалом більш талановиті та здібні, аніж їхні тогочасні опоненти — жандарми, поліцейські, чиновники усіх рівнів, сановники та урядовці.

Амбітний міністр внутрішніх справ М. Лорис-Меліков більше

думав про прийняття конституції, аніж про боротьбу з тероризмом. У дні жалоби він ніби заручився підтримкою нового царя, який заявив, що втілюватиме в життя задумане і заплановане батьком. Але невдовзі під впливом колишнього свого вихователя, а з 1880 обер-прокурора Синоду К.П. Побєдоносцева та інших консерваторів Олександр III відхилив проекти реформ Лорис-Мелікова. Останньою краплею у цій історії став царський маніфест від 29 квітня 1881 р. «Про непорушність самодержавства». Наступного дня Лорис-Меліков подав у відставку, чим викликав першу в історії Росії «міністерську кризу». Разом з ним свої посади залишили міністри О.А. Абаз (фінансів) та Д. Мілютін (військових справ).

Замість Лорис-Мелікова МВС очолив М. Ігнат'єв. Поліція розпочала нещадний розгром народовольців, не зважаючи на те, чи були вони терористами, чи сповідували суто політичну боротьбу проти самодержавства й шляхом агітації прагнули підняти народні маси на соціальну революцію.

Той самий К. Побєдоносцев порадив своєму вихованцю дотримуватися усіх правил безпеки від нападу терористів. Олександр III тривалий час жив у Гатчині й практично не бував на велелюдних зібраннях у Петербурзі. За це його навіть прозвали «гатчинським в'язнем». Олександр III не був боягузом, що він довів під час російсько-турецької війни

ТЕРОРИСТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ «НАРОДНОЇ ВОЛІ»

1877—1878 рр. Цар і його оточення постійно повторювали, що Олександр III боїться лише одного — якщо він загине у результаті теракту, народ не перенесе нового шоку і потрясіння, а це загрожує існуванню не лише самодержавства, а й усїєї Російської імперії. Насправді ж Олександр III готував широкомасштабну війну з народовольцями. Для цього він підшукував у силові структури людей, які в усіх відношеннях перевершували б керівників «Народної волі» і могли б справитися з терористами.

1. Волк С.С. Народная воля. 1879—1882. — М.; Л., 1966. — С. 101.
2. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, ф. 10, од. зб. 17169, арк. 5.
3. Там само, арк. 17.
4. Попов М.Р. Землевольці на Україні. — Харків., 1930, С. 50—51.
5. Былое. 1906. № 3. — С. 72.
6. ЦДАУК, ф. 442, оп. 830, спр. 41-а.
7. Там само, ф. 316, оп. 1, спр. 75, арк. 131—133.
8. РДІА, ф. 1282, оп. 1, спр. 640, арк. 79—80.
9. Література партії «Народная воля». — М., 1930. — С. 173.
10. Троицкий Н.А. «Народная воля» под царским судом. — Саратов, 1983. — С. 358—372.
11. Процес шестнадцати терористов (1880 г.). — СПб., 1906. — С. 233—234.
12. Труайя Анри. Александр II. — М., 2000. — С. 231.
13. Архівна справа. 1927. № 4. — С. 13—22.
14. Труайя Анри. Цит. праця. — С. 239.
15. Лурье Феликс. Полицейские и провокаторы: Политический сыск в России. 1649—1917. — М., 1998. — С. 83.
16. Процесс 20-ти народовольцев в 1882 г. — Ростов н Д., 1906. — С. 63, 110.
17. Інститут рукопису, ф. 10, од. зб. 17169, арк. 10.
18. Там само, арк. 31.
19. Литвинов Н.Д. Терористические организации: формирование и деятельность. — М., 1999. — С. 85.
20. ЦДАУК, ф. 274, оп. 1, спр. 232, арк. 35—38.
21. Ляшенко Л. Олександр II. — М., 2002. — С. 290.
22. Політичний терор і тероризм в Україні. XIX—XX ст. Історичні нариси. — К., 2002. — С. 60.
23. Богданович А. Три последних самодержца. — М., 1990. — С. 73—74.
24. Кандель Феликс. Очерки времен событий из истории российских евреев. — Иерусалим, 1994. Ч. III. — С. 13.
25. ДАРФ. ф. 569, оп. 1, спр. 45, арк. 1.
26. Мосохов С.И., Ярьмыш А.Н. Губернаторы и генерал-губернаторы. — Харьков, 1997. — С. 131—132.

ЗАНЕПАД НАРОДОВОЛЬЧОГО ТЕРОРИЗМУ

Імператор Олександр III

З самого початку царювання Олександр III розпочав інтенсивну і широкомасштабну боротьбу, спрямовану на охорону державного порядку, що передбачало ліквідацію революційного руху, і зокрема тероризму. 14 серпня 1881 р. було ухвалене положення «Про заходи щодо охорони державного порядку і громадського спокою». Згідно із цим документом, для наведення необхідного порядку генерал-губернатори мали право оголошувати у підпорядкованій їм місцевості становище посиленої охорони і вживати необхідних заходів для ліквідації будь-якої кривої. 4 вересня спеціальним указом Сенат ввів особливий стан у 10 губерніях імперії, 7 з яких входили до складу України (Харківська, Полтавська, Чернігівська, Київська, Волинська, Подільська та Херсонська).

Олександр III потрібні були також надійні виконавці законів, які мали досвід боротьби з тероризмом і добре зарекомендували себе на цій ниві. Такою людиною був насамперед

ЗАНЕПАД НАРОДОВОЛЬЧОГО ТЕРОРИЗМУ

генерал-майор В. Стрельников. Для розгрому народовольців, і передусім терористів, які залишилися на волі, 5 серпня 1881 р. міністр внутрішніх справ М. Ігнат'єв за розпорядженням царя призначив В. Стрельникова здійснювати «дзнання у справах про державних злочинців» у губерніях, підпорядкованих київському, подільському і волинському, а також тимчасовому одеському генерал-губернаторам. Каральні та судові дії Стрельников міг здійснювати і в інших регіонах імперії. Він взявся чинити масові розправи передусім у Києві, Одесі, Миколаєві, на Поділлі та Волині¹.

Після вбивства Олександра II до рук поліції потрапило чимало терористів, яких судили практично таємно від громадськості.

З 9 до 15 лютого 1882 р. у Петербурзі відбувся «процес 20 народовольців», на якому судили 20 терористів. 13 із них буди уродженцями України або діяли на її території. Суд висунав проти них 13 звинувачень, починаючи з убивства шефа жандармів Мезенцева і до замахів та теракту 1 березня 1881 р. проти Олександра II. Усі звинувачення будувалися на свідченнях підсудного В.А. Меркулова — одеського робітника, який таким способом спробував уникнути суворого покарання. Суд призначив смертну кару через повішення 10 терористам — О. Михайлову, М. Колодкевичу, М. Суханову, М. Клеточникову, М. Фроленку, Г. Ісаєву, І. Ємельянову, М. Тетерці, Т. Лебедєвій та Г. Яки-

мовій. Інші підсудні дістали різні терміни ув'язнення — від довічного до 4 років каторжних робіт. На волю вийшов лише зрадник Меркулов, який в останній день суду дістав ляпаса від Тетерки, і став жандармським агентом. 17 березня Олександр III замінив усім, окрім Суханова, смертну кару на довічне ув'язнення. 19 березня Суханова, як колишнього морського офіцера, було розстріляно в Кронштадті. До 1884 р. з 11 ув'язнених у Петропавлівській фортеці терористів померли Михайлов, Колодкевич, Баранников, Клеточников, Ланганс і Тетерка.

Після подій 1 березня 1881 р., суду над царевбивцями та їх страти на волі залишилися лише деякі терористи, що брали участь у замаху на Олександра II і уникли суду на «процесі 20 народовольців». Вони прагнули реабілітувати себе новими терактами. Найвідомішим серед них був С. Халтурін. Після невдалого теракту в Зимовому палаці він, перебуваючи у пригніченому стані й депресії, виїхав в Україну, де займався пропагандою народовольчих ідей серед робітників. У 1882 р. Халтурін мешкав в Одесі, де вирішив здійснити теракт проти військового прокурора генерал-майора В. Стрельникова, який вів особливо активну боротьбу проти революціонерів на півдні країни.

За законами терористів, В. Стрельников був саме тією людиною, яку вони мали вбити за численні криваві злочини і знущання над революціонерами. До 1881 р. він як київський військовий прокурор керував дзнаннями і виступав обвинувачем

на багатьох процесах терористів у Києві, зокрема на суді над В. Осинським. Він був справжнім садистом і таким собі інквізитором. Генерал залякував заарештованих, артистично зображав їхні муки на шибениці й т. ін. Така поведінка Стрельникова викликала невдоволення навіть у начальника Київського губернського жандармського управління генерала В.Д. Новицького, який поскаржився у Департамент поліції, що після спілкування з військовим прокурором проводити суди неможливо, оскільки вони дискредитують владу і примножують лави борців проти самодержавства. Стрельников не зважав ні на яке начальство і з кожною новою справою поводився все нахабніше, і задаючи тон судовим процесам. Боротьба з революціонерами після вбивства Олександра II велась уже не за законом, з ними розправлялися як із державною кривою.

С. Халтурін повідомив про своє рішення ВК і дістав згоду. Він взявся виконувати допоміжну роль — візника, який мав після теракту врятувати головного терориста М. Желвакова, якому «Народна воля» доручила розправитися з катом. Замах вирішено було вчинити в Одесі. Халтурін взявся здійснити теракт проти В. Стрельникова і тим самим реабілітувати себе перед «Народною волею» за невдалий замах на Олександра II.

В. Стрельников завжди обідав у французькому ресторані, після чого прогулювався без жодної охорони Приморським бульваром. Так було і

18 березня 1882 р. Коли військовий прокурор присів на лавочку, Желваков підкрався ззаду й, вистрілюючи йому в голову, почав тікати вуличками до місця, де його чекав Халтурін. Його стали переслідувати перехожі, по яких терорист відкрив вогонь із двох револьверів. Халтурін зрозумів, що його товаришу не пробитися до екіпажу. Вихопивши зброю, він побіг виручати спільника, але зашпортнувся, впав і був схоплений євреями, які працювали на вугільному складі.

В 1882—1883 рр. у Російській імперії розпочалася друга хвиля погромів, причиною яких євреї вважали теракти, а тому всіляко допомагали поліції в боротьбі з терористами. Натовпом було схоплено та обеззброєно і Желвакова. 19 березня Олександр III надіслав телеграму міністру внутрішніх справ такого змісту: «дуже дуже жалкую про генерала Стрельникова. Втрата, яку важко замінити. Накажіть генералові Гурку судити убивць військово-польовим законом, і щоб протягом 24 годин вони були повішені без усяких відмовок»². У ніч з 20 на 21 березня відбувся суд над терористами під головуванням одеського генерал-губернатора Й. Гурка, а 22 — С. Халтуріна і М. Желвакова було повішено. Цей процес був проведений у стилі самого Стрельникова. У залі суду не було публіки і свідків. Судді лише зачитали терористам смертний вирок віч-на-віч і завершили свою справу.

Уже після вбивства прокурора в Одесі відбувся організований ним процес над революціонерами, який

ЗАНЕПАД НАРОДОВОЛЬЧОГО ТЕРОРИЗМУ

СОЦІАЛЬНО-РЕВОЛЮЦІЙНЕ

дістав назву «Стрельниковського», або «справи 23-х». З 26 березня до 3 квітня Одеський військово-окружний суд розглядав сфабриковану Стрельниковим на свідченнях зрадників – В. Меркулова, П. Клименка та Г. Саричева – справу про анти-

Одеський генерал-губернатор Й.В. Гурко, який протягом двох днів засудив до смертної кари і стратив убивць військового прокурора на території України В. Стрельникова

урядову діяльність народовольців в Одесі. Вирок був досить суворим – 16 підсудних засуджено до каторги, 6 – заслано до Сибіру. Це був останній процес який організував із порушенням усіх тогочасних законів військовий прокурор генерал-майор В. Стрельников в Україні.

За традицією народовольців, Виконавчий комітет 3 квітня, у день

завершення «процесу 23-х» в Одесі, виступив із прокламацією з приводу вбивства В. Стрельникова. Це був гучний, але не найбільш резонансний теракт обезкровленої після 1 березня 1881 р. «Народної волі» проти вищих посадових осіб каральних органів самодержавства. Ця акція і швидко розпрავа з народовольцями яскраво засвідчили, що Олександр III не зупиниться ні перед чим, щоб остаточно ліквідувати народовольчий тероризм. З іншого боку, учасники «Народної волі» продемонстрували рішучість продовжувати шляхом терористичних заходів боротьбу проти царських властей, насамперед проти тих, хто жорстоко розправлявся з їхніми товаришами.

С. Халтурін був не таким уже й легендарним терористом. На його рахунок була організація вибуху в Зимовому палаці у 1880 р. та другорядна роль у вбивстві прокурора В. Стрельникова в Одесі, але керівник першої у світі «держави диктатури пролетаріату» чомусь постійно тримав у своєму кабінеті портрет Халтуріна поруч із портретом К. Маркса на видному місці. Можливо, у такий спосіб він хотів підкреслити роль робітничого класу в революційному русі XIX ст. С. Халтурін дійсно був найбільш знаменитим для того часу терористом з робітників.

Попри криваві розправи жандармів та поліції з народовольцями, після страти учасників теракту 1 березня 1881 р. лави терористів поповнилися. Особливо ореолізували вони першу

Петербург
 Міністерству Внутр Рішю

Казнь цацль чвйцъ генерала Ст
 ртом. микрови совершена сегодня в
 5 1/2 часе утра во дворъ городского
 тюрьмы

Генер. Адрианаур Курко

жінку-терористку, яку було страчено в Росії. Як колись теракт В. Засулич став прикладом для багатьох молодих революціонерок, які активно прилучилися до терористичного руху, так і С. Перовська стала взірцем для тих, хто сповідував тероризм. Так, киянка Л. Волкенштейн після замаху В. Засулич на Ф. Трепова примкнула до групи терористів, які здійснили теракт проти харківського губернатора Кропоткіна у 1879 р. Дізнавшись про зраду одного з них, Г. Гольденберга, вона через Полтаву виїхала за кордон. Після 1 березня 1881 р. й страти царевбивць Волкенштейн вирішила повернутися до Росії й знову зайнятися тероризмом. У серпні вона приїхала до Києва, а

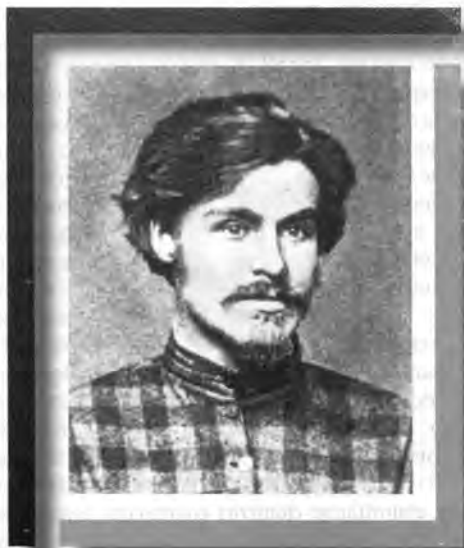
звідти перебралася до Петербурга, де й була заарештована та засуджена до смертної кари, яку їй замінили на 15 років каторги. Вдруге стати терористкою їй не судилося.

У 1883 р. терористи вбили колишнього ад'ютанта Київського ГЖУ Г. Судейкіна, якого, за порадою В. Стрельникова, Олександр III призначив у перших числах березня 1881 р. інспектором столичного охоронного відділення. Він запровадив нові форми та методи боротьби з народовольцями, широко застосовуючи вербування провокаторів із числа викритих революціонерів.

Ще служачи у Києві, Судейкін переконався, що революціонери, терористи, бунтівники — це публіка, для

ЗАНЕПАД НАРОДОВОЛЬЧОГО ТЕРОРИЗМУ

якої гонор, марнославство й задрість стоять вище від порядності, совісності, дружби. Він бачив практично у кожному з них свого потенційного агента. Судейкін досягнув неабияких успіхів у створенні з колишніх революціонерів агентурної мережі в анти-урядових організаціях та гуртках. Через 1 рік його служби у Петербурзі

С. Халтурін, народовець —
терорист

3 грудня 1882 р. Олександр III створив таємну поліцію. Положенням про неї запроваджувалася спеціальна посада інспектора, яку обійняв Судейкін. Йому було присвоєно звання підполковника і доручено керувати політичним розшуком по всій Росії.

Судейкін не відчував жодної ненависті до революціонерів і навіть терористів. Він прагнув усіляко використовувати боротьбу з ними у

своїх власних інтересах — заради кар'єри, завоювання чільного місця і популярності серед тогочасної російської еліти та задоволення лише йому зрозумілих прагнень підпорядковувати собі людей і змушувати їх виконувати свою волю. Підполковника не цікавили причини, якими керувалися революціонери, стаючи на шлях зради — чи то страх перед стратою або каторгою, чи жадова до грошей, чи незадоволене самолюбство, чи шантаж та погрози поліції, головним для нього була інформація про всі дії та плани терористів і невдоволених існуючим ладом.

Судейкін урізноманітнив форми і методи боротьби з антидержавною крамолою. Він заборонив одразу заарештовувати виявлених революціонерів (виняток становили лише найбільш небезпечні терористи). Судейкін вимагав від підлеглих контролювати кожен крок своєї жертви, виявляти усіх її знайомих і лише після цього затримувати. У камери до заарештованих підсаджувалися поліцейські агенти, які здобували додаткову інформацію про них та їх організацію.

Найбільшим успіхом Судейкіна стало перетворення одного з діячів «Народної волі», колишнього штабс-капітана С.П. Дегаєва на активного провокатора. Ці люди, хоча й стояли по різні боки барикад, були багато в чому схожими. Їх об'єднували жадова влади, запеклий егоїзм, нестримне прагнення розпоряджатися долями людей, до яких вони насправді були байдужими. С. Дегаєв

РЕВОЛЮЦІЙНИЙ ТЕРОРИЗМ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

був відзеркаленням своєї сім'ї, якій було притаманне хворобливе марнославство. Після перевезення матері та сестер з півдня до Петербурга Дегаєв почав настирливо запрошувати членів ВК «Народної волі» відвідати їх і познайомитися.

А. Желябов змушений був прийти до Дегаєвих і слухати гру на роялі сестри Сергія Лізи.

З 1880 р. до народовольців приєднався 19-річний Володимир Дегаєв. Після 1 березня 1881 р. він був схоплений поліцією за розповсюдження прокламацій. Заарештований потрапив на допит до Судейкіна, який досить обережно, з притаманною лише йому зваблівістю

запропонував юнакові допомагати поліції роз'яснювати революціонерам значення нових реформ царського уряду, що поліпшать народове життя. В. Дегаєв давно мріяв повторити подвиг М. Клеточнікова, який більше двох років служив у III відділенні та Департаменті поліції й забезпечував народників секретною інформацією. Він погодився стати агентом Судейкіна. Його брат С. Дегаєв та член ВК «Народної волі» С. Златопольський

схвалили дії молодого народовольця, будучи впевненими, що знову прилаштували в Департамент поліції свою людину.

Судейкін виявився набагато хитрішим і досвідченішим у справі

М. Желваков

організації провакацій та шпигунства. Інспектор секретної поліції вимагав від свого агента доповісти йому про зміни у тактиці антиурядової боротьби «Народної волі» та підготовку її членами нових терактів. Судейкін навіть направив В. Дегаєва за кордон для налагодження зв'язків з революціонерами в еміграції. Останні з недовірою

поставилися до агента інспектора таємної поліції, й він повернувся до Петербурга без результатів.

Успіхи Судейкіна на ниві поліцейського розшуку змусили народовольців вжити заходів для нейтралізації такого ворога і здійснити проти нього теракт.

Цю справу було доручено члену ВК «Народної волі» М. Грачевському, який взявся виготовити динаміт у спеціально організованій майстерні.

ЗАНЕПАД НАРОДОВОЛЬЧОГО ТЕРОРИЗМУ

Вистежити інспектора охранки було практично неможливо, хоча до цієї справи прилучився і С. Дегаєв. Через молодшого брата він вирішив познайомитися із Судейкіним особисто. Володимир Дегаєв заявив своєму шефові, що його брат перебуває у матеріальній скруті і ладен виконувати будь-яку роботу, щоб заробити необхідні гроші. С. Дегаєв міг робити копії з креслень та рисунків або ж переписувати ділові документи тощо. Судейкін погодився і у квітні 1882 р. кілька разів зустрічався з С. Дегаєвим та передавав йому роботу — план нового приміщення Департаменту поліції, який треба було скопіювати.

У ніч на 5 червня 1882 р. Судейкін провів небувалу за своїм розмахом обласу на народувольців у Петербурзі, внаслідок чого було заарештовано 120 учасників «Народної волі»³. Серед них були і ті, хто готував на нього замах. Зокрема М. Грачевський, який у тюрмі психічно захворів і, облившись гасом, запалив себе. Після 5 червня 1882 р. у Петербурзі не залишилося жодного члена ВК «Народної волі».

Напередодні цього акту Судейкін направив С. Дегаєва, який уже став його агентом, з дружиною на південь країни, зокрема в Харків і Кобеляки Полтавської губернії, де мешкала одна з лідерів «Народної волі», В. Фігнер, яка ввела провокатора, не знаючи про це, до складу керівництва партії.

Дегаєв інспектував місцеві організації у південних регіонах, після чого поліція заарештувала народувольців, які ще залишалися на волі.

26 серпня 1882 р. С. Дегаєв зі своєю дружиною оселилися в Одесі під прізвиськом Суворових і відкрили там таємну друкарню. У середині грудня її було розгромлено поліцією, а всіх, хто у ній працював, заарештовано.

Сюди ж зі столиці відразу приїхав Судейкін, щоб урятувати свого цінного агента. 14 січня 1883 р. Дегаєву було організовано втечу з одеської поліції, й він поїхав у Харків до В. Фігнер. 10 лютого відома народуволка була схоплена жандармами, а С. Дегаєв повернувся до Петербурга і очолив «Народну волю». Таким чином, провокатори починаючи з XIX ст. досить легко ставали керівниками

Імператриця
Марія Федорівна

РЕВОЛЮЦІЙНИЙ ТЕРОРИЗМ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

Тероризм як форма політичного насильства виник на початку XIX століття в Європі. Він був пов'язаний з боротьбою за національну незалежність та конституційні права. У Росії тероризм виник внаслідок гніву на царський режим та бажання змінити політичний устрій. У 1820-х роках виникли перші організації, які займалися терористичними актами. Найвідомішою з них була «Союз спасіння», заснована в 1825 році в Петербурзі. Її члени виступали за встановлення конституції та обмеження самодержавства. У 1830-х роках виникли інші організації, такі як «Союз молоді» та «Союз громадян». Вони також виступали за політичні реформи. У 1840-х роках виникли організації, які займалися терористичними актами проти царя. Найвідомішою з них була «Союз трьох імператорів», заснована в 1844 році в Петербурзі. Її члени виступали за вбивство царя та встановлення конституції. У 1840-х роках виникли також організації, які займалися терористичними актами проти імператора. Найвідомішою з них була «Союз громадян», заснована в 1840 році в Петербурзі. Її члени виступали за вбивство імператора та встановлення конституції. У 1840-х роках виникли також організації, які займалися терористичними актами проти імператора. Найвідомішою з них була «Союз громадян», заснована в 1840 році в Петербурзі. Її члени виступали за вбивство імператора та встановлення конституції.

Олександр Ульянов

ЗАНЕПАД НАРОДОВОЛЬЧОГО ТЕРОРИЗМУ

терористичних організацій, і всі їхні дії перебували під контролем або й керівництвом жандармів.

На рахунку Дегаєва було багато жертв. Серед них і робітниця його одеської друкарні В. Калюжна, арешт якої спричинив іще один теракт в Одесі проти високого поліцейського чиновника. Коли з Петропавлівської фортеці її повернули до Одеси, жандармський полковник А. Катанський спробував завербувати Калюжну на службу до охоранки, а коли та відмовилася, пустив чутку, що вона зрадниця. Доведена до відчаю, знаючи, як революціонери розправляються з провокаторами, В. Калюжна 8 серпня здійснила замах на Катанського. 29 серпня 1884 р. Одеський військово-окружний суд засудив її до 20-річного ув'язнення. Терористка не визнала себе винною, заявивши на суді: «Я належу до соціально-революційної партії, винною ж у намірі вбити полковника Катанського себе не визнаю, оскільки не бачу в цьому злочину, але не заперечую, що хотіла убити його в інтересах партії, бо він заслуговує смерті»⁴. Подальша доля В. Калюжної, як і переважної більшості рядових терористів, трагічна — відбуваючи каторгу в тюрмі на Карі, в Нерчинському окрузі, покінчила життя самогубством 12 листопада 1889 р.

Г. Судейкін вважав себе видатною людиною. Він вірив, що варто підполковнику лише наблизитися до імператора і висловити йому свої поради та побажання, як усе в Російській імперії зміниться на краще.

Амбітному поліцейському чиновнику було мало того, що він завдав смертельного удару «Народній волі», йому хотілося стати міністром внутрішніх справ. Щоб досягти цього, він розробив спеціальний план, у якому важливу роль мав відіграти і Дегаєв. За його задумом, під час однієї з прогулянок по Петровській алеї провокатор повинен вистрілити в нього і, поранивши підполковника у ліву руку, втекти з місця фіктивного теракту на екіпажі, який заздалегідь мав підготувати сам Судейкін. Під час лікування Судейкіна від поранення члени терористичної групи, сформованої Дегаєвим, мусили вбити міністра внутрішніх справ графа Д. Толстого. Тоді Судейкін розкриє учасників теракту і заарештує їх, а сам вийде у відставку. Після чого бойовики Дегаєва уб'ють великого князя Володимира Олександровича, здійснять низку гучних терористичних актів, але поліція і охоранка не зможуть розкрити злочинців. Цар і суспільство перебуватимуть у паніці й страху. За таких обставин цар призначить міністром внутрішніх справ Судейкіна. А Дегаєв цими терактами здобуде небачений авторитет у колі революціонерів і очолить «Народну волю» або ж створить нову партію.

У жовтні 1883 р. на з'їзді у Петербурзі членів соціально-революційного товариства С. Дегаєв розповів італійському підданому С. Россі про підготовку найближчим часом терактів проти міністра внутрішніх справ графа Толстого, начальника

Департаменту поліції Плеве, прокурора Добржинського та підполковника секретної поліції Судейкіна.

С. Дегаєв спочатку навіть ризикнув на виконання винесеного ще у 1882 р. ВК «Народної волі» смертного вироку Судейкіну. Він ніби погодився здійснити задуману підполковником імітацію замаху на нього. Дегаєв вирішив за допомогою викликаних з Києва терористів В. Конашевича та М. Стародворського вбити свого шефа. Для цього М. Стародворський повинен заздалегідь приїхати на Петровську алею і, скориставшись тим, що Судейкін не знає його, підійти до підполковника якнайближче і розстріляти того. Дегаєв і Корнашевич мали чекати його в спеціальній кареті та якомога швидше утекти з місця злочину.

Ці ідеї до смерті налякали провокатора, до того ж товариші Дегаєва, особливо ті, які діяли в південноукраїнських містах, почали підозрювати його у зраді. Восени 1883 р. він попросив у свого шефа дозволу на виїзд за кордон, з'явився у Парижі й зізнався членам Виконавчого комітету, які встигли емігрувати, у своїй зраді та провокаторській діяльності під контролем Судейкіна. Народовольцям, які зазнали відчутних втрат, постійно переслідувалися жандармами та поліцією і були на грані краху, розправлятися з провокатором не було сенсу, хоча раніше вони зробили б це у першу чергу. Для терористів головним завданням було вбити Судейкіна, і не стільки,

як це робилося раніше, для того щоб помститися жандармському чину, як щоб урятувати свою організацію.

На той час вона вже не була такою небезпечною для самодержавства, як на зламі 70—80-х років ХІХ ст. Після 1 березня 1881 р. Олександр III жив у Гатчині і лише коли-не-коли з'являвся у людних місцях. Саме такі люди як підполковник Г. Судейкін вселили царю надію, що з тероризмом можна успішно боротися і взагалі викоренити його. Відчувши себе в безпеці, Олександр III 15 травня 1883 р., врешті-решт, відбув священну коронацію в Москві.

ВК «Народної волі» дав Дегаєву завдання допомогти терористам ліквідувати Судейкіна, причому обов'язково самому взяти участь у теракті, після чого наказав назавжди покинути Росію і ніколи не брати участі в революційному русі.

У виконанні цього завдання були задіяні відомі С. Дегаєву терористи В. Конашевич та М. Стародворський. Теракт було здійснено з третьої спроби ввечері 16 грудня 1883 р. на квартирі Дегаєва, куди інспектор охоранки прибув разом зі своїм племінником — поліцейським чиновником М. Садовським. Судейкін, мабуть, ніколи не згадував про свого попередника по службі у Київському жандармському управлінні Гейкінга, якого терорист Попко вбив прямо у центрі міста. Судейкін був людиною обережною і завжди мав при собі зброю й таємних агентів, які охороняли його. Але С. Дегаєву вірив, часто

ЗАНЕПАД НАРОДОВОЛЬЧОГО ТЕРОРИЗМУ

заходив до нього в гості. Напередодні підготовленого на нього замаху підполковник допоміг дружині Дегаєва виїхати за кордон, зробивши їй фальшивий паспорт і виділивши потрібну суму грошей. Коли інспектор таємної поліції зайшов до оселі свого агента, Дегаєв вистрілив у Судейкіна, а вже потім київські терористи, що сховалися в квартирі провокатора, добивали жандармського офіцера залізними ломачами. Перед цим вони тяжко поранили його племінника. Дегаєв боявся, що, розправившись із Судейкіним, терористи, як це велося в них, уб'ють і його. Але все обійшлося, і він негайно виїхав із Петербурга. Убивство талановитого сищика викликало велике обурення Олександра III. Уряд пообіцяв винагороду в 5 тис. руб тому, хто видасть Дегаєва і його спільників. У свою чергу, ВК опублікував прокламацію, в якій погрожував розправою будь-кому, хто захоче допомогти поліції.

3 січня 1884 р. у Києві поліція заарештувала дворянина В. Конашевича, а 16 березня у Москві сина священника М. Стародворського. Терористи, маючи фальшиві паспорти, деякий час відмовлялися від обвинувачення в убивстві Судейкіна, але потім змушені були визнати свою участь у цьому злочині. Справи їхні розглядав Петербурзький військово-окружний суд на «процесі 21-го» (26 травня—5 червня 1887 р.). В. Конашевича і М. Стародворського разом з іще чотирнадцятьма обвинуваченими було засуджено до смертної кари, яку

П. Білоусов. Ми підемо кращим шляхом

було замінено на довічну каторгу. У Шліссельбурзькій фортеці Конашевич збожеволів і до кінця життя перебував у психіатричній лікарні в Казані.

Стародворський, який сміливо тримався на процесі й заявив, що він не просто вбив Судейкіна, а виконав, згідно з рішенням ВК «Народної волі», вирок начальника таємної поліції, сам став жертвою «бацли провокації». Наприкінці 90-х років ХІХ ст. він запропонував свої послуги поліції і став після визволення агентом Петербурзького охоронного відділення, тобто здійснив те, що насаджував серед народовольців Г. Судейкін, і був упевнений в успіху його справи.

Після вбивства Судейкіна Олександр ІІІ хвилювався, що в Росії більше не знайдеться людини, яка успішно продовжила б практику масової провокації в антиреволюційному і антитерористичному рухах. Однак наступник у Судейкіна знайшовся. Ним став колишній поліцейський агент, а потім співробітник Департаменту поліції П.І. Рачковський. Він починав свою трудову діяльність в Україні, спочатку працював молодшим сортувальником київської губернської поштової контори, потім діловодом у канцеляріях київського та одеського губернаторів. У 1884 р. Рачковський завідував у Парижі закордонною агентурою російського політичного розшуку.

Дегаєв виїхав до Південної Америки, звідки перебрався в США, де пройшов шлях від вантажника до професора математики. Його ім'я

назавжди увійшло в історію поліцейської провокації під назвою «дегаївщина». Народовольці вважали, що найбільшої шкоди революційному тероризму в ХІХ ст. завдали С. Нечаєв і С. Дегаєв.

У 70–80-х роках тисячі народників були кинуті до в'язниць, зіслані на каторгу. Окремі з них уже на заслання намагалися здійснити теракти проти місцевих жандармів та представників влади. Так, член одеського революційного гуртка М.Г. Кутітонська, яка, згідно з вироком від 5 серпня 1879 р., відбувала 15 років каторги в Забайкальській області, 16 вересня 1882 р. в м. Читі стріляла у місцевого губернатора Ільшевича за знущання над засланнями. Читинський військовий суд виніс терористці смертний вирок, замінений безстроковою каторгою.

Після практично повного розгрому «Народної волі» відродити її спробував відомий народник, один із провідних революціонерів 1860–1880-х рр. Г.О. Лопатін. Бажаючи залучити до революційної боротьби насамперед молодь, він покладав великі надії на тероризм, яким займався (за деякими винятками) переважно теоретично. Один з ідеологів тероризму Л. Штернберг написав брошуру «Политический террор в России», що стала програмою «Південноросійської організації» й була схвалена на її з'їзді в Катеринославі у 1885 р.

Г. Лопатін зробив спробу організувати гучний терористичний акт проти московського прокурора

ЗАНЕПАД НАРОДОВОЛЬЧОГО ТЕРОРИЗМУ

М.В. Муравйова. Це була своєрідна помста революціонерів за «процес 1 березня 1881 р.», на якому останній виступав обвинувачем. Виконання цього теракту було покладено на П. Ковальова — дворянина, сина харківського міського голови, який перебував у московській в'язниці й виявив бажання поквитатися за своїх товаришів. У цій же тюрмі сидів, нібито за борги, провокатор Беліна-Бржозовський. Він пообіцяв Ковальову дістати зброю, оскільки його часто випускали на волю. Провокатор домагався зустрічі із самим Г. Лопатіним. «З волі» Ковальову принесли револьвер з отруєними кулями (причому їх було оброблено отрутами, які нейтралізували дію одна одної). Коли 3 листопада 1884 р. до в'язниці прийшов Муравйов і Ковальов зробив спробу вийняти зброю, його відразу ж схопили жандарми. Цей теракт був відвертою провокацією охранки, можливо, навіть самого М. Муравйова, який 1894 р. став міністром юстиції. Спробу замаху на московського прокурора молодого харків'янина навіть не пригадали Г. Лопатіну під час процесу над народовольцями в 1887 р.

У середині 80-х років було здійснено кілька спроб відродити осередки «Народної волі». Особливо активно це робилося у Харкові. Влітку 1886 р. була створена група, яка прийняла за основу програму народовольчого Виконавчого комітету. Основним напрямом її діяльності стала революційна пропаганда і розповсюдження забороненої властями

літератури серед учнівської молоді. Лідерами цього гуртка були харківські студенти, євреї за національністю, Самуїл Рашін, Мендель Уфланд та Герша Шур. Неонародовольці ставили за мету здійснювати терористичну та руйнівну роботу: вбивати високопоставлених урядових осіб і зрадників, підпалювати й підривати державні та жандармські установи тощо. Харків'яни встановили зв'язки з аналогічними осередками в Петербурзі, Москві, Одесі, Катеринославі та інших містах імперії.

Проте вони, як виявилось, були здатні лише на пропагандистську роботу. Терористична діяльність була їм не під силу. Тому вони встановили контакти з невеликим терористичним гуртком, який створили учні Харківського реального училища на чолі з Іваном Мейснером. Їхні дії звелися до того, що в липні 1887 р. молоді терористи поштою розіслали представникам влади листи, начинені вибуховою сумішшю, які при необережному розпечатуванні пакета могли спричинити невеликий вибух. Діяльність харківської неонародовольчої групи і терористичного гуртка жодних практичних результатів не дала. У 1887 р. поліція заарештувала цих революціонерів, а Харківський військово-окружний суд 19 липня засудив І.І. Мейснера до 19 років каторги та ще кількох його товаришів до менших термінів ув'язнення.

Того самого року в Москві студенти Петровської землеробської й лісної академії та Технологічного училища

8910/8341

М. В. Д.

ПОМОЩНИКЪ

ОДЕССКАГО

ПОЛИЦІЙМЕЙСТЕРА

ЗАВЪДЫВАЮЩІЙ

СЫСКНОЮ ЧАСТІЮ

НАИМАН
НАРОДНОГО
ЕГО ВЫСОКОРОДИЮ

ГОСПОДИНУ ОДЕССКОМУ ПОЛИЦІЙМЕЙСТЕРУ

Августа 17-го

[Handwritten signature]
Одесса

РАПОРТЪ.

Честь имѣю донести ВАШЕМУ ВЫСОКОРОДИЮ о томъ, что въ ночь на сегодняшнее число, согласно приговору Одесскаго военно-окружнаго Суда отъ 27-го Іюля с. г. утвержденному Его Высокопревосходительствомъ Господиномъ Командующимъ Войсками Одесскаго Военнаго Округа 9-го Августа 1907 года казненъ черезъ повѣшеніе, на стрѣльбишномъ полѣ крестіянинъ Воронежской губерніи Захарій Петровъ Чирковъ, повѣшанъ въ 1 часъ 8 минутъ снятъ съ висѣлицы въ 1 часъ 30 минутъ пополуночи

*Президентъ С. Граде
Кандидатъ С. Граде
Ген. Помощникъ С. Граде*

НАРОДНАЯ ВОЛЯ

Въ ту же ночь, тамъ же на стрѣльбищномъ полѣ согласно приговору того же военно-окружнаго суда отъ 3-го Августа года утвержденному Господиномъ Командующимъ Войсками Одесскаго Военнаго Округа 9-го Августа сего года ^{казненъ} Молодеченскій мѣщанинъ Янкель Шимоновъ Шумахеръ. Шумахеръ былъ повѣшенъ въ 1 часъ 34 минуты, снятъ съ висѣлицы въ 1 часъ 56 минутъ. -

По приведенію приговоровъ въ исполненіе распоряжался Товарищъ Прокурора Одесскаго Окружнаго Суда Клеменць при Секретарѣ того же суда Кравченко. - Названнымъ Товарищемъ Прокурора составлены о казняхъ протоколы. -

Фактъ смерти удостовѣрены городовымъ врачомъ Михайловскаго полицейскаго участка Ципринскимъ-Цикавымъ. -

Тѣла казненныхъ преступниковъ погребены тамъ же на стрѣльбищномъ полѣ послѣ совершенія казни, при которой присутствовалъ и комендантъ города Одессы подполковникъ Измаильскаго полка Ерофьевъ. -

Помощникъ Полиціймейстера

створили «Соціально-революційну партію». Авторами її програми були учасники народовольчого руху, які залишалися на той час на волі. Нова організація розіслала проект своєї програми революційним гурткам у Петербурзі, Києві, Харкові, Одесі, Орлі та Курську. Однак вона була відхилена через те, що в ній чільне місце посідала терористична боротьба. Це яскраво свідчило про те, що народовольчий тероризм вичерпав себе і відійшов у минуле. Упродовж майже 10 наступних років тероризм не відігравав серйозної ролі у революційному русі в Російській імперії. Це слово, яке символізувало, власне, найдієвішу форму революційної боротьби у 70–80-х роках, почало забуватися й в Україні.

Те, чого не вдалося зробити Г. Лопатіну — відродити народовольчий, а значить, терористичний рух у Російській імперії, спробувала здійснити терористична фракція партії «Народна воля». Виникла вона в грудні 1886 р. До її складу увійшли студенти петербурзьких вузів віком переважно від 20 до 25 років. Серед них П. Шевирьов, О. Ульянов, П. Андреюшкін, В. Генералов, В. Осипанов та ін. О. Ульянов написав «Програму терористичної фракції» партії «Народна воля», яка була своєрідним синтезом ідей, викладених у попередніх народовольчих документах. Тероризм О. Ульянов характеризував як боротьбу із царизмом інтелігенції, яку уряд позбавляє можливості мирним шляхом культурно впливати на су-

спільне життя, тобто вільно вести соціалістичну пропаганду.

Молоді терористи спрямували свій удар на Олександра III, який не злякався погроз народовольців і вів активну й послідовну боротьбу з революціонерами. Нове покоління терористів діяло, враховуючи досвід попередників, які сконцентрували свої зусилля переважно на вбивстві Олександра II, що відкривало перед бойовиками широке поле діяльності. «Ми вважаємо, — говорилося у програмі терористичної фракції, — корисним не тільки терористичну боротьбу з центральним урядом, а й місцеві терористичні протести проти адміністративного гніту»⁵.

Народовольці поставили за мету здійснити замах на Олександра III в день убивства його батька, 1 березня. Діяли терористи дуже швидко: 9 лютого 1887 р. виготовили вибухові снаряди, з 15 — почали постійне стеження за пересуваннями імператора по Петербургу, 25 — провели нараду учасників замаху на Олександра III під керівництвом О. Ульянова, а наступного дня виставили на Невському проспекті «метальників» та «сигнальників». Через день терористи на тому самому місці знову чатували на імператорський кортеж.

Департамент поліції, у свою чергу, дуже пильно стежив за «неблагонадійними», перлюстрував листи підозрілих осіб, насамперед студентів, і т. ін. Саме так до рук поліції потрапив наприкінці січня 1887 р. лист підозрілого змісту на ім'я студента Харківського

ЗАНЕПАД НАРОДОВОЛЬЧОГО ТЕРОРИЗМУ

університету І. Нікітіна, де прозвучав своєрідний гімн тероризму. У ньому, зокрема, говорилося, що основним проявом революційної боротьби може бути лише «найнещадніший терор, і я твердо вірю, що він буде і навіть не в далекому майбутньому... Перелічу-

В. Фігнер, керівник «Народної волі» в період занепаду її діяльності

вати достоїнства і переваги червоного терору не буду, бо не закінчу до кінця віку, позаяк це мій коньок...»⁶

Департамент поліції надіслав до ГЖУ Харкова прохання надати відомості про останнього і особливо про його зв'язки з Петербургом. 27 лютого прийшла відповідь, що листа Нікітіну написав студент столичного університету П. Андреюшкін. За добу поліція знала все про Андреюшкіна

та його оточення, встановила, що 28 лютого він із товаришами п'ять годин провів на Невському проспекті. Під пальто в них були заховані якісь важкі предмети. 1 березня, коли підозрілі знову з'явилися на тому самому місці, поліція заарештувала П. Андреюшкіна, В. Осипанова, В. Генералова з бомбами і «сигнальників» П. Горкуна, М. Канчера та С. Волохова. В. Осипанов спробував чинити збройний опір, але револьвер дав осічку. 2 березня був затриманий О. Ульянов, а П. Шиверьову вдалося вислизнути з рук поліції, і він подався на південь, але 7 березня був заарештований у Ялті⁷. Таким чином, Харківське ГЖУ сприяло зриву нового терористичного акту проти царя.

1 березня, в день убивства батька, Олександр III щорічно бував у Петропавлівському соборі на панахиді, й Департамент поліції мобілізував сотні своїх працівників, агентів, провокаторів для попередження можливого теракту. Олександр III на доповіді міністра внутрішніх справ Д. Толстого написав: «Цього разу Бог нас урятував, чи надовго? Дякую усім чинам і агентам поліції, які не дрімають і діють успішно»⁸. Після арешту 75 терористів та їхніх знайомих, 50 із яких майже відразу було звільнено, цар щедро нагородив усіх, хто брав участь у забезпеченні його надійної охорони.

Загалом до спроби замаху на свою особу Олександр III поставився дуже спокійно. Він підтримав пропозицію міністра внутрішніх справ Д. Толстого

Олександр III серед народу

спробувати уникнути перебільшення чуток про теракт проти царя, що могло збурити революційно налаштовану молодь і викликати нові теракції в імперії. Олександр III написав міністрів: «Взагалі бажано не надавати дуже великого значення усім арештам. На мою думку, краще було б узнати від них усе, що тільки можна, не віддавати їх до суду й просто без будь-якого галасу відправити до Шліссельбурзької фортеці. Це найсильніше і найнеприємніше покарання»⁹.

Однак пізніше монарх змінив свої наміри. Радянські історики пояснювали це тим, що 22 березня він ознайомився з написаною О. Ульяновим у тюрмі з пам'яті програмою терористичної групи, яка ставила ту саму мету, що й «Народна воля». Прочитавши програму терориста О. Ульянова, цар відверто заявив: «Це записка навіть не божевільного, а справжнього ідіота»¹⁰. Насправді О. Ульянов нічого нового не сказав про тероризм, а переповів ідеї С. Нечаєва, В. Осинського, А. Желябова та багатьох інших своїх попередни-

ків. Сучасні російські дослідники стверджують, що судити терористів вимагав закон, а Олександр III не міг його порушити.

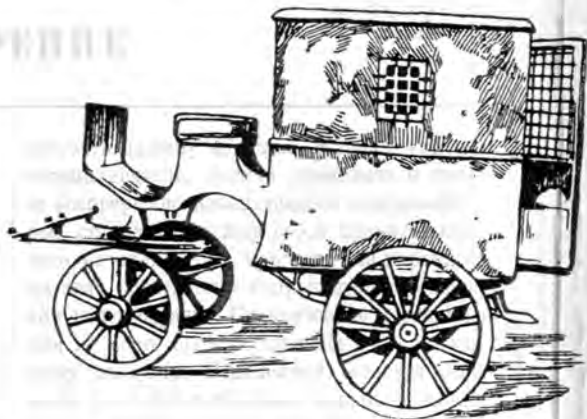
Саме у цей час імператорові написала листа М.О. Ульянова, яка просила побачення із сином. Насправді вона писала Олександрові III: «...син мій завжди був переконаним і палким ненависником тероризму в будь-якому прояві». Олександр III написав на проханні М.О. Ульянової лише одну фразу: «Добре ж вона знає сина!» — і дав дозвіл на зустріч, аби мати наочно переконалася, що за людина її Олександр.

Листування М. Ульянової з Олександром III та його дозвіл зустрітися із сином і бути присутньою на суді дали привід сучасним російським публіцистам висунути свою версію причин організації теракту 1 березня 1887 р. Батько й дядько М. Ульянової, волинські євреї Бланки прийняли православ'я і, закінчивши Медико-хірургічну академію, працювали лікарями у самого царя, а дочка Олександра (Ізраїла) Бланка Марія стала фрейліною

ЗАНЕПАД НАРОДОВОЛЬЧОГО ТЕРОРИЗМУ

при імператорському дворі. Тут у неї закохався майбутній імператор Олександр III, а коли вона завагітніла, Марію поспішно видали заміж за І. Ульянова і дали йому досить високу посаду в Сибірську. Олександр Ульянов був ніби позашлюбним сином Олександра III, і дізнавшись про це, вирішив убити останнього, взявши участь у підготовці замаху на нього. Коли над сином нависла смертельна небезпека, М. Ульянова звернулася за захистом до свого колишнього коханого. Олександр III нібито зробив усе, щоб урятувати О. Ульянова, але той відмовився від його допомоги і на слідстві та суді всю вину за спробу організації царевбивства взяв на себе. Але насправді це міф, який розвалюється при першому ж зіставленні дат і місць подій, пов'язаних із життям родини Бланків-Ульянових і Олександра III.

Говорячи про цю невдалу спробу царевбивства, історики згадують переважно Олександра Ульянова — старшого брата В.І. Леніна, якого за здібностями до наук прирівнювали до Кибальчича. Однак вибухові пристрої Ульянова були зроблені примітивно (одного разу, коли один із терористів кинув бомбу в поліцейському відділку, вона не спрацювала). В терористичній групі було багато українців та вихідців з України, але вони не відігравали в ній провідної ролі, як під час убивства Олександра II 1 березня 1881 р. Серед них варто назвати одного з керівників терористичної фракції партії «Народна

Київська карета смертників

воля», харків'янина П. Шевирьова, полтавчан М. Кончера, П. Горкуна і С. Волохова, уродженку Мелітополя єврейку Р. Шмїдову та ін.

На процесі «першомартовців», що відбувся 15—19 квітня 1887 р., розглядалася справа 15 терористів. Усіх їх було засуджено до смертної кари. 11 з підсудних подали прохання про помилування. Олександр III залишив вирок суду в силі лише для Ульянова, Шевирьова, Генералова, Андреюшкіна та Осипанова, яких повісили 8 травня в Шліссельбурзькій фортеці. Інші терористи дістали різні покарання: від довічного ув'язнення до 10 років каторжних робіт або поселення у Сибіру.

Майбутній вождь більшовиків В. Ленін був надзвичайно вражений стратою брата і став непримиренним борцем із царатом. Ще на початку своєї боротьби він ніби заявив: «Ні, ми підемо не таким шляхом. Не таким шляхом треба йти». Художник П. Білоусов навіть намалював картину,

РЕВОЛЮЦІЙНИЙ ТЕРОРИЗМ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

на якій молодий Ленін у присутності матері промовляє ці слова. Можливо, Ленін уже тоді зрозумів неефективність поодиноких терактів і планував замінити тероризм масовим терором. Пізніше, аналізуючи народовольчий тероризм, «вождь світового пролетаріату» напише, що він вичерпав себе 1 березня 1881 р., коли був убитий Олександр II.

У ХІХ ст. Олександрові III за підтримки жандармів та поліції, таємних агентів і провокаторів, з допомогою військово-окружних судів, численних політичних процесів вдалося придушити терористичний рух у Російській імперії. За роки царювання Олександра III (з 1 березня 1881 р. до 1894 р.) було притягнуто до суду 5851 революціонера, з них 27 страчено, 342 засуджено на каторгу 5482 – дістали інші покарання. Найбільш жорстоко карали терористів та революціонерів, які пропагували тероризм¹¹. Останній процес над народовольцями відбувся в Росії 28 вересня 1894 р., а в Україні 17 травня 1889 р. Київський військово-окружний суд виправдав члена «Народної волі» В.І. Складєвича. Оскільки загроза тероризму на українських землях практично зникла, то у 1889 р. було ліквідоване Одеське тимчасове генерал-губернаторство. Тоді ж було знято стан посиленої охорони у Чернігівській, Полтавській та частково Таврійській губерніях, містах Керчі й Севастополі. У 1890 р. до них приєдналися Херсонська і Бессарабська губернії.

Тероризм ХІХ ст. знайшов гідне історичного роману продовження в масовому терорі в ХХ ст. 2 березня 1887 р. було заарештовано царевбивцю-невдачу О. Ульянова, а через 30 років у той самий день зрікся престолу син імператора Олександра III, на якого готувався замах, Микола II. Наступного року за розпорядженням лідера більшовиків, які захопили владу в Росії, В.І. Леніна (Ульянова), молодшого брата страченого за наказом Олександра III терориста, були розстріляні у Єкатеринбурзі Микола II й уся царська сім'я з дітьми та прислугою включно.

* * *

Серія терактів народовольців та інших революціонерів у 60–80-х рр. ХІХ ст. породила своєрідний бум тероризму в Росії. Найбільшим їхнім «успіхом» було вбивство після 11 замахів російського імператора Олександра II. Жертвами тероризму стали генерал-губернатори, високі жандармські чини, юристи, десятки провокаторів. Російські письменники, літератори, філософи, спираючись на традиційну неповагу до людського життя в Росії, розробили цілу систему теоретичних поглядів на тероризм як на найбільш ефективну та дієву форму революційної боротьби проти самодержавства, за свободу і незалежність людей.

Інтелігенція лише збурювала всіх, хто вважав себе позбавленим того місця, яке він має посідати у суспільстві й житті взагалі. Теоретики тероризму, інтелігенти, які, власне,

ЗАНЕПАД НАРОДОВОЛЬЧОГО ТЕРОРИЗМУ

СОЦІАЛЬНО-РЕВОЛЮЦІЙНЕ

С.П. Дегаєв, керівник «Народної волі», агент Департаменту поліції, який уперше здійснив теракт проти свого керівника, полковника поліції Г.П. Судейкіна. Листівка із зображенням терориста в різних ракурсах з повідомленням про винагороду в 5 тис. руб. за його затримання

прагнули лише впливати на уми усіх верств населення, не здійснювали терактів у XIX ст. Винятком є лише участь членів ВК «Народної волі» в убивстві Олександра II. Поєднання теорії й практики тероризму керівниками найбільшої та найвпливовішої революційної організації XIX ст. залишиться своєрідним явищем в історії терористичної боротьби, оскільки надалі існуватиме постійна межа між керівництвом і рядовими бойовиками терористичних формувань.

Серед терористів було мало робітників і селян. Здійснювали теракти переважно напівінтелігенти й студен-

ти, які не закінчили ВНЗ. Жодному з них не вдалося здійснити навіть двох успішних терористичних акцій — уже після першого теракту вони або тікали за кордон, або потрапляли до рук жандармів. І якщо на судових процесах вони ще якось тримались, то на каторзі зовсім мінялися — ставали психічно хворими, робили спроби покінчити життя самогубством, а деякі ставали провокаторами.

Спалах тероризму в Російській імперії на межі 70—80-х років XIX ст. пояснюється різними причинами. Деякі історики вважають однією з них невдачу «ходіння в народ»,

РЕВОЛЮЦІЙНИЙ ТЕРОРИЗМ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

коли провалилася спроба інтелігенції підняти масове селянське повстання проти самодержавства. Дехто стверджує, що тероризм був обумовлений участю в революційній боротьбі різночинної, а не дворянської інтелігенції. Велика увага акцентується на тому, що масові терористичні дії стали відповіддю народників на криваві розправи царських властей над терористами, і т. ін. Однак усі ці версії не дуже переконливі.

Селянство дійсно байдуже, а то й вороже поставилося до агітації інтелігенції, яка погано знала життя села і зверхньо ставилася до найстарішого і найчисельнішого стану суспільства, беручи на себе самовільно право вирішувати його долю і майбутнє. Але у «ходінні в народ» брали участь тисячі народників, а за зброю взяли лише десятки з них. До того ж, багато терористів взагалі ніколи не вели агітаційної роботи на селі й не цікавилися проблемами селянства. Теза про те, що дворянська інтелігенція не допустила б пролиття крові, теж не витримує критики, оскільки серед терористів було дуже багато вихідців із дворянських родин.

Тероризм набирив обертів, незважаючи ні на репресії проти революціонерів, ні на виправдальні вироки. Родоначалницю тероризму В. Засулич було виправдано судом присяжних, але після цього народники вчинили серію вбивств високих посадових осіб.

Причинами розгулу тероризму в Російській імперії стали реформи

Олександра II, що до певної міри полегшили становище народу, дали йому незначну свободу порівняно з періодом царювання Миколи I, відкрили перспективи для розвитку країни за європейським зразком. Однак це лише збурило «нових» людей – нігілістів, різночинців, ін-

Барон Каульбарс, командувач Одеського військового округу, активний борець проти тероризму на Півдні України

телігентів, до яких належала міська молодь, студентство, діти представників заможних верств населення, що прагнули більшої свободи, послаблення влади самодержавства, посилення власного впливу на життя народу. Вони хотіли одним ударом знищити усталені норми і правила життя свого оточення. Значний вплив

ЗАНЕПАД НАРОДОВОЛЬЧОГО ТЕРОРИЗМУ

на них мали твори письменників-демократів, ідеологів різних суспільно-політичних течій, які зароджувалися у той період. Молодь перебувала під враженням європейських революцій, особливо Паризької комуни, коли повсталі пролетарі створили навесні 1871 р. навіть свій уряд.

Росія була аграрною державою, у якій ніколи не відбувалося революцій, а лише селянські повстання. Тому люди, які вважали себе революціонерами, звернули свої погляди до селянства, сподіваючись підняти його на боротьбу із самодержавством, хоча у XIX ст. це було утопією, оскільки російські селяни були промонархічно налаштовані. Однак реалізувати свої політичні домагання виявилось для них справою складною. Агітація, пропаганда, заклики до боротьби з панівним ладом, які не давали бажаних результатів, зрозуміло, не могли задовольнити революціонерів-народників. Вони перейшли спочатку до пропаганди тероризму, а згодом і до втілення його в життя. Здійснюючи терористичні акти, багато народовольців вважали, що таким чином вони беруть участь у революції. Насправді ж тероризм був лише прелюдією до революції, яка так і не відбулася в Російській імперії у XIX ст.

Революційна боротьба починалася з агітаційно-пропагандистської роботи і мала закінчитися революцією, яка повалила б існуючий лад, обрала новий шлях розвитку держави і суспільства. Зрозуміло, що між такими далекими і діаметрально протилеж-

ними процесами (від своєрідного просвітництва простих людей і визначення магістральних напрямків докорінного поліпшення їхнього життя до кривавого терору, масового насильства та братовбивчої громадянської війни, якими практично закінчуються всі революції) існує тривалий період, наповнений бунтами, повстаннями, антиурядовими демонстраціями та тероризмом. Останній — найбільш проста і ефективна форма боротьби проти існуючого ладу, оскільки може здійснюватись невеликими групами людей, які прагнуть самоствердитися, прославити себе, спробувати реалізувати свої інтереси і т. ін.

Морально й ідеологічно підготовлене за допомогою численних агітаторів та пропагандистів і антиурядової літератури про необхідність боротьби і повалення самодержавства населення не зможе відразу ж поринути в жорстоку і криваву вакханалію, що супроводжує кожен революцію. Між початком революційної боротьби і її кінцевим результатом — поваленням існуючої влади, знищенням державних інституцій і суспільної ієрархії, ліквідацією та перерозподілом приватної власності панівних класів — суспільство повинно адаптуватися до фізичного усунення політичних противників, розправи над представниками влади усіх рівнів, включаючи навіть самого імператора. Важливу роль у моральному розтлінні суспільства, створенні ілюзорних моделей міркувань людей про існування насилля як необхідності в повсякденному їх житті, у формуванні

РЕВОЛЮЦІЙНИЙ ТЕРОРИЗМ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

в масовій свідомості громадян думки, що пригнічені верстви мають право збройно боротися проти представників панівних класів, мав відігравати масовий тероризм.

У ХІХ ст. він не лише набув широкого розмаху, а й заклав основи для його поширення й удосконалення у ХХ ст. Він був двогострим (викликав страх як у терористів, так і в тих, хто з ним боровся, захищаючи царизм). У першу чергу жертвами ставали ті, хто загрожував революціонерам (таємні агенти, провокатори, зрадники), а там уже й жандарми та поліцейські, які кидали революціонерів за ґрати, запроторювали на каторгу, жорстоко розправлялися з терористами. Їх коло було надзвичайно широким: від жандармських офіцерів та членів військово-окружних судів до міністрів внутрішніх справ, до самого царя Олександра ІІ, якого бойовики нарекли «вішателем». З 1860 до 1900 р. в Російській імперії жертвами терористів стали близько 100 осіб¹¹.

Уже в ХІХ ст. тероризм почав перетворюватися на серйозну загрозу для життя невинних людей. Коли стався вибух у Зимовому палаці в 1880 р., було вбито 10 і поранено 50 солдатів. Жертви були і того разу, коли терористи пустили під укіс поїзд із прислугою Олександра ІІ, думаючи, що там їде цар. Навіть тоді, коли народовольці зрештою вбили 1 березня 1881 р. імператора, також загинули випадкові люди. Із застосуванням «бомбового» тероризму, широким використанням у терактах динаміту та

інших вибухових компонентів життя простих громадян все частіше почала загрожувати смертельна небезпека.

Загалом у ХІХ ст. ставлення суспільства, як радикалів, так і демократів, до тероризму було толерантним, тому що він зачіпав незначні верстви суспільства. Ставлення громадської думки до теорії й практики тероризму сприяло його поширенню в суспільстві. Попри те, що Олександр ІІ доклав усіх зусиль для розгрому народовольчого тероризму і він теоретично зник у Росії (переважна більшість революціонерів, які не відбували ув'язнення в тюрмах чи на каторзі, виїхали у Європу), в деяких містах Російської імперії практично існували революційні гуртки, які вважали себе наступниками народовольців. За рік до смерті Олександра ІІ агенти поліції розкрили у 1893 р. спробу представників нової генерації терористів помститися монарху за розгром їхніх попередників.

Після вступу на престол Миколи ІІ у Москві був створений терористичний гурток зі студентів університету на чолі з І.С. Распутіним. До нього увійшли уродженці Чернігівщини О.Й. Павелко-Поволоцький та С.Д. Кролевець, які готувалися здійснити теракт проти нового царя у Москві в травні 1895 р. Співробітники охоранки заарештували терористів, у яких було знайдено конспекти із записами про теракти С. Нечаєва, О. Соловійова та убивство народовольцями Олександра ІІ 1 березня 1881 р. У лютому 1896 р. члени терористичного гуртка І. Распутіна

ЗАНЕПАД НАРОДОВОЛЬЧОГО ТЕРОРИЗМУ

були засуджені до різних термінів ув'язнення з подальшим засланням до Сибіру¹³.

Характерно, що у людини, яка першою хотіла здійснити теракт проти Миколи II було прізвище «Распутін», яке мав фаворит царя і його дружини Олександри Федорівни – селянин із Тобольської губернії Григорій Распутін (Нових). Він став знаковою особою в Російській імперії у період царювання Миколи II.

Революційний тероризм XIX ст. у Росії мав велике значення для перетворення його на початку XX ст. на одну з активних і, мабуть, найефективніших форм боротьби проти самодержавства. Відіграв він значну роль і у поширенні тероризму в країнах Європи.

Наприкінці XIX ст. була здійснена перша спроба міжнародного співробітництва 34 країн у боротьбі проти тероризму. 21 грудня 1898 р. Римська конференція виробила і затвердила Акт, яким передбачалася низка заходів адміністративного, законодавчого і політичного характеру, які б запобігали поширенню масових терористичних акцій¹⁴. Підписала цей документ і Російська імперія. Щоправда, ніяких практичних результатів він не дав. З початком XX

ст. державу охопила нова, страшніша, аніж у попередньому столітті, хвиля політичного і революційного тероризму.

1. Седой М.Г. Миссия Стрельникова // Каторга и ссылка. 1924. № 2. С. 58–60.

2. ДАРФ, ф. 677, оп. 1, спр. 599, арк. 1.

3. Лурье Ф. Полицейские и провокаторы: Полицейский сыск в России. 1649–1917: 2-е изд-е, испр. – М., 1988. – С. 150.

4. ДАРФ, ф. 102, д. 7, 1884, спр. 905, ч. 1, арк. 9.

5. История терроризма в России. – Ростов н/Д., 1996. – С. 157.

6. Сутирин В. Александр Ульянов (1866–1887). – К., 1981. – С. 122.

7. 1 марта 1887 г. Дело П. Шевырева, А. Ульянова и др. – М.; Л., 1927. – С. 362.

8. Боханов А. Император Александр III. – М., 1998. – С. 378.

9. Там само.

10. Там само. С. 377.

11. Седой М.Г. Названа праця. С. 361.

12. Гейфман А. Революционный террор в России 1894–1917. – М., 1997. – С. 13.

13. Политическая полиция и политический терроризм в России (вторая половина XIX–начало XX вв.). Сборник документов. – М., 2001., С. 130–154.

14. Петришев В.Е. История терроризма в России // Современный терроризм: состояние и перспективы. – М., 2000. – С. 19.

РАБОЧАЯ ГАЗЕТА

ЕЖЕМЕСЯЧНОЕ ИЗДАНИЕ

ноября, в 7 и 30 н. утра, на Пискаревском ра-
 в. Петропавловской крепости поименно сообще-
 ны следующие Александр Александрович КНЯЗЬ-
 ЯНИН, и Андрей Корнеевич ШЕСТИНКОВ.

ября, на другой день после казни царях
 и товарищей Александра Князьковского и Ан-
 дрея Яниного, на рабочих, членов партии «На-
 Волга» были вынесены приказания к тола-
 рабочим:

тридцать три дня, и не, — ну а вы же не
 же вы, вы же, вы же, вы же, вы же, вы же, вы же,
 их, их, их, их, их, их, их, их, их, их, их, их,
 свои, свои, свои, свои, свои, свои, свои, свои,
 и слез на наши головы!

«Инициаторы!» Пора вылезти из утробы, пора
 и в отдаленных провинциях, разорите-
 ра русскому народу взять управление де-
 лами рук!»

в декабре 1880 года.

кон реков не любил царь правды и всегда
 «Неудача. Награждали лаской да коварство,
 ово разумнее, правдивое — терзали тело и ду-
 ша удивлялось им задуть правду в соринку
 ка, всегда находились смелые люди, для по-
 истина и справедливость были всего дороже,
 анили их в старину царские тюрьмы, пытки
 их, не страшило их ни в виселицы. Правди-
 лое слово их становится самым грознее,
 цать его царской охоты. Печатались, и расхо-
 запрещенные книжки и газеты по всей зем-
 кой и больно тревожили они царя с его сво-
 тому — правда глаза колет. Печатались они
 не за границей, а не у нас в России. Но вот
 год, как основана в Петербурге тайная ти-
 ты (издательство). Вольное слово раздастся
 вам носом у царя, и мечется он, как чорт от

Полубилось вольное печатное слово рус-
 ям, и читают его на перебой, читают не
 люди ученые (интеллигенция), но и много
 него рабо...

весь их свой дель, в два народа знать правду не бы-
 ладное.

Вот почему мы в порочной вынуждены «Контра-
 Газета»? В «Программе рабочих членов партии «На-
 родной Воли», что была издавна, мы подобрали
 ворная, какие порядки считаем мы справедливыми,
 а чего следует нам добиваться.

Поэтому теперь мы повторяем кратко главные
 наши требования.

Не даря, а весь русский народ должен быть ко-
 ллиной страны. Поэтому царская власть должна
 быть уничтожена, а все государственные и общес-
 твенные дела переданы в руки выборных от насе-
 ления, избираемых на срок.

Земля, фабрики и заводы должны принадле-
 жать всему народу, всякий, по желанию, может
 получить земельный надел по расчету или при-
 нять фабричному труду.

Для охраны свободы и благосостояния
 постоянное войско должно быть заменено
 нами ополчением.

При таком порядке, по нашему мнению, ка-
 был бы действительно свободен и счастлив. То-
 видим мы вокруг себя? У нас царь значит все,
 народ ничто.

Вместо выборных народных всем орудуя цар-
 ские чиновники, и распоряжаются то они, как в
 Коронной стране. Живет в сласть, кто не трудится,
 а кто трудится, в кабале состоит у хозяина. Все
 минает хозяйскую мощь, попадает в казну, а куда
 расхочется, про то спрашивать не приказано. Дер-
 жат армии в миллион человек, отрывает от хозяй-
 ства лучших работников — все молодежь в войну.
 А для чего? Чтобы держать в повиновении весь
 народ. Таковы-то царские распоряжения! Всякая
 дит, сколько в них несправедливости. Смерть
 держат русский народ в нищете да бедности. Смер-
 ро доведет до голодной смерти. Уже бедствия не-
 да начинают превышать всякую меру, и в пред-
 то время, когда народ проливает свои слезы
 над провинциями. Наша задача — выяснить на-
 роду, кто друг его, кто враг, выяснить, как смар-
 гнуть его при каких порядках народ будет

НАРОД

СОЦИАЛЬНО-

ОБО

Г. В. ПУГАЧЕВИЧ

ТЕРОРИЗМ НА ПОЧАТКУ XX СТ.

УКРАЇНА В ОРБІТІ ЕСЕРІВСЬКОГО ТЕРОРИЗМУ

Г. А. Гершуні, засновник бойової організації партії соціалістів-революціонерів

УКРАЇНА В ОРБІТІ ЕСЕРІВСЬКОГО ТЕРОРИЗМУ

15 останніх років ХІХ ст. Російська імперія прожила без гучних терористичних актів. Після вбивства народниками Олександра ІІ і невдалого замаху на його наступника Олександра ІІІ, який фактично розгромив «Народну волю», тероризм втратив у суспільстві ореол героїзму і вже не сприймався як можливість для революціонерів вписати свої імена в історію тираноборства, стати для нового покоління прикладом боротьби із самодержавством і пошуку шляхів побудови справедливого суспільства. Однак численні революційні гуртки, з різними назвами, людьми, які до них входили, діаметрально протилежними програмами, існували. Зрештою, усі вони боролися проти царизму, прагнули виплеснути свої емоції на владу, усталені порядки і закони. Шукаючи свої шляхи досягнення накреслених цілей, нове покоління брало на озброєння досвід попередників, пристосовуючи його до нових умов.

УКРАЇНА В ОРБІТІ ЕСЕРІВСЬКОГО ТЕРОРИЗМУ

Найбільш яскравим взірцем для борців із самодержавством були народники. Їх прямими послідовниками стали соціалісти-революціонери, як уперше назвалися члени київського терористичного гуртка під керівництвом В. Осинського. В умовах пожвавлення суспільно-політичного життя наприкінці XIX ст. у 1897 р. на з'їзді у Воронежі київської, полтавської, харківської, петербурзької та воронезької нелегальних народницьких груп виникли Південна партія есерів, а також Південна група соціалістів-революціонерів. У 1899 р. колишній студент Київського університету Г.А. Гершуні заснував у Мінську «Робітничу партію політичного визволення Росії», яка мала групи у Петербурзі, Катеринославі, Житомирі, Бердичеві та низці міст Білорусії. Ці організації разом з «Аграрно-соціалістичною лігою» об'єдналися наприкінці 1901 р. у Всеросійську партію соціалістів-революціонерів.

Лев Толстой, який спершу схвалював боротьбу терористів-народників проти царя та його вірних слуг і виступав на захист тираноборців, на межі XIX—XX ст. уже по-іншому дивився на це. Він стверджував, що примкнути до революціонерів — це означає убивати людей, висаджувати в повітря будинки, спалювати, грабувати, воювати із солдатами, страчувати, вішати. Але тепер відомого російського письменника мало хто слухав. У тероризм рвалися люди, які за своїми поглядами, рисами характеру, психічним станом були близькі до

бойовиків-народників. Вони не могли вигадати чогось нового: усе ті самі револьвери, вибухівка і дуже рідко символ тираноборства — кинджал.

Неонародницькі організації, які називали себе есерами, розпочали свою діяльність практично з тероризму. «Південна партія соціал-революціонерів» майже одностайно висловила за те, що тероризм є основною формою революційної боротьби. Г. Гершуні поставив за мету створеній ним бойовій організації здійснити кілька гучних терактів, які б стали широко відомими громадськості, щоб потім оголосити її однією з головних ланок загальної партії есерів.

Теоретики есерівського вчення В. Чернов, М. Гоц та ін., які жили за кордоном, у програмних документах та численних статтях в центральному органі ПСР «Революционная Россия» висловлювалися за негайне запровадження в життя у безправній Росії тероризму, що є практично єдиним засобом хоч якось приборкати всевладних і безкарних царських насильників. За задумом головного терориста Г. Гершуні, масова пропаганда есерівського тероризму повинна була розпочатися після замаху на міністра внутрішніх справ Д.С. Сипягіна або обер-прокурора К.П. Победоносцева. До цього пропаганда тероризму мала проводитися не дуже широко, а есери повинні були створити бойову організацію, яка б здійснила заплановані терористичні заходи.

Познайомившись із народоволкою К.К. Брешко-Брешковською, яку на-

ТЕРОРИЗМ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

зивали «бабцею» російської революції, Гершуні взявся за створення терористичної есерівської організації. На початку ХХ ст. вони об'їздили низку міст Росії та, передусім, України, де вербували людей для терористичних дій. Найбільше було залучено революціонерів, готових стати на шлях тероризму, в Києві, насамперед серед виключених з університету за революційну діяльність студентів: С.В. Балмашова, О.Д. Покотилова, М.І. Блінова, поручика Є.К. Григор'єва і його коханку Ю. Юрковську. У Харкові вони завербували міщанина М.М. Мельникова, у Катеринославі — дочку місцевого купця Л.О. Ремянінікову та житомирського єврея А.І. Вейценфельда, який, будучи членом катеринославського комітету есерів, залучив до терору робітника Ф. Качуру. Кілька разів Брешко-Брешковська їздила до Вологди, щоб залучити до бойової організації одного з найвидатніших терористів початку ХХ ст. — уродженця Харкова Б.В. Савинкова. В інших містах Росії були завербовані відомі терористи Є.С. Сазонов,

І.П. Каляєв, Є.О. Дулебов та ін. Усього бойова організація у перші роки ХХ ст. налічувала 10–15 осіб, дотримувалася суворої конспірації й неzapеречно виконувала усі накази Г. Гершуні, якого терористи нарекли «диктатором».

Студент Київського університету П.В. Карпович, який здійснив замах на М.П. Боголєпова

Гершуні, якого високі поліцейські чини називали «артистом терору», був людиною розумною, хитрою, вольовою, мав сильний характер. Він умів підкоряти собі людей, які рвалися в революційну боротьбу, часто не бачачи її кінцевої мети, незадоволених своїм становищем у суспільстві, слабкодушких, які прагнули самоутвердження шляхом участі в замаху на високих посадовців, психічно неврівноважених тощо. Хоча Гершуні особисто участі у терористичних актах не брав, а був лише їх натхненником

та організатором, він став великим прихильником і пропагандистом тероризму і своїми палкими словами переконував співрозмовників, що тероризм — найефективніша і найяскравіша форма революційної боротьби. Терористи цілковито підкорялися Гершуні, беззастережно

УКРАЇНА В ОРБІТІ ЕСЕРІВСЬКОГО ТЕРОРИЗМУ

виконували його накази та розпорядження і навіть боялися свого керівника. Ходили чутки, що він має гіпнотичну силу, це впливало на екзальтовану молодь, яка без жодних сумнівів і вагань готова була втілювати в життя його плани знищення найвідданіших самодержавству міністрів, губернаторів, інших високих чинів. Зрозуміло, що під вплив Гершуні потрапляли не всі революціонери, а специфічні люди з притаманними лише їм емоціями і поглядами на життя. Велику допомогу у справі створення терористичної організації подала Гершуні ветеран народовольчого руху К. Брешко-Брешковська. Вона, хоча ніколи не брала участі у терактах, була своєрідним символом тих тираноборців, які у 1881 р. вбили Олександра II.

Як і у XIX ст., для боротьби з революціонерами-терористами жандарми і поліція засилала у революційні гуртки та організації своїх агентів, щоб тримати їх у полі зору і попередити активні дії з їхнього боку, зокрема терористичні заходи. Найбільш вдалою на цій ниві була діяльність начальника московської охранки С.В. Зубатова. Він добре розбирався у провокаторській діяльності, оскільки сам пройшов шлях від участі у революційних гуртках 80-х років через співробітництво з охранкою, роботу в ній рядовим філером до високого поліцейського начальника.

У 1900 р. до рук Зубатова потрапив Г. Гершуні, якому він запропонував стати агентом охранки і взяти участь

у втіленні в життя його ідеї боротьби з революційним рухом – створення легальних робітничих організацій під наглядом поліції. Г. Гершуні С. Зубатов порадив очолити створювану охранкою Незалежну єврейську робітничу партію. Терорист відмовився від цієї пропозиції. С. Зубатов не дуже наполягав. Він мав розгалужену мережу провокаторів і людей, згодних очолювати підконтрольні охранці робітничі організації.

Найбільш колоритною постаттю серед його агентів став Є. Азеф, що увійшов в історію як символ «кровозмішання» революціонерів і поліції на межі XIX – XX ст. Євно Фішелевич Азеф народився у бідній єврейській сім'ї в Білорусії. Навчався в гімназії у Ростові-на-Дону, де примкнув до революційного гуртка і деякий час вів пропаганду серед робітників. У 1892 р. утік до Німеччини з украденими у одного маріупільського кушця грошми. Наступного року надіслав до Департаменту поліції листа, в якому запропонував свої послуги у ролі поліцейського-провокатора. Окремі історики вважають, що Азеф був засланий до Росії німецькою розвідкою.

У 1899 р. Зубатов заслав Азефа агентом охранки до Північного союзу есерів. Невдовзі він став не лише лідером ПСР, а й керівником бойової організації, яка саме тоді здійснила найгучніші в Росії теракти, і нарешті, найвідомішим провокатором в історії російського революційного руху.

Дороги Г. Гершуні й Є. Азефа обов'язково мали перетнутися. Хоча

Гершуні добре розбирався в людях, майже безпомилково визначав, кого і як можна використати в організації та здійсненні терактів, він помилився у Азефі, який був агентом Департаменту поліції, хоча і входив до керівництва ПСР. Гершуні й Азеф підтримували тісні контакти, які ґрунтувалися, очевидно, не лише на приналежності до однієї партії та схильності до тероризму, а й на тому, що обидва вони були євреями і мстилися царським властям за утиски свого народу. Усі відомі ватажки есерівського тероризму — Гершуні, Азеф та Савинков — мало займалися партійними справами, розробленням програм партії. Основним у їхній діяльності був тероризм, насамперед залучення до нього революційно налаштованої молоді, розроблення планів здійснення терактів тощо. Однак без ЦК партії есерів, який діяв за кордоном, їм неможливо було існувати. Вони часто перебували за кордоном, отримували від ЦК ПСР кошти, а також рішення про вироки, які мали здійснити терористи.

Тероризм, що, на думку революційно налаштованих верств суспільства, мав усунути найреакційніших чинів, тих високих посадових осіб, які притісняли свободу і жорстко розправлялися з будь-якими проявами невдоволення існуючою владою, глибоко засів у головах багатьох революціонерів, особливо активно протестуючого студентства. Царський уряд придушував будь-які маніфестації студентів, їхні виступи

проти викладацько-професорського складу університетів та інститутів, взагалі будь-яку непокору заведеним порядкам. Тому й не дивно, що перший у ХХ столітті теракт було здійснено проти міністра народної освіти М.П. Боголенова, який у липні 1899 р. затвердив тимчасові правила про проходження відрахованими із ВНЗ за участь у колективних виступах студентів військової служби як відповідного покарання, а на початку 1900 р. санкціонував віддачу в солдати 193 студентів Київського і 27 Петербурзького університетів. Ідея розправи над міністром, який, до речі, народився у сім'ї поліцейського, виникла у студентському середовищі.

У січні 1901 р. до Петербурга приїхав колишній студент Київського університету О.Д. Покотилів, який звернувся до керівництва столичних революційних груп «Социалист» та «Рабочее знамя» з проханням допомогти йому здійснити теракт проти міністра народної освіти М.П. Боголенова за розправу над студентами Києва і Петербурга. Покотиліву було відмовлено, оскільки терористичні заходи проти Боголенова були визнані недоцільними і нездійсненними. Покотилів залишився у столиці й вирішив сам убити міністра. Він і не підозрював, що до Петербурга прибув його товариш по Київському університету з тією самою метою.

Це був син чернігівського поміщика П.В. Карпович. Він з власної ініціативи приїхав із Берліна, де навчався, до Петербурга і 14 лю-

УКРАЇНА В ОРБІТІ ЕСЕРІВСЬКОГО ТЕРОРИЗМУ

того 1901 р. смертельно поранив М.П. Боголепова. П.В. Карпович не належав до жодної революційної організації чи партії, а тому його теракт залишився в політичних колах ніби непоміченим. Та й убивство

Начальник Київського охоронного відділення О.І. Спиридович

першого у ХХ ст. міністра не викликало панічного страху серед властей. Тому 17 березня Петербурзька судова палата винесла першому терористові ХХ ст. досить «м'який» вирок — 20 років каторги. Пізніше, після втечі з в'язниці, Карпович стане есером і вступить у 1907 р. до Бойової організації. Таким чином, можна вважати, що політичний тероризм у ХХ ст. розпочали есери, а першим виконавцем теракту був українець.

Першим же офіційним терористичним актом Бойової організації стало вбивство 2 квітня 1902 р. колишнім студентом Київського університету св. Володимира С.В. Балмашовим міністра внутрішніх справ Російської імперії Д.С. Сипягіна.

Балмашов народився у 1881 р. в сім'ї дворянина, який став в 70-х роках ХІХ ст. народником і був засланий за революційну діяльність в Архангельську губернію. 1899 р. юнак вступив до Київського університету на юридичний факультет. Балмашов з дитинства ріс революціонером, і ставши студентом, відразу ж вступив у модний тоді марксистський гурток. У 1900 р. був одним із керівників виступу студентів Київського університету проти гнобительської політики самодержавства, примусових обмежень їх свободи. 7 грудня 1900 р. був виключений у числі інших 183 студентів з університету і відданий у солдати. Після нетривалого ув'язнення в Лук'янівській тюрмі у квітні 1901 р. був відправлений для проходження військової служби до Смоленської губернії. Однак уже в травні йому дали 6-місячну відпустку для лікування в Криму. У Сімферополі Балмашов взяв участь у створенні Кримського соціал-демократичного комітету. В липні він виїхав до Харкова, де був звільнений від військової служби, а в наступному місяці поновив навчання у Київському університеті.

Балмашов вважав себе просто революціонером — людиною, яка бореться з існуючим ладом, а тому про-

ТЕРОРИЗМ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

понував свої послуги як соціал-демократам, так і соціал-революціонерам. Восени 1901 р. відбулася його зустріч з організаторами Бойової організації есерів Г.А. Гершуні та К.К. Брешко-Брешковською, які переконали Балмашова, що справжня революційна боротьба — це тероризм. У грудні він залишив навчання в університеті й виїхав із Києва до Саратова. До цього він очолював «Київський союз соціалістів», але, захопившись ідеєю тероризму, який, за словами Гершуні та Брешко-Брешковської, був прикладом «великої революційної доблесті», покинув партійно-пропагандистську роботу. Знаючи, що перебуває під наглядом поліції, Балмашов заявив, що повертається до Києва, а насправді виїхав до Петербурга.

Гершуні вибрав дві жертви для першої акції Бойової організації — міністра внутрішніх справ Д.С. Сипягіна і обер-прокурора Синоду К.П. Побєдоносцева. Перший прославився жорстоким придушенням антиурядових виступів та насильницькою русифікацією усіх народів, які населяли імперію. Другий був радником Олександра III та Миколи II і символізував торжество реакції в Росії, панування царизму без будь-яких обмежень і законності.

У 1901 р. у вікно квартири К.П. Побєдоносцева вистрілив «самодіяльний» терорист В.Ф. Лаговської. Ця акція була безрезультатною. Теракт мав здійснити один із бойовиків, але у підготовці замаху йому допомагали спеціально завербовані Гершуні в

Україні люди, які були потенційними терористами: М. Мельников, Є. Григор'єв, Ю. Юрковська, Л. Ремяннінікова.

Ще у 1901 р. дочка київського дворянина Юлія Юрковська познайомилася з поручиком Євгеном Григор'євим, з яким поїхала до Петербурга, де він розпочав навчання у Михайлівській артилерійській академії. У Києві батько Юлії Фрол Юрковський познайомив Григор'єва спочатку із забороненою літературою, а потім і з самими революціонерами, зокрема з Гершуні. На початку 1902 р. Гершуні розшукав Григор'єва. Зустрічалися вони часто. Спочатку Гершуні розповідав поручику політичні новини, знайомив з опублікованими у забороненій пресі матеріалами. Григор'єв невдовзі потрапив під такий вплив Гершуні, що готовий був виконати в ім'я революції будь-який терористичний акт. Гершуні приніс Григор'єву браунінг, щоб той підготував його до використання для замаху на високу урядову особу, розпитав, як носять аксельбанти ад'ютанти генералів, чи повинні вони носити шпори і т. ін. Все це було необхідно у підготовці замаху Балмашова на Сипягіна або Побєдоносцева (залежно від того, хто перший потрапить на очі терористові). Підготовка Балмашова проходила у Фінляндії. За наказом Гершуні терорист написав автобіографію і сфотографувався (це потім робили й інші бойовики), щоб про виконавця теракту узнала широка громадськість, а сам він служив прикладом для молоді.

УКРАЇНА В ОРБІТІ ЕСЕРІВСЬКОГО ТЕРОРИЗМУ

Перед самим терактом Гершуні заявив Балмашову, що надалі він матиме справу з його заступником. Для цього з Харкова, де колись Сипягін був віце-губернатором, було викликано Михайла Михайловича Мельникова. По дорозі до Петербурга він зупинився наприкінці березня 1902 р. у Києві й переночував у прийомному будинку Михайлівського монастиря. Мельников і Григор'єв відвідували Балмашова у Виборзі, в готелі «Константинополь», де він мешкав, уточнювали подробиці теракту. 27 березня 1902 р. Балмашов, який називався Биковим, замовив за 116 крб у магазині Сагалова ад'ютантську форму. В інших місцях він купив португезю, шапку та інші атрибути, необхідні особі ад'ютанта.

2 квітня Балмашов прибув до Петербурга. Одягнувшись у військову форму, він купив нову шаблю, яка, на його думку, більше пасувала до нового мундира, і на замовленому заздалегідь візнику поїхав до Маріїнського палацу. О першій годині дня Балмашов у військовій формі рішуче увійшов до Комітету міністрів, де мав бути Сипягін. Міністра внутрішніх справ іще не було, але через кілька хвилин він прийшов. Балмашов підійшов до нього і відреконувався ад'ютантом великого князя Сергія Олександровича, який нібито передав Сипягіну пакет із документами. Терорист двічі вистрілив у міністра. Рани були смертельними, оскільки, за вказівкою Гершуні, голівки куль були порозпилювані навхрест для посилення їх руйнівної дії.

Є. Азеф, керівник БОПСР і водночас таємний агент Департаменту поліції

Сипягін помер через годину, а Балмашов був затриманий на місці. У затриманого вилучили браунінг зі стертими номерами, а у папці конверти, адресовані Сипягіну і Победоносцеву. Очевидно, у разі невдачі замаху на Сипягіна Балмашов мав здійснити теракт проти обер-прокурора Синоду. Після затримання Балмашова на місце теракту збіглися міністри, які засідали у Маріїнському палаці. Особливо збуджений був генерал П.С. Ванковський, який змінив на посаді міністра народної освіти вбитого за рік перед тим терористом М.П. Боголепова. Уродженець Києва Ванковський не міг знати, що на цей раз терористом був студент Київського університету. Він лише кричав, що Балмашов не офіцер, оскільки у

нього форма хоча й схожа, але не військова.

Після вбивства Сипягіна Гершуні відкрито заявив про існування партії есерів та її революційного ядра — Бойової організації. Щоправда, тут на шпальтах газети «Искра» виникла суперечка із соціал-демократами, які заявили, що Балмашов належить до їхньої партії, а не до есерів. Загалом же вбивство Сипягіна мало негативні наслідки для революційного руху в Російській імперії. На його місце було призначено більш реакційного і жорстокого В.К. Плеве. Коли він обійняв посаду міністра внутрішніх справ, на Харківщині спалахнули селянські повстання, які місцевий губернатор І.М. Оболенський жорстоко придушував, влаштовуючи варварські для початку ХХ ст. покарання — масові шмагання батогами селян. В.К. Плеве негайно виїхав до Харківської губернії і як міністр внутрішніх справ схвалив методи Оболенського у боротьбі з бунтівниками. Це була, по суті, перша акція нового керівника МВС. Саме вона й послужила приводом до винесення наприкінці 1902 р. на порядок денний Бойової організації замаху на Плеве.

Вбивство міністра внутрішніх справ тоді розглядалось як проста справа, схожа на кримінальний злочин. У Плеве була коханка, графиня Кочубей, і Азеф запропонував залучити до теракту її покоївку, що мала відкрити у потрібний час двері і впустити бойовиків, які й розпра-

К.П. Побєдоносцев, обер-прокурор Синоду, на якого хотів вчинити замах бойовий загін партії соціал-революціонерів на чолі з Гершуні

вилися б із Плеве. В такий спосіб у містах карні злочинці часто грабували заможні родини. Можливо, саме через це терористи вважали такий спосіб убивства міністра не гідним революціонерів, а тому «справа Плеве» була відкладена.

С.В. Балмашов на слідстві не визнав своєї причетності ні до партії есерів, ні до Бойової організації, заявивши, що його дії були відповіддю на репресії уряду проти борців із самодержавством. Петербурзький військово-окружний суд засудив терориста до смертної кари. 3 травня 1902 р. Балмашова було страчено у Шліссельбурзькій фортеці.

Як з'ясувалося пізніше, Гершуні хотів направити до Синоду бойови-

УКРАЇНА В ОРБІТІ ЕСЕРІВСЬКОГО ТЕРОРИЗМУ

ка, щоб той, подібно до Балмашова, застрелив Победоносцева. Але через технічні причини зустріч керівника Бойової організації з потенційним убивцею не відбулася. Гершуні вирішив здійснити терористичний акт проти обер-прокурора за допомогою завербованих у Києві терористів, не відкладаючи задумане у довгий ящик.

5 квітня 1902 р. у столиці мали відбутися похорони Сипягіна. Гершуні вирішив використати їх для подвійного теракту — вбивства Победоносцева і майбутнього київського генерал-губернатора, а тодішнього петербурзького градоначальника М.В. Клейгельса. До участі у цій акції були залучені Є. Григор'єв та Ю. Юрковська. Гершуні видав терористам гроші на придбання гімназичної форми і, якщо їм вдасться після теракту зникнути з місця події, на квитки, щоб виїхати з Петербурга. За задумом Гершуні, Григор'єв і Юрковська повинні були вийти з під'їзду одного із будинків на Невському проспекті, змішатися з натовпом і протиснутися до карет намічених жертв і застрелити Победоносцева (Григор'єв) і Клейгельса (Юрковська). Однак терористи не наважилися на теракт. Гершуні, прикрито вражений нерішучістю бойовиків, насамперед Григор'єва, відразу виїхав із Петербурга.

Член Бойової організації Л. Ремянінікова кілька разів нагадувала підпоручику Є. Григор'єву, що він мусить виконати доручення Гершуні,

яке не спромігся виконати у лютому 1902 р. — убити Победоносцева. Григор'єв боявся цього завдання (деякі автори вважають, що підпоручик просто жалів чиновника похилого віку) і прагнув якнайшвидше утекти зі столиці до Києва.

Навесні 1902 р. Гершуні розпочав підготовку до замаху на харківського губернатора, князя І.М. Оболенського, який прославився жорстоким придушенням селянських виступів на Харківщині, а перед тим запроваджував у життя суворі методи для вгамування невдоволених у Херсонській губернії. Для виконання завдання Гершуні та його помічники шукали потрібну людину. Нею став Фома Качура, який приїхав 1901 р. до Катеринослава і став членом одного з місцевих робітничих гуртків. Він привернув до себе увагу тим, що головним у революційній боротьбі вважав не вивчення забороненої літератури, організацію страйків, антиурядових маніфестацій, а тероризм. Качура не раз заявляв, що покине роботу, переїде у Петербург і уб'є обер-прокурора Синоду Победоносцева.

У травні 1902 р. у Катеринославі відбулася демонстрація робітників. Качура теж був робітником, але участі у ній не брав, а мирно стояв на тротуарі. Біля нього зупинився єврей і також почав спостерігати за колоною маніфестантів. Це був Арон Вейценфельд, якому було доручено по змозі вишукувати серед робітників потенційних терористів. Качура

ТЕРОРИЗМ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

і мотиви діяльності. Вейценфельд у своїх дослідженнях стверджує, що в той час, коли в Україні розпочався процес національного відродження, в Україні відбувалися подібні процеси. Він зазначає, що в той час, коли в Україні розпочався процес національного відродження, в Україні відбувалися подібні процеси.

Однією з причин, які сприяли виникненню тероризму в Україні, було національне відродження. Вейценфельд стверджує, що в той час, коли в Україні розпочався процес національного відродження, в Україні відбувалися подібні процеси. Він зазначає, що в той час, коли в Україні розпочався процес національного відродження, в Україні відбувалися подібні процеси.

Вейценфельд стверджує, що в той час, коли в Україні розпочався процес національного відродження, в Україні відбувалися подібні процеси. Він зазначає, що в той час, коли в Україні розпочався процес національного відродження, в Україні відбувалися подібні процеси. Він зазначає, що в той час, коли в Україні розпочався процес національного відродження, в Україні відбувалися подібні процеси.

Вейценфельд стверджує, що в той час, коли в Україні розпочався процес національного відродження, в Україні відбувалися подібні процеси. Він зазначає, що в той час, коли в Україні розпочався процес національного відродження, в Україні відбувалися подібні процеси.

Вейценфельд стверджує, що в той час, коли в Україні розпочався процес національного відродження, в Україні відбувалися подібні процеси. Він зазначає, що в той час, коли в Україні розпочався процес національного відродження, в Україні відбувалися подібні процеси.

Г.А. Гершуні

УКРАЇНА В ОРБІТІ ЕСЕРІВСЬКОГО ТЕРОРИЗМУ

завів бесіду з незнайомцем про тяжке становище робітничого класу. Вейценфельд був досвідченим пропагандистом і зумів увійти в довіру до Качури. Він захотів ще раз зустрітися з кмітливим робітником, почав давати йому заборонену літературу.

Обговорюючи з Качурою прочитане, Вейценфельд відкрито заявив, що найефективнішим способом боротьби з урядом та існуючим ладом є тероризм, займатися яким здатні лише непересічні особистості й справжні революціонери. Одного разу Ф. Качура заявив, що хоче прилучитися до терористичної боротьби. Вейценфельд сказав, що сам не належить до Бойової організації, керівництво якої перебуває за кордоном, але в Російській імперії існують її філії у Петербурзі та Києві, й пообіцяв звести Качуру з необхідними людьми.

Вейценфельд відправив Качуру до Києва і дав йому адресу квартири, де на нього мали чекати бойовики, але той нікого там не застав і почав сам розшукувати потрібних людей. Він знайшов роботу, вступив до київського гуртка соціалістів-революціонерів і навіть був заарештований поліцією у квітні 1902 р. (після вбивства міністра Сипягіна есерами), але через місяць був звільнений і відновив роботу в столярній майстерні. Після цих «випробувань» до нього знову з'явився Вейценфельд, який влаштував йому зустріч із Г. Гершуні на Бібіковському бульварі. Ф. Качура був зарахований у члени Бойової організації есерів і отримав гроші на необхідні витрати

від Гершуні, як раніше отримував їх від Вейценфельда.

Улітку 1902 р. Бойова організація есерів, яка після теракту проти Сипягіна і відповідних прокламацій про те, що це справа рук партії соціалістів-революціонерів, була визнана її Центральним комітетом, хоча й діяла самостійно, почала визначати представників влади, проти яких слід здійснити терористичні акти. 22 липня 1902 р. БО ПСР винесла смертний вирок харківському губернатору князю І.М. Оболенському. Він служив в Україні з 1894 р. — спочатку херсонським, а потім харківським губернатором. Відзначився у 1899 р. упокоренням антиєврейського виступу на Херсонщині та жорстоким придушенням селянських заворушень на Харківщині у 1902 р.

Спочатку Гершуні вибрав для здійснення теракту члена БО ПСР колишнього студента Київського університету О. Покотилова, який уже поривався вбити міністра освіти Боголенова, а потім міністра внутрішніх справ Сипягіна.

Але й на цей раз Покотилову було відмовлено. Гершуні бажав надати замаху ідейного забарвлення — у кривдника селян стріляє представник робітничого класу, а не виходець із дворян. Він доручив здійснити теракт Качурі, але той розгубився, оскільки не знав ні Оболенського, ні його розпорядку дня, ні самого Харкова.

Гершуні знав, що така невідзначеність терориста може призвести до провалу операції. Він знав також,

ТЕРОРИЗМ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

що Качура до вступу в БО ПСР сам вів серед київських робітників агітацію за здійснення терористичних актів проти представників влади, нахвалявся убити Победоносцева. Один з його товаришів-робітників, Чепегін самотужки вирішив убити начальника Київського жандармського управління В.Д. Новицького, але, не знаючи його, розрядив револьвер у першого зустрічного високого військового чина — генерала Вейса.

Гершуні сказав Качурі, що поїде до Харкова разом з ним і допоможе йому здійснити теракт, до того ж, там діє спеціальне «Розвідувальне бюро», яке збирає усі відомості про губернатора.

24 липня Качура і Гершуні приїхали до Харкова. Керівник БО дотримувався суворої конспірації, пильно слідкував за Качурою і зустрічався з ним на приміських залізничних станціях, де передавав терористові гроші на придбання зброї, набоїв та нової одяжі. На зустрічі, яка відбулася 26 липня на станції Дергачі, Гершуні продиктував Качурі текст листа, в якому той мав викласти мотиви вбивства губернатора Оболенського. Разом з вироком БО ПСР лист Качури мав стати відомий усім громадянам імпе-

рії. Гершуні запевнив бойовика, що із семи куль шість будуть отруєними, але краще влучити в губернатора першою, бо вона містить найбільше отрути. На револьвері мають бути вигравірувані слова: «Смерть царському катові!». Теракт, заявив Гершуні, необхідно здійснити 29 липня у саду «Тіволі» під час вистави у театрі.

Коли Ф. Качура прийшов туди, то побачив Гершуні, який сидів на лавці. Коли терорист підсів до нього, Гершуні сказав, що князь зараз у театрі й кращий шанс для його вбивства навряд чи випаде.

У антракті між другою і третьою діями вистави Оболенський вийшов із театру під руку з якоюсь дамою і попрямував до лавки, де сиділи його вбивці. Гершуні раптово

й непомітно зник, а губернатор, не доходячи кілька кроків до Качури, повернув назад. Качура пішов за Оболенським. Він не хотів стріляти губернатору в спину і чекав, поки той повернеться до нього лицем. Це сталося лише біля театру. Качура вихопив револьвера і хотів вистріляти, але між ним і Оболенським раптово з'явився якийсь перехожий. Терорист почав пересуватися вправо

Ф. Фрумкіна

УКРАЇНА В ОРБІТІ ЕСЕРІВСЬКОГО ТЕРОРИЗМУ

СОЦІАЛЬНО-РЕВОЛЮЦІЙНОЕ

С.В. Балмашов

і вистрілив у губернатора. Качура схибив, і в цей же час на нього напали поліцейські, які хотіли відібрати у зловмисника зброю.

У процесі боротьби терорист встиг зробити ще чотири постріли, одним з яких було поранено харківського поліцеймейстера Безсонова. Ф. Качуру було схоплено на місці. У кишені його одягу лежав смертний вирок БО ПСР І.М. Оболенському, на браунінгу були зроблені написи, про які говорив напередодні замаху Гершуні. Останньому вдалося утекти не лише з місця теракту, а й взагалі з Харкова.

Замах на Оболенського був широко висвітлений у есерівських засобах інформації. Вийшла в світ спеціальна брошура «Почему стреляли в харьковского губернатора» та багато прокламацій і відозв із

цього приводу, у яких друкувалися фотографії Ф. Качури, а сам він називався «народним героєм». Однак цей «захисник народу», якого було спочатку засуджено до смертної кари, подав 15 липня 1903 р. прохання про помилування. До того ж, сам Оболенський просив залишити терористу життя.

Ф. Качура у в'язниці розповів усе, що знав про Г. Гершуні та БО ПСР. Щоправда, зробив він це, коли йому показали фото заарештованого Гершуні, та ще й у наручниках, оскільки Качура панічно боявся «головного терориста». Есери не хотіли компрометувати Бойову організацію і тривалий час мовчали про те, що Ф. Качура зрадник, залишаючи його в когорті «незламних і самовідданих борців за народну справу».

Відразу ж після невдалого замаху на Оболенського Гершуні виїхав за кордон, де зустрівся із членами ЦК партії есерів. Ті запитали Гершуні про причини провалу операції, і керівник БО спокійно відповів, що головною зброєю тероризму слід обрати вибухівку, яку успішно застосовували народовольці, а не револьвери². Бомбовий тероризм був складнішим, вимагав спеціальних фахівців та більших коштів, але був і більш ефективним, хоча при його застосуванні майже неодмінно мали гинути й випадкові люди.

Тоді ж Гершуні у найкращому світлі представив ЦК ПСР Азефа і домігся призначення його своїм заступником. Азеф відразу ж після

вбивства Сипягіна поз-
найомився з М. Гоцом
і справив на нього
гарне враження, а
рекомендації Гер-
шуні відкрили
провокатору ши-
рокі перспективи
у БО ПСР. Ав-
торитет Гершуні
сприяв Азефові у
здійсненні карко-
ломної кар'єри в
есерівській партії.
Азеф, хоча його й
підозрювали у зраді,
остаточно був викри-
тий лише після смерті
Гершуні у 1908 р.

Азеф звернувся до
Департаменту поліції
з проханням дозволити йому увійти
до складу БО ПСР. Діставши згоду,
він провів у Києві у жовтні 1902 р.
нараду бойовиків, куди привіз цілу
групу філерів на чолі з Медніковим.
У київській нараді терористів взяли
участь Гершуні, Мельников, Крафт.
Після цього Бойова організація есерів
опинилася у полі зору жандармів та
поліції, які зрозуміли і те, хто такі
есери, і те, що вони продовжують
справу народовольців, але в інших
умовах та на іншому рівні.

Агент Департаменту поліції Азеф,
який регулярно інформував своє
керівництво про діяльність есерів,
приховував відомості про терористич-
ну діяльність Гершуні. Промовчав він
і про наміри вбити міністра внутріш-

Б.В. Савинков

ніх справ Сипягіна, а коли
теракт було здійснено, до-
повів лише, що Гершуні
пересилає з Європи
якусь літературу,
але заарештовувати
його не варто. Не
попередив Азеф
ДП і про підготов-
ку Гершуні замаху
на харківського
губернатора Обо-
ленського, хоча й
знав про це зазда-
легідь. У першій по-
ловині червня 1902 р.
Є. Азеф повідомив своє
керівництво про Бо-
йову організацію партії
соціалістів-революці-
онерів і згадав про роль

Г. Гершуні в організації есерівського
тероризму. Згідно з донесенням таєм-
ного агента Департаменту поліції, сам
Гершуні безпосередньої участі у тер-
актах не бере, а лише їздить по Росії
й вербує з молоді бойовиків. Інші
члени організації займаються «топог-
рафією», тобто вистежують осіб, на
яких плануються замах, вивчають
місцевість і т. ін.

Азеф повідомив, що терористи
готують замах на міністра внутрішніх
справ В. Плеве, але оскільки зробити
це за допомогою стрілецької зброї
дуже складно, то члени БО ПСР
застосують «бомбовий тероризм».
Вибухівку для цього їм готують за
кордоном колишні народовольці – у
США колишній катеринославський

УКРАЇНА В ОРБІТІ ЕСЕРІВСЬКОГО ТЕРОРИЗМУ

пародник Б. Рейнштейн та у Швейцарії член харківського народовольчого терористичного гуртка 80-х років XIX ст. І. Мейснер, — які на даний час є членами партії есерів.

Азеф не міг не видавати поліції окремих терористів і робив це час від часу. В 1903 р. у Києві було заарештовано кілька підручних бойовиків, які й розповіли про Бойову організацію есерів та справжню роль в організації тероризму її керівника Гершуні. Департамент поліції й особливо С. Зубатов були обурені діями Азефа, але залишили його і далі виконувати функції поліцейського інформатора.

Для багатьох царських урядовців усі терористи були анархістами, як писав, приміром, у своїх спогадах С.Ю. Вігте про вбивство М. Боголепова та Д. Сипягіна. Охранка звернула увагу на те, що багато бойовиків, хоча й не були українцями, мали тісні зв'язки з Україною: навчалися у Київському університеті, мешкали у Києві, Харкові, Катеронославі та інших містах, куди завжди приїздили після терактів, як вдалих, так і невдалих. Азеф не видав поліції Гершуні, а назвав головним терористом М. Мельникова, якого було заарештовано прямо у Києві. До рук поліції потрапили практично всі активні члени БО ПСР: Григор'єв, Юрковська, Вайценфельд, Ремянінікова. Схоплені на місці терактів з подачі Азефа члени терористичної організації розповіли жандармам більш детально, ким є насправді Гершуні³. Звістка

про найнебезпечнішого терориста в Російській імперії дійшла до царя, і Микола II заявив жандармським та поліцейським чинам, що того, хто заарештує Г. Гершуні, він озолотить і призначить йому найбільшу пенсію. Про це 14 лютого 1903 р. начальника київської охранки О.І. Спиридовича сповістив завідуючий зовнішнім спостереженням Департаменту поліції Є.П. Медніков і висловив сподівання, що цими людьми стануть вони, оскільки, за його даними, керівник БО ПСР перебуває десь в районі Києва — Чернігова⁴.

«Диктатор» Бойової організації розумів, що вкрай необхідно продовжити терористичну боротьбу з високими чинами Російської імперії, щоб піднести престиж терористів, не втратити авторитету ЦК партії есерів і тримати в напруженні владу й суспільство. 27 березня 1903 р. БО ПСР винесла смертний вирок уфимському губернатору Богдановичу за криваву розправу над страйкуючими златоустськими робітниками. Планувалося доручити цю справу Азефові, який мав привезти терористів із-за кордону, але очолив операцію Гершуні. Все мало відбутися за старим сценарієм: з револьверами, вибоком БО ПСР тощо. Виконавцем теракту був призначений один із членів місцевої терористичної есерівської організації, слюсар місцевих залізничних майстерень Є.Д. Дулебов.

6 травня 1903 р. в людному місці — міському парку кількома пострілами з браунінга Богданович

був убитий. Поряд з ним було знайдено пакет, у якому лежала записка про винесення БО ПСР уфимському губернаторові смертного вироку. Терористи зникли з місця злочину і виїхали на південь країни, Є. Дулебов та Г. Гершуні – до Києва, який останній добре знав і де у нього було багато помічників. Звідти керівник БО ПСР планував перебраться у Смоленськ і виїхати за кордон.

Азеф видав поліції майже всіх підручних Гершуні, які були заарештовані саме у Києві. 13 травня 1903 р. там було схоплено й Гершуні, але допомогли у цьому жандармам місцеві агенти. Один із них, студент Розенберг зайшов до відомої київської есерки Розалії Рабинович і помітив, що та поспішно сховала якусь телеграму. Він одразу ж кинувся до начальника охоранки, жандармського ротмістра О. Спиридовича і доповів, що есери чекають якогось «гостя». Спиридович негайно приїхав до начальника поштового телеграфного округу і дізнався про текст телеграми, яку отримала Рабинович. У ній говорилося: «Тато приїде завтра, хоче побачити Федора Дарниченка». У своїх спогадах Спиридович написав, що відразу ж здогадався: тато – Гершуні, Федір – есер, який мав його зустрічати, а Дарниченко – назва залізничної станції – Дарниця⁵. Київська охоранка направила на всі вокзали своїх людей для зустрічі керівника БО ПСР.

Гершуні згадував пізніше, що інстинктивно боявся Києва, але поїхав

у Дарницю. Не зустрівши там потрібної людини, він наступним поїздом приїхав на станцію Київ-2, де його відразу заарештували поліцейські⁶. У портфелі Гершуні була знайдена рукописна прокламація про те, чому і як терористи вбили Богдановича.

ЦК ПСР, як завжди, опублікував у газеті «Революционная Россия» повідомлення про вбивство в Уфі місцевого губернатора. Це був останній теракт, який організувала і успішно здійснила БО ПСР під проводом Г. Гершуні. Його негайно відвезли у Старокиївський поліцейський відділок і насамперед закували в кайдани. Робилося це так поспішно, що арештантові було серйозно пошкоджено ногу, і він після цього кульгав до кінця життя.

14 травня начальник Київського охоронного відділення О.І. Спиридович надіслав директору Департаменту поліції О.О. Лопухіну телеграму про арешт Гершуні у Києві. Очевидно, Лопухіну, який рік тому обіймав посаду прокурора Харківської судової палати, було приємно, що найнебезпечнішого терориста імперії його підлеглі затримали саме в Україні. На ім'я самого О. Спиридовича надійшло більше 20 поздоровчих телеграм і листів з приводу арешту Г. Гершуні. Що ж до високої винагороди, яку Микола II обіцяв за арешт керівника есерівської Бойової організації, то начальнику київської охоранки ротмістру Спиридовичу було присвоєно чин підполковника⁷.

УКРАЇНА В ОРБІТІ ЕСЕРІВСЬКОГО ТЕРОРИЗМУ

Звістка про арешт Гершуні швидко розлетілася по всій імперії. Як згадувала генеральша О. Богданович, 25 травня 1903 р. у неї обідали столичний генерал-губернатор М.В. Клейгельс, один із керівників Державного банку О.П. Нікольський і товариш міністра внутрішніх справ О.С. Стишинський, які з великим задоволенням і радістю говорили про арешт у Києві головного терориста Г. Гершуні — організатора замахів на віленського й харківського губернаторів В.В. Валя та І.М. Оболенського і убивства міністра внутрішніх справ Д.С. Сипягіна та уфимського губернатора Н.М. Богдановича⁸.

З Києва Гершуні 16 травня відправили до столиці, де він перебував у Петропавлівській фортеці. У лютому 1904 р. Петербурзький військово-окружний суд розглянув справу Гершуні та його соратників, у яких керівник БО ПСР сильно розчарувався (Григор'єв, Качура та інші виявилися зрадниками і всю вину поклали на свого колишнього кумира). Гершуні засудили до смертної кари, яку було замінено на довічне ув'язнення. Після перебування у Шліссельбурзькій фортеці та Бутирській в'язниці терориста вислали до Сибіру. Перебуваючи в Акатуєвській тюрмі, він 13 жовтня 1906 р. утік і через Японію потрапив до США. Звідти, попри інтенсивні пошуки жандармів, поліції та прикордонників, він перебрався до Швейцарії, де й помер.

У 1908 р., як і переважна більшість теоретиків та організаторів

В. Плева, прокурор Судової палати, директор Департаменту поліції, міністр внутрішніх справ, убитий терористами

терористичних заходів, він відійшов від тероризму і займався суто партійною роботою. Гершуні мав великий вплив на діяльність ЦК партії есерів. Відразу ж після арешту Григорія Андрійовича виїхала за кордон його соратниця по пропаганді тероризму

і створенню Бойової організації Брешко-Брешковська. Місце Гершуні на посаді керівника БО ПСР зайняв Азеф, а практичною роботою займався Б.В. Савинков. З 1903 р. есерівський тероризм перетворився із т. зв. «револьверного» на «бомбовий».

Хоча були й спроби застосувати старовинну зброю, якою користувалися фанатично налаштовані терористи. Одну з таких спроб здійснила есерка Фрума Фрумкіна. Сталося це у Києві, де діяла невелика група есерів, яка складалася тільки з євреїв. Перебуваючи під впливом Г. Гершуні, вони марили тероризмом. Він зумів їх переконати, що для євреїв у революційному русі важлива не кількість учасників, а їх значимість.

У травні 1903 р. з Мінська до Києва приїхала терористка Ф. Фрумкіна, яка передусім хотіла налагодити роботу друкарні. За наказом начальника київської охранки О. Спиридовича на конспіративну квартиру терористки нагрянули жандарми. Фрумкіна зустріла їх брудною лайкою, а на О. Спиридовича кинулася з кухонним ножом. Коли її доставили до в'язниці, вона заявила, що вбивати начальника охранки не мала наміру, оскільки це для неї дуже незначна постать. Київське ГЖУ добре знало про наміри Ф. Фрумкіної здійснити теракти проти мінського жандармського офіцера і одеського градоначальника.

Ф. Фрумкіна усе ж таки здійснила теракт проти начальника Київського

ГЖУ В.Д. Новицького. 27 травня 1903 р. вона попросилася на допит до генерала. Своїми розмовами і похвалами на адресу В.Д. Новицького, який саме у цей період був звільнений Плева з посади начальника ГЖУ і передавав справи своєму наступни-

Командувач Київським військовим округом П.С. Ванновський, на якого ще у 1870-х роках готували замах народовольці. У перші роки ХХ ст. після вбивства міністра освіти М.П. Боголєпова був призначений на його посаду

кові, приспала пильність досвідченого жандарма і завдала йому удару ножом у шию. Новицький, Спиридович і жандарми, які увірвалися до кабінету, скрутили терористку, незважаючи на її шалений опір. Пояснюючи свої дії, есерка заявила: «Терористичні акти є поки що у безправній Росії єдиним засобом хоча б якось приборкати

УКРАЇНА В ОРБІТІ ЕСЕРІВСЬКОГО ТЕРОРИЗМУ

видатних російських насильників»⁹. Полтавський губернатор М.П. Урусов, побачивши терористку, заявив, що вона з Полтави і він її знає.

Ф. Фрумкіна була незламною терористкою з есерівського середовища. Пізніше вона накинулася з ножом на начальника московської пересильної тюрми Метуса, зробила спробу замаху на московського градоначальника Рейнбота та поранила начальника Бутирської тюрми Багрецова. Врешті-решт, 11 липня 1907 р. терористку стратили. Її нестримний потяг до тероризму пояснюють двома причинами: психічним захворюванням і потворною зовнішністю, через яку вона викликала відразу в усіх людей, окрім її поплічників терористів.

4 червня 1903 р. у центрі Петербурга на видавця і редактора чорносотенної газети «Знамя» П.О. Крушевана з ножом накинувся колишній студент Київського політехнічного університету Дашевський. Сам постраждалий і затримав терориста, який на допиті заявив, що у такий спосіб хотів помститися відомому чорносотенцю за єврейський погром у Кишиневі.

Азеф продовжив підготовку намічених Г. Гершуні замахів на міністра внутрішніх справ В.К. Плеве і М.В. Клейгельса, який з 24 грудня 1903 р. був призначений київським, подільським і волинським генерал-губернатором і переїхав із Петербурга до Києва. Якщо Плеве був об'єктом № 1 для БО ПСР, то Клейгельс, про якого неохоче відгукувався

С. Вітте, а газета «Діло» писала, що він є «запеклим реакціонером і другом поляків»¹⁰, міг стати жертвою терористів насамперед тому, що після кожного невдалого замаху на міністра бойовики збиралися у Києві, розробляли нові плани, а щоб не втратити остаточно свого авторитету, задовольнялися вбивством хоча б місцевого генерал-губернатора.

Азеф був дуже сміливим і винахідливим у своїх планах, але надзвичайно обережним і нерішучим у їх здійсненні. Це, а також його тривале перебування за кордоном для членів БО ПСР були незрозумілими. Вони, звісно, не знали, що їх жорстокий і суворий керівник був агентом Департаменту поліції й водночас керівником партії есерів.

Увійшовши до складу ЦК ПСР, Азеф задовольнив свої амбіції, ставши лідером однієї з популярних і впливових політичних партій Російської імперії, яка здійснила найгучніші терористичні акти проти впливових урядових осіб. Роль агента Департаменту поліції втратила для нього колишню привабливість, зводила нанівець роль вершителя людських дол, чим Азеф пишався раніше. Він почувався неоднозначно: прагнучи очолити і здійснити терористичні акції, які збурили б усе суспільство, він, з іншого боку, мав попереджувати замаху на високих царських сановників, оскільки вважався найкращим агентом і отримував досить високу зарплатню у Департаменті поліції.

Зараз у російській історичній літературі з'явилися свідчення, що Є. Азеф був німецьким шпигуном і організовує вбивства міністрів, представників влади на місцях, завдавав шкоди Російській імперії. Хоча готуючи вбивство Плеве, який підштовхував Росію до війни з Японією, Азеф фактично намагався врятувати царизм від неминучої катастрофи.

Б. Савинков зібрав своїх бойовиків, які не працювали з Гершуні за кордоном, де той зустрівся у Женеві з М. Гоцом, а потім з Є. Азефом. З останнім вони обговорювали планований замах на Плеве і наявність людей, здатних здійснити теракт. У Німеччині Азеф виклав Савинкову детальний план убивства міністра внутрішніх справ, який мешкав у Петербурзі, в приміщенні Департаменту поліції на Фонтанці, 16, і щоденно їздив у Зимовий палац, Царське Село та Петергоф з доповіддю до Миколи II. Убити Плеве вдома чи в міністерстві було неможливо, тому вирішено було зробити це на одній із петербурзьких вулиць, підірвавши карету бомбою.

Пізніше Азеф планував використати навіть таке нове для того часу досягнення як автомобіль, кинувши з його вікна на ходу вибухівку в екіпаж міністра. Для цього необхідно було влаштувати постійне спостереження за пересуваннями карети Плеве. Оскільки він мав численну охорону, а по Петербургу постійно снували не лише жандарми та поліцейські, а й

філери та агенти охоранки, нагляд за Плеве мали здійснювати люди, які увесь день перебувають на вулиці: візники, торговці газетами, різним дрібним крамом та ін. Таку форму стеження за міністром Азеф запозичив у С. Зубатова, щоправда, той використовував її для виявлення революціонерів. Терористам здійснити таку справу було складніше, ніж агентам охоранки, оскільки вуличних торговців розганяла поліція, а також конкуренти.

Готуючи замах на Плеве, терористи широко використовували вуличне спостереження за часом виїзду міністра з Департаменту поліції, маршрутами його пересування по столиці та ін. Робили це візники, а також дрібні торговці, які увесь час перебували на вулиці й практично не викликали підозри ні у поліції, ні у переодягнених філерів. Б.В. Савинков стверджував, що раніше цим не займалися ні бойовики Гершуні, ні члени «Народної волі». Проте добре відомо, що такі методи стеження за потенційними жертвами застосовували ще київські терористи Осинського, а потім – убивці Олександра II. Щоправда, есери робили це дуже ретельно й професійно і уже невдовзі знали про Плеве все.

Замах на міністра було вирішено вчинити 18 березня 1904 р. Але терористи зірвали його – Д. Боршанський, що стояв біля воріт, із яких мала виїхати карета Плеве, раптом почав тікати, бо йому здалося, що філери хочуть його схопити.

НАРОДНАЯ ВОЛЯ

УКРАЇНА В ОРБІТІ ЕСЕРІВСЬКОГО ТЕРОРИЗМУ

Ціна 20 копійок

СОЦІАЛЬНО-РЕВОЛЮЦІОННЕ

Постійний цю
на «Народну Во

Б.В. Савинков, уродженець м. Харкова,
один із керівників БОПСР

По дорозі на міністра чатував із бомбою візник — Є. Сазонов. Він спочатку не помітив умовного сигналу Мацеєвського, а коли карета Плеве під'їхала досить близько, не встиг швидко дістати семифутовий снаряд, що лежав у нього під фар-тухом на колінах.

На перший погляд, теракт не вдався через нерішучі дії терористів, а насправді цьому посприяв поліцейський агент і водночас голова БО ПСР Азеф. Він мусив служити обом сторонам: і рятувати міністрів, і убивати їх. На відміну від Гершуні, Азеф завжди тримався подалі від терористів, які ніколи не знали його місцезнаходження. Після невдалої теракції проти Плеве терористи утекли до Києва, де 1 квітня під головуванням Б. Савинкова провели нараду. Вирішено було здійснити два теракти — проти Плеве у Петербурзі, й проти Клейгельса у Києві.

Б. Савинков не знав місця перебування Азефа і вважав, що без керівника БО ПСР терористам не під силу вбити Плеве. Він вирішив, що доцільно спробувати спершу вбити Клейгельса і, набувши необхідного досвіду організації теракту, насамперед опанувавши вибухову техніку, після цього виконати основне завдання — здійснити замах на Плеве у Петербурзі.

Весною 1904 р. в Одесі зібралося засідання ЦК ПСР, яке після тривалих дебатів вирішило, що Бойова організація не зможе вбити Плеве і над нею потрібно встановити кон-

троль Центрального комітету. Але лідери партії, що жили за кордоном, зокрема Гоц — ідейний керівник тероризму, не ухвалили цього рішення. Практичну організацію есерівського тероризму в Росії продовжував самостійно здійснювати Азеф.

У період підготовки теракту проти київського генерал-губернатора до Києва приїхав Азеф, який нагадав бойовикам, що їх першочерговою справою є ліквідація Плеве. Члени Бойової організації приходили до тероризму кожен своїм шляхом, але кожен із них бачив у ньому мету свого життя, найефективнішу форму політичної боротьби, своєрідну моральну і релігійну жертву. Тероризм робив бойовиків не лише спільниками, а своєрідним братством. Група Савинкова була більш згуртована і віддана тероризму, ніж члени БО ПСР Гершуні. «Наша Запорозька Січ, наше лицарство було просякнуте таким духом, — заявляв Є. Сазонов, — що слово «брат» недостатньо яскраво виражало сутність наших відносин»¹¹.

Однак цього виявилось замало, щоб успішно здійснювати теракти. Окрім боротьби з жандармами і поліцією, провокаторами, якою керувала БО, необхідна була відповідна підготовка та досконале володіння вибуховими пристроями. Ті, хто виготовляв вибухівку, робили це не зовсім кваліфіковано і постійно перебували під загрозою смерті. 31 березня 1904 р. у процесі підготовки замаху на Плеве підірвався на бомбі й загинув фанатик тероризму О. Поко-

УКРАЇНА В ОРБІТІ ЕСЕРІВСЬКОГО ТЕРОРИЗМУ

Похорони міністра внутрішніх справ В. Плеве

тилов. Після цього Азеф направив до Харкова техніка організації М. Швейцера, щоб той виготовив у земській лабораторії пуд динаміту. Бомби для замаху на Плеве виготовлялися і в Одесі. Пізніше Азеф відкривав динамітні лабораторії за кордоном. Коли у ніч на 26 лютого 1905 р. Швейцер виготовляв чергову бомбу, його розірвало на шматки. Вибух вразив увесь Петербург. Вибухи бомб і снарядів, які готували есери для «центрального» терору були частими. Важко поррахувати, скільки всього було висаджено в повітря вибухівки, яку виготовили або планували використати місцеві есери-терористи.

У 1906 р. у Києві на Подолі в готелі «Купеческом», де оселилася молода єврейка Фрейга Каплан,

розірвалася саморобна бомба. Виявилося, що Каплан з двома подругами хотіла підкласти бомбу київському генерал-губернатору. Але, не маючи ніякої підготовки, випустила бомбу з рук і дістала серйозну контузію та поранення. 30 грудня Київський військово-окружний суд засудив неповнолітню невдаху-терористку Ф. Каплан на довічне ув'язнення.

Азеф позитивно сприймав випадки самовибухів та загибелі тих, хто готував вибухові пристрої для терористів, і повідомляв у Департамент поліції, що, можливо, це налякає революціонерів, і вони припинять займатися виготовленням «бомб».

Попри численні невдачі, невміння володіти вибухівкою і зброєю взагалі, терористи продовжували здійснювати

ТЕРОРИЗМ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

теракти. Азеф мав знищити Плеве, хоча той і був його шефом, насамперед як завзятого антисеміта. Та й в усіх верствах суспільства міністр викликав невдоволення і антипатію.

Тероризм, який здійснювала Бойова організація, називався центральним і був спрямований проти високих посадових осіб. Взагалі на початку ХХ ст. тероризм, який здійснювали есери, складався фактично з двох рівнів: Бойова організація ПСР здійснювала теракції проти найвищих державних сановників, а місцеві терористичні групи були виконавцями «низового терору», спрямованого проти представників провінційної влади усіх рівнів.

Есери не сподівалися, що найгучніші теракти стануть поштовхом до всенародної революції та повалення самодержавства, що свого часу проголошували народники. Колишній народоволець і один із засновників партії есерів Х.Й. Житловський заявляв, що революціонери зможуть перемогти, лише поєднавши тероризм із масовим народним рухом. Інакше кажучи, есери були переконані, що боротьба з самодержавством досягне успіху, коли у терористичну діяльність включиться якомога більше людей. Однак коло терористів було обмежене, тому Б. Савинков займався залученням до організації нових бойовиків. На есерівську молодь великий вплив мав масовий тероризм у Македонії. Один із відомих есерівських терористів, який тривалий час мешкав у Катеринославі, І. Каляєв

писав у 1904 р. Б. Савинкову в Харків: «Ось дивись — Македонія. Там терор масовий, там колишній революціонер — терорист, а у нас? П'ять, шість чоловік і все... Решта у мітинговій роботі. Та хіба есер може працювати мирно? Адже есер без бомби уже не есер. І хіба можна говорити про тероризм і не брати у ньому участі? О, я знаю... по всій Росії розгориться полум'я. Буде і у нас своя Македонія. Селянин візьметься за бомбу. І тоді — революція...»¹²

Значна частина членів БО ПСР були далекі від політики, яку проповідували есери, і просто мріяли здійснити якомога гучніший теракт. Особлива боротьба серед терористів точилася за честь стати убивцею Плеве. Готуючись до цього замаху, Бойова організація поповнилася новими терористами. Найбільш фанатично налаштованими серед них були І. Каляєв, Є. Сазонов та уродженка Полтавщини Дора Брильянт (двоюрідна сестра радянського діяча Г.Я. Сокольниковою). Уся їхня революційна боротьба зводилася до тероризму, який був для них і особистою трагедією, й подвигом, і чудовою агітацією для молоді, перед якою блякли моральні питання на тему «не убий».

Слід зазначити, що на початку ХХ ст. до лав терористів активно залучалися молоді жінки та дівчата. Вони становили майже третину Бойової організації есерів і четверту частину усіх терористів у Російській імперії¹³. Як і у ХІХ ст., жінки не могли посісти чільні місця у політичному житті держави, реалізувати свій інтелектуальний по-

УКРАЇНА В ОРБІТІ ЕСЕРІВСЬКОГО ТЕРОРИЗМУ

тенціал, і це було основною перепорою для їх самоствердження в житті та суспільстві. Паралельно із цим швидко відбувалися зміни у сімейному житті, поширення грамотності серед жінок, зростало їхнє прагнення зрівнятися з чоловіками у правах тощо. Єдине, що відрізняло терористок ХХ ст. від їхніх попередниць — учасниць народницького тероризму, які не приховували своїх прізвищ, — це те, що члени терористичних есерівських груп переважно були відомі жандармам та поліції лише під партійними кличками.

Замах есерівських терористів на Плеве було призначено на 8 липня 1904 р. У ньому безпосередньо повинні брати участь чотири металники: перший пропускав карету міністра і перешкоджав їй повернути назад; другий мав кинути бомбу; третій — теж, у разі, якщо вибухівка не спрацює, а четвертий — кинути бомбу в разі невдачі двох попередніх терористів. Першим металником був призначений Боришанський, другим — Сазонов, третім — Каляєв і четвертим — зовсім молодий терорист Сікорський. Д. Брильянт прагнула обов'язково взяти участь у теракті проти Плеве і віддати своє життя за терористичні ідеали. Її письмові прохання на ім'я Азефа і Савинкова залишилися без уваги, і вона подалася до Харкова. З Петербурга виїхав Азеф та інші члени БО ПСР.

8 липня замах на Плеве не вдався. Металники запізнилися і не прибули вчасно на відведені їм місця. Лише Каляєв прибув вчасно і, тримаючи в

руках бомбу, дивився на карету Плеве, що проїхала мимо. Раніше він ходив петербурзькими вулицями, сподіваючись, що випадково зустрінє карету міністра внутрішніх справ і вб'є його. Тепер терористу випала така нагода, але він не кинув бомби, оскільки боявся, що замах буде невдалим.

Б. Савинков переніс здійснення теракту проти Плеве на 15 липня 1904 р. Цього разу Сазонов з 4 метрів кинув бомбу в карету Плеве, який разом зі своїм кучером загинув на місці. Цей гучний теракт не був таким героїчним, як його зображували есери. Терористи покидали свої бомби у воду і повтікали з Петербурга. Каляєв вечірнім поїздом виїхав до Києва, а Савинков — до Варшави, де на нього чекав Азеф. Сікорського взагалі ніде не змогли знайти і сумнівалися в його участі у теракті. Це швидше зробила поліція. Є. Сазонову, що був лише поранений, зробили в Олександрійській лікарні операцію і віддали разом із Сікорським та іншими есерами під суд. Убивцю Плеве засудили до довічної каторги. Сазонов 1910 р., як і більшість терористів, покінчив життя самогубством.

Дізнавшись про це, студенти Петербурга створили терористичну «Сазоновську групу партії соціал-революціонерів». До неї входили й уродженці України, приміром, полтавчанин О. Фатєєв. Вони перебували під контролем поліції й не зробили навіть спроби вчинити якийсь теракт. Лише восени 1913 р. члени організації заговорили про доцільність організації замаху на петербурзького градоначаль-

ника і відразу ж, у ніч на 15 жовтня, усі вони були заарештовані.

Суспільство сприйняло вбивство Плеве, якого вважало «диктатором» і гнобителем усіх верств населення, схвально. Саме тому Сазонова було засуджено не до смертної кари, як інших терористів, а лише до довічної каторги. Вбивство таких постатей як Плеве у глибині душі схвалювали навіть самі урядовці. Для когось відкривалися перспективи просування по службі, для інших це була помста за завдану колись образу. Начальника Київського ГЖУ Новицького Плеве звільнив із посади, і він був задоволений, що з ним поквиталися есери. До того ж жандармський генерал пустив чутку, що свого часу Плеве влаштував убивство уфимського губернатора Богдановича. Взагалі, могло скластися враження, що на початку есерівського тероризму його жертвами ставали міністри, яких, висловлюючись сучасним сленгом «замовляли» інші високі посадові особи. Відомий радянський письменник Ю. Семенов у своєму романі «Горіння» впевнено стверджував, що усі теракти у 1901–1904 рр. були організовані поліцією.

Як свідчать документи, теракт проти Плеве київська охоранка могла відвернути. У грудні 1903 р. генерал Харківського ГЖУ О.В. Герасимов телеграфував начальнику Київського охоронного відділення О. Спиридовичу про підготовку місцевою організацією есерів замаху на міністра та приїзд у Київ брата терориста

ПЕТЕРІВСЬКОГО ТЕРОРИЗМУ

І. Сазонова, а також інші відомості, які були проігноровані¹⁴.

У Швейцарії та Франції есери-терористи святкували свою перемогу — вдалий замах на Плеве. Саме після нього, як стверджував жандармський генерал О. Герасимов, «почався швидкий розпад центральної влади в імперії, який чимдалі посилювався»¹⁵. На той час Герасимов був переведений із Харкова до Петербурга, очолив столичну охоранку і бачив усе на власні очі. Тероризм був визнаний головною формою політичної боротьби.

У серпні 1904 р. був підготовлений новий устав БО ПСР, яку очолив Є. Азеф. Він змінив написаний Г. Гершуні проект аналогічного документа. Після успішного теракту проти Плеве терористи визнали тероризм вершиною революційної боротьби і єдиним шляхом, який веде до перемоги над самодержавством. Партію соціал-революціонерів терористи неофіційно перейменували на «партію терору» і заявили, що не есери повинні боятися царських властей, а власті їх. Усі ці рішення ухвалювалися за кордоном. Саме там було проведено низку нарад, на яких терористи ухвалили здійснити теракти проти тоді петербурзького генерал-губернатора Клейгельса, великого князя Сергія Олександровича, який з 1891 р. обіймав посаду московського генерал-губернатора. Вирішено було направити до Петербурга Швейцера, до Москви — Савинкова і до Києва — Боришанського. Керівники цих терористичних груп мали поповнити

Георгій Гапон, уродженець Полтави, страчений групою робітників під керівництвом есера Рутенберга як провокатор

їх бойовиками, залучаючи на місцях нових людей, організувати нагляд за потенційними жертвами і вбити їх на вулиці за допомогою бомб. Наприкінці 1904 р. терористи виїхали у призначені пункти.

Найбільш активно діяла група Савинкова, до складу якої входив Каляєв із паспортом українського селянина з Поділля Йосипа Коваля, Д. Брильянт, яка спеціально прибула до Москви з України, П. Куликовський та інші терористи з БО. Члени московської есерівської організації до цієї справи не залучалися. Вони встановили, що великий князь мешкає на Тверській площі, й простежили шляхи його переміщення по Москві та час перебування у Кремлі. Петербурзька й київська терористичні групи робили ставку на місцевих есерів і не виконали поставлених перед ними завдань.

Суттєву роль у розвитку есерівського тероризму відіграла «кривава неділя» 9 січня 1905 р., коли царські війська розстріляли мирну делегацію робітників, які хотіли вручити Миколі II петицію з описом своїх нужд, під проводом уродженця Полтавщини попа Г. Гапона. БО ПСР не помстилася головним дійовим особам цієї трагедії, а продовжувала виконувати поставлені ще раніше завдання.

У Петербурзі М. Швейцер наwerbував не здатних до тероризму есерів, частина з яких, зрозумівши, що їх чекає, розбіглася. Убити петербурзького генерал-губернатора в установленний термін терористи не могли, бо

що посаду Д. Трепов обійняв лише із середини січня 1905 р., а до цього працював у Москві. Есерам-терористам вдалося випадково вистежити лише пересування по Петербургу міністра юстиції М.В. Муравйова. Терористи хотіли здійснити на нього замах і таким чином відплатити царським властям за «криваву неділю», але поки вони готувалися, Муравйова було звільнено із цієї посади, і його убивство уже не мало б того ефекту і значимості, як коли б він був міністром юстиції.

У Києві група БО ПСР взагалі зазнала повного краху. Боришанський залучив для вбивства повопризначеного київського генерал-губернатора Клейгельса подружжя місцевих есерів Козаків, які невдовзі відмовилися брати участь у терористичних акціях. Перебуваючи у безвихідному становищі, Боришанський вирішив дочекатися, коли по Хрещатику проїде губернаторська карета, і власноручно кинути у неї бомбу. Наприкінці січня 1905 р. Боришанський із готовим до вибуху снарядом вийшов на Хрещатик і почав чекати Клейгельса. Для нього це була знайома робота, оскільки, полюючи на Плеве, він годинами чекав свою жертву. Генерал-губернаторові пощастило. Терорист більше години проходив по Хрещатику і, врешті-решт, пішов додому, а через п'ятнадцять хвилин центральною вулицею Києва пролетіла карета Клейгельса. Зрозумівши, що самотужки він нічого не вдіє, Боришанський виїхав до Петербурга.

УКРАЇНА В ОРБІТІ ЕСЕРІВСЬКОГО ТЕРОРИЗМУ

Групі Савинкова Азеф поставив завдання вбити великого князя Сергія. Насамперед тому, що він був затятим антисемітом. У одній з московських газет Савинков прочитав, що 2 лютого 1905 р. у Великому театрі відбудеться спектакль, організований дружиною великого князя на користь Червоного Хреста. І. Каляєв та П. Куликовський із зарядженими Д. Брильянт бомбами мали здійснити замах на Сергія Олександровича. Куликовський кудись зник, а Каляєв, зустрівши карету великого князя, не кинув вибухівки — у кареті він побачив княгиню і двох дітей. Цей вчинок є апофеозом морального виправдання російського тероризму. 4 лютого 1905 р. той самий Каляєв на території Кремля кинув бомбу в карету великого князя Сергія Олександровича, а сам був заарештований. П'ятий син Олександра II розділив долю батька і загинув від рук терористів. Суд засудив Каляєва до смертної кари, і у ніч на 10 травня 1905 р. його було повішено у Шліссельбурзькій фортеці.

Будь-який теракт вимагав відповідних витрат. Так, убивство великого князя обійшлося есерам у 7 тис. руб.¹⁶. Ця терористична акція, яку виконували кращі члени БО ПСР, зайвий раз довела, що тероризму притаманні негативні об'єктивні й суб'єктивні риси.

Один із бойовиків, П. Куликовський через страх і нерішучість двічі уникав участі у теракті. Але він не хотів «знеславити» своє ім'я і вирішив

здійснити замах на якусь високу особу. Московські есери доручили йому вбити градоначальника П. Шувалова, який був у Москві людиною новою — він зовсім недавно приїхав з Одеси. 28 липня 1905 р. П. Куликовський потрапив на прийом до П. Шувалова і убив його. Коли терорист уже перебував на каторзі, виявилося, що він душевнохворий, він навіть просив у товаришів по партії отрути.

На початку 1905 р. вище жандармське та поліцейське начальство отримало відомості про підготовку Бойовою організацією ПСР серії терактів проти найвищих сановників держави. Ця акція була розроблена керівниками есерівської партії й приурочувалася до 24-ї річниці з дня вбивства 1 березня 1881 р. народодовольцями імператора Олександра. Щорічно у цей день біля церкви при Петропавлівській фортеці збиралися на панахиду представники вищої влади Російської імперії. За задумом терористів, саме у цей момент мав відбутися масовий теракт — вибух кількох «бомб», який обезглавив би весь російський уряд, як акт помсти за страту в 1881 р. п'яти царевбивць. Загинути мали у першу чергу stolичний генерал-губернатор, командувач військового округу, князь Володимир, міністр внутрішніх справ О.Г. Булігін та ін.

Бомби для цього масштабного теракту виготовляв член БО ПСР М.І. Швейцер у петербурзькому готелі «Брістоль». 26 лютого о 4-й годині ранку відбувся вибух «бомб»,

Его Превосходительству Господину
Моремину Испектору Каргове
ской Губернии.

1873

Отъ содержащегося въ Каргове
ской Губернской Писарни
Георгія Сергеева Голубарева.

Прошение

Имею честь покорнейше просить Ваше
Превосходительство дать мне возможно
ста перевести въ исполнение приговоре
нныхъ въ смертной казни по моему
честносердечному желанію, и прошу
Ваше Превосходительство не потому
что я польстился на думьги по покаян
ію моему слѣдующимъ тяжкимъ нака
занію. Я умоляю Ваше Превосходи
тельство не отказать моему сердеч
ной просьбѣ и изъяснить мнѣ въ
скоромъ времени въ чемъ я

одновременно покорнейше прошу
Ваше Превосходительство разре
шить мнѣ слѣдовать съ моими близкими по

НАРОДНАЯ ВОЛЯ

№ 12 май с. г.

Надпись что Вы Ваше Превоси
дительство не откажете во мной
моей посылкой прозвбу и разрешит
сказать съ меня отны.

1го ноября 1909 года

Георгий Сергеевчъ Тонгаренко

Симъ удостоверяю, что прошение это принято въ Контору
Харьковской Губернской тюрьмы отъ арестанта Георгий

Сергеева Тонгаренко

числящаяся содержащимъ за Тюресинскимъ Отделен.

Ивановъ Суд. Управленю

на обвинение по З. 12вс. Указа. о наказ

Нарябей

№ 5479

Начальникъ Харьковской

Губернской тюрьмы

Александр

у результаті чого терорист загинув, а найгучніша теракція провалилася.

Поліція вирішила негайно діяти проти терористичної групи, застосувавши випробований часом досвід провокації. Продовжувач цієї справи, у якій досяг найбільших успіхів у 80-х роках XIX ст. інспектор секретної поліції Г.П. Судейкін, завідувач політичної частини Департаменту П.І. Рачковський (обидва розпочинали свою кар'єру в Україні) завербував у таємні агенти революціонера М.Ю. Татарова. Останній був засланий до Сибіру за організацію підпільної друкарні. Він охоче погодився співробітничати з охранкою, і його повернули в Петербург. Тут він швидко налагодив контакти з БО ПСР, а потім виказав усіх терористів, які діяли у столиці 16 – 17 березня 1905 р. Поліція їх заарештувала, і це, за словами Б. Савинкова, на рік призупинило «справу центрального тероризму», а БО ніколи більше не вдалося відновити силу і авторитет, які вона мала напередодні арешту.

Зпочатком революції 1905 – 1907 рр. тероризм трансформувався з політичного в охлократичний. Це був час його кульмінації й водночас деформації. Центральний тероризм, який здійснювався під керівництвом ЦК ПСР і Бойової організації, переродився у місцеві терористичні рухи.

У 1901 – 1904 рр. есери обирали об'єктами тероризму міністрів, генерал-губернаторів, градоначальників та інших відомих своїми антиреволюційними і антидемократичними

діями осіб, які символізували державні репресії. Саме через це ПСР і тероризм знаходив певну підтримку і співчуття в суспільстві. Під час революції жертвами терактів ставали рядові жандарми і поліцейські, козаки і солдати, дрібні службовці та чиновники, заможні люди, які відмовлялися давати гроші на революцію, випадкові люди.

У 1905 р. есери закидали бомбами військові патрулі в Катеринославі, Одесі та інших українських містах. Якщо до революції есери сповідували лише політичний тероризм – убивства представників влади, то у 1905 – 1907 рр. вони кидали бомби в поліцейські пікети, висаджували в повітря ешелони з нижчими жандармськими чинами, займалися експропріаціями і т. ін.

Серед есерів виділилася група, яка виступала не лише за політичний, а й за економічний тероризм. Перша група есерів-максималістів виникла у першій половині 1906 р. в Москві. «Нові терористи» протягом 1905 – 1907 рр. у результаті терактів знищили 17 тис. осіб¹⁸. Загалом у роки революції есери вчинили 78,2 % усіх терактів, які були здійснені в державі. Це були переважно місцеві терористичні групи. БО ПСР здійснила лише 5 % замахів¹⁹.

У терористичну боротьбу в роки революції масово прийшла молодь, навіть неповнолітні. Приблизно 22 % усіх терористів-есерів мали вік від 15 до 19 років, а 45 % – від 20 до 24²⁰. Тероризм приваблював молодих людей у цей період хаосу і неста-

УКРАЇНА В ОРБІТІ ЕСЕРІВСЬКОГО ТЕРОРИЗМУ

більності як у політиці, так і у всіх інших галузях людського життя. Вони хотіли самоствердитися і знайти своє місце у цьому швидкоплинному світі. Переоцінивши або геть відкинувши традиційні усталені моральні цінності, молодь потягнулася до революційної боротьби, яка була практично нереальною без зброї, вибухівки, вбивства представників панівних верств населення та будь-яких супротивників у їх повсякденному житті.

Багато неповнолітніх, стикаючись із тероризмом, поводитися неадекватно. Весною 1906 р. у Катеринославі 16-річний Л. Рапопорт на знак протесту проти брутального ставлення матері до його знайомої дівчини утік із дому, прихопивши сімейні гроші. Через кілька тижнів Рапопорт написав матері листа, у якому повідомляв, що він увійшов до складу бойової групи і перший теракт планує здійснити проти своєї напасниці. У 1909 р. коли він був заарештований поліцією, аби поквитатися з матір'ю, заявив, що брав участь в убивстві катеринославського генерал-губернатора В.П. Желтоновського, і сподівався на розстріл впродовж кількох днів. Поліція послала Рапопорта на психічне обстеження, а потім військовий трибунал про всяк випадок засудив юнака, який взагалі участі у терактах не брав, до 12-річного ув'язнення.

У Києві один гімназист, постійно читаючи газетні статті та повідомлення про молоду терористку Марію Спиридонову, яка вбила тамбовського чиновника Г. Луженовського,

заочно закохався у неї. Коли терористку засудили, юнак покінчив життя самогубством.

Підняти на належний рівень діяльність БО ПСР есери вирішили шляхом організації замаху на київського генерал-губернатора Клейгельса. Влітку 1905 р. до Києва була направлена група терористів на чолі з Б. Савинковим. До її складу входили євреї А. Шпайзман, М. Школьник та ін. Савинков планував замах на день святого Володимира (15 липня) або день народження спадкоємця престолу (30 липня), коли Клейгельс мав з'явитися у центрі Києва. Але реалізувати замах не вдалося. Терористи попросили у Савинкова бомби, щоб здійснити теракт місцевого значення, і залишили Київ. 1 січня 1906 р. у Чернігові терористи за розпорядженням місцевої організації ПСР здійснили замах на місцевого губернатора Хвостова. Бомба Шпайзмана не розірвалась, а Школьник – поранила губернатора. Першого було повішено, другу – засуджено до 20 років каторги.

В Україні есери-терористи вважали справою честі убивство представників вищої влади та причетних до придушення революційних залотів. Так, 18 січня 1906 р. у Полтаві терорист убив Ф.В. Філіпова, який керував кривавою розправою над повсталими селянами у с. Сорочинцях. В листопаді у Полтаві бойовики вбили тимчасового генерал-губернатора Полковникова.

14 травня було здійснено замах на коменданта Севастопольської

Женева — місто, з якого ЦК ПСР керував терористичною боротьбою в Російській імперії

фортеці генерала В.С. Неплюєва. Як і будь-який теракт, він постає у висвітленні терористів і поліції у зовсім протилежних описах. Департамент поліції у своїх документах стверджував, що замах у Севастополі організував Б. Савинков. Для його здійснення була створена терористична група у складі п'яти осіб. Терористи стверджували, що спроба фізичного усунення генерал-лейтенанта Неплюєва була зроблена згідно з рішенням і за допомогою Севастопольського комітету ПСР під час військової наради з нагоди відзначення чергової річниці коронації Миколи II. Терорист М. Макаров кинув саморобну бомбу під ноги Неплюєву, але вона не розірвалася. У цю ж хвилину пролунав гуркіт в іншому місці — випадково вибухнула бомба, яку тримав інший бойовик, матрос І. Фролов. Принагідно слід зазначити, що у циркулярі Департа-

менту поліції серед групи терористів, які готували теракт проти Неплюєва, прізвища Макарова і Фролова навіть не згадуються. Їх назвав у своїх спогадах сам Б. Савинков. У результаті цього теракту генерал не постраждав, зате загинуло шестеро і було поранено 37 мирних жителів Севастополя (за іншими свідченнями, відповідно 8 та 54 особи)²¹.

Як і раніше, жертвами тероризму, кількість яких на початку ХХ ст. суттєво збільшилась, ставали прості люди. Загибель випадкових громадян не розцінювалась як невдача. Нею вони вважали неможливість виконання наміченої ними акції.

Так, ні бойовики ПСР, ні терористи Бойової організації максималістів, створеної у Петербурзі в 1906 р., не змогли здійснити замаху на командувача Одеського військового округу генерала О.В. Каульбарса. Охорона його була організована на

УКРАЇНА В ОРБІТІ ЕСЕРІВСЬКОГО ТЕРОРИЗМУ

СОЦІАЛЬНО-РЕВОЛЮЦІЙНЕ

такому рівні, що терористи відразу зрозуміли — ніякого теракту вони організувати не зможуть, і покинули Одесу. Можливо, Каульбарса задалегідь попередили про плани терористів, і генерал як міг убезпечив своє життя.

Серед летючих місцевих есерівських бойових загонів тривалий час успішно діяла Українська бойова група ПСР. Заснована вона була наприкінці 1905 р., коли революційний рух у Донбасі пішов на спад. Центром її став Катеринослав. Терористами стали члени бойових робітничих дружин. Методи їхньої боротьби практично не відрізнялися від методів терористів, переважну більшість яких склали студенти, представники інтелігенції, євреї або поляки за національністю. До складу Української бойової групи увійшли спочатку робітники катеринославських заводів: Є. Величенко, М. Комаров, І. Конюхов, О. і В. Куракіни, П. Нізяєв, О. Голобородько та Л. Шелякін. Група діяла у тісному контакті з місцевою есерівською організацією. У групу бойовики приймалися таємним голосуванням (тільки одноголосно) і виключалися двома третинами голосів.

Свою терористичну діяльність бойовики вирішили розпочати 1906 р. з теракту проти місцевого генерал-губернатора, генерала Сандецького, який жорстоко розправлявся з революційними виступами. Терористи лише розпочали спостереження за генералом, як його направили на нове місце служби — у Казань. На посаду

генерал-губернатора було призначено генерала В.П. Желтоновського, який свого часу жорстоко розправився із селянами Єлисаветградського повіту. Катеринославські есери повідомили ЦК ПСР, що силами групи здійснять замах проти Желтоновського.

23 квітня 1906 р. генерал мав виїхати з Катеринослава до Криму. Взяти участь у теракті бажало дуже багато бойовиків, тому було призначено кілька металників, які розташувалися вздовж Катеринославського проспекту, по дорозі до вокзалу. В успіху бойовики були впевнені, а на випадок невдачі «бомбового удару» Комаров, Куракін та С. Малий були готові застрелити губернатора прямо на пероні. Вийшло трохи інакше: коли карета Желтоновського під'їхала до вокзалу, де публіка проводжала депутатів І Державної думи до Петербурга, терористи з револьверів відкрили шалений вогонь. Охорона втекла, як і присутні на вокзалі, а генерал-губернатор, прощитий 10 кулями, для чогось намагався виїхати шашку, але не встиг. Як і інші терористичні організації, Українська бойова група ПСР випустила спеціальну відозву, де роз'яснювала причини теракту проти Желтоновського.

Як і інші терористичні організації есерів, Українська група розправилася з тюремщиками, що жорстоко поводитися з ув'язненими. 1 травня у місцевій в'язниці кривавих тортур зазнали політичні в'язні. У відповідь на це група ПСР ухвалила рішення

здійснити теракт проти начальника тюрми Кривенка-Яновського, якого було розстріляно впритул 9 травня 1906 р. біля приміщення цирку. Після цього Українська бойова група ПСР послабила свою діяльність — частина терористів переїхала до Петербурга і влилася у лави есерів-максималістів, які були палкими прихильниками тероризму, інші зайнялися експропріацією грошей на потреби революційної боротьби. А бойова група перетворилася на летючий загін Українського обласного комітету ПСР і поширила свою діяльність на Харківську, Катеринославську та Курську губернії. Кілька терористичних акцій було здійснено бойовиками на Кубані.

Після придушення грудневого (1905 р.) повстання у Москві БО ПСР у січні 1906 р. офіційно відновила свою роботу, яку припинила після прийняття Маніфесту 17 жовтня 1905 р., і прагнула впливати на терористичний рух по всій імперії. Для цього було визначено кілька жертв — найпомітніших на той час постатей. Серед них — командувач Чорноморського флоту Г. Чухнін, який придушив Севастопольське збройне повстання 1905 р. і підписав смертний вирок його керівникам, зокрема лейтенанту П.П. Шмідту. Є. Азеф дав доручення членам БО ПСР знайти найефективніший шлях для здійснення замаху на Г. Чухніна. Проте їх випередили члени бойового загону центральної області.

27 січня 1906 р., використовуючи випробований, зокрема жінками-

терористками, метод, К. Ізмайлович записалася на прийом до адмірала і, увійшовши до його кабінету, почала стріляти з револьвера. Чухніну вдалося заховатися від куль терористки під столом, хоча він і був поранений. Ад'ютант, який не радив адміралу приймати Ізмайлович, і охорона затримали її. Дружина командувача флоту прибігла на постріли і наказала матроському патрулю розстріляти терористку. Без суду і слідства К. Ізмайлович була розстріляна на подвір'ї будинку адмірала.

Після невдалого замаху Чухнін ужив надзвичайних застережних заходів. Лише улітку він почав частіше виїжджати в Севастополь та на свою дачу в Північній бухті «Голландія». Саме там служив матрос Ф. Акимов. Після розстрілу П. Шмідта і його соратників по Севастопольському повстанню він вирішив помститися Чухніну. Спочатку Акимов запропонував севастопольським соціал-демократам вчинити теракт проти адмірала, але ті з політичних міркувань відмовилися. Акимов зв'язався із севастопольськими есерами, й ті дістали згоду ЦК ПСР на вбивство командувача Чорноморського флоту. До Севастополя виїхав також терорист Б. Савинков, який, щоправда, не знав, що БО ПСР на час засідань I Державної думи припинила центральний тероризм. Але місцеві бойовики таки здійснили вирок кату революції, хоча й випадково.

28 червня 1906 р. Чухнін раптово прибув до «Голландії» на катері й

УКРАЇНА В ОРБІТІ ЕСЕРІВСЬКОГО ТЕРОРИЗМУ

зустрівся з Ф. Акимовим, який стояв на варті. Побачивши адмірала, моряк прицілився і вистрілив, але постріл не пролунав. Акимов вирішив тікати, відстрілюючись на бігу з браунінга, однак, переборовши страх, зробив іще один постріл у командувача флоту. Чухнін був смертельно поранений, а терористові вдалося втекти з дачі.

Грудневе (1905 р.) збройне повстання у Москві придушили царські війська під командуванням генерал-майора Г.О. Міна. Летючий бойовий загін Північної області вирішив розправитися з карателем. Терористка З.В. Коноплянникова 13 серпня 1906 р. кількома пострілами з револьвера убила генерала.

Вбивство генерала Міна потрясло Миколу II й усіх урядовців. За весь час революції 1905–1907 рр. політично-охлократичний масовий тероризм досяг кульмінації саме у серпні 1906 р. Цар надіслав голові уряду П. Столипіну розпорядження, в якому вимагав ужити найсуворіших заходів для припинення безчинств у державі. 19 серпня 1906 р. уряд ухвалив положення про запровадження військово-окружних судів, які мали сприяти посиленню боротьби проти тероризму.

Першою жертвою військово-польових судів стала З. Коноплянникова. 26 серпня на процесі, що тривав півтори години, їй було винесено смертний вирок. Наступного дня Коноплянникова була повішена у Шліссельбурзькій фортеці. На ешафоті вона читала вірші про декабристів. Це була друга,

після С. Перовської, страта жінки-терористки в Російській імперії.

За період існування цих каральних органів, з 19 серпня 1906 р. до 20 квітня 1907 р. (з початком роботи II Державної думи вони були скасовані), смертні вироки були винесені 683 особам. Загалом же терористами в період революції було вбито 2691 осіб і поранено 3029. До смертної кари засуджено 4680, страчено 2990 бойовиків²².

У роки революції 1905–1907 рр. тероризм набув нових, раніше майже не застосовуваних на практиці форм, найпоширенішою з яких була експропріація. Полягала вона у насильницькому вилученні державних та приватних коштів (шляхом пограбування, нападу на банки та каси, вимагання та шантажування багатіїв тощо). Під час «ексів» (так тоді називали ці дії) дуже часто бували жертви. Цей спосіб тероризму застосовували майже всі партії, зокрема й соціал-революціонери. Але якщо центральні органи партії діставали значні кошти різноманітними способами, отримуючи, зокрема, і зарубіжну допомогу, то місцеві організації добували гроші здебільшого кримінальними акціями. У експропріатори йшло набагато більше людей, ніж у бойовики, і їхні моральні якості практично не цікавили керівників місцевих організацій. Були випадки, коли останні очолювали звичайні карні злочинці.

Усвідомлюючи це, центральні партійні органи приймали грізні резолюції, але не проти експропріа-

цій взагалі, а лише проти деяких їх «негативних» проявів. Наприклад, 20 жовтня 1906 р. II Рада ПСР засудила «самочинні експропріації», що проводилися окремими організаціями і членами. Констатувався факт «епідемічного захоплення експропріаціями»²³. Проте розв'язати цю проблему прийняттям простої резолюції було неможливо. «Екси» стали мало не єдиним стабільним джерелом фінансування, адже за рахунок нерегулярних членських внесків і пожертвувань III ПК, ні, тим більше, місцеві організації існувати просто не могли. Гангрена експропріації продовжувала роз'їдати партію.

II (екстрений) з'їзд ПСР (12–15 лютого 1907 р.) знову змушений був звернутися до цієї проблеми. Одна з лідерів ПСР, К. Брешко-Брешковська запропонувала заборонити будь-які види експропріацій, що викликали нездоволення прихильників «ексів». Вони навіть намагалися довести, що експропріаторська діяльність є елементом класової боротьби. З'їзд ухвалив резолюцію, згідно з якою експропріації приватних капіталів заборонялися, державних — дозволялися лише з відома і під контролем комітетів ПСР²⁴.

Однак експропріації не припинялися і охоплювали все ширші кола населення. За даними есерівської газети «Земля і Воля», у 1907 р. севастопольська, елісаветградська, бердянська, київська, харківська організації ПСР випустили спеціальні прокламації, де заявляли про свою

непричетність до експропріацій. За словами есерів, їх здійснювали хулігани, що прикривалися назвою партії²⁵. Експропріації продовжувались нерідко з порушенням партійних настанов і супроводжувались жертвами. Очевидно, на місцях вони набули такого розмаху, що у березні 1908 р. київська губернська селянська організація ПСР змушена була видати спеціальну відозву про те, що почастишали випадки експропріацій від імені партії з людськими жертвами. «Це не революціонери, — стверджувалося в ній, — а просто грабіжники, які роблять всі ці... діяння заради особистої вигоди і прикриваються іменем партії, щоб залякати обивателів»²⁶.

Ці документи не впливали на людей, які стали на шлях експропріації і вбачали в них надійний спосіб наживи. У січні 1908 р. був заарештований колишній член II Думи Ф. Нечитайло. В льоху його будинку був знайдений гектограф. Одна з відтиснутих прокламацій мала такий зміст: «...Партія соціалістів-революціонерів вимагає від вас внести на користь революційного руху 100 рублів. У випадку... заяви поліції, а також стороннім особам ви втратите своє майно і будете піддані смертній карі». Підпис: «Уманський комітет соціалістів-революціонерів». Цікаво, що водночас до друку було підготовлено ще одне повідомлення. «У зв'язку з тим, що ви робите шкоду соціалістам-революціонерам... тим, що ви підкидаєте листи одній особі з

УКРАЇНА В ОРБІТІ ЕСЕРІВСЬКОГО ТЕРОРИЗМУ

М.В. Клейгельс

вимогами від неї грошей і погрозами вбити її, а також спалити її двір. Беручи до уваги вашу хуліганську поведінку, комітет вимагає від вас припинити ці дії. Але в разі якщо ви не послухаєте комітету... ви будете вбиті за вироком партії соціалістично-революціонерів»²⁷.

Через три місяці члени Єланецької групи ПСР елісаветградського повіту Херсонської губернії вбили землевласника С. Віхляєва, який мав при собі значну грошову суму. Їх планувалося використати на придбання зброї й на власне збагачення. 1 червня 1908 р. відбулася катеринославська губернська конференція ПСР, на якій есери підтримали проведення самочинних експропріацій.

Таку терористичну вакханалію, особливо те, що стосувалося масових

експропріацій, а фактично грабежів, на місцях ЦК ПСР зупинити не міг. Не під силу було зробити це й силовим структурам держави.

І та II державні думи, усвідомлюючи загрозу, яку являли терористи для суспільства й держави, лише побіжно торкалися цього лиха. Радикально налаштовані депутати навіть виступали за скасування військово-польових судів. Активним борцем проти тероризму був П.А. Століпін. У своїй промові 13 березня 1907 р. він навіть використав зброю самих терористів, заявивши, що уряд протиставить насиллю силу, тобто розправи військово-окружних судів. Однак депутатів, які вважали, що політичний тероризм сприяв досягненню певних свобод у Росії й зокрема створенню Державної думи, рішуче захищали від розправи терористів. У квітні 1907 р. військово-окружні суди офіційно були ліквідовані. Проте смертні вироки продовжували виноситися.

У роки революції 1905–1907 рр. есери здійснювали терористичні акти подібно до того, як це свого часу робили народники: розправлялися з провокаторами, здійснювали теракти проти тих, хто жорстоко придушував революційні виступи. Терористи, здебільшого на свій розсуд, убили сотні есерів, яких вважали провокаторами. В Києві були випадки, коли радикально налаштовані робітники, щоб помститися зрадникам, кидали їх у бачки з окропом.

Найгучнішими замахами на провідних есерівських діячів, які співро-

---

ТЕРОРИЗМ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

бітничали з поліцією, були теракти проти Г.А. Гапона та М.Ю. Татарова. Ці теракти були здійснені під керівництвом БО ПСР. М. Татаров був представником партії есерів у Одесі й водночас агентом поліції. У березні 1905 р. Татаров видав поліції 17 членів БО ПСР, після чого вона була знекровлена і вже не змогла відродити своєї могутності та значимості. Щоправда, при цьому Татаров відверто заявив, що й Азеф є агентом Департаменту поліції.

Щоб урятувати репутацію керівника головної есерівської терористичної організації, Савинков від її імені вирішив ліквідувати провокатора. Він залучив до замаху на Татарова п'ять терористів, які зняли у Варшаві квартиру, куди Савинков спробував заманити провокатора, щоб бойовики мали можливість убити його. Але цей теракт, як і переважна більшість, з першого разу не вдався. Савинков разом з іншими терористами виїхав із Варшави і залишив лише одного бойовика, Ф. Назарова. Йому було доручено прийти на квартиру М. Татарова і прямо там застрелити провокатора. 22 березня 1906 р. Назаров прийшов до будинку, де жив Татаров із батьками. Двері бойовику відчинила мати, а сам провокатор був у кімнаті. Коли Назаров почав стріляти в нього, на допомогу кинулися всі члени сім'ї. В сутичці терорист двічі ударив кинджалом Татарова і пострілами з револьвера поранив його матір. На місці злочину Назаров лишив записку «БО ПСР» і утік.

Через тиждень, 28 березня 1906 р., за розпорядженням керівництва БО ПСР, було вбито добре відомого в Росії та за кордоном у зв'язку із «кривавою неділею» політичного діяча Г. Гапона, який водночас співробітничав із Департаментом поліції. У травні 1905 р. Гапон вийшов з РСДРП і за сприяння одного з лідерів ПСР В. Чернова став есером. Наприкінці того самого року він повернувся до Росії. Тут Гапон зустрівся зі своїм товаришем, П.М. Рутенбергом, який фактично врятував йому життя, вивівши під час розстрілу 5 січня 1905 р. демонстрації з площі перед Зимовим палацом, і розповів Рутенбергу про свої зносини з начальником Петербурзького охоронного відділення О. Герасимовим та начальником політичного відділення Департаменту поліції П. Рачковським. Гапон запропонував удвох видати їм Бойову організацію есерів, якою керував Азеф; за це, за його словами, уряд обіцяв виділити сто тисяч рублів.

Крім цього Гапон підтримував зв'язки з міністром внутрішніх справ П.М. Дурново, який ще у 80-ті роки XIX ст. боровся з народовольцями і був товаришем прокурора Київської палати. Дурново видав Гапону паспорт на ім'я Рибницького і доручив повідомляти поліції будь-які відомості щодо підготовки БО ПСР терактів проти Миколи II, Вітте та самого міністра. Він жорстоко придушував революційні виступи, і есери-терористи у січні 1906 р. винесли П. Дурново

УКРАЇНА В ОРБІТІ ЕСЕРІВСЬКОГО ТЕРОРИЗМУ

смертний вирок. Міністр знав про сумну долю своїх попередників у новому сторіччі — убитих есерами Д. Сипягіна та К. Плеве, а тому вирішив використати для відведення від нього теракту БО ПСР Г. Гапона і асигнував йому 30 тис. руб.²⁸.

Рутенберг був збентежений. Адже пропозицію стати на шлях зрадництва, заробити великі гроші зробив той, кого він мав за свого друга, у чю чесність і порядність свято вірив. До того ж вони були земляками, обидва родом з Полтавської губернії. Рутенберг негайно поїхав до Гельсінфорса і доповів про цю розмову Чернову, Савинкову й Азефу, які там перебували. Спільно, від імені партії, вони вирішили стратити запродавця, але не самого — це сприйняли б як зведення рахунків із популярним у робітничому середовищі лідером, — а вдвох із високим поліцейським чином Рачковським. За планом, що його запропонував Азеф, який іще раніше знав про зв'язки «червоного попа» з поліцією, Рутенбергові доручалося дати згоду виказати своїх товаришів-бойовиків, домогтися побачення з Гапоном і Рачковським, під час якого і покінчити з обома.

Виманити Рачковського було важко, і есери вирішили розправитися з Гапоном на дачі вдови поліцейського пристава Звержинської в с. Озерки під Петербургом, яку Рутенберг винайняв у власниці на один місяць. Виконавцями були призначені не члени Бойової організації, а чотири робітники-есери з гапонівської ор-

ганізації. Рутенберг зустрів Гапона на станції й привів його на дачу. В сусідній кімнаті сховалися робітники. Рутенберг завів із гостем розмову про його співробітництво з поліцією, після чого відчинив двері і впустив виконавців, які й повісили Гапона.

Це була офіційна версія самого Рутенберга, яку він оприлюднив у бурцевському журналі «Былое» в 1909 р. Вбивство Гапона обросло численними легендами та міфами. Тогочасна преса і есери-бойовики стверджували, що теракт над зрадником здійснили не робітники, а терористи, без усякого революційного суду. Постійно звучали недвозначні натяки на те, що Рутенберг сам підтримував тісні стосунки з керівництвом таємної політичної поліції й Гапона убив чи як конкурента, чи боячись викриття.

Взагалі Рутенбергові було не легко. Несподівано для нього ЦК есерів, посилаючись на своє рішення, відмовився визнати вбивство Гапона партійною справою і не збирався робити жодних заяв із цього приводу. Неодноразово Рутенбергов шукав порозуміння з Азефом, нагадував йому про дану ним згоду на вбивство самого Гапона, допомогу в доборі людей для суду, але той від усього відмовлявся. Виходило так, ніби Рутенберг порушив партійну дисципліну і до того ж намагався зводити наклепи на одного з «найшанованіших» членів ПСР, хоча Гапон ще наприкінці 1905 р. був виключений з партії через «політичну неграмотність».

ТЕРОРИЗМ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Нічого не давали звернення Рутенберга до ЦК есерів з проханням провести детальне розслідування справи про вбивство Гапона та розглянути його на партійному суді. Щодо того, чи був Гапон насправді секретним агентом царської охоранки, то в архівах і досі не виявлено жодних документів, які б це підтвердили. Як, скажімо, у випадках з відомими провокаторами Дегаєвим, Малиновським, Татаровим і багатьма іншими, які спершу давали щирі свідчення охоранці, а тоді складали заяви про готовність служити у цьому відомстві або всіляко допомагати йому.

Відомо, що зі своїми зв'язками із Зубатовим, Лопухіним, Герасимовим, Рачковським, грошима, що він отримував від них на потреби робітничих організацій, Гапон не крився від найближчих товаришів. Він не зраджував за срібняки своїх однодумців, не відправляв їх на каторгу і заслання.

Теракт проти Гапона засвідчив, що БО ПСР пережила свій зоряний час і не викликала вже такого захоплення у простих людей, як у 1901—1904 рр. Її членам було далеко до попередників, готових в ім'я тероризму, що декларувався ними як найвища форма революційної боротьби, пожертвувати всім, навіть життям. БО ПСР, попри спроби відновити колишній авторитет і очолювати есерівський терор, втратила свій героїчний ореол і унікальність. У роки революції з'явилися сотні

терористів на місцях, до того ж, крім есерів до терористичної боротьби стали вдаватися представники інших партій.

Приклад розправи зі зрадниками центральної організації ПСР активно наслідували есерівські групи середньої та низової ланок, причому нерідко заради якихось своїх особистих інтересів. Так, у 1910 р. члени уманської повітової організації ПСР С. Пашутинський і П. Селецький вбили М. Радолицького, а тіло його скинули у колодязь місцевої школи садівництва. Причиною вбивства стала підозра М. Радолицького у провокаторстві. Однак, за свідченням самих жандармів, ця людина ніколи їх секретним співробітником не була²⁹. Зрозуміло, не можна всю вину звалювати на революціонерів. Поліцейські органи, прикриваючи своїх агентів, часто свідомо компрометували сторонніх осіб і таким чином руками терористів розправлялися з людьми чесними, до провокації абсолютно непричетними.

У жовтні 1907 р. ЦК ПСР офіційно відродив БО партії на чолі з Азефом, який навіть говорив про підготовку замаху на царя Миколу II. Але 7 січня 1909 р. ЦК партії есерів оголосив керівника Бойової організації Є. Азефа секретним агентом Департаменту поліції й провокатором. Російська преса, а за нею й світова, глибоко зацікавилася справою Азефа, відзначаючи величезну суспільну й державну важливість останньої, пов'язуючи її із загальним станом революційної боротьби та розгулом

Радарь микроваими телеграмми
отним сурд 18. 2 отъ 19 марта

По доведенн обь убийствъ генералъ
машара Стрѣльникова до высшей
шаго сводотня Государь Шига
раторъ повелѣнь, что въ убийце
были нешедленно судимы военным
судомъ и въ 24 часа повѣшены въ
всякихъ отговорокъ

(подписанъ) Гресоръ Шматъевъ

реакції у країні. Невдовзі про справу Азефа заговорили в Державній думі.

Ще більшу увагу до цієї справи привернув арешт 18 січня 1909 р., за вказівкою П.А. Столипіна, колишнього прокурора Харківської судової палати, а потім директора Департаменту поліції О.О. Лопухіна, який був однокласником прем'єр-міністра, але повідомив близькому до есерів редактору історичного журналу «Былое» В.Л. Бурцеву про провокаторство Азефа. Лопухіна було засуджено до 5 років каторги, всупереч усім фактам і законам логіки. Він був визнаний винним у приналежності до соціалістів-революціонерів лише на тій підставі, що

говорив із членами цієї партії про Азефа. Це нібито була спроба з боку Лопухіна дискредитувати поліцію, звинувативши в організації політичного терору, про що писалось у пресі та спеціальних виданнях, як, приміром, у книзі товариша голови І Держдуми Н. Гердескула «Терор і охранка».

Сам же колишній директор Департаменту поліції пояснив видачу Азефа ПСР тим, що хотів зупинити «центральный тероризм», який організовував керівник БО партії есерів. Двоюрідний брат О.О. Лопухіна після революції 1917 р. опублікував розповідь самого директора Департаменту поліції про справжні

причини видачі Азефа. Щоб викрити керівника БО ПСР і водночас таємного агента поліції, необхідна була заява самого керівника Департаменту поліції. Есерівські бойовики викрали в Англії дочку О.О. Лопухіна. І коли той поїхав туди, до нього в купе зайшов Бурцев і запропонував за звільнення доньки офіційно заявити, що Азеф провокатор. О.О. Лопухін так і зробив³⁰.

Терористи не помстилися зраднику, як робили це з іншими. Очевидно, він влаштував і ЦК партії есерів, бо організовував гучні теракти. З іншого боку, будучи агентом Департаменту поліції й водночас начальником БО ПСР, він урятував від замахів терористів царя та багатьох представників урядового табору. Азеф фактично був людиною, яка «дозувала» терор, не дала йому перетворитися на некеровану криваву охлократичну вакханалію. Без нього есери не могли на належному рівні налагодити «центральный тероризм», і деякі з них навіть пропонували знову довірити Азефу очолити БО ПСР.

Однак звістка, що керівник і організатор есерівського терору — провокатор, деморалізувала бойовиків. З іншого боку, багато терористів вирішили використати метод Азефа, щоб проникнути в органи поліції як агенти, а потім здійснити теракти проти високих чинів ГЖУ, охранных відділень тощо.

Найбільш активно проявив себе у цьому плані О.О. Петров, який вважав, що Азеф, ставши провокатором,

завдав нищівного удару по БО ПСР, а він, діючи агентом поліції, завдасть відчутної шкоди царським силовим структурам. Спочатку Петров прагнув проникнути в охорону Миколи II, який улітку 1909 р. їхав до Полтави на урочистості з нагоди 200-річчя Полтавської битви, і там убити царя за придушення революції 1905 – 1907 рр.

Потім він планував здійснити замах на начальника петербурзької охоранки, «праву руку» П.А. Століпіна полковника О.В. Герасимова, якого за успішну боротьбу з революціонерами у Харкові було переведено у лютому 1905 р. до столиці. Герасимов був обережним і досвідченим вищим поліцейським чином, а тому ретельно перевіряв Попова, який видавав себе за колишнього офіцера севастопольського гарнізону А. Ясенка. Для підтвердження цих відомостей Попова навіть возили до Севастополя. Врешті-решт Герасимов погодився на співробітництво з есером, але передав його під опіку полковнику С.Г. Карпову. Саме наприкінці 1909 р. Карпов і замінив Герасимова на посаді начальника Петербурзького охоронного відділення.

Петров їздив до Парижу, де Б. Савинков видав йому динаміт і доручив терористам Бартольду та Луканову стежити за провокатором у Петербурзі. Петров заявив Карпову, що есерівські бойовики готують грандіозний замах, і полковник Департаменту поліції виділив на Архангельській

вулиці спеціальну квартиру, на якій зустрічався і проводив багато часу зі своїм агентом. Закінчилося все це тим, що Петров у ніч з 8 на 9 грудня 1909 р. висадив у повітря начинену динамітом кімнату, де перебував Карпов. Взагалі терорист хотів убити Герасимова, але останній уникав зустрічей з Петровим, і той здійснив замах на Карпова.

Загалом у такий спосіб есери прагнули ліквідувати керівництво багатьох охоронних відділень, як, приміром, харківський терорист М. Харченко в Катеринославі, але такі теракти дуже рідко вдавалися. І хоча терористи моделювали методи Азефа, та їхні дії більше нагадували Дегаєва.

ЦК ПСР було зроблено спробу в 1908 р. відновити есерівську терористичну організацію на чолі з Б. Савинковим. Але рядові есери розчарувалися у своєму керівництві і почали створювати різні локальні терористичні групи. У Петербурзі, Одесі, Києві широкого розмаху набула ідея «студентського терору», відокремленого від ЦК ПСР. Головними об'єктами студентської бойової організації мали стати колишній голова російського уряду С.Ю. Вітте, який закінчив Новоросійський університет і розпочинав свою кар'єру, працюючи в Одесі й Києві, та міністр юстиції І.Г. Щегловитов. Здійснити свою акцію проти двох високих сановників студенти-терористи хотіли в один день, сподіваючись, що після цього урядовці почнуть виконувати в повно-

му обов'язі усі положення Маніфесту Миколи II від 17 жовтня 1905 р., який обіцяв демократичні свободи.

Паралельно з цією бойовою організацією виникла група «крайніх терористів», до якої входила учнівська молодь. Вона боролася за повалення самодержавства і сповідувала «найжорстокіший терор, поширений на всіх представників влади»³¹, а також закликала здійснювати експропріацію державних та приватних капіталів. Однак плани цих терористів не були реалізовані через активну антитерористичну діяльність Департаменту поліції.

У 1909 р. терористичні організації готували замах на Миколу II під час святкування 200-річчя Полтавської битви. Один планували здійснити під час переїзду царя з Петербурга до Полтави, висадивши у повітря потяг. У разі невдачі теракт мав відбутися безпосередньо в Полтаві під час об'їзду імператором військ та депутацій учнів і студентів міста. Відомості про підготовку вбивства Миколи II надійшли у травні 1909 р. до Департаменту поліції та МВС від закордонних агентів з Парижу. Аналогічні відомості надіслали також полтавський поліцмейстер та начальник Харківського охоронного відділення у квітні й травні того ж року³². Не реалізувалися й плани вбивства царя в Петергофі есерами Фінляндії.

Наприкінці серпня 1909 р. есерка-терористка Ю.І. Мержеєвська виїхала з Парижу до Севастополя,

куди мав приїхати Микола II. Дочка відомого професора мала заховатися серед зустрічаючої публіки з букетом квітів, усередині якого була захована «бомба», і в слушний момент кинути її в Миколу II. Однак терористка затрималася в дорозі й не встигла вчасно прибути до Севастополя і здійснити запланований теракт. Мержеєвська зупинилася у Києві, де її видав поліції таємний агент місцевої охоранки Д. Богров, який 1 вересня 1911 р. вчинив у Київському оперному театрі замах на прем'єр-міністра П.А. Столипіна.

У вересні 1909 р. БО ПСР придбала навіть аероплан для здійснення замаху на царя, але 28 вересня МВС видало розпорядження про заборону повітроплавним апаратам літати поблизу імператорських резиденцій. Б. Савинков зробив спробу створити бойову організацію, до якої увійшли син професора Київського університету В. Трїтшель, міщанин із Кременчука Г. Малкін, киянин С. Комаренко та ще кілька есерів з Катеринослава, Харкова, Чернігова, Одеси й інших міст України. Але поліція пильно стежила за Б. Савинковим і усіма, з ким він спілкувався, заарештовувала терористів та висилала їх із європейської частини Російської імперії.

Харківське охоронне відділення заслало у листопаді 1909 р. у табір савинковських терористів свого таємного агента «Петровського», який повідомляв Департамент поліції про всі плани і дії есерів-терористів. У

1909 – 1910 рр. Департамент поліції дав розпорядження усім ГЖУ (особливо на території України) за всяку ціну заарештувати лідера терористів Б. Савинкова. Оскільки з різних губерній від жандармського начальства надходили численні повідомлення про затримання Савинкова, 20 січня 1910 р. Департамент поліції розіслав усім ГЖУ та охоронним відділенням таємний циркуляр і уточнений перелік прикмет есерівського терориста № 1³⁴.

У березні 1910 р. в Харкові була створена «група соціалістів-терористів» у складі С. Рабиновича, К. Гордеєвої, М. Харченка, І. Домогатського та секретаря Поповича. Вони запланували здійснити два теракти за межами Харкова – у Петербурзі проти голови ради міністрів П.А. Столипіна (К. Гордеєва) та у Катеринославі проти начальника міської охоранки (М. Харченка).

Зі спроби ЦК ПСР відродити Бойову організацію на чолі з Б. Савинковим нічого не вийшло. Зробити її хоча б подібною до тієї, якою вона була на початку ХХ ст., виявилось неможливо, і у 1911 р. БО ПСР самоліквідувалася. За даними есерів, з 1902 до 1911 р. по всій імперії бойовики влаштували 205 терактів проти урядових чиновників³⁵.

Всередині ПСР відбувся розкол, спричинений розбіжностями у поглядах на терористичну боротьбу, без якої революційна молодь скептично ставилася до есерів. Деякі члени цієї партії зрозуміли, що після широко-

УКРАЇНА В ОРБІТІ ЕСЕРІВСЬКОГО ТЕРОРИЗМУ

масштабного тероризму у перші роки ХХ ст. та революції 1905–1907 рр. цей метод боротьби вичерпав себе.

Цікаво, що винуватцем занепаду есерівського тероризму багато членів ПСР вважали не провокатора Є. Азефа, а Б. Савинкова. Взявши собі псевдонім В. Ропшин, лідер есерівського тероризму написав два романи, «Конь бледный» і «Конь вороной», у яких показав моральний крах тероризму, підірвав, за словами деяких есерів, ідейно-ідеалістичні його основи, зовсім принизив цю популярну й дієву форму боротьби проти владних структур.

Напередодні Першої світової війни в Російській імперії не було вже своїх терористів, а готували і засиляли їх сюди з Англії, Франції, Швейцарії, Німеччини та інших країн. Водночас у Петербург, Москву, Київ, Одесу та інші міста звідти ж надходила зброя, динаміт тощо. Але ці терористи в усіх відношеннях поступалися своїм попередникам, які тримали в страху імперію на стику 70–80-х років ХІХ ст. та в перші роки ХХ ст. Більш ефективно у цей період діяли жандарми, поліція, широко застосовуючи свою агентурну мережу й численних провокаторів у терористичних групах.

Судячи з донесень Департаменту поліції, МВС, ГЖУ, терористи постійно виношували плани здійснити теракт проти Миколи ІІ. Планували вони цю акцію, як правило, у зв'язку з ювілеями, що широко відзначалися в імперії: 200-річчям

Командувач
Чорноморського флоту адмірал
Чухнін, жертва тероризму

Полтавської битви, 100-річчям перемоги у Вітчизняній війні 1812 р. та 300-річчям Дому Романових. Остання дата викликала багато суперечок: ЦК ПСР чекало виходу в світ імператорського маніфесту до ювілею, згідно з яким передбачалася амністія багатьом есерам, а здійснений теракт призупинив би цю царську милість.

Однак були й палкі прихильники замаху на Миколу ІІ, особливо за кордоном. У Франції ніби споруджувався спеціальний літак, який мав бути переправлений до Фінляндії, звідки повинен був полетіти у Петербург і кинути бомби на царя та його гостей. Одна невідома, але досить багата особа запропонувала Б. Савинкову 150 тис. франків за

організацію вбивства Миколи II. Терорист відмовився, бо не мав людей, які б це здійснили.

Повідомлення про підготовку замаху на царя надходили до Департаменту її з України. 28 березня 1913 р. Катеринославське ГЖУ надіслало повідомлення свого агента про плани терористів убити Миколу II у Костромі. 5 вересня його начальник Заварзін повідомив у Петербург, що в Севастополі затримано О.Г. Котелевського, який, будучи членом організації «харківських терористів», готував замах на імператора. Вищі жандармські чини ретельно перевірили цю інформацію і, переконавшись, що вона перебільшена й межує з фантастичними вигадками, звільнили з-під охорони усіх заарештованих псевдотерористів.

Есерівський тероризм продовжив традиції народників-терористів, використовуючи форми і методи їхньої діяльності. Хоча техніка, яку застосовували есери-терористи, стала досконалішою, ніж за часів народовольців, кадрове забезпечення терористичних акцій, підготовка бойовиків залишалися практично такими самими, як і у другій половині ХХ ст. Соціально-економічний розвиток Росії, завдання, які ставили перед собою революціонери у ХХ ст., активізація тероризму в європейських країнах сприяли удосконаленню терористичного обґрунтування есерівського тероризму. Керівники ПСР не брали, як члени ВК «Народної волі», безпосередньої участі у терористичних

акціях. Виконували їх спеціально підготовлені, насамперед морально, есери, які хотіли передусім заявити про себе, пожертвувати собою заради кращого майбутнього народу.

Есерівський тероризм мав успіх до революції, яку він, власне, і ставив за мету розпочати. Коли ж вона спалахнула, тероризм став більш масовим і жорстоким, окремі теракти яскраво виділялися на тлі народних заворушень і збройних повстань; взагалі тероризм став, врешті-решт, складовою революції. Есери підготували десятки терористів, які яскраво виявили себе не лише на початку ХХ ст., а й у 1917–1921 рр. і вписали найяскравішу сторінку в історію російського тероризму ХХ ст. Як свідчать факти, переважна більшість їх були українцями, уродженцями України або ж навчалися, жили й працювали тут тривалий час. Те саме можна сказати й про жертв есерівського тероризму та тих, хто вів з ними нещадну боротьбу.

1. Антонян М.Ю. Терроризм. Криминологическое и уголовно-правовое исследование. — М., 1998. — С. 75.

2. Будницкий О. В. Терроризм в российском освободительном движении: идеология, этика, психология (вторая половина XIX — начало XX ст.). — М., 2000. — С. 148.

3. Дело Гершуни или о т. н. Боевой организации. — СПб., 1906. — С. 33–40.

4. Политическая полиция и политический терроризм в России (вторая половина XIX — начало XX вв.). — М., 2001. — С. 179–180.

5. Спиридович А. Записки жандарма. — М., 1991. — С. 124.

УКРАЇНА В ОРБІТІ ЕСЕРІВСЬКОГО ТЕРОРИЗМУ

6. Гершуни Г. Из недавнего прошлого. — М., 1917. — С. 12—13.
7. ДАРФ, ф. 102. Ос. Від. 1903, спр. 842, арк. 210.
8. Богданович А. Три последних самодержца. — М., 1990. — С. 286.
9. Дело Фрумкиной // Революционная Россия. 1904. № 39.
10. Шандра В. Київське генерал-губернаторство (1832—1914). — К., 1999. — С. 136.
11. Савинков Б. Воспоминания террориста. — М., 1991. — С. 38.
12. Там само. — С. 30.
13. Гейфман А. Революционный террор в России 1894—1917. — М., 1997. — С. 19.
14. Политическая полиция и политический терроризм в России. — С. 197—198.
15. Герасимов А.В. На лезвии с террористами: Воспоминания. — М., 1991. — С. 16.
16. ДАРФ, ф. 1699, оп. 1, спр. 133, арк. 51.
17. Савинков Б. Избранное. — М., 1990. — С. 118.
18. Будницький О.В. Назв. праця. — С. 170.
19. Там само. — С. 178.
20. Гейфман А. Назв. праця. — С. 240.
21. ДАРФ, ф. 102, оп. 260, спр. 26, арк. 119.
22. Гейфман А. Названа праця. — С. 99—100.
23. Вестник Европы. 1906. № 6. — С. 783.
24. Прайсман Л.Г. Террористы и революционеры, охранники и провокаторы. — М., 2000. — С. 222.
25. Леонов М.И. Партия социалистов-революционеров в 1905—1907 гг. — М., 1997. — С. 347.
26. Протоколы второго (экстренного) съезда партии социалистов-революционеров. — СПб., 1907. — С. 147—148.
27. Земля и Воля. 1907. № 13. 15 октября. — С. 16.
28. ЦДІАУК, ф. 274, оп. 1, спр. 2165, арк. 156.
29. Там само, ф. 442, оп. 1, спр. 162, арк. 2.
30. Жухрай В.М. Террор. Гении и жертвы. — М., 2002. — С. 114.
31. ЦДІАУК, ф. 274, оп. 1, спр. 320, арк. 38, 42 зв.
32. Герасимов А.В. Назв. праця. — С. 197.
33. ДАРФ, ф. 102, Ос. Від., спр. 152, арк. 26—30, 32.
34. Политическая полиция и политический терроризм в России. — С. 335.
35. ДАРФ, ф. 102. Ос. Від. 1909 р., спр. 152, арк. 353—354.
36. Там само, ф. 102, оп. 260, спр. 30, арк. 2—4.
37. Гейфман А. Назв. праця. — С. 97.

ІНШІ ПАРТІЇ ТА ОРГАНІЗАЦІЇ У ТЕРОРИСТИЧНІЙ БОРОТЬБІ

Імператор Микола II

На початку ХХ ст. в Російській імперії було створено багато партій та організацій, до лав яких потягнулися тисячі обивателів. Багато з них, не маючи відповідної теоретичної та ідейної підготовки, не розуміючи кінцевої мети революційного руху, були потенційними терористами, оскільки вбачали в терорі найефективнішу форму боротьби із самодержавством. До того ж, як повідомляли вищі поліцейські чини міністрові внутрішніх справ В. Плеве у 1902 р., «досвід терористичних замахів вказує також на те, що мотивами їх значною мірою слугує марнославне бажання хоча б і дорогою ціною втрати свободи, а інколи й життя, повернути до себе загальну увагу та набути слави із занесенням до переліку революціонерів, які постраждали від влади»¹. У боротьбі з тероризмом на початку ХХ ст. почали застосовуватися не лише випробувані часом методи насилля і розправ з бойовиками, а й психологічні заходи. Вони полягали не тільки у припиненні будь-яких форм реалізації дій терористів, а й у заборони

ІНШІ ПАРТІЇ ТА ОРГАНІЗАЦІЇ У ТЕРОРИСТИЧНІЙ БОРОТБІ

згадувати їхні прізвища та здійснені ними акції в офіційній пресі.

На початку ХХ ст. на арену вийшли нові терористи, які з часом стали більше схожі на сучасних екстремістів усіх мастей, аніж на своїх попередників із ХІХ ст. Проте дехто навіть копіював їхні теракції. Так, московська терористка Є.О. Алларт під впливом колишнього одеського бойовика, члена «Народної волі» М.М. Тригоні здійснила 18 березня 1902 р. замах на обер-поліцмейстера Москви, уродженця Київщини, Д.Ф. Трепова. Вона зробила все точнісінько так, як 24 січня 1878 р. В. Засулич, що стріляла у його батька — петербурзького градоначальника Ф.Ф. Трепова. Замах був невдалим, як і другий теракт проти московського обер-поліцмейстера, який здійснив 21 березня 1902 р. терорист В.В. Михайлевський².

У роки революції 1905—1907 рр. в Україні діяли численні терористичні групи, які репрезентували анархістський рух. Він не був згуртованою і міцною силою, складаючись із багатьох течій, кожна з яких обирала свій шлях до безвладного суспільства, необмеженої свободи особистості, відсутності будь-якого насильства над нею і т. п. Терор і тероризм були невід'ємною складовою їхньої боротьби проти існуючого ладу.

У середині ХІХ і навіть на початку ХХ ст. переважна частина суспільства основним проявом тероризму вважала тероризм анархістів. Анархізм, як соціально-політичне вчення, що заперечу-

чувало позитивну роль держави та пропагувало звільнення особистості від усіх форм політичної, економічної й духовної влади, яке сформувалося у 40-х роках ХІХ ст., у розумінні не лише простого люду, а й освіченого населення завжди був рівнозначний тероризму. Анархістський тероризм поширився у країнах Європи та Америки, але його роль у революційній боротьбі значно перебільшена, особливо в Росії та Україні у другій половині ХІХ—на початку ХХ ст. Тероризм анархістів набув широкого розмаху на Півдні України переважно у роки першої російської революції.

Як завжди, тероризму передувала пропаганда анархістських ідей через журнали, які відображали позиції різних напрямків і течій в анархізмі. Тільки з жовтня 1905 до квітня 1906 р. було випущено у світ 70 назв видань загальним накладом 8—10 млн примірників³.

Анархізм як теорія виник за кордоном і поширювався у Російській імперії в адаптованому вигляді. Усі лідери анархістських течій сформувалися в країнах Європи. Найвпливовішими теоретиками анархістського тероризму були М. Бакунін та лідер анархістів-комуністів П. Кропоткін. Він вважав тероризм неминучим і говорив, що революціонер має брати у ньому участь, коли це відповідає інтересам мас. Тероризм, за словами П. Кропоткіна, неефективний, коли має суто політичний характер. Він має радикально змінювати і економічні структури суспільства.

ТЕРОРИЗМ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Однак з початком революції 1905—1907 рр. ідеї анархізму відійшли на другий план. Головним став тероризм. Анархістські теракти не були такими гучними і вагомими, як есерівські, але вони сприяли зростанню числа жертв тероризму. За найновішими сучасними підрахунками, з 1900 до 1910 р. у Російській імперії революціонерами різних напрямків було підготовлено і здійснено 23000 терактів, які вони вважали політичними або трактували як прояви боротьби проти самодержавства⁴. Російські та українські анархісти прагнули запозичити досвід західноєвропейських колег, але досягти їхнього рівня (на рахунку останніх були убивство італійського короля Умберто (1900) і президента США Мак-Кінлі (1903)) не змогли.

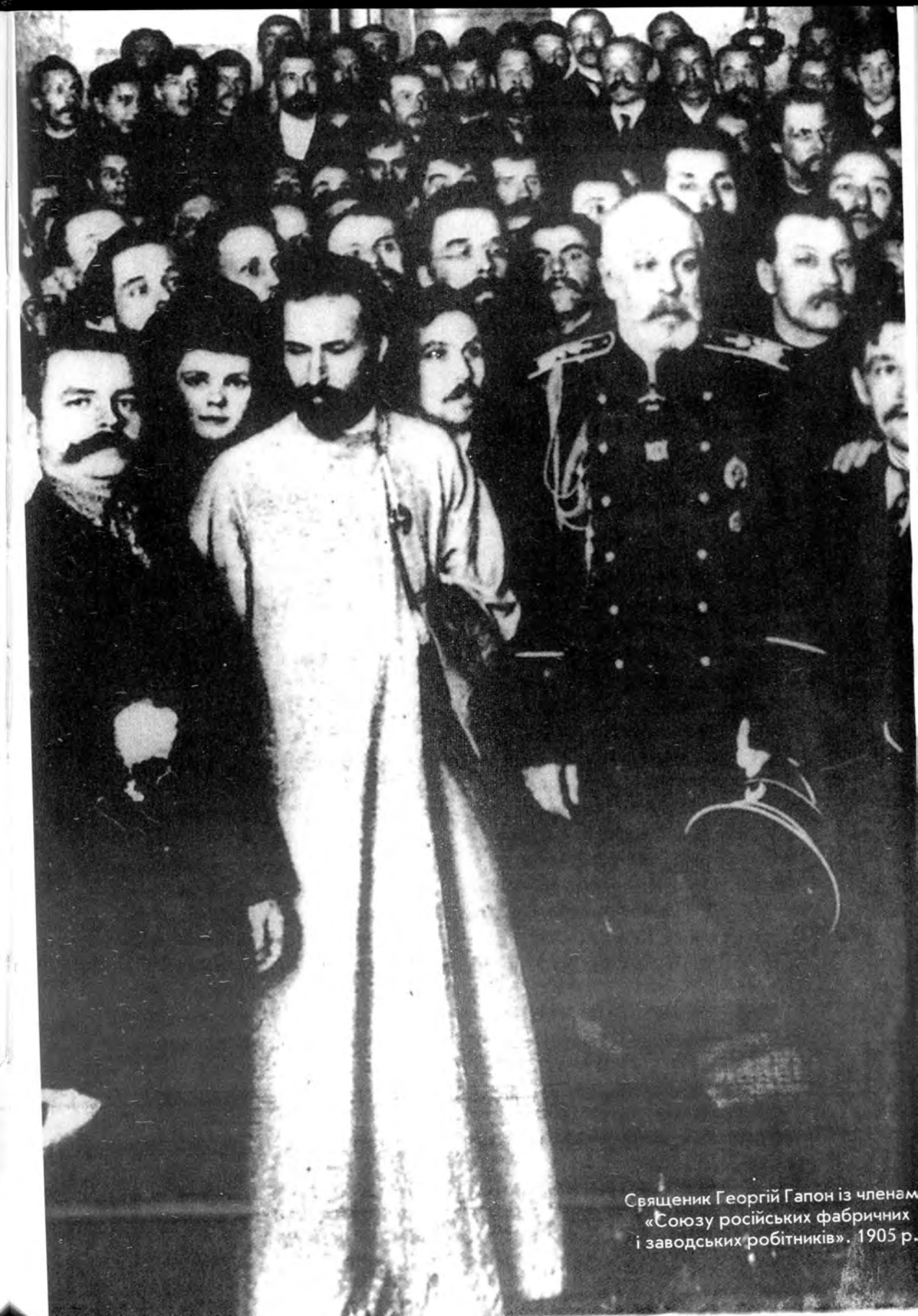
Перший теракт здійснили в Україні ніжинські анархісти. У липні 1905 р. член організації, робітник Абрам Малій вчинив замах на ніжинського поліцейського пристава Крещанівського, за що був засуджений до страти, замінені 20 роками каторги.

Наступною жертвою ніжинських терористів став городовий Якименко. 12 вересня у Ніжині бойовики вступили у перестрілку з поліцією, в результаті якої був убитий керівник терористів, якийсь «Федька», та захоплено четверо членів організації, двоє з яких поранено. До Ніжина приїхали терористи з інших міст Російської імперії — Одеси, Києва, Лодзі, Білостока. Вони мотивували свої дії бажанням помститися

поліції за вбивство «Федьки». Але насправді їхньою метою було пограбування акцизного збирача повіту з метою роздобути гроші. Через 10 днів анархісти висадили у повітря поліцейську дільницю. «Становище у Ніжині в даний момент, — доповідав у Петербург 26 вересня 1905 р. начальник Чернігівського КЖУ М.П. Рудов, — дуже й дуже серйозне... Місцева громада тероризована, влада почасти розгублена та пригнічена, поліцейські чини хочуть кидати службу»⁵.

Теракти анархістів викликали страх не лише у Ніжині, а й в усій губернії. Чернігівський губернатор розширив штат поліції до 17 осіб, а начальник ГЖУ звернувся до Департаменту поліції з проханням збільшити кількість жандармів у губернії, оскільки терористи діють не лише в Ніжині, а й у Глухові, Конотопі, Стародубі та інших містах і селах Чернігівщини. Оскільки всі анархісти-терористи були не місцеві, а приїхали до Ніжина з інших міст, начальник Чернігівського ГЖУ Рудов попросив Департамент поліції прислати досвідчених філерів із тих міст, звідки приїздили до Ніжина терористи⁶. Поліція вжила необхідних заходів, і вже до кінця 1905 р. анархістський тероризм у Ніжині припинився.

Нічого суттєвого, за винятком кількох дрібних терактів, не здійснили і житомирські анархісти, яких розгромила поліція. Центри анархістського тероризму перемістилися до Одеси та Катеринослава. Він

Священик Георгій Гапон із членами
«Союзу російських фабричних
і заводських робітників». 1905 р.

набув широкого розмаху в районах т. зв. смуги осілості, де мешкала переважна більшість єврейського населення. Саме тому Одеса і Катеринослав стали головними центрами анархістського тероризму в Російській імперії.

У жовтні 1905 р. з Одеси до Миколаєва було доставлено 8 бомб для здійснення терактів проти градоначальника, поліцмейстера та інших посадових осіб, які, на думку терористів, були винні в організації тут єврейського погрому⁷.

Анархістський тероризм був масовим, майже некерованим. Його учасниками у переважній більшості були декласовані елементи, люди, які потрапили у безвихідь і не мали жодних перспектив на подальше більш-менш нормальне життя у майбутньому, карні злочинці, душевнохворі та ін. Серед учасників анархістського тероризму було багато бойовиків, які раніше перебували у лавах інших партій. Так, П. Аршинов – відомий катеринославський терорист, майбутній ідеолог махновщини, до 1906 р. був більшовиком. Одеські терористи І. Гроссман та К. Ерделевський починали свою революційну кар'єру як соціал-демократи.

Велика кількість есерів перейшли до анархістів тому, що їм було не до вподоби керівництво терористичною діяльністю ЦК ПСР або її Бойової організації, особливо після її фактичного припинення у відповідь на опублікування царського маніфесту від 17 жовтня 1907 р., згідно з яким на-

**Одеський підприємець,
депутат I Державної думи
М. Я. Герценштейн, убитий в 1906 р.
терористами із «Союзу руського
народу»**

родові було «даровано» громадянські свободи, недоторканність особи, свободу совісті, друку, зборів, союзів, декларовано скликання законодавчої Державної думи із залученням до виборів усіх верств населення.

Особливо багато серед терористів було євреїв – мешканців смуги осілості, яких зовсім не цікавили ідеї анархізму. Вони не знали навіть російської мови, не кажучи вже про українську. Об'єктом теракту цих бойовиків могла стати будь-яка людина, що жила краще за них, мала якісь перспективи у житті або просто чомусь не подобалася їм. На відміну від есерів, анархічні групи майже не мстилися чиновникам та жандармам,

ІНШІ ПАРТІЇ ТА ОРГАНІЗАЦІЇ У ТЕРОРИСТИЧНІЙ БОРОТЬБІ

які чинили кривди народу, а готові були вбивати всіх, хто служив на будь-якій посаді в державному апараті, а також «експлуаторів».

«Достатньо побачити людину в білих рукавичках, — закликав одеський анархіст Ушеров, — щоб признати у ній ворога, гідного смерті... Оскільки винний не якийсь об'єктивний устрій суспільства, а кожен індивід, що підтримує цей лад і має з нього користь»⁸.

На противагу партійному, контрольованому тероризму, анархісти у 1905 р. закликали спрямовувати терористичні акти проти представників буржуазії тільки через те, що вони належали до цього класу. «Треба бити буржуазію, — говорилося в одній з їхніх відозв — Хай не буде серед них «невинних». Ці акти повинні хоча б на мить відвернути маси від демократичних лозунгів, розкрити горизонти істинно класової боротьби, поглибити і розширити кругозір анархістів»⁹.

Проте «антиексплуаторський», або безмотивний, тероризм уже наприкінці 1905 р. призвів до розколу в осередках анархістів на прибічників і противників цього методу боротьби. Поштовхом до розколу послужив терористичний акт 17 грудня, здійснений групою Б. Шерешковської-Вейсбрем в Одесі. В результаті вибуху кинуті бойовиками цієї терористичної групи в кафе Лібмана бомби було вбито і поранено багато випадкових людей. До того ж це були звичайні обивателі, а не представники експлуаторів. В цей же час у Катеринославі анархісти

кинули бомбу в вагон першого класу, де сиділи пасажири, одягнені краще, ніж терористи¹⁰.

«Безмотивники» кидали вибухівку в козачі пікети, загони солдатів, стріляли серед білого дня у городових, поліцейських та ін. Бідні євреї, що примкнули до терористів, вбивали багатіїв інших національностей, а серед них і своїх одноплемінників. В Одесі траплялися випадки, коли бідні євреї-терористи вбивали багатих євреїв у дні свят прямо біля входу до синагог, не кажучи вже про подібні теракти на людних вулицях.

Хоча різні анархічні групи й організації по-різному ставилися до «безмотивного тероризму» в період революції, він існував і в наступні роки.

У Катеринославі анархісти створили бойову організацію і здійснили вбивство начальника тяги Катеринославської залізниці Федорова. Місцеві анархісти видрукували прокламацію накладом в 400 примірників, у якій пояснили причини цього теракту: Федоров жорстоко боровся проти учасників грудневого (1905 р.) повстання серед залізничників, багатьох із яких звільнив з роботи, і погрожував розстрілювати заколотників.

Терористами був убитий поліцейський наглядач та організатор охоронного відділення в одному з районів Катеринослава — Амурі Захаркін, а також поліцейський наглядач Морозов, який жорстоко ставився до заарештованих революціонерів.

Терористи перед розстрілом у в'язниці

Після цього пристав, який служив на Амурі, переїхав до Нижньодніпровська, але анархістські бойовики розправилися з ним і там. Убили терористи і викритого ними провокатора на прізвисько «Шурка».

Кількість жертв анархістського тероризму в місті невпинно зростала. Особливий резонанс викликав замах на директора катеринославського заводу «Езау». Він їхав по багатолюдній вулиці Озерній, коли терорист несподівано відкрив по кареті вогонь. Одна з куль потрапила у директора «Езоу», але дружина закрила його собою, і терорист припинив стрілянину, щоб не влучити в жінку. Соціал-демократи поширили чутки, що робітники проти теракту анархістів, оскільки директор заводу був лібералом і не притісняв підлеглих. Але робітники на великому мітингу схвалили цю акцію терористів і висловили їм свою солідарність¹¹.

Власті Одеси і Катеринослава вели рішучу боротьбу проти анар-

хістського тероризму. У лютому 1906 р. командував Одеського військового округу генерал О.В. Каульбарс видав розпорядження, згідно з яким у губернії оголошувався воєнний стан. Усі особи, які брали участь у замаху або застосовували вибухівку для здійснення терактів, підлягали смертній карі. Першою жертвою цього розпорядження в Одесі став анархіст-комуніст Д. Тардло, якого поліція заарештувала у вересні 1906 р. Він убив поліцейського пристава і поранив городского. Після цього було страчено ще кілька терористів. Одеські бойовики-анархісти кілька разів намагалися вчинити теракт проти Каульбарса, але, як і есери, не змогли здійснити задумане.

У Каховці восени 1906 р. було покарано на смерть шістьох анархістів, двоє з яких брали участь у теракті проти начальника тяги Катеринославської залізниці Федорова.

ІНШІ ПАРТІЇ ТА ОРГАНІЗАЦІЇ У ТЕРОРИСТИЧНІЙ БОРОТБІ

Взагалі у 1906 р. робітники в усій імперії, не довіряючи соціалістичним комітетам, як таємно повідомляв 13 грудня Департамент поліції губернським жандармським управлінням та охоронним відділенням, почали переходити на бік анархістів¹².

Поряд із терористичною боротьбою проти військ, поліції, чиновників, різних експлуаторів, одеські та катеринославські анархісти здійснювали теракти проти чорносотенців, захищаючи від них місцевих євреїв. Інколи вони робили це одночасно. У Катеринославі для цього було створено спеціальний загін, а в Одесі на початку 1907 р. анархісти-терористи Драгомиров і Лагун убили начальника одеської тюрми Шафарука за знущання над в'язнями й разом з іншими бойовиками хотіли висадити в повітря приміщення «Союзу російського народу» на вулиці Торговій.

Для боротьби із чорносотенцями наприкінці 1905 р. з робітників одеського заводу Чена у складі 30 анархо-комуністів була створена організація бойовиків «Молода воля» на чолі з П. Мочманом. Жандарми досить швидко заарештували 25 її членів і вилучили у них багато вогнепальної зброї, вибухівку, 40 заготовок для бомб та інші боеприпаси. «Молода воля» продовжувала існувати, і на початку 1907 р. у її лавах налічувалося близько 200 осіб. Але схильність переважної більшості бойовиків до криміналу, ідейні розбіжності, постійні арешти поліцією її членів привели до ліквідації цієї організації наприкінці 1907 р.

Терористичні анархістські групи здійснювали багато замахів. Так, лише у Катеринославі влітку 1906 р. терористи вчинили 10 нападів на городових і стільки ж терактів проти представників державної влади, вбили і поранили більше 10 провокаторів. Протягом 1907 р. катеринославські анархісти здійснили майже 70 терористичних актів¹³. Поліція успішно боролася з терористами, навіть організованими у спеціальні групи.

На початку 1907 р. відомий анархіст Абрам Гроссман, уродженець Єлисаветградщини, який активно пропагував тероризм, створив в Одесі «Південноросійську групу анархістів-комуністів». Її члени мріяли про гучні теракти, яких здійснити не могли. Так, Р. Леві готував замах на Миколу II. Інші бойовики погрожували поліції серією вибухів на Дерибасівській вулиці, якщо влада заборонить святкувати 1 травня. Але 30 квітня 1907 р. жандарми заарештували 55 членів групи і таким чином зірвали терористичну акцію на центральній вулиці Одеси. Загалом терористичні анархічні групи існували під час революції 1905–1907 рр. не більш як по півроку.

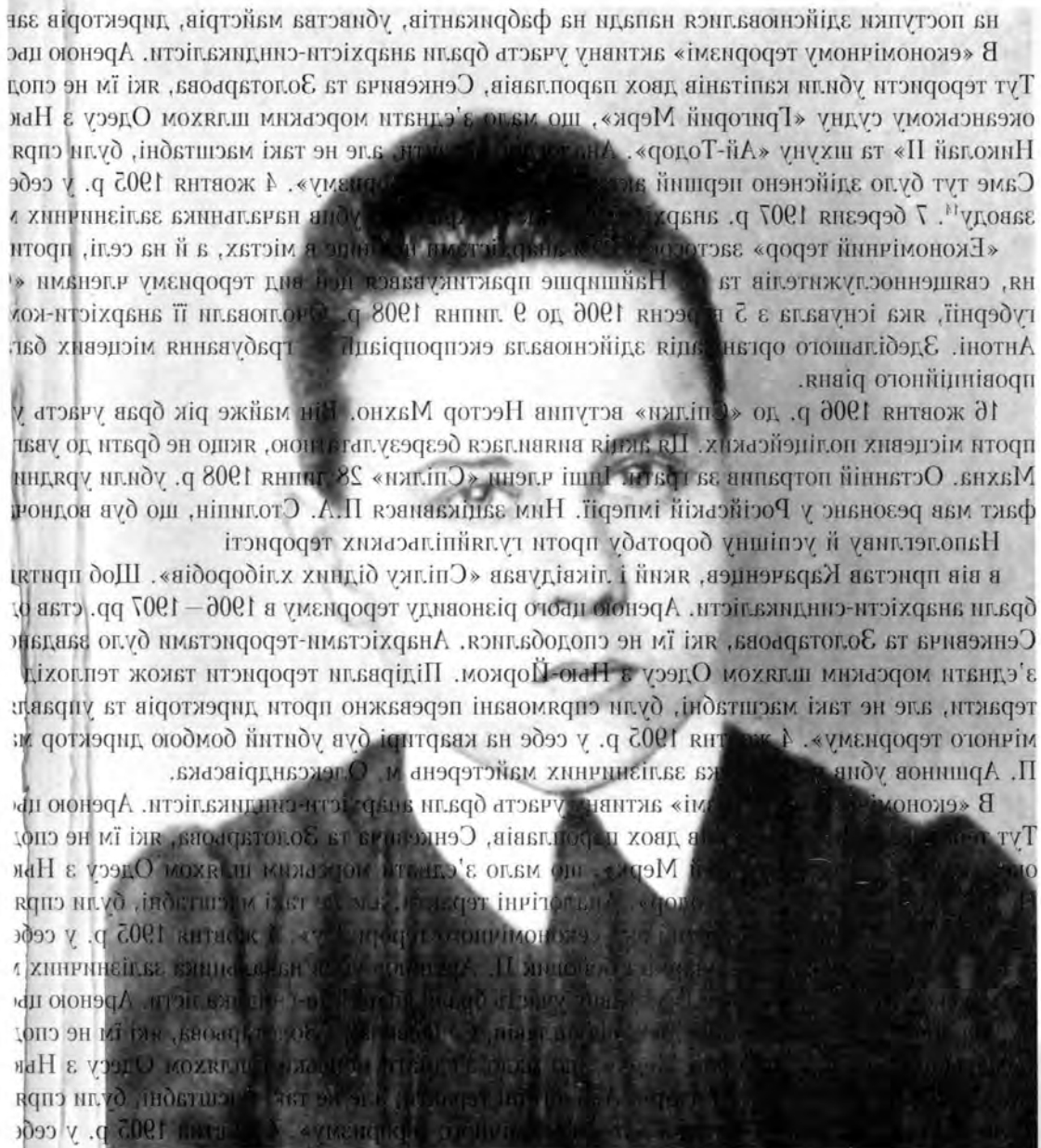
Поряд із «безмотивним тероризмом» у терористичній діяльності анархістів виник «економічний терор». Він полягав у здійсненні терористичних актів проти представників адміністрації, не пов'язаних із державними структурами. Під час страйків з метою примусити їх піти

ТЕРОРИЗМ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

ІНШІ ПАРТІІ

Терористка З.В. Конопляннікова, друга жінка в Росії,
засуджена до смертної кари в 1906 р.

ІНШІ ПАРТІЇ ТА ОРГАНІЗАЦІЇ У ТЕРОРИСТИЧНІЙ БОРОТБІ

на поступки здійснювалися напади на фабрикантів, убивства майстрів, директорів заводів і фабрик.

В «економічному тероризмі» активну участь брали анархісти-синдикалісти. Ареною цього різновиду тероризму в 1906–1907 рр. став одеський порт. Тут терористи убили капітанів двох пароплавів, Сенкевича та Золотарьова, які їм не сподобалися. Анархістами-терористами було завдано ушкоджень океанському судну «Григорій Мерк», що мало з'єднати морським шляхом Одесу з Нью-Йорком. Підірвали терористи також теплохід «Імператор Николай II» та шхуну «Ай-Тодор». Аналогічні теракти, але не такі масштабні, були спрямовані переважно проти директорів та управляючих заводів. Саме тут було здійснено перший акт «економічного тероризму». 4 жовтня 1905 р. у себе на квартирі був убитий бомбою директор машинобудівного заводу¹⁴. 7 березня 1907 р. анархіст-бойовик П. Аршинов убив начальника залізничних майстерень м. Олександрівська.

«Економічний терор» застосовувався анархістами не лише в містах, а й на селі, проти поміщиків, купців, представників сільського самоврядування, священнослужителів та ін. Найширше практикувався цей вид тероризму членами «Спілки бідних хліборобів» с. Гуляйполе Катеринославської губернії, яка існувала з 5 вересня 1906 до 9 липня 1908 р. Очоловали її анархісти-комуністи, брати Олександр та Прокіп Семеню-

ти і Вольдемар Антоні. Здебільшого організація здійснювала експропріації – грабування місцевих багатіїв і теракти проти сільських поліцейських та чиновників провінційного рівня.

16 жовтня 1906 р. до «Спілки» вступив Нестор Махно. Він майже рік брав участь у експропріаціях, а вночі 26 вересня 1907 р. здійснив теракт проти місцевих поліцейських. Ця акція виявилася безрезультатною, якщо не брати до уваги поранення сторожа-селянина Назаренка, який переслідував Махна. Останній потрапив за ґрати. Інші члени «Спілки» 28 липня 1908 р. убили урядника Лепетченка, хоча у перестрілці загинув П. Семенюта. Цей факт мав резонанс у Російській імперії. Ним зацікавився П.А. Століпін, що був водночас головою уряду і міністром внутрішніх справ.

Наполегливу й успішну боротьбу проти гуляйпільських терористів вів пристав Караченцев, який і ліквідував «Спілку бідних хліборобів». Щоб притягти Махна до суду, він звинуватив його в убивстві провокатора Гури, до якого той був непричетний. За розгром терористичної групи Караченцев був нагороджений орденом, після чого 22 листопада 1909 р. О. Семенюта здійснив на нього замах, який виявився успішним¹⁵.

Анархістський тероризм почав згасати у 1908 р., хоча й у наступні роки в Україні подекуди здійснювалися поодинокі терористичні акції.

Організовувалися анархістські терористичні групи за кордоном, які потім пробіралися в Російську імперію, здебільшого в Україну. 25 вересня 1907 р. на ст. Верхньодніпровськ було пограбоване поштове відділення, а 60 тис. руб., що потрапили до рук анархістів-комуністів, були переправлені до Женеви. На ці кошти у грудні було створено «Бойовий Інтернаціональний загін» для здійснення низки терактів політичного та економічного характеру. Зокрема бойовики планували вибух у приміщенні, де мав проходити з'їзд гірничопромисловців Півдня, вбивство київського, волинського і подільського генерал-губернатора В.О. Сухомлинова та ін.

Наприкінці грудня 1907 р. в Одесу прибули перші терористи-анархісти: С. Борисов та подружжя Тетельман. Отримавши від місцевої організації зброю та 2 тис. руб., С. Борисов переїхав до Катеринослава, де він планував організувати центр анархістського тероризму на Півдні Росії. Тетельману було доручено здійснити теракт проти голови одеського військово-окружного суду. Коли дії терористів почали ставати по-справжньому небезпечними, Департамент поліції заслав у «Бойовий загін» своїх надійних агентів, а до Катеринослава направив для керівництва боротьбою з анархістським тероризмом начальника харківського охоронного відділення підполковника Попова, якому всіляко допомагали начальники київської та одеської охоранок.

Із Женеви до Одеси прибула тим часом нова група анархістів-терористів і серед них О. Таратута. Одеський військово-окружний суд засудив її до 17 років каторги, але відома анархістка утекла з-під варти. Її завданням було висадити в повітря приміщення саме того Одеського військово-окружного суду, де проходив процес над нею і вбити командувача Одеського військового округу О.В. Каульбарса. Разом з О. Таратутою в Одесу приїхав А. Гройсман, який був важливою фігурою в закордонній анархістській групі «Буревісник». Розробляючи доручені їм теракти, Таратута і Гройсман переїхали для цього до Києва, маючи при собі 5 тис. рублів. Напередодні приїзду в Україну «Бойового загону» сюди із-за кордону прибула мати страченого в Одесі у вересні 1906 р. терориста Д. Тардло Розалія, яка хотіла здійснити теракти проти генерала Каульбарса та начальника одеської в'язниці, який уже обіймав аналогічну посаду в Москві.

Поліція на чолі з начальником харківської охоранки підполковником Поповим пильно стежила за пересуванням анархістів з Одеси до Катеринослава, а потім до Харкова і Києва. Агенти охоранки дізналися про спроби терористів відкрити у Катеринославі лабораторію і майстерню з виготовлення бомб. 21 лютого 1907 р. анархісти, які виготовляли вибухові пристрої, за наказом підполковника Попова були заарештовані. Усі терористи були взяті поліцією

ІНШІ ПАРТІЇ ТА ОРГАНІЗАЦІЇ У ТЕРОРИСТИЧНІЙ БОРОТЬБІ

Готель «Купеческий» на Подолі у Києві, в якому у 1906 році анархістка Ф. Каплан випадково здійснила вибух бомби, яку готувала для здійснення теракту проти міських високих жандармських чинів

під контроль. Лише Гройсман випав з її поля зору, але 28 лютого був виявлений у Києві на вокзалі. Щоб не потрапити до рук поліції, Гройсман прямо там і застрелився. Наступного дня за наказом підполковника Попова 11 анархістів, які підтримували зв'язки з Гройсманом, були заарештовані. Утекти вдалося лише Таратуті, що виїхала до Полтавської губернії. За нею Попов послав погоню.

Один із керівників анархістів-терористів С. Борисов планував для придбання грошей на заплановані акції пограбувати казначейство в одному з чорноморських портів. Але поліція 2 березня захопила приготовану для

цієї мети яхту і заарештувала 17 анархістів, у тому числі терористок Тардло та Тетельман. У Харкові була заарештована група терористів із 7 осіб. З 2 до 12 березня заарештовано найбільш активну групу терористів у Катеринославі. Під час операції захоплення в результаті збройного опору деякі анархісти загинули.

Підполковник Попов дав вказівку остаточно ліквідувати «Бойовий загін», заарештувавши терористів у Москві, Хотові та Рославлі. Перекрито було й шлях постачання зброї анархістам-терористам із-за кордону в Україну через Чернівці. Дії Попова дістали схвалення Департаменту

Махно (у першому ряду зліва) серед членів «Спілки бідних хліборобів», яка займалась тероризмом та експропріаціями. 1906 р.

поліції. Грошову винагороду на початку 1908 р. отримав і таємний агент Департаменту, що був залучений у «Бойовий Інтернаціональний загін анархістів-комуністів» і надав охоранці усі відомості про його членів та теракти, які вони готувалися здійснити в Україні¹⁶.

У червні 1910 р. анархісти зробили спробу відродити свою боротьбу з державою та існуючим ладом шляхом створення «Ініціативної групи анархістів Півдня». Ця група мала діяти в південних українських губерніях Російської імперії. Однією з основних ланок у цій анархістській організації мала стати бойова дружина, яка добувала б зброю та кошти

для організації терористичних актів. Анархісти організували школу бойовиків для підготовки професійних терористів, за допомогою яких вони планували остаточно зруйнувати державні устої. Однак «Ініціативна група анархістів Півдня», не зробивши нічого суттєвого, залишилася організацією «на папері», бо їй не дали розгорнути реальну діяльність жандарми та поліція¹⁷.

Ефективні терористичні акти у роки революції 1905–1907 рр. сприяли зростанню популярності анархістського руху серед певних прошарків населення. Анархістський тероризм об'єктивно був складовою революційної боротьби мас проти

ІНШІ ПАРТІЇ ТА ОРГАНІЗАЦІЇ У ТЕРОРИСТИЧНІЙ БОРОТБІ

самодержавства. Водночас терористичні акції характеризувались короткочасністю впливу на маси. Як правило, терористичні акти викликали поліцейські репресії, що привели до розгрому анархістських груп і організацій. Анархічний тероризм зацікавив інтереси величезної кількості людей, безпосередньо торкався їхнього життя, а тому втратив у суспільстві ореол героїзму, чогось привабливого і незвичайного.

На початку ХХ ст., і особливо в роки революції 1905–1907 рр., інші партії також демонстрували своє ставлення до тероризму і певною мірою брали в ньому участь. Соціал-демократи загалом виступали проти тероризму, який розпочали есери. Багато писали про це Г. Плеханов, Ю. Мартов, В. Ленін та ін., наголошуючи, що тероризм відволікає народні маси від масової боротьби із самодержавством, перешкоджає створенню робітничої партії. Рупором їхньої боротьби проти тероризму стала газета «Искра». На перші убивства царських міністрів, коли було не зовсім зрозуміло, хто здійснив ці теракти, «искровці» реагували неоднозначно. Терористи часто переходили з лав однієї партії до іншої, а то й взагалі не могли точно визначити свою партійну приналежність. Перших терористів ХХ ст. «Искра» причисляла до соціал-демократів. У ній, зокрема, згадувалось, що виконавець замаху на міністра внутрішніх справ Російської імперії Д. Сипягіна (С. Балмашов) був студентом і дея-

кий час входив до київської організації РСДРП. Пізніше він, щоправда, став есером і одним із перших членів їх Бойової організації.

Щодо вбивства Д. Сипягіна схвально висловилися полтавські соціал-демократи, які у спеціальній прокламації схвалювали тероризм революціонерів, спрямований проти жандармів та поліції, які жорстоко розправлялися з робітничими демонстраціями та селянськими заворушеннями. Хоча лідери соціал-демократичних організацій засуджували тероризм, рядові їх члени виступали на підтримку терористів. Влітку 1902 р. полтавські соціал-демократи виступили на захист есерівських терористів, що вчинили замах на харківського губернатора І.М. Оболенського, який жорстоко придушував селянські виступи.

Соціал-демократи, критикуючи тероризм, згадували про нього, коли йшлося про придушення збройних виступів робітників карателями. Найкращою формою відплати і самозахисту, на їхню думку, був тероризм проти найреакційніших представників силових структур. Саме у 1901 р. соціал-демократи, ввели в ужиток дуже популярні в роки революції та громадянської війни терміни: «білий» і «червоний» терор. «Білий терор» царського уряду спричинював «червоний терор»¹⁸.

Значна частина соціал-демократів перебувала за кордоном. Саме вони були найактивнішими борцями проти тероризму. Перші антитерористичні

Сергій Юлійович Вітте, який ледь не став жертвою терористів-чорносотенців

статті на шпальтах «Искры» опублікувала родоначальниця російського тероризму, київська народниця Віра Засулич. Вона заявляла, що теракти звужують фронт революційної боротьби і відволікають маси від повноцінної й ефективної діяльності революціонерів.

Певний час вона працювала в «Искре» разом з В. Ульяновим-Леніним і могла детально ознайомити його з теорією і практикою тероризму. В. Засулич входила до фактично першого в Росії терористичного гуртка «Народна розправа» під керівництвом С. Нечаєва, учасники якого здійснили перший в імперії теракт, проти свого ж товариша. Саме після її замаху на петербурзького градо-

начальника Ф.Ф. Трепова в імперії розпочався масовий тероризм. Розповіді В. Засулич, можливо, були не такі вже й потрібні В. Леніну, оскільки його рідний брат Олександр був терористом і підготував теракт проти імператора Олександра III, щоправда, невдалий.

Г. Плеханов також критикував тероризм, переконливо доводячи, що він не дасть того ефекту і користі, на яку сподіваються радикали й демократи. «Цар Олександр II загинув, — зазначав він, — царизм продовжує існувати»¹⁹.

Уродженець України Л. Троцький, перебуваючи в Лондоні, також підтримував тероризм, який мав стати своєрідною помстою за

ІНШІ ПАРТІЇ ТА ОРГАНІЗАЦІЇ У ТЕРОРИСТИЧНІЙ БОРОТБІ

смерть старих бойовиків. Проте він наголошував, що тероризм треба спрямувати не проти членів кабінету міністрів, а проти знищення самодержавства загалом. У працях сучасних російських істориків, що з'явилися наприкінці ХХ ст., стверджується, що Л. Троцький 1 вересня 1911 р. в одному з кафе на Хрещатику пив каву з Д. Богровим, який через кілька годин здійснив теракт проти прем'єр-міністра П. Столипіна у київському оперному театрі.

Коли есери стали відігравати провідну роль у російському тероризмі, проти них розпочав непримиренну боротьбу В.І. Ленін. З початком революції 1905 р. соціал-демократи стали поблажливо ставитись до тероризму на тлі збройної боротьби робітничих дружин. Навіть В.І. Ленін підтримував тероризм як один із видів збройної боротьби проти самодержавства.

Тероризм, який називався «партизанським», практикувався, як згадував член київського комітету РСДРП О.С. Локерман, навіть у тюрмах. 1906 р. у катеринославській в'язниці відбувся замах на тюремного наглядача. В одеській тюрмі здійснювалися напади на новоприбулих в'язнів, у яких експропріювалися всі їхні гроші та речі. Тюремна адміністрація знала, що це робили революціонери, але знайти їх не могла. Судячи зі свідчень того самого О. Локермана, у замаху на тюремників та «ексах» брали участь і соціал-демократи.

Соціал-демократи були далекі від «централізованого» й масового тероризму есерів і анархістів, але приєдналися до нього. Як правило, вони спільно з відверто теоретичними партіями та організаціями брали участь у терактах. В Росії закавказькі більшовики практикували експропріації – пограбування банків, заводських контор, окремих заможних людей тощо. Особливо прославилися на цій ниві С. Камо, Й. Сталін, А. Єнукідзе та ін.

В Росії більшовики на чолі Б. Красіним налагодили виготовлення вибухівки, яку есери-максималісти використали для організації замаху на міністра внутрішніх справ П.А. Столипіна 20 серпня 1906 р. на його дачі на Аптекарьському острові під Петербургом. Теракт не вдалося здійснити, як було заплановано, через пильність охорони. Усі бойовики загинули. Крім них загинуло ще 25 осіб та 32 було поранено (серед них трирічний син і чотирнадцятирічна дочка міністра, якій було сильно пошкоджено ноги)²⁰.

У жовтні 1907 р. Департамент поліції розіслав усім охоронним відділенням повідомлення про проведення більшовиками на фабриці Нокія під Гельсінгфорсом конференції, на якій мав головувати їхній лідер В. Ленін. Особлива увага поліції зверталася на те, що більшовики ухвалили рішення про необхідність посилення тероризму з метою повернутися до того стану, в якому Росія перебувала на початку революції, коли були зру-

успіхи боротьби із царизмом. Більшовики особливо увагу приділяли тому, щоб тероризм був не лише масовим, а й ефективним²¹.

В Україні соціал-демократи особливої активності не проявляли. Діяли вони, як завжди, спільно із терористами з інших партій та організацій, інколи навіть керували терактами. В одеському порту в 1906 р. терористи-анархісти під керівництвом соціаліста-демократа Я. Вехова підірвали пароплав «Новоросійск». Ця акція була віднесена до «економічного терору». Здійснювали більшовики також замах на жандармських та поліцейських чинів, які нерідко відбувалися, коли революціонерів заганяли у безвихідь, коли в них не витримували нерви або ж їх опановував смертельний страх.

Такий випадок трапився з майбутнім командувачем збройних сил України та Криму і заступником Раднаркому УРСР в районі Івано-Вознесенська 21 лютого 1907 р. М. Фрунзе та П. Гусев, які постійно перебували під страхом переслідування поліції, побачивши у вікно сани, в яких їхав поліцейський урядник Микита Перлов, вискочили на вулицю, намагаючись убити його. Цей акт не був виконанням рішення парт-організації, він був продиктований почуттям страху. Стріляли Фрунзе і Гусев погано. Випустивши 8 куль в сани, терористи-невдахи самі змушені були тікати від Перлова і сховалися у лісі. Про цю подію місцеві поліцейські доповіли самому П.А. Століпину.

Командир Семенівського полку генерал Мін, який придушував збройне повстання в Москві в 1905 р. Був убитий терористкою З. Коноплянніковою

Бойовики були схоплені й засуджені до смертної кари, яку Фрунзе замінили на 6, а Гусеву — на 8 років каторги²². Після революції видатний радянський воєначальник із соромом згадував про свою терористичну діяльність.

Представники соціал-демократичної партії єврейських робітників (БУНД), як і більшовики, були проти політичних убивств. Якщо у Прибалтиці, Білорусі, Польщі члени цієї організації все ж здійснили кілька спроб замахів, то в Україні вони виявляли пасивність. В окремих випадках вони засиляли до анархістських терористичних груп підготовлених у Житомирі та Одесі фанатично налаштованих євреїв, які так нічого серйозного і не зробили.

ІНШІ ПАРТІЇ ТА ОРГАНІЗАЦІЇ У ТЕРОРИСТИЧНІЙ БОРОТБІ

Тероризмом займалися також члени «чорної сотні» — створеного наприкінці 1905 р. «Союзу руського народу», який боровся за царя, віру і неподільність Росії — та їхні ідейні противники. Основними методами боротьби чорносотенного руху були єврейські погроми та боротьба з революційно налаштованими масами. Однак поряд із масовими акціями чорносотенці здійснювали також терористичні. Вони мали в Україні провінційний характер, були спрямовані проти сільських членів СРН.

У квітні 1907 р. мешканці с. Воловиці Чернігівської губернії вбили свого земляка Куца за причетність до чорносотенної організації. Через місяць на станції Унеча були застрелені голова калинцівського відділу СРН та поліцейський пристав. У вересні того самого року в Шепетівці були підпалені хати членів місцевої організації СРН. Траплялися випадки, коли проти чорносотенців влаштовували теракти місцеві євреї, як це сталося у жовтні 1912 р. у с. Кам'яниці Чигиринського повіту²³.

У квітні 1907 р. МВС Російської імперії розіслало всім генерал-губернаторам, губернаторам, градоначальникам циркуляр про розгортання тероризму в міжпартійній боротьбі. Особлива увага приділялася захисту від замахів членів «Союзу руського народу». За даними Департаменту поліції, із січня 1907 р. до лютого 1908 р. в Україні їх було здійснено: 5 — у Чернігівській, по 4 — у Херсонській і Таврійській, 2 — в Пол-

тавській та один у Катеринославській губерніях²⁴. Теракти проти чорносотенців продовжувалися й надалі. 8 березня 1098 р. Департамент поліції розіслав губернським жандармським управлінням та охоронним відділенням розпорядження про запобігання терактам проти членів найбільшої патріотичної організації СРН і навіть кілька прикладів убивств її керівників та активістів у Ніжині, Бахмачі й кількох селах Чернігівщини²⁵.

Така охорона властями чорносотенців від тероризму привела до того, що вони почали самі активно його застосовувати, створюючи бойові дружини та здійснюючи теракції проти небажаних осіб.

Організаторами масштабних терактів були самі засновники «Союзу руського народу» — О.І. Дубровін, В.М. Пуришкевич та ін. О.І. Дубровін підготував у Фінляндії теракт проти багатого одеського підприємця, депутата I Державної думи М.Я. Герценштейна, якого 18 липня 1906 р. вбив бойовик Є. Ларичкін. В.М. Пуришкевич, хоча й не був тоді членом СРН, став організатором гучного убивства 17 грудня 1916 р. близького до царської сім'ї Г. Распутіна. Члени бойової дружини чорносотенців у роки революції 1905—1907 рр. особливо активно діяли в Одесі, де відділення місцевого СРН очолював завідувач матроської пральні О.І. Коновніцин. Йому протегував сам Микола II і навіть запрошував до себе у Царське Село на товариські зустрічі. У 1906 р. тимчасовий

ТЕРОРИЗМ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

одеський генерал-губернатор генерал-майор Глаголев дозволив місцевим чорносотенцям мати зброю у необмеженій кількості. Після цього вони широко застосовували її для здійснення безсистемного і нічим не обґрунтованого тероризму. Сестра С.Ю. Вітте писала з Одеси у жовтні 1906 р.: «Щоденно «руські люди» кого-небудь убивають на вулиці, і це абсолютно безкарно»²⁶.

Це викликало стурбованість уряду і міністерства внутрішніх справ імперії. Спроби роззброїти бойову дружину одеських чорносотенців були марними, поки її очолював присяжний повірений Б.О. Пелікан, який згодом став міським головою. Коли він залишив посаду керівника бойової дружини одеського відділення СРН, вона розпалася. Сталося це 23 квітня 1907 р., але у чорносотенців залишилася частина зброї — 28 револьверів та 14 гвинтівок, якими озброїлися бойовики, організувавши загін терористів у складі новоствореної монархічної організації «Російського народного союзу імені Михаїла Архангела», філія якого діяла в Одесі. Члени СРН багато говорили про здійснення гучних терактів (проти С. Вітте, П. Столипіна, Г. Гапона,

П. Мілюкова та ін.), але насправді нічого не зробили.

Як свідчать архівні документи початку ХХ ст. та історичні дослідження, Микола II дуже прихильно ставився до «Союзу

русського народу», який вважав найпатріотичнішою організацією царської Росії. Бойову дружину чорносотенців імператор планував використати для знищення впливових політичних осіб імперії. У січні 1906 р. Микола

II запросив керівників СРН на чолі з О.І. Дубровіним до Царського Села. Бенкет, на якому лунали попеременно тости то на честь царя, то во славу його надійної опори — членів «Союзу російського народу», закінчився опівночі. Коли чорносотенці залишали царський палац, О. Дубровіна попросив залишитися двірцевий комендант Д.Ф. Трепов.

Д. Ф. Трепов, син петербурзького градоначальника, в якого стріляла В. Засулич, був генерал-майором царського пошту, з 1896 до 1904 р. — московським оберполіцеймейстером, із січня 1905 — петербурзьким генерал-губернатором, а у квітні — жовтні того ж року — товаришем міністра внутрішніх справ і командував окремим

М. Тригоні

ІНШІ ПАРТІЇ ТА ОРГАНІЗАЦІЇ У ТЕРОРИСТИЧНІЙ БОРОТБІ

корпусом жандармів. Ставши пізніше двірцевим комендантом, Д. Трепов був довіреною особою Миколи II і організовував виконання таємних царських розпоряджень.

Д. Трепов розповів О. Дубровіну, що колишній голова уряду і міністр фінансів С. Вітте, який починав свою кар'єру в Києві управителем Південно-Західної залізниці, має документи, публікація яких скомпрометувала б царя і взагалі всю імперію. Вітте відмовляється віддати ці документи Миколі II, а цар, прагнучи уникнути скандалу, не хоче вилучувати таємну поліцію і вважає, що буде краще, коли ці документи таємно вилучать «патріоти». О. Дубровін погодився, але запропонував найбільш простий та ефективний спосіб зробити це — висадити у повітря особняк С. Вітте разом з таємними документами і господарем²⁷.

Чорносотенці, які працювали в різних установах і організаціях, зокрема й у поліції, розпочали активну підготовку до здійснення теракту проти графа Вітте. Спочатку йому надходили десятки листів із погрозами розправи з різних міст імперії. Один із таких листів надійшов у Департамент поліції з Миколаєва. Здійснити теракт проти Вітте погрожували члени місцевої «Російської ліги патріотів». Однак окремий корпус жандармів повідомив, що на території України й у Миколаєві такої організації не існує.

29 січня 1907 р. в будинку С. Вітте було знайдено вибухові пристрої,

які чорносотенці заклали в камін та біля труби для стікання води. 30 травня терористи хотіли кинути бомбу в карету Вітте, але бойовик, який її готував, напередодні сам загинув від її мимовільного вибуху. Це було добре відомо Вітте, про що він відверто заявляв слідчому Комішанському, на що останній заявив статс-секретарю про неможливість заарештувати самого О. Дубровіна, бо за ним стоять більш впливові особи²⁸. Слідство тривало три роки і не дало результатів, оскільки організатора теракту А.Г. Казанцева убили його ж соратники по організації, метою якої була активна боротьба з революцією.

О. Дубровін доручив начальникові каральної експедиції СРН фельдшеру Белінському, який називав себе полковником, організувати теракт проти лідера партії кадетів П.М. Мілюкова. Замах був здійснений, але невдало. Загалом під час революції 1905—1907 рр. чорносотенці в Україні вбили 428 та поранили 1246 осіб — представників різних верств населення і національностей. У наступні роки члени СРН послабили свою терористичну діяльність, але, користуючись доброзичливим ставленням до них самого царя, інколи наважувалися на здійснення терактів проти революціонерів та євреїв.

Різноманітні партії та організації, які діяли на початку ХХ ст. в Російській імперії, й зокрема на території України, незалежно від їхніх програмних цілей, більшою або меншою мірою

застосовували тероризм. Він був невід'ємною складовою революційної або антиреволюційної боротьби. Різні політичні партії застосовували його, бо вірили у велике значення тероризму для посилення революційного руху, досягнення успіху в боротьбі проти самодержавства. Під час першої російської революції 1905—1907 рр. тероризм досяг своєї кульмінації, а потім пішов на спад. Але він залишався смертельно небезпечним не лише для високих урядовців, а й для самого царя. Наприкінці 1907 р. було вирішено створити зведений піхотний полк для охорони особи імператора.

Суспільство, яке спочатку всіляко підтримувало тероризм, а потім частково розчарувалося в терористичній боротьбі (такий шлях пройшло й багато революціонерів), після революції добре усвідомило, що з допомогою тероризму можна лише розхитати устої царату, але остаточно повалити його неможливо.

Соціал-демократи та їхній лідер В.І. Ленін, розуміючи, що есери були на початку ХХ ст. основною силою тероризму і багато зробили для його втілення в життя, розпочали активну пропагандистську боротьбу проти терористичного руху, який і так почав сходити нанівець. Це стосувалось і анархістського тероризму.

Після революції 1905—1907 рр. майже до 1908 р. цей вид революційної боротьби практично зник, хоча окремі теракти, і досить гучні, відбувалися в подальшій політичній історії Російської імперії. Окремі

з них здійснювалися на території України. Так, широкого розмаху тут набув «студентський тероризм», який досяг свого апогею у 1909 р. Тоді бойова дружина петербурзьких студентів, яких підтримали їхні однодумці з Одеси та Києва, хотіли одночасно здійснити замах на графа С.Ю. Вітте, який після вбивства у 1881 р. Олександра II сам створив «Священну дружину», що мала знищувати терористів — ворогів самодержавства, та міністра юстиції І.Г. Щегловитова під час одного із засідань Державної ради, щоб посилити ефективність та значимість теракту. У дні відзначення ювілейних дат неодноразово готувалися замах на Миколу II: і під час відзначення 200-річчя Полтавської битви, і в дні святкування 300-річчя Дому Романових. Останній теракт мав відбутися у Костромі, а здійснити його повинні були бойовики з України, зокрема важлива роль відводилася катеринославському більшовику К. Макаренку. Однак це були лише задуми, наміри та плани, яким не судилося збутися. Тероризм напередодні Першої світової війни у Росії йшов на спад.

1. ДАРФ, ф., 102, Ос. Від., 1902 р., спр. 171, арк. 16.

2. Там само, спр. 131, арк. 1, 4.

3. Лебеденко А.М. История анархизма в Украине (кон. XIX — нач. XX в.). — К., 1995. — С. 72.

4. Москва. 1997. № 8. — С. 153.

5. ДАРФ, ф. 102, Ос. Від., 1905 р., спр. 1938, арк. 28—29.

ІНШІ ПАРТІЇ ТА ОРГАНІЗАЦІЇ У ТЕРОРИСТИЧНІЙ БОРОТБІ

6. Там само, арк. 24–25.
7. Там само, спр. 107, ч. 1, арк. 8.
8. Лебеденко О.М. Анархізм в Україні. — К., 1994. — С. 53.
9. Альманах. Сборник статей по истории анархистского движения в России. — Париж, 1909. — С. 22.
10. Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст. Історичні нариси. — К., 2002. — С. 99.
11. История терроризма в России в документах, биографиях, исследованиях. — Ростов н/Д., 1996. — С. 365–366.
12. ДАРФ, ф. 102, оп. 260, спр. 15, арк. 38.
13. Там само, ф. 102, 1907, оп. 237, спр. 12, арк. 1–6.
14. Політичний терор і тероризм в Україні. — С. 101.
15. Волковинський В. Нестор Махно: легенди і дійсність. — К., 1994. — С. 12, 14, 15.
16. Политическая полиция и политический терроризм в России (вторая половина XIX–начало XX вв.). Сборник документов. — М., 2001. — С. 281–286.
17. ДАРФ, ф. 102, оп. 260, спр. 30, арк. 132–133.
18. Листок «Рабочего дела». 1901. Квітень. № 6. — С. 5.
19. Плеханов Г.В. Сочинения. — М., б/г. — С. 202.
20. Раззаков Ф.И. Век террора. Хроника покушений. — М., 1997. — С. 14.
21. ДАРФ, ф. 102, оп. 269, спр. 19, арк. 151–153.
22. Архангельский В. Фрунзе. М., 1970. — С. 163–164, 190–191.
23. ЦДІАУК, ф. 315, оп. 2, спр. 180, арк. 1–27; ф. 336, оп. 1, спр. 2508, арк. 97; ф. 265, оп. 1, спр. 344, арк. 41–49.
24. ДАРФ, ф. 102, оп. 5, спр. 2554, арк. 29–31.
25. Степанов С.А. Черная сотня в России. — М., 1992. — С. 149.
26. Жухрай В.М. Террор. Гени и жертвы. — М., 2002. — С. 81–83.
27. Витте С.Ю. Воспоминания, мемуары. — Т. 2. Минск–Москва, 2001. — С. 549–551.
28. Проблеми історії України XIX–початку XX ст. Вип. V. — К., 2003. — С. 57.

ЗАМАХ НА П.А. СТОЛИПІНА ТА ЙОГО СМЕРТЬ У КИЄВІ

П.А. Столипін

Поряд із добре організованими або ж поспішними чи спонтанними терактами, в історії тероризму інколи траплялися випадкові замаху, які залишаються незрозумілими для істориків та широкого загалу і донині. Таким є, зокрема, один з найгучніших — теракт проти прем'єр-міністра і водночас міністра внутрішніх справ Російської імперії, відомого реформатора Петра Аркадійовича Столипіна.

1 вересня 1911 р. у Київському міському театрі в присутності царя Миколи II, його родини та численного почту відбувся найгучніший замах століття. Сталося це під час перебування Миколи II у Києві, з нагоди освячення пам'ятника цареві-реформатору Олександрові II, який 50 років тому скасував кріпацтво. Окрім цього на Михайлівській площі мав відкритися пам'ятник легендарній княгині Ользі.

Через 10 хвилин після замаху стало відомо, що стріляв у Столипіна

ІНШІ ПАРТІЇ ТА ОРГАНІЗАЦІЇ У ТЕРОРИСТИЧНІЙ БОРОТЬБІ

київський єврей, колишній член революційної організації анархістів-комуністів (а не есерів, як стверджується у переважній більшості історичних праць) і водночас агент місцевої охоранки, юрист Дмитро Григорович (Мордко Гершкович) Богров.

Фігура Столипіна одіозна — з одного боку, він великий реформатор, «людина № 1 ХХ століття»; з іншого — каратель-«обер-вішатель», активний борець проти тероризму, винахідник горезвісних «столипінських вагонів». Будучи міністром внутрішніх справ, Столипін підписав більше 2 тис. смертних вироків. Виправдальних ніхто не рахував, але таких теж багато. Зокрема, саме він своїм наказом замінив смертну кару на довічне ув'язнення легендарному селянському «батькові» років громадянської війни (1917—1921) Несторові Махну¹.

Відповідь на запитання, чому агент охоранки стріляв у свого фактичного шефа, виникла відразу ж — в історії російського тероризму було кілька гучних випадків, коли провокатори вбивали своїх начальників і тим самим спокутували свою вину перед революціонерами і рятували собі життя. Як уже говорилося, першими жертвами терористів були зрадники, провокатори і таємні агенти поліції. У суспільстві активно циркулювали чутки, що високі поліцейські чини (зокрема убитий есерами міністр внутрішніх справ В.К. Плеве) влаштовували проти представників урядового табору

теракти і знищувати впливових міністрів. Перша версія згадувалася, але здебільшого побічно, а друга стала фактично офіційною версією цього терористичного замаху.

Щоб розкрити таємницю цього терористичного акту, слід почати з дослідження біографії терориста.

Д.Г. Богров народився 29 січня 1887 р. у досить багатій єврейській сім'ї. Дід його, Г.І. Богров, був відомим у ХІХ ст. літератором, навіть написав і опублікував у некрасовських «Отечественных записках» свої «Записки єврея». Батько — Г.Г. Богров, за професією юрист, став домовласником, мав будинок на Бібіковському бульварі, 4, вартістю 400 тис. крб. І хоча у Києві мешкало багато заможних євреїв, будинки яких розміщувалися на одному боці Хрещатика, Григорій Григорович Богров був єдиним євреєм міста — членом київського дворянського клубу. За квартал від будинку Богрових була розташована Перша київська гімназія, де навчався Дмитро.

Д. Богров вчився добре, що дало йому змогу 1905 р. вступити на юридичний факультет університету Святого Володимира. Однак через революційні події університет був закритий, і він поїхав на навчання до Мюнхена. Наприкінці 1906 р. юнак повернувся до Києва, де вступив до гуртка анархістів-комуністів. «Простав я до групи анархістів, — писав Богров у своїх свідченнях, — тому що вважав правильними їхні теорії й бажав докладніше ознайомитися з їхньою діяльністю»².

Перша російська революція відіграла велику роль у політизації населення. До революційної боротьби, в міру її суб'єктивного розуміння, потягнулися тисячі обивателів, представників дрібнобуржуазної стихії, різних авантюристів, шукачів пригод та гострих відчуттів. Багато з них, не маючи ні чіткої мети, ні переконань, захоплювались революцією як модою, та при першій же небезпеці або розчаруванні переходили на інший бік барикад. Очевидно, саме тому охоранці вдавалося досить легко залучати на службу таких легендарних провокаторів, як Гапон, Азеф, Малиновський та ін.

Мода на революцію не обійшла й студента Богрова, який примкнув до анархістів-комуністів, оскільки до складу цієї організації входило багато молодих євреїв, яких він добре знав ще з дитинства. Його захоплювала революційна романтика, але пригнічувала «чорнова робота», революційна дисципліна, відсутність негайних результатів. Зрозуміло, що юнакові, який звик жити «на всю губу», така робота не лише швидко набридла, а й почала викликати роздратування. Тут і відбулася несподівана зміна курсу — Богров запропонував свої послуги охоранці.

«Невдовзі, до середини 1907 р., говорив Богров, — я розчарувався в діяльності цих осіб, тому що дійшов висновку, що всі вони мають головним чином суто розбійницькі корисливі цілі. Через це я, залишаючись для годиться в партії, вирішив

повідомити київському охоронному відділенню про діяльність цієї партії. Рішучість ця була викликана ще й тією обставиною, що я хотів отримати деякий надлишок грошей. Для чого мені потрібен був цей надлишок грошей, я пояснювати не бажаю»³.

Агентом охоранки його взяли без вагань. Богров-старший добре знав жандармів, зокрема О. Спиридовича, з яким проводив вечори за картами. Його наступник, начальник київської охоранки М.М. Кулябко справно виплачував Богрову щомісяця по 100–150 крб, фінансував поїздки за кордон, де його агент «Аленський» вів досить розкішне життя. Під час служби в охоранці (вона тривала до 1910 р.) Богров видав Кулябці 13 груп революціонерів (близько 150 осіб). Він видавав здебільшого есерів-максималістів та анархістів-комуністів, і не лише в Києві та губернії, а й у Воронежі, Борисоглібську. В результаті його провокаторської діяльності більш як 110 осіб було заарештовано поліцією і кинуті за ґрати, а деякі з них пішли на каторгу⁴.

Робота на охоронне відділення дала нарешті Богрову можливість поєднувати «духовну» насолоду з матеріальною зацікавленістю. З'явилося відчуття зверхності щодо оточення, здатності впливати на долі людей, докорінно змінювати їх, відправляючи їх на каторгу чи до в'язниці. Проте він не був кровожерливим і майже ніколи не давав охоранці вичерпної інформації про революціонерів, чим

ІНШІ ПАРТІЇ ТА ОРГАНІЗАЦІЇ У ТЕРОРИСТИЧНІЙ БОРОТБІ

рятував декого від смерті або більш тривалого ув'язнення. Це й збивало довгий час його соратників, які, помічаючи, що поліція не знає багато дечого, про що було відомо Богрову, не мали підстав його підозрювати.

Богров досить швидко залишив агітаційно-пропагандистську роботу серед київських обивателів і очолив партійну касу. Гроші він часто використовував для своїх особистих потреб. За свідченням його прислуги, юнак, як правило, повертався додому після півночі, а то й уранці, часто напідпитку. Чим далі, тим більше він розумів, що революція — це епізод у його біографії, який не має нічого спільного з його далекоглядними планами на майбутнє, мріями стати відомим юристом, досягнути популярності. Проте розпрощатися з гріхами молодості — участю в революційних організаціях та службою в охоронному відділенні — виявилось не так уже й легко. Будь-коли до нього могли звернутися у різних справах і революціонери, й працівники охоранки. Це дуже пригнічувало Богрова, виводило з рівноваги, заважало жити так, як він мріяв. Усе частіше молодий юрист говорив, що в Києві він навряд чи зможе зробити пристойну кар'єру, мріяв поїхати працювати до Сибіру.

Кулячко був задоволений роботою свого агента і давав йому повну волю. Коли Богров хотів, то приходив в охоронне відділення, коли ні — тривалий час не підтримував ніяких контактів

зі своїм шефом. Переїхавши у січні 1910 р. після закінчення університету до Петербурга, він і там почав співробітничати з місцевою охранкою, заручившись рекомендаціями своїх київських покровителів. Значившись співробітником, столичної охоранки, Богров 4 місяці регулярно отримував зарплатню, постачаючи своєму начальнику фон Коттену якусь вигадану інформацію. «У 1910 р. в липні чи серпні, — заявив на слідстві Богров, — я зустрівся зі Столипіним під час огляду ним Санкт-Петербурзького водопроводу. Відстань між нами була кроків 10–12, але за розпорядженням начальника водопроводу я пішов собі геть. Чи був у мене тоді револьвер, не пам'ятаю, але наміру здійснити замах не було». У грудні 1910 р. він виїхав на лікування до Франції, а повернувшись у Росію, не входив ні до якої партії.

А тим часом над Богровим згущалися хмари. До нього дедалі частіше доходили чутки, що революціонери підозрюють його у зв'язках із поліцією. Богров розумів, що все таємне стане явним, пам'ятав, як революціонери повісили в 1906 р. за зраду свого колишнього кумира Гапона. На пам'яті було також викриття Азефа. Знав він і те, що викриті провокатори нерідко, щоб реабілітувати себе, вчиняли замах на високих царських сановників. Тому під час свого перебування в Петербурзі він з власної ініціативи зайшов до есера Є. Лазарева, заявив, що хоче знищити Столипіна як найближчу до царя особу,

і попросив його всіляко сприяти у реалізації цього задуму.

19 лютого 1911 р., коли до нього на квартиру прийшов щойно випущений з тюрми П. Лятковський, Богров випередив його і почав першим говорити про наміри вчинити замах спочатку на царя, а потім на Столипіна. «Тільки вбивши Миколу II, я буду вважати, що реабілітував себе, — говорив із запалом Богров. — Ні, Микола — пусте. Микола — іграшка в руках Столипіна. Адже я — єврей — убивством Миколи спровокую небувалий єврейський погром. Краще вбити Столипіна: завдяки його політиці задушена революція і наступила реакція»⁵. Богров говорив, що суспільство сприйняло б цей теракт схвально. Столипін мав більш кривавий послужний список, ніж будь-хто інший з правлячої верхівки Російської імперії. Лятковський пішов від Богрова збентежений, не знаючи, правду той говорив, чи це була чергова провокація.

Влітку революціонери, які вийшли на волю, щоб дати про себе знати або показати перед зарубіжними товаришами (насамперед перед анархо-комуністичною організацією «Буревісник») свою силу, вирішили використати Богрова для здійснення замаху на якусь високу особу, оскільки їхня діяльність практично зачахла. Вони не наважилися доручити здійснення терористичного акту особисто Богрову, наказавши допомагати йому Олексію Муравйову (Бизюкову).

Останньому загрожувала каторга, і він прагнув виїхати за кордон. Лідери організації анархістів-комуністів пообіцяли Муравйову влаштувати втечу з Росії, якщо той здійснить замах на когось із високих чинів Російської імперії під час перебування Миколи II з почтом у серпні 1911 р. в Києві. Теракт не обов'язково мав бути успішним, та й стріляти можна було у будь-кого. Вибрано було дві особи — прем'єр П.А. Столипін або міністр народної освіти Л.А. Кассо. Вибір останнього об'єктом теракту був незрозумілий, бо його щойно перед тим призначили на міністерську посаду. Можливо, підсвідомо терористи пам'ятали, що першим у Росії в ХХ ст. бойовиками був убитий у 1901 р. саме міністр народної освіти М.П. Боголепов.

Муравйов був людиною нерішучою, боязкою і погано знав Київ. Допомагати йому в здійсненні терористичної акції мав Богров. Муравйов оселився недалеко від будинку Богрова — на вул. Фундуклеєвській, у квартирі своєї сестри Марії, яка жила в помешканні лікаря Кисельовича. Муравйов приїхав у Київ у липні 1911 р., маючи кілька паспортів на різні прізвища. За свідченнями прислуги Богрова, Муравйов кілька разів заходив до їхнього будинку. Дмитро знайомив чоловіка у формі інженера з містом, обговорював із ним плани теракту.

Отже, селянин Коломенського повіту Московської губернії Олександр Муравйов (він же Олексій Бизюков)

ІНШІ ПАРТІЇ ТА ОРГАНІЗАЦІЇ У ТЕРОРИСТИЧНІЙ БОРОТБІ

П. А. Столипін з Миколою ІІ
під час хресного ходу в Полтаві. 27 червня 1909 р.

мав здійснити замах на П. Столипіна, проти якого вже було вчинено 11 терактів, або ж на Л. Кассо. Надії на успіх було обмаль, але випадок сплутав усі плани і, очевидно, вплинув на подальшу долю Росії.

24 серпня 1911 р. київський губернатор О.Ф. Гірс отримав телеграму з грифом «таємно». В ній директор Департаменту поліції повідомляв: «Голова Ради Міністрів має відбутися з Вільно о 9 годині 15 хвилин ранку 27 серпня і прослідуює через Сарни до Києва. Будьте ласкаві вжити заходів щодо охорони»⁶. Це попередження було зайвим. Адже майже місяць у Києві велися ретельні, насамперед по лінії охоранки та поліції, приготування до приїзду Миколи ІІ з родиною у супроводі вищих чинів державної влади. Самодержець та його почт мали взяти участь у проведенні маневрів Київського військового округу, а також побувати

на урочистостях з нагоди відкриття у Києві пам'ятників Олександрю ІІ та княгині Ользі. Микола ІІ і його міністри планували ознайомитися зі станом справ як у Києві, так і в інших районах України.

Охорона царя та його сім'ї, а також урядових осіб мала особливе значення. За традицією, ця почесна і відповідальна місія покладалася на місцевого генерал-губернатора. Але цього разу справу охорони коронованих осіб і міністрів було доручено товаришу міністра внутрішніх справ П.Г. Курлову, а не генерал-губернатору Ф.Ф. Трепову. Навколо цієї, здавалося б, не такої вже й важливої події виникло багато колізій і суперечок. Трепов, удавши себе смертельно ображеним, навіть погрожував подати прохання про відставку. О.Ф. Гірс міркував по-своєму: Курлов — фактичний заступник самого П.А. Столипіна — мав набагато

більше можливостей організувати надійну охорону царя, голови уряду та інших перших у Росії державних осіб, аніж Трепов. Хіба зміг би останній зібрати у Києві кращих філерів, таємних агентів, жандармів, поліцейських із Петербурга, Москви, Риги, Кишинева, Мінська, Іркутська, Харкова, Коломни та інших міст Російської імперії, домогтися виділення 300 тис. крб на охорону коронованих осіб?

Щоб допомогти начальнику київської охоранки М.М. Кулябку, до Києва прибули його родич, завідуючий таємною агентурою при царському дворі О.І. Спиридович та віце-директор Департаменту поліції М.М. Веригін. Перший добре знав Київ і стан справ у місті, оскільки у 1903 – 1905 рр. виконував обов'язки начальника місцевого охоронного відділення. Саме тут він був поранений терористкою, після чого особливо велику увагу став приділяти боротьбі з тероризмом. Та й Курлов з грудня 1906 р. до лютого 1907 р. обіймав посаду тимчасового київського губернатора.

Задовго до приїзду царя з Києва було вислано, заарештовано або затримано усіх підозрілих осіб, тих, хто перебував на обліку київської охоранки. На залізничному і річковому вокзалах спеціальні агенти пильно стежили за всіма, хто приїздив наприкінці серпня до Києва. Особливих інцидентів або несподіваних ситуацій не виникло. Щоправда, у переддень приїзду Столипіна до

Києва, 26 серпня був затриманий підозрілий громадянин Олексій Макарович Бизюков (він же Муравйов). Проводився всього лише звичайний «профілактичний» захід. Але серед поліцейського пікету випадково опинився відряджений до Києва жандармський чин із Коломни, який розшукував Бизюкова. Побачивши останнього на Бессарабці, він наказав негайно заарештувати злочинця. Поліція навіть не обшукала Бизюкова, а відразу доставила його у приміщення міського охоронного відділення на вул. Рейтарській, 5. Муравйов подумав, що його виказав Богров, якого підозрювали у зв'язках із поліцією, і, скориставшись слушним моментом, вихопив зброю й застрелився. Після цього до кінця дня було заарештовано ще кількох осіб, серед них і сестру покійного, які засвідчили, що це був селянин с. Новосьоловки Коломенського повіту Московської губернії Олександр Улянович Муравйов.

Арешт і самогубство Муравйова для Богрова були несподіванкою. Члени революційної організації, які хотіли перевірити Богрова, у цій ситуації, безперечно, перекладуть вину за провал Муравйова на нього. У той же день Богров помчав до Кулябка. Перше, що прийшло йому в голову, — вчинити замах на останнього і тим самим реабілітувати себе. Так у часи народовольчого тероризму вчинив провокатор Дегаєв, який у 1883 р. заманив до себе додому інспектора Департаменту поліції

Д. Богров

ТЕРОРИЗМ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Г. Судейкіна і разом з іншими бойовиками убив його. Навесні 1905 р. свого шефа, начальника київської охранки О. Спиридовича хотів убити таємний агент поліції П. Руденко. І таких випадків було дуже багато.

Але побачивши жандармського підполковника в звичайній домашній обстановці, Богров відмовився від свого задуму й розповів йому вигадану історію про терористів — «Миколу Яковича» та «Ніну Олександрівну». Говорячи відкритим текстом, що вони переховуються в нього вдома, Богров сподівався, що охранка вчинить обшук з метою арешту зловмисників, і це хоч якоюсь мірою відведе від нього підозру, а отже, і загрозу розправи з боку революціонерів. Час діяв проти нього. Проте Кулябко, а з ним і вищі чини — Курлов, Спиридович та Веригін, прагнучи розкрити грандіозну змову, вичікували.

Помилковим є твердження, що охранка нічого не робила. Будинок агента «Капустянського», або

П.А. Столипін у день замаху,
1 вересня 1911 р.

«Аленського» (як називали поміж себе Богрова працівники охранки), весь час був під наглядом найдосвідченіших сищиків, які приїхали до Києва з Мінська, Харкова, Москви, Петербурга, Іркутська та інших міст Росії. Богров був у безвиході. Всі його дії свідчать про те, що він не думав убивати Столипіна. Адже здійнявши тривогу в охранці, він фактично спровокував

посилення охорони прем'єра. Столипін, дізнавшись від жандармів про підготовку замаху на нього, мав би стати обережнішим. Муравйов практично ніколи не згадувався у літературі як особа, причетна до замаху на П.А. Столипіна, тим паче у ролі посереднього його виконавця. Лише у фундаментальній біографії Петра Столипіна В. Хотулева, яка побачила світ наприкінці 90-х років минулого століття, згадується Муравйов. Автор пише, що він постійно стежив за Богровим, а коли його заарештувала поліція, він був побитий жандармами і кинутий в одиночну камеру.

ІНШІ ПАРТІЇ ТА ОРГАНІЗАЦІЇ У ТЕРОРИСТИЧНІЙ БОРОТБІ

Муравйов розповідав М. Кулябку про намір Богрова убити Столипіна⁷.

Поінформованість охранки про плани терористів ніяк не вплинула на підготовку урочистостей для зустрічі царя. Вранці 27 серпня о 12 годині 44 хвилини до Києва прибув П.А. Столипін. Напередодні приїзду самого царя зустріч прем'єр-міністра, зрозуміло, не була велелюдною. Високого гостя генерал-губернатор поселив у своєму будинку на першому поверсі, у просторій трикімнатній квартирі, виділивши прем'єру автомобіль для поїздки по місту. Особистим охоронцем Столипіна Курлов призначив ротмістра Дексбаха. Крім цього, на допомогу секретареві прем'єра Граве до Столипіна був прикомандирований штаб-капітан Єсавулов.

Пізніше з'явилося багато спогадів про те, що Столипін у Києві був приречений і неодмінно мав тут загинути. Шульгін згадував, що Григорій Распутін, побачивши екіпаж, у якому їхав Столипін, зловісно прокричав: «Смерть за ним! Смерть за ним... за Петром!»⁸ Тодішній міністр фінансів В.М. Коковцов, який жив зі Столипіним на одній вулиці, у приміщенні контори Державного банку, і найчастіше зустрічався з прем'єром, згадував у 1917 р.: «Враження у нас, в усіх співробітників Столипіна, було таке, що дні його злічені»⁹.

Однак наприкінці літа 1911 р. Столипін почувався досить упевнено і мешкав у

губернаторському будинку на вулиці Інститутській. Проїжджаючи вулицями Києва, що були прикрашені численними біло-синьо-червоними прапорами, дивлячись на підфарбовані будинки у центрі Києва, мешканці яких повиставляли на підвіконня квіти, а на перила балконів повісили різнокольорові килими, він був задоволений результатами діяльності місцевих властей щодо підготовки зустрічі високого гостя. Цар прибув до «матері городів руських» 29 серпня об 11 годині ранку.

У літературі неодноразово згадувався факт, що коли зустрічали

**Смертельно пораненого
П. Столипіна переносять в карету
швидкої допомоги**

Перенесення труни з тілом П. А. Столипіна з приватної хірургічної лікарні

Миколу II на київському вокзалі, для Столипіна навіть не знайшлося автомобіля. Історики і письменники і письменники пояснюють це неприхильністю царя до свого прем'єра. Насправді ж усе відбувалося згідно із заздалегідь складеною програмою, де зазначалося: «На вокзалі Їх Імператорську Величність зустрічають: почесний караул та прямі над ним начальники — київський, подільський і волинський генерал-губернатор з дружиною, командувач Київського військового округу, київський губернатор із дружиною, київський міський голова з членами управи, який підносить Їх Величностям хліб-сіль від міста Києва»¹⁰. Столипін разом з багатьма міністрами не перебував у центрі подій, а лише спостерігав за урочистостями. Коли ж царський кортеж рушив, коляска Столипіна

їхала слідом за автомобілем царя.

З вокзалу Микола II у супроводі вищих київських чинів заїхав до Софіївського собору, а потім прибув до Маріїнського палацу, де й зупинився разом із дружиною, дочками, болгарським намісником престолу Борисом та численними придворними. Того самого дня, після обіду, цар побував у Києво-Печерській лаврі, а

ввечері влаштував прийом численних делегацій від різних організацій. Серед них були члени «Союзу руського народу», «Союзу Михаїла Архангела», Російської монархічної партії, патріотичного товариства «Російський богатир», «Київського союзу російських людей» та ін. Це красномовно свідчило, що в Києві значну частину населення становили росіяни, багато з яких були монархічно налаштовані.

30 серпня о 12 годині дня відбулося урочисте освячення пам'ятника імператорові Олександру II на Царській площі. По-різному дивилися на чудово виконану італійським скульптором Кеїменесом фігуру царя-реформатора Микола II і Столипін. Для першого це був його дід, а для другого — насамперед цар-реформатор, який, по суті, здійснив

ІНШІ ПАРТІЇ ТА ОРГАНІЗАЦІЇ У ТЕРОРИСТИЧНІЙ БОРОТЬБІ

революцію в аграрній політиці Росії, скасував кріпосне право.

Між Олександром II і собою Столипін міг провести багато паралелей: обидва були реформаторами, на обох революціонери влаштували справжнє полювання — по 11 замахів на кожного. 12-й став фатальним для обох реформаторів. Щоправда, у Києві охранка натякнула Петру Аркадійовичу на те, що є певні, хоча й недостовірні, відомості про підготовку революціонерами замаху на нього і (чомусь) на міністра народної освіти Л.А. Кассо. Столипін, не відступаючи від свого життєвого кредо — «Не залякаєте!» — вдав, що не звертає на це ніякої уваги.

Д. Богров страшенно нервував і ще двічі приходив до М. Кулябка з надією, що на його квартиру налетять жандарми і, не знайшовши терористів, заарештують самого Дмитра. Затримання його охранкою стане для нього тим самим життєво необхідним алібі, яке врятує його від розправи терористів. Але жандармське керівництво продовжувало стежити за будинком Богрова, сподіваючись з його допомогою затримати бойовиків, коли ті почнуть діяти.

Дії Богрова, зокрема неодноразові попередження охорони про небезпеку для життя прем'єра і наступний захват на нього, не узгоджуються. Хоча для виявлення терористів М. Кулябко дозволив Богрову бути присутнім на всіх урочистостях. 31 серпня П.А. Столипін разом з іншими міністрами, які супроводжували

Миколу II, відвідав київський іподром, а ввечері взяв участь у масовому святковому гулянні на схилах Дніпра в Купецькому саду. Якби Богров планував здійснити теракт, то це місце було, як стверджували експерти, найбільш придатним для того, щоб, вистріливши, утекти з місця злочину.

1 вересня 1911 р. о 9 годині вечора у Київському міському театрі розпочалася вистава опери М.А. Римського-Корсакова «Казка про царя Салтана», влаштована на честь високих гостей. О 8 годині вечора агент охранки «Самсон Іванович» на розі вулиці Пушкінської й Бібіковського бульвару передав Богрову від Кулябка квиток на виставу. Коли той прийшов до театру, Кулябко відразу ж поцікавився, де знаходиться терорист. Богров відповів, що, як і раніше, він перебуває у нього на квартирі й, можливо, помітивши, що за будинком стежать, нікуди не виходить. Жандармський підполковник дуже нервував і послав Богрова додому, щоб той іще раз дізнався, чи не збираються «Микола Якович» і його помічниця «Ніна Олександрівна» кудись іти. О 8.25 вечора Богров вийшов із театру і, постоявши 15 хвилин на протилежному боці Володимирської вулиці, повернувся назад. Черговий жандармський офіцер Гінзбург, помітивши, що контроль на квитку Богрова уже було відірвано під час першого відвідання театру, не пропустив його. Той звернувся по допомогу до Кулябка, і начальник охранки дав розпорядження пропустити свого агента.

Театр був ущерть заповнений кийівською елітою. У першому ряду сиділи міністри, губернатори, генерали... Дедюлін, Курлов, Нілов, Іванов, Трепов, Столипін, Фредерікс, Сухомлинов, Кассо, Григорович, Коквцов, Гірс. П'ять крісел відділяли царя від його правої руки — голови Ради міністрів, міністра внутрішніх справ, статс-секретаря Петра Аркадійовича Столипіна. Він був, як завжди, суворий і зосереджений, на його білосніжному кітелі виблискував орден Святого Володимира. 2 вересня Столипін мав супроводжувати царя на військових маневрах, а потім їхати з ним до Чернігова. Далі маршрут коронованої особи пролягав до Криму, а голова уряду планував повернутися до Києва й розв'язати деякі важливі питання.

Впродовж усього спектаклю за Столипіним, який сидів у кріслі 5-а, уважно стежили двоє. З 9-го ряду не зводив очей із прем'єра начальник Київського охоронного відділення М.М. Кулябко, який зручно влаштувався у кріслі під № 192-а. А з 18-го ряду пильно спостерігав за Столипіним смаглявий молодий чоловік у модному фракі, який займав місце 406. Час від часу погляди жандармського підполковника і модно вдягненого молодика зустрічалися. Закінчилася друга дія опери. Столипін подивився на свій годинник, який показував 22.40. Побачивши, що цар та його рідні покинули ложу, він підвівся зі свого місця і, підійшовши до бар'єра оркестрової ями,

повернувшись обличчям до залу, став спостерігати, як публіка швидко виходила в фойє театру.

У цей час жандармський підполковник, кинувши погляд на прем'єра, обернувся до молодого чоловіка з 18-го ряду і непомітним жестом запросив іти за ним. У коридорі Кулябко висловив занепокоєння з приводу того, що «квартирант», врешті-решт, може непоміченим покинути квартиру Богрова і з'явитися біля театру. Він запропонував агентів негайно їхати додому і пильно слідкувати за терористом. Богров зрозумів, що для нього це загибель, і наважився на останній крок. Він повільно відійшов від Кулябка й, коли той завів із кимось розмову, непомітно прослизнув до залу, який майже спорожнів — лише подекуди сиділи окремі глядачі, переважно похилого віку. Біля сцени Столипін розмовляв з міністром імператорського двору бароном Фредеріксом. Невдовзі до них приєднався граф Потоцький. Саме у цей час до залу повернувся смаглявий молодий чоловік і, тримаючи в руці програмку, пішов вільним проходом до сцени. Столипін побачив його і згадав розмову із губернатором Гірсом, який запевняв, що вхід на парадний спектакль дозволено лише за спеціальними іменними квиткам. Євреїв до театру вирішено було не запрошувати, за винятком лише двох місцевих мільйонерів.

Можливо, Столипін, подумав, що це і є один із тих двох кийівських багатіїв. У Петра Аркадійовича не було

ІНШІ ПАРТІЇ ТА ОРГАНІЗАЦІЇ У ТЕРОРИСТИЧНІЙ БОРОТБІ

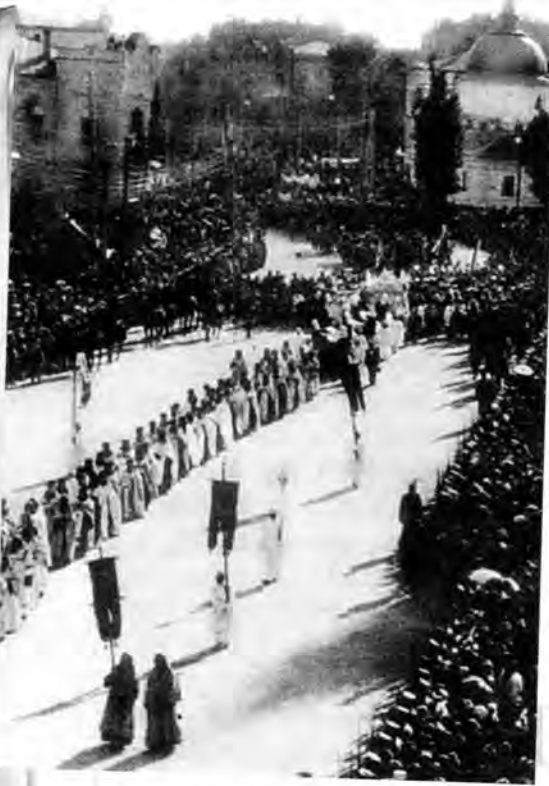
сумнівів, що цей молодий чоловік іде до нього, «щоб про щось попросити. На відстані всього якихось двох кроків молодий чоловік вихопив із кишені, яку прикривав театральною програмою, браунінг і навів на прем'єра. Століпін навіть не поворухнувся. Він із погордою дивився на терориста, руки якого помітно тремтіли. Колись отак, як і тепер, Петро Століпін із викликом дивився в очі свого суперника під час дуелі, коли той наводив на нього револьвер. Щоправда, тоді його охоплювала люта ненависть до супротивника, оскільки той був убивцею брата, і Століпін поклявся відплатити йому в чесному поединку. Тепер прем'єр Росії дивився на свого потенційного вбивцю більше з подивом.

Богров вистрілив двічі. Одна куля пробила праву руку Століпіна і, зрикошетивши, втрапила в ногу австрійського музиканта Берглера, який, перебуваючи в оркестровій ямі, підійшов дуже близько до російського прем'єра, щоб краще його роздивитися. Друга — влучивши в орден Святого Володимира й змінивши після цього напрям польоту, ввійшла у правий бік грудей статс-секретаря.

Терорист, різко повернувшись, попрямував до лівого виходу. Він ішов, не надто поспішаючи, втягнувши голову в плечі й рахував кроки. Коли позаду було вже 14 кроків, у залі знявся страшний галас, почулися істеричні крики: «Тримай його!» З коридору почали бігти глядачі.

Фотографія Д. Богрова із слідчої справи

Траурна процесія в Києво-Печерську лавру. 7 вересня 1911 р.

За хвилину елегантно вдягненого чоловіка зім'яв натовп і, здавалося, ось-ось вчинить самосуд. Жандармам, які прибігли на звуки пострілів, ледь вдалося відтіснити терориста від розлюченого натовпу. У розірваному фракку жандарми притиснули його до стіни й відібрали револьвер, у якому було ще 6 патронів, квиток та посвідчення на ім'я помічника присяжного повіреного Київської судової палати Дмитра Григоровича Богрова. Коли ж граф Потоцький, який під час замаху втік із місця трагедії, не зміг точно сказати, чи стріляв затриманий у Столипіна, то Богров сам підтвердив це. Таким чином, викритий провокатор, щоб уникнути кари товаришів, вирішив шляхом імітації замаху на Столипіна врятувати своє життя. Богрову було відомо, що не всіх терористів страчу-

вали за вбивства царських міністрів. Так, живим царській суд залишив П.В. Карповича, убивцю міністра народної освіти М.П. Боголепова, який видав 183 студенти Київського та 27 Петербурзького університетів, що брали участь у революційних виступах. Уникнув смертної кари й терорист Є.С. Сазонов, який убив ненависного багатом міністра внутрішніх справ В.К. Плеве.

Поранений Столипін важко опустився в крісло і спробував зняти свій білий сюртук, на якому швидко розповзалася кривава пляма. До пораненого підбігли лейб-медик професор Г.Є. Рейн, який сидів через ряд від статс-секретаря, та лікар Афанасьєв. Останній встиг уже викликати карету швидкої допомоги. Рейн був у розпачі, адже напередодні замаху він радив Столипіну одягнути легкий металевий панцир, на що той відповів, що пострілу можна запобігти, а від бомби ніякий панцир не врятує. Невдовзі до Столипіна підбігли міністри, сановники, генерали. На балконі з'явився Микола II. Прем'єр повернувся до нього і підняв поранену руку, показуючи жестом, що все гаразд. Потім присутні скажуть, що Столипін перехрестив царя, показуючи цим, що готовий віддати за нього життя, і знепритомнів. За іншою версією, втрачаючи свідомість, він тихо прошепотів: «Передайте государеві, що я радий вмерти за нього і батьківщину».

Відразу після пострілів до залу вбіг блідий і збентежений жандармський підполковник Кулябко. Він із

ІНШІ ПАРТІЇ ТА ОРГАНІЗАЦІЇ У ТЕРОРИСТИЧНІЙ БОРОТБІ

жахом дивився то на Столипіна, якого виносили з залу, то на Богрова, якого жандарми, захищаючи від натовпу, намагалися пропихнути до театрального буфету. Кулябко хотів особисто вести допит Богрова, але його відразу ж усунули від слідства, а прокурор заявив, що тепер начальнику охоранки самому доведеться давати свідчення. Жандармський підполковник ридав, час від часу повторюючи, що у нього немає іншого виходу у цій ситуації, як пустити собі кулю в скроню. Тим часом прямо в театрі начальник київського губернського жандармського управління підполковник Іванов вів допит Богрова. Тоді, як і пізніше, 2, 4 та 6 вересня, коли його було переведено до фортеці Косий Капонір, терорист дав приблизно ті самі свідчення.

Револьвер і 50–60 патронів він придбав у 1908 р., перебуваючи в Берліні. Готуючись до замаху, Богров стріляв разів 30. В усіх своїх свідченнях заарештований незмінно повторював, що все, повідомлене ним Кулябку — вигадка. На допитах Богров тримався з гідністю і спокійно. Це відразу ж стало широко відомо. Невдовзі кияни вже знали, що Богров бере всю вину за замах на себе, заявляючи, що жодна політична партія не причетна до замаху. Вигороджував він як міг і начальника київської охоранки Кулябку, доводячи слідству, що той став жертвою його обману. Це дало привід для пліток, що Кулябко нібито гарантував йому втечу, а коли навіть і засудять теро-

риста до страти, обіцяв, що замість нього повісять опудало. Ще більше розпалили пристрасті публікації у місцевій пресі про те, що до Богрова суд може застосувати статтю 279. Вона передбачала смертну кару за збройний опір властям або напад на них під час виконання службових обов'язків із заподіянням ран, каліцтва тощо. На заміну смертної кари тривалим ув'язненням можна було сподіватися лише за однієї умови — особистого заступництва самого потерпілого.

Через 20 хвилин після замаху Столипін був доставлений у хірургічну клініку С.С. Маковського на Мало-Володимирській вулиці № 33 в. Уночі група «патріотів», дізнавшись, що Столипіна розміщено там, заявила, що лікарня ця польсько-єврейська і якщо вже вирішили лікувати російського прем'єра саме в ній, то треба встановити навколо неї надійну охорону. Щоб не турбувати хворого, вирішено було обмежити рух трамваїв на сусідніх вулицях, а бруківку на Мало-Володимирській вислали соломою. Телефон клініки довелося відключити і з'єднувати з лікарями лише у надзвичайних випадках окремих міністрів. За розпорядженням царя, було зроблено все, щоб урятувати Столипіна. З Петербурга викликали відомого хірурга професора Цейдлера, який через 22 години прибув зі столиці до Києва. За тогочасними мірками це було зроблено досить швидко, але щоб здійснити такий «рекордний пробіг»,

довелося зупинити рух усіх поїздів на цій ділянці залізниці. Таким самим літерним ешелонам до Києва була доставлена з Ковно і дружина Столипіна, Ольга Борисівна. Відразу ж після арешту Богрова поліція зробила обшук у його будинку. Не знайшовши там ніяких терористів, вона затримала його тітку з дітьми та прислугу. Тієї ночі у Києві було заарештовано близько 50 осіб, переважно євреїв. Опинилися у поліції також брат Богрова з дружиною, які мешкали у Петербурзі.

Існувала версія, що Богров насправді хотів убити царя, але боявся єврейських погромів у Києві та інших містах. Однак це вигадана версія, оскільки на початку ХХ ст. відбулося дуже багато погромів, не пов'язаних з убивствами перших осіб у державі. Такі ж заяви вже неодноразово робили терористи, які репрезентували різні політичні партії й організації, особливо під час революції 1905–1907 рр. Столипін був головою Ради міністрів Росії, і замах на нього єврея майже стовідсотково мав викликати у «русських людей» прагнення вчинити «у відповідь» єврейський погром, насамперед у Києві, де така небезпека постійно існувала. Це відразу зрозуміли київські євреї і почали масово тікати з міста уже через годину після теракту.

Далеко за північ до тимчасово виконуючого обов'язки голови уряду В.М. Коковцова прийшла депутація від заможних євреїв Києва, яка попросила вжити термінових заходів

для відвернення можливих погромів. Наступник Столипіна дотримав слова – рано-вранці у Київ було введено три козачих полки.

Наступного дня по місту поширилося багато чуток про події в оперному театрі. Усі газети повідомили, що стріляв у Столипіна єврей Мордко Гершкович Богров отруєними кулями, що врятував життя прем'єра покровитель Києва і всієї Русі – Святий Володимир, оскільки друга куля влучила саме в орден його імені й ніби відвернула смертельний її політ. Ні для кого вже не було таємницею, що пройшов терорист у театр із квитком, який йому видала охрानка. Крім того, деякі кореспонденти запевняли, що й браунінг Богрову дав власноручно Кулябко, щоб той охороняв Столипіна від можливих убивць. Уже тоді преса відверто звинувачувала київську охранку в причетності до замаху на життя голови Ради міністрів.

2 вересня із самого ранку біля Софіївського собору зібрався натовп киян з портретами Миколи II, синьо-біло-червоними прапорами. Вигукуючи антиєврейські гасла і закликаючи помститися за замах на «вірного слугу царя», «патріоти» хотіли навіть здійснити похід містом, однак поліція зірвала цей задум, заарештувавши кількох найбільш агресивно налаштованих демонстрантів. На Подолі у цей час були виставлені пікети з козаків 1-го Уральського полку, які прибули до Києва, щоб запобігти єврейським погромам. Без

ІНШІ ПАРТІЇ ТА ОРГАНІЗАЦІЇ У ТЕРОРИСТИЧНІЙ БОРОТЬБІ

особливих зусиль були ліквідовані спроби вчинити заворушення і в наступні дні.

2 вересня Столипіну стало краще. Його лікар, академік Рейн, упевнено заявив, що через два-три тижні хворий буде на ногах. Професор Цейдлер також визнав стан свого підопічного задовільним і запевняв усіх, що на 90 % упевнений у одужанні пораненого. Щоправда, консилиум лікарів офіційно заявив, що остаточний висновок можна буде зробити лише через кілька днів. Багато прибічників Столипіна не дуже довіряли вітчизняним лікарям і вимагали, щоб його лікували закордонні спеціалісти. Але це так і не було зроблено.

Прийшовши до тями, Столипін досить бадьоро сказав: «Ну, слава Богу, і на цей раз пронесло». Потім він з уїдливою іронією згадав про Богрова: «Цей єврейчик дуже був жалюгідний, коли блідий, зігнутий і тремтячий ішов до мене»¹¹. Тоді ж прем'єр поцікавився станом здоров'я свого товариша по нещастю — музиканта Берглера. Коли ж йому повідомили, що пораненому зробили операцію і він почувається задовільно, Столипін перехрестився і сказав: «Слава Богу».

Цар не дуже турбувався про стан здоров'я свого найближчого помічника. Імператриця Олександра Федорівна взагалі поставилася до цієї події спокійно. Очевидно, люди з його оточення поінформували Миколу II про зміни на краще, оскільки першу половину дня він пробув на маневрах

під Києвом, а потім, давши парадний обід, відбув до Овруча. З вересня о 6 годині вечора Микола II повернувся до Києва. Прямо з вокзалу він поїхав у лікарню Маковського, щоб провідати Столипіна. Він зазначив його непоганий стан і погодився з думкою лікарів про недоцільність робити операцію найближчими днями.

Коли Миколі II і Столипіну повідомили, що в оперному театрі напередодні була показана опера Глінки «Життя за царя», дружина прем'єра заявила царю: «Ваша величпосте, як Ви бачите, Сусаніни й сьогодні не перевелися на Русі»¹².

У відповідь на цю пишномовну фразу Микола II сказав, що дав розпорядження провести розслідування дій київського охоронного відділення у зв'язку із замахом на Столипіна, для чого з Петербурга виїздить спеціальна комісія на чолі з колишнім директором Департаменту поліції, а нині сенатором, таємним радником М.І. Трусевичем.

Побажавши Столипіну, до якого лікарі його так і не пустили, швидкого одужання, цар через годину покинув лікарню. Попереду його чекала поїздка до Чернігова, а потім відвідання Криму. Уночі Столипіну зробили операцію, яку він, як повідомлялося у щоденних бюлетенях про стан здоров'я статс-секретаря, переніс цілком задовільно. Було вилучено кулю, яка розбивши орден, сплющилася і, поранивши Столипіна, зробила рану більшою, а тому й небезпечною.

Столипін нерухомо лежав у ліжку, дивлячись у стелю, і час від часу повторював лише одну фразу: «Нудьга мене бере...» Мабуть, тоді прем'єр думав не лише про стан свого здоров'я, а й про справи, яким присвятив життя.

Біля нього невідлучно сиділа дружина. Свого часу вона мала вийти заміж за його старшого брата. Але того було вбито на дуелі. Убивцю брата Петро Аркадійович викликав на дуель, а з його нареченою одружився. Упродовж усього життя смерть переслідувала Столипіна. Він ставився до неї з християнською покірністю. Коли свого часу на нього, саратовського губернатора, кинувся якийсь чоловік із револьвером, Столипін, дивлячись йому прямо у вічі, розстебнув пальто і спокійно сказав: «Стріляй!» І незнайомець від несподіванки випустив зброю. «Він не знав страху взагалі, — згадував син Столипіна Аркадій Петрович, — так що це був великий козир у його житті, але водночас це його й згубило».

Тоді, 4 вересня, незважаючи на намагання лікарів заспокоїти пораненого, Петро Андрійович тихим голосом сказав: «Я знаю, що наближається моя смерть». Щоб якось відвернути Столипіна від тяжких думок, йому повідомили, що вранці на Михайлівській площі був урочисто відкритий пам'ятник княгині Ользі. Царя, щоправда, на урочистостях не було. Зате на цоколі пам'ятника встановлено бронзову дошку з написом «Дар Государя Императора городу

Киеву Лето от Р. Хр. 1911 г.». Столипін мовчки сприйняв цю новину.

5 вересня стан здоров'я Столипіна погіршився, і о 8 годині вечора академік Регін заявив, що становище потерпілого безнадійне. Трохи більше ніж через дві годин київський губернатор Гірс послав у Петербург термінову телеграму: «10 годині 12 хвилин вечора голова Ради міністрів статсекретар Столипін помер»¹¹. Уранці 6 вересня пароплавом із Чернігова до Києва повернувся Микола II. Прямо на пристані йому повідомили про смерть Столипіна. Цар відразу поїхав до лікарні Маковського, де була відслужена панахида. На цьому імператор вирішив, що його обов'язок

ІНШІ ПАРТІЇ ТА ОРГАНІЗАЦІЇ У ТЕРОРИСТИЧНІЙ БОРОТБІ

щодо померлого прем'єра виконаний, і об 11 годині разом з родиною виїхав з Києва.

Усі близькі Столипіна знали останню волю покійного — поховати його в тому місті, де його спіткає смерть. Сталося це у стародавньому Києві, багатому історичними й пам'ятними місцями. Міські власті вирішили поховати Столипіна біля легендарної Аскольдової могили. Проте цар запропонував зробити це на території Києво-Печерської лаври, біля «історичних могил вірних слуг династії Романових Іскри та Кочубея». Цих героїв часів петровської Росії Микола II, очевидно, згадав тому, що на днях, 8 вересня, у містечку Борщагівка мав відкритися пам'ятник Іскрі та Кочубею.

Тієї ж ночі про смерть Столипіна дізнався і Богров. «Я, — заявив він, — не визнаю себе винним у тому, що був учасником злочинної зграї, яка іменувала себе групою і ставила за мету своєї діяльності насильницьке повалення встановленого основними законами способу правління, але визнаю себе винним у тому, що, заздалегідь задумавши позбавити життя статс-секретаря Столипіна, зробив у нього 1 вересня два постріли під час парадного спектаклю і заподіяв йому небезпечні для життя рани, від яких статс-секретар Столипін 5 вересня помер. Злочин цей, однак, був здійснений мною без попередньої змови з іншими особами і не як членом будь-якої революційної партії»¹⁴. Далі Богров назвав кілька

прізвищ людей, з якими зустрічався напередодні замаху, та їхні адреси. Ще раз засвідчив, що Кулябко йому зброї не давав. Впадає у вічі й той факт, що цього разу Богров лише побіжно згадав про свою «допомогу» охоранці.

А тим часом у місті почалося добровільне збирання коштів на спорудження пам'ятника Столипіну на Театральній, як тоді планувалося, площі. Автор пам'ятника Олександр П Ксіменес взявся безкоштовно виготовити з бронзи фігуру прем'єра. Монархічно налаштована частина населення вимагала негайної розправи над Богровим, причому з обов'язковою умовою присутності при страті своїх представників, щоб справжнього вбивцю охоранка не підмінила кимось іншим. Розслідувати справу про вбивство голови Ради міністрів (а це навіть для того часу, коли від куль революціонерів часто гинули міністри, великі князі, губернатори, було подією незвичайною) по живих слідах вимагали й брати дружини Столипіна Нейдгардти, які посідали досить високе становище у державній ієрархії Росії. Тому твердження деяких авторів про те, що охоранка хотіла схвати кінці у воду і тому поспішно вчинила «шемякін суд», не зовсім справедливі.

Преса заявила, що після смерті Столипіна необхідно визначити, чи помер він від куль Богрова, чи у цьому винні лікарі, які нібито не направили статс-секретаря на лікування за кордон, а самі неправильно

ТЕРОРИЗМ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

поставили пораненому діагноз і призначили курс лікування. Все це було сприйняте громадськістю як спроба врятувати Богрова від заслуженої кари. Підготовка до похорону Столипіна, численні молебні у малих і великих церквах, безперервний потік телеграм зі словами співчуття, депутатів з різних міст Росії ще більше схиляли громадську думку до необхідності якомога швидше покарати злочинця і взагалі навести порядок у країні.

7 вересня, здавалося, весь Київ вийшов на вулиці. На тротуарах стояли гімназисти, студенти, чиновники різних рангів, обивателі. О 2 годині дня траурна процесія рушила від клініки Маковського до Києво-Печерської лаври. Попереду несли вінок від царя, який тоді перебував у Севастополі, хрест із білих квітів, а далі ще 250 вінків від різних міст Росії, міністерств, установ, організацій, навчальних закладів, приватних осіб. Очоловав процесію митрополит Флавіан, потім попарно йшли 4 єпископи, 54 священники і архімандрити, 6 дияконів. Труну із тілом Столипіна везли 6 білих коней. Безперервно дзвонили в усіх соборах і церквах Києва¹⁵. 4 години рухався траурний кортеж по Великій Підвальній, Володимирській вулицях, Софіївській, Михайлівській, Думській площах, Хрещатику, Царській площі, Олександрівській вулиці через Маріїнський парк до Лаври, де у Трапезній церкві було встановлено труну колишнього всемогутнього статс-секретаря.

9 вересня о 4 годині дня у фортеці «Косий Капонір» розпочав роботу військово-окружний суд під головуванням генерал-майора Рейнгартена. Тимчасовими членами суду були призначені полковник 1-го Уральського козачого полку Акутін, підполковники 132-го піхотного полку Мещанінов, 132-го Бендерського полку – Кравченко та 130-го Херсонського – Маєвський, а військовим прокурором – генерал-лейтенант Костенко.

На суді Богров заявив, що не визнає себе винним, що замах на Столипіна «здійснив без будь-якого злочинного заміру і навіть несподівано для самого себе». Як і на попередньому слідстві, підтвердив, що був платним агентом охоранки. Далі він розповів, що влітку 1911 р., коли відпочивав на дачі біля Кременчука, до нього приїздили члени революційної організації з Парижа, які вимагали звіту про витрачені Богровим партійні гроші. Вони ж висунули проти нього звинувачення у співробітництві з охоранкою і поставили ультиматум: або він візьме участь у замаху на когось із високих царських сановників, або його провокаторська діяльність стане загальновідомою. Останнє для Богрова було «гірше смерті», і він вирішив спочатку вчинити замах на Кулябка, але не наважився цього зробити і вигадав історію про підготовку терористичного акту проти Столипіна.

Термін, який встановили Богрову його колишні товариші по партії, за-

ІНШІ ПАРТІЇ ТА ОРГАНІЗАЦІЇ

кінчувався, і він вирішив стріляти у будь-кого. Прем'єр-міністра Богрова обрав тому, як він заявив прокурору, що той був найбільш показним і примітним серед публіки і привертав до себе пильну увагу громадськості. Видається дивним, що Богров усіляко вигороджував свою потенційну жертву — Кулябка. А той, у свою чергу, на всі лади вихваляв колишнього агента, говорячи про його великі заслуги у викритті й розгромі революційних організацій.

Однак це не могло вплинути на рішення членів військово-окружного суду, який визнав Мордка Гершковича (Дмитра Григоровича) Богрова винним у тому, що в 1906 р. він вступив до зграї анархістів-комуністів, яка насильницьким шляхом прагнула повалити існуючий лад, брав участь у засіданнях членів цієї організації, на яких ішлося про знищення представників вищих ешелонів влади, зокрема обговорювалися питання організації замаху на П.А. Столипіна. Другим пунктом обвинувачення Богрова було те, що «на виконання завдання зазначеної вище зграї» він здійснив замах на статс-секретаря Столипіна, завдавши йому смертельної рани.

За перше «діяння» суд засудив злочинця на 8 років каторги, за друге — позбавив усіх громадянських прав і виніс смертний вирок. За сукупністю злочинів Богрова присудили до страти через повішення. У вирокі другим пунктом було записано ще й таке: речові докази — дві стріляні гільзи та кулю знищити, а

Пам'ятник П.А. Столипіну,
відкритий 1 вересня 1912 року
перед приміщенням
київської міської думи

револьвер, обойму та 49 патронів, вилучених при арешті Богрова, «повернути спадкоємцям підсудного». Вирок був винесений о 8 годині 20 хвилин вечора 9 вересня і переданий на остаточне затвердження київському і подільському губернаторові Ф.Ф. Трепову¹⁶. Він затвердив його наступного дня.

У той час, коли за товстими мурами Печерської фортеці йшов суд над Богровим, на території Лаври відбувалися похорони Столипіна. Похмурий дощовий день не став на

Демонтаж пам'ятника
П.А. Столипіну в 1917 р.

заваді киянам, які зібралися довкола Трапезної церкви, біля Великих воріт Києво-Печерської лаври. Бажаючих було дуже багато, і поліція пропускала на територію Лаври лише делегації та високих осіб.

Убивство Столипіна у Києві, його велелюдний і урочистий похорон у стародавньому місті привернули до цього діяча увагу не лише в усій Росії, а й за кордоном. Він став тоді буквально національним героєм. Щоправда, В.І. Ленін замах на голову уряду Росії назвав подією маловажливою, але водночас констатував: «Умертвіння обер-вішателя Столипіна збіглося з тим моментом, коли ціла низка ознак почала свідчити про закінчення першої смуги в історії російської контрреволюції»¹⁷. 10 вересня 1911 р. відбулося спеціальне засідання Клубу російських націоналістів м. Києва, присвячене

питанням загальнодержавного життя Росії після смерті голови уряду і міністра внутрішніх справ реформатора П.А. Столипіна. У роботі Клубу взяв участь член Державної думи І.О. Гучков. Про Столипіна лідер партії октябристів із запалом сказав: «Таких здібних і талановитих людей ще не було при владі»¹⁸.

Київська міська дума обрала Столипіна почесним громадянином Києва. Донське козацтво проголосило його почесним козаком. У листі на ім'я властей, зокрема, говорилося: «П.А. Столипін похований у тій частині Лаври, де вже спочиває прах чотирьох відважних духом козаків, які, як і Петро Аркадійович, віддали свої життя за «царя і отечество». Тут поховані відомі всій Росії генеральний суддя Кочубей та полтавський полковник Іскра, а також незабутні на Дону видатною військовою доблестю його сини: командир усіх козачих

ІНШІ ПАРТІЇ ТА ОРГАНІЗАЦІЇ У ТЕРОРИСТИЧНІЙ БОРОТБІ

полків у період війни з Персією у 1760-х роках донський полковник Краснощоків та походний отаман, який відзначився у війні з турками в 1730-х роках, донський полковник Фролов»¹⁹.

10 вересня в камеру до Богрова, який чекав виконання вироку, прийшов жандармський підполковник Іванов, який першим допитував його в оперному театрі. Вищі чини поліції у ті часи часто прагнули відразу ж після оголошення вироку зустрітися з революціонерами. Робили вони це для того, щоб спробувати схилити на свій бік або перевербувати революціонерів, передусім засуджених до страти. У переддень страти жандармські офіцери заходили до зломлених смертників і обіцяли в обмін на співробітництво з охранкою помилування і полегшення тяжкої долі.

Іванов прийшов до Богрова не за тим. Схилити його до співробітництва з охранкою, агентом якої він працював багато років, не мало сенсу. Розпитувати про якісь нові факти щодо замаху на Столипіна теж не було особливої потреби, оскільки суд виніс вирок, який не підлягав оскарженню. Жандармський підполковник, знаючи, що роботу київської охранки перевіряє, за наказом царя, спеціальна комісія на чолі із сенатором М.Трусевичем, вирішив через Богрова обілити своїх колег, насамперед Кулябка.

Гість, очевидно, не приховував своїх намірів, а можливо, все ж

такі натякнув, що у цій безвихідній ситуації є, хоча й облудна, надія на врятування. Адже було відомо, що дружина Столипіна висловилася проти страти вбивці її чоловіка. У такому безнадійному становищі Богров погодився дещо змінити свої попередні свідчення і зробити зі свого боку все можливе, аби хоча б полегшити долю свого колишнього шефа.

Іванов відверто запитав свого співрозмовника, чому той так настирливо захищав на суді колишнього начальника київської охранки. Богров пояснив, що Кулябко розгубився і не зміг відповідати на запитання прокурора, тоді він своїми свідченнями став допомагати жандармському підполковнику, щоб допомогти йому вийти зі скрутного становища. Очевидно, саме з цього приводу Іванов і сказав ті слова, які наводять практично всі історики, котрі пишуть про вбивцю Столипіна: «Це один з найнезвичайніших людей, яких я зустрічав, це дивовижна людина». І це справді так. Адже 26 серпня Богров готувався вчинити замах на Кулябка, а через 2 тижні намагався відвести від нього серйозні обвинувачення на суді.

Після зустрічі Іванова з Богровим з'явився п'ятий протокол допиту вбивці Столипіна, який значно відрізняється від попередніх. Засуджений розповів, що наприкінці 1910 р. анархісти звинуватили його у розтраті партійних грошей і почали вимагати, щоб він їх повернув. За допомогою батька Богров віддав гроші,

ТЕРОРИЗМ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

які витратив на власні потреби. Але й після цього вони майже стовідсотково вважали Богрова провокатором. (До цього терористи називали зрадником Нейдорфа (Левіна), якого за це вбили у Женеві в 1908 р. Щоб зняти з нього будь-які підозри, анархісти доручили Богрову під час «серпневих урочистостей» убити начальника київської охранки М.М. Кулябка. Здійснити терористичний акт він мав до 5 вересня.

Всю історію про терористів Богров вигадав, щоб увійти в контакт із Кулябком. Зайшовши в ніч з 31 серпня на 1 вересня до жандармського підполковника і побачивши його у домашній обстановці, Богров нібито не наважився вистрілити, хоча мав усі шанси втекти після цього. Пізніше він вирішив здійснити терористичний акт у театрі. Жертву Богров твердо не визначив, а обрав Столипіна тому, що той був найсоліднішою політичною фігурою в країні. Вперше за час слідства Богров назвав прізвиська деяких революціонерів, з якими він вступав у контакти: П. Лятковського, Р. Чорного, Н. Тиша, І. Гросмана, «Стьопу» та ін.²⁰

Важко судити, на що сподівався Богров, даючи такі свідчення жандармському підполковнику Іванову. Дехто з істориків, зокрема Б.Ю. Майський, стверджував, що останній пообіцяв урятувати життя терористу, і щоб відтягнути страту, агенти поліції навіть викрали ката, Юшкова, якого, смертельно п'яного, було завезено аж до Петербурга. Усе

це, звісно, вигадки. 10 вересня правитель краю Ф.Ф. Трепов остаточно затвердив смертний вирок Богрову. У ніч з 11 на 12 вересня (за існуючим звичаєм, у неділю такі акції не здійснювалися), о 3 годині 2 хвилини його було страчено в районі Лисогірського форту Київської фортеці.

Збереглася низка документів, які в усіх подробицях відтворюють картину страти Богрова. Київський губернатор О.Ф. Гірс: «Двоє городових вивели Богрова із тюремної камери, тримаючи його під руки. Богров був без кандалів. Товариш прокурора Чернов, показуючи пальцем на Богрова, звернувся до представників правих: «Ну, панство, розпізнайте — хто він?» У відповідь пролунало: «Як же! Він самий. Адже я його в театрі здорово побив. Він і в тому самому фраку, в якому був у театрі». Із натовпу правих хтось сказав: «Либонь, більше стріляти не буде». Інший голос заперечив: «Тепер не час вести розмови». «Союзники» (маються на увазі чорносотенці. — *Авт.*), які були на страті Богрова, роз'їжджаючись з Лисої гори, взяли на згадку шматки мотузки. Перед стратою Богров спав. Коли його розбудили, він здогадався, куди його викликають, і почав одягатися. Коли Богрова вивели з Капоніра, хтось із натовпу крикнув: «Подивіться, він ще й досі у фраку». Засуджений відповів: «Я уже десять днів у фраку. Колеги можуть позаздрити мені»²¹. Богров відмовився від послуг рабина і вів

ІНШІ ПАРТІЇ ТА ОРГАНІЗАЦІЇ У ТЕРОРИСТИЧНІЙ БОРОТБІ

себе перед стратою досить спокійно. Наступного дня всі газети повідомили в деталях про виконання смертного вироку вбивці Столипіна.

Зрештою ця сенсаційна історія почала відходити на задній план. Лише жандарми продовжували свою роботу, заарештувавши П. Лятковського та Р. Чорного. Вони вели також розслідування щодо зв'язків Богрова з О. Муравйовим (О.М. Бизюков), який був заарештований ще 26 серпня і застрелився у приміщенні київської охоранки. Далі поліція в своїх розслідуваннях не пішла, звільнивши Р. Чорного та П. Лятковського. Останній, до речі, сидів у тій самій камері, що й Богров, і навіть знайшов на табуреті видряпаній цвяхом напис про перебування в казематі вбивці Столипіна.

Відразу ж після пострілів Богрова в оперному театрі постало питання: хто він такий і чий наказ виконував, стріляючи в Столипіна? Практично нікого не задовольнили висновки офіційного слідства, яке велося більше року й побіжно визнало Курлова, Спиридовича, Веригіна та Кулябка винуватцями цієї трагедії. Небагато світла на справу пролила й надзвичайна слідча комісія, створена в 1917 р. Тимчасовим урядом, якій давали свідчення щодо вбивства Столипіна Трусевич, Спиридович, Коковцов та інші. Мотиви замаху Богрова на Столипіна залишилися ніби невідомими.

Щодо оцінки теракту і смерті П. Столипіна у Києві суспільство

відразу ж розділилося на кілька таборів. Представники панівних верств вважали, що замах на голову уряду вчинив агент охоранки. Революціонери, насамперед есери та анархісти, були переконані, що Богров зробив це, щоб визволити Росію від зловісної постаті «міністра-вішателя». Деякі з них, не маючи під рукою доказів — жандармських документів, начисто відкидали версію про зв'язки останнього з охоранкою. Інші стверджували, що він спеціально пішов на зв'язок із нею, щоб приспати пильність жандармів і здійснити задумане.

Пізніше ці версії трансформувалися в нову: Богров, потрапивши у тенета охоранки, згодом усвідомив свою провину й вирішив спокутувати свої гріхи вбивством Столипіна, тим самим повернувши собі чесне ім'я революціонера. Ще більшого поширення набула версія про те, що революціонери викрили Богрова-провокатора, і він, замість того щоб чекати неминучої помсти від своїх товаришів, вибрав більш благородну смерть — на шибенці як убивця прем'єра.

Існувала ще одна версія, яку висловили кореспонденти деяких зарубіжних газет, — Богров був найманцем заможних верств єврейського населення, яке Столипін особливо нещадно пригноблював та готував щодо нього нові, ще більш «драконівські» закони. Однак в історичній літературі вона згадувалася нечасто.

У 2001 р. український історик В.Б. Любченко у виданні «Тирош.

Труди по нуданке. Выпуск V» цю версію остаточно спростував. Слід зазначити, що, хоча якась частка євреїв і раділа смерті Столипіна, але саме він розробляв проект закону про ліквідацію «смуги осілости» й розширення їхніх громадянських прав. Робив це Столипін, звичайно, не з особливої прихильності до них, а для забезпечення стабільності та порядку у Росії, оскільки вважав невдоволених євреїв головною революційною силою.

Взагалі фантастикою є епізодичне згадування про Богрова-українофіла та борця за соборну й незалежну Україну, який стріляв у Столипіна через те, що останній був ворогом українського руху. До таких версій можна віднести і свідчення про тісні стосунки Д. Богрова з Л. Троцьким, із яким вони начебто пили каву на Хрещатику напередодні теракту.

Майже через 100 років після пострілів Богрова у Столипіна деякі журналісти почали заявляти про дружбу терориста з В.І. Леніним, з яким Дмитра познайомив буцімто його брат, Володимир Богров (він згодом ніби став більшовиком).

Варто згадати і версію О. Солженіцина, який в інтерв'ю французькому телебаченню 31 жовтня 1983 р. сказав, що дії Богрова спрямовувала страшна сила — громадська думка. «Навколо нього існує ніби поле, ідеологічне поле. Й у цьому ідеологічному полі державний лад Росії вважається вартим знищення. Столипін вважається ненависною

фігурою — за те, що він цю Росію оздоровлює і тим самим рятує»²².

Деякі автори на чолі з відомим істориком доби столипінської реакції А.Я. Аврехом дотримувалися думки, що вбивство прем'єра — справа рук охоранки. Така версія знайшла відображення і в історичних романах В. Пікуля. Виходячи з неї, Курлов, Спиридович, Веригін та Кулябко, вбачаючи у своєму шефові залятого ворога й добре знаючи, що, відігравши відведену йому роль, Столипін уже втратив колишній авторитет у царя і його двору, умисне, розгадавши наміри Богрова власноручно вбити прем'єра, не тільки намагалися перешкодити злочину, а й уміло скеровували руку терориста.

Крім численних фактів, які можна вдало використати для підтвердження цієї думки, в їх арсеналі є легендарна фраза Столипіна: «Мене вб'ють, і вб'ють члени охоранки» та твердження братів його дружини, Нейдгартів, що саме підлеглі міністра внутрішніх справ знищили його.

Важко сказати, у прямому чи в переносному значенні слід розуміти ці слова, але чимало фактів свідчать і проти цього твердження. По-перше, вбивство прем'єра в присутності самого царя назавжди наклало тавро ганьби не лише на охоранку, а й персонально на Курлова, якому було доручено здійснювати охорону Миколи II, а також на Спиридовича, Веригіна та Кулябка. Курлов неодноразово попереджав Столипіна про підготовку терактів проти нього, чим рятував

ІНШІ ПАРТІЇ ТА ОРГАНІЗАЦІЇ У ТЕРОРИСТИЧНІЙ БОРОТБІ

життя російського прем'єра. Микола II, який під час замаху на Столипіна перебував у тому ж театрі, втратив самовладання і щиро пожалкував, що жандарми врятували Богрова від самосуду натовпу.

По-друге, судячи з мемуарів Курлова, Столипін скаржився йому на погане ставлення до нього у Києві й до того ж говорив про швидкий кінець своєї кар'єри. Постає питання, навщо було вищим жандармським чинам іти на цей ризикований крок, знаючи про близьку політичну смерть останнього. Варто нагадати, що міністр внутрішніх справ протегував своєму підлеглому у призначенні як київським губернатором, так і своїм заступником, і організувати вбивство Столипіна Курлову не було ніякого сенсу.

Видається вірогідним, що Курлов, Спиридович, Веригін та Кулябко дійсно прагнули використати «київську справу» на користь своїй кар'єрі, але не шляхом усунення міністра внутрішніх справ і прем'єра, а через його врятування й розкриття великої змови терористів. Арешт групи змовників у момент, коли вони хотіли здійснити теракт проти голови уряду Росії в присутності самого государя-імператора, сприяв би зростанню авторитету охранки, обіцяв би безпосереднім керівникам операції нагороду, підвищення по службі, прихильне ставлення до них міністра внутрішніх справ і гарантував би, що колишні ексцеси та конфліктні ситуації будуть забуті. А для Курлова, якому,

всупереч існуючим правилам, було доручено охорону царя (цим мав займатися представник вищої влади на місці – генерал-губернатор Трепов), це мало й принципове значення.

Прорахунок вищих жандармських чинів дорого їм коштував. На них накинута зі звинуваченнями преса і громадськість. Цар відрядив спеціальну комісію для перевірки діяльності київської охранки.

Стверджуючи, що остання влаштувала вбивство Столипіна, щоб догодити царському двору, згадані автори обминають увагою виконавця цього злочину. Причепивши Богрову ярлик агента й провокатора, вони навіть не намагаються пояснити, чим він керувався, йдучи фактично на самогубство і свідомо жертвуючи своїм життям заради знищення «великого реформатора».

Оригінальні відповіді на ці запитання дають сучасні київські журналисти. Вони авторитетно заявляють, що терорист убив Столипіна через ревності. Прем'єр покохав молоду київську єврейку з Деміївки і послав їй багаті подарунки. Дізнавшись про це, Богров нібито заявив, що вб'є суперника. Дівчина була не проти й лише попросила Дмитра зробити це так, як показують у театрах. Отож, останній, виконуючи прохання коханої, стріляв у голову уряду в Київському оперному театрі. Дівчина народила від страченого Богрова хлопчика, давши йому прізвище Деміївський. Онук цієї дівчини за день до від'їзду в Ізраїль розповів у

середині 90-х років кореспондентові «Киевских новостей» в історичній бібліотеці (?) цю історію й поклав край усім вигадкам про причини замаху на Столипіна. Ця стаття, гадаю, не потребує коментарів.

Інша версія київських публіцистів зводиться до того, що головною причиною теракту був протест проти підтримки прем'єром чорносотенців та погромів, які вони влаштовували по всій Росії. Але це не так. П.А. Столипін підтримував монархічні організації й партії, які виступали за єдину і неподільну Російську імперію. Тісні контакти він підтримував, зокрема, з Київським клубом російських націоналістів – антиукраїнською організацією, що виникла в березні 1908 р. З подачі її членів, які писали прем'єру про «небезпеку українофільства», «мазепинства», української мови й літератури для цілісності імперії, П.А. Столипін видав у 1910 р. спеціальний циркуляр, в якому відніс українців до «іногородців».

Із «Союзом руського народу», який практично здійснював майже всі чорносотенські акції, голова уряду не мав ніяких стосунків і навіть прагнув спочатку боротися з погромами. У 1907 р. в Києві за його ініціативою було попереджено грандіозний антиєврейський погром. Проте Микола II палко підтримував цей «народний рух», і прем'єр змушений був не вживати ніяких заходів проти «чорної сотні». Одного разу Микола II навіть запитав Столипіна, чому той не вступає у «Союз російського народу».

Чорносотенці були проти столипінських реформ, вважали його діяльність шкідливою для Росії та навіть подумували здійснити проти нього теракт. Д. Богров, за деякими свідченнями, навпаки, відкрито заявляв, що Столипіна слід убити як покровителя чорносотенного руху.

Далекі від істини й інші версії загибелі Столипіна у Києві, оскільки вони ґрунтуються не на глибокому і всебічному вивченні архівних документів, а на існуючій літературі, спогадах учасників тих подій та власних домислах авторів про теракт проти прем'єр-міністра Російської імперії. Впадає у вічі той факт, що переважна більшість істориків, письменників та журналістів називають 1 вересня датою вбивства терористом Д. Богровим П. Столипіна. Насправді ж прем'єр помер 5 вересня.

Говорячи про смерть Столипіна, можна констатувати, що імітація Богровим теракту проти прем'єра через фатальний збіг обставин (сучасні лікарі стверджують, що за нинішнього розвитку медицини реформатора можна було б урятувати) закінчилася трагічно для головних дійових осіб цієї історії.

1 вересня 1912 р. на Думській площі в Києві було відкрито пам'ятник Столипіну, який стояв на повний зріст, ніби виступаючи перед величезною аудиторією. Після Лютневої революції 1917 р. фігуру «царського посіпаки» скинули з постаменту. На це місце дехто хотів встановити

ІНШІ ПАРТІЇ ТА ОРГАНІЗАЦІЇ У ТЕРОРИСТИЧНІЙ БОРОТЬБІ

статую його вбивці — Мордка Богрова. Однак провокаторам пам'ятників не споруджують. Ім'я терориста Богрова згадується лише у контексті замаху на «великого реформатора» П.А. Столипіна, в результаті якого останній помер у Києві.

1. ДАРФ, ф. 102, 7 д-во 1910, спр. 4754, арк. 4648.

2. Держархів Київської обл., ф. 846, оп. 10, спр. 23, арк. 70.

3. Волковинський В.М. Документи слідчої справи про вбивство П.А. Столипіна // Архіви України. 1990. № 2. — С. 44.

4. ЦДІАУК, ф. 275, оп. 1, спр. 2662, арк. 29—30.

5. Лазарев Е. Дмитрий Богров и убийство Столыпина // Воля России. 1926. VIII—IX. — С. 42.

6. Держархів м. Києва, ф. 2, оп. 227, спр. 319, арк. 2.

7. Хотулєв В. Пётр Столыпин. — Москва—Смоленск, 1998. — С. 368.

8. Шульгин В.В. Дни. 1920: Записки. — М., 1989. — С. 144.

9. Падение царского режима. По материалам Чрезвычайной комиссии Временного правительства. Т. VII. — М., 1927. — С. 91.

10. Держархів Київської обл., ф. 2, оп. 227, спр. 319, арк. 536.

11. Волковинський В.М., Левенець Ю.А. П.А. Столипин: з життя та державної діяльності // Український історичний журнал. 1991. № 9. — С. 94.

12. Убивство Столипіна. — Рига, 1990. — С. 163.

13. Держархів Київської обл., ф. 2, оп. 227, спр. 319, арк. 58.

14. Там само, ф. 864, оп. 10, спр. 23, арк. 118.

15. Киевлянин. 1911. 8 вересня.

16. Держархів Київської обл., ф. 183, оп. 5, спр. 2, арк. 18—19.

17. Ленін В.І. Столипин і революція // Повне зібрання творів. Т. 20. — С. 306.

18. «Українське питання» в Російській імперії. Ч. III. — К., 1999. — С. 195.

19. ЦДІАУК, ф. 442, оп. 641, спр. 512, арк. 34.

20. Волковинський В.М. Документи слідчої справи про вбивство П.А. Столипіна // Архіви України. — 1990. № 4. — С. 11—14.

21. Держархів Київської обл., ф. 2, оп. 227, спр. 319, арк. 355.

22. Степанов С. Несколько фрагментов из жизни Столыпина // Союз. 1990. № 17. — С. 13.

ЕПІЛОГ

Революційний тероризм виник у Російській імперії та Україні, що входила до її складу, у другій половині XIX ст. і набув широкого розмаху на початку ХХ ст. Цей «чорний» період у своїй історії тоді пройшли багато країн Західної Європи і США, але особливу увагу істориків, політиків, публіцистів та письменників привертав феномен російського тероризму, який не лише був масовим і дієвим (у ньому брали участь цілі партії та організації: «Земля і воля», «Народна воля», есери, анархісти, «Союз руського народу» та ін.), а й вписав у свою історію найгучніші теракти XIX і ХХ ст. — убивства царя Олександра II (1881) та прем'єр-міністра царського уряду П.А. Столипіна (1911). Провідне місце у цій специфічній боротьбі проти існуючого ладу посіла Україна, як це було практично в усіх процесах, подіях та явищах у системі Російської імперії, до якої входила із XVII ст. значна українська територія.

Революційний тероризм у Російській імперії виник після скасування кріпацтва — події, яку багато суспільствознавців і просто пересічних людей визначають як видатну, і пов'язується із запровадженням прогресивних реформ 60—70-х рр. XIX ст. Історики пояснюють це тим, що реформи не були доведені до кінця, маси залишалися пасивними

і навіть не сприймали ідей революціонерів, що засвідчили численні їхні «ходіння в народ» з метою агітації останнього взяти участь у боротьбі проти самодержавства і спонукання його до революції.

Частково це так, але існували й інші, вагоміші причини. У цей час на історичну арену вийшли «нові люди» — народники, нігілісти, різночинна інтелігенція, — які поставили собі за мету рішуче боротися з пережитками кріпацтва в усіх сферах життя — зі звичними формами мислення, усталеними нормами поведінки, історичними традиціями і панівним світоглядом, а найголовніше — проти самого існування самодержавства. Влада і суспільство замість пошуку взаєморозуміння та компромісу вдалися до залякування один одного і фізичного усунення найнебезпечніших своїх ворогів.

Царський уряд розпочав активну боротьбу з революціонерами та їхніми прихильниками шляхом масових арештів, відкритих судів над невдоволеними існуючим ладом і винесення їм суворох вироків. Багатьох революціонерів кидали за ґрати на незначні терміни. У в'язницях вони зазнавали впливу пропагандистів різних соціально-політичних теорій, кримінальних злочинців та бойовиків і виходили на волю переконаними борцями проти царизму, зокрема терористами.

ІНШІ ПАРТІЇ ТА ОРГАНІЗАЦІЇ У ТЕРОРИСТИЧНІЙ БОРОТЬБІ

Не всім вдалося здійснити успішні й гучні терористичні акції, але ті, хто зробив це, завдяки пресі, спеціальним прокламаціям терористичних організацій, численним судам, які виносили одчайдушним бойовикам смертні вироки, що виконувалися публічно, набували ореолу справжніх народних героїв. Вони ставали прикладом для тисяч неофітів, особливо представників неосвіченої молоді й тих, хто не довчився, здобувши лиш деякі уривки знань, хто виношував далекоглядні фантастичні плани як стосовно власного життя і кар'єри, так і щодо всієї держави. Багато антиурядово налаштованих обивателів просто йшли за діями інших і ставали терористами, особливо в період революції 1905–1907 рр.

У згаданий історичний період в орбіту тероризму було втягнуто багато жінок, серед них В. Засулич, Л. Волкенштейн, С. Петровську, З. Коноплянікову, Д. Брильянт, Ф. Фрумкіну, Ф. Каплан та інших, пов'язаних з Україною. Психологи ретельно вивчали цей феномен. Спочатку вони пояснювали його неможливістю для жінок повністю віддатися політичній діяльності, що нібито й штовхало їх на шлях тероризму. Останні психологічні дослідження засвідчують, що чоловіки йдуть на терористичні дії, які є фактично самогубством, задля втілення у життя своїх ідеалів. Жінки ж роблять це, аби звільнитися від буденності або того, що чекає їх у майбутньому.

Боротьбу бойовиків початку ХХІ ст. відрізняє від революційного тероризму другої половини ХІХ ст. не лише зростання кількості терористів та здійснених ними терактів (на початку ХХІ ст. щорічно їх фіксувалося в середньому 600). На відміну від сучасного тероризму з характерною для нього жорстокістю та аморальністю, бойовики-революціонери усе ж таки мали певні правила боротьби і намагалися їх дотримуватися. Терористичні дії були спрямовані проти конкретних осіб, і робилося все можливе, щоб постраждало якомога менше невинних, випадкових людей.

Ескалація в наш час тероризму, який вийшов на широку міжнародну арену, вимагає ведення інтенсивної боротьби з ним, насамперед у тих країнах, де він став загрозою номер один. Одночасно із застосуванням нових методів і засобів протидії цьому лиху можна використовувати і практику 150–100-річної давності, яка частково застосовувалася з метою ліквідації революційного тероризму в Російській імперії наприкінці ХІХ–на початку ХХ ст. Це, зокрема, усунення причин, що породжують стихійну активізацію тероризму, серед яких тяжке матеріальне становище широких верств населення, ідеологічна конфронтація між владою і народом, масове жорстоке переслідування інакодумців, в результаті чого тероризм підкріплюється ще й прагненням за будь-яку ціну помститися кривдникам.

ТЕРОРИЗМ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

В усі часи проти терористів повинні боротися кваліфіковані й добре підготовлені кадри, має існувати відповідна агентура, яка здатна проникати в терористичні організації й насамперед у їхні бойові осередки, щоб перешкоджати різноманітним теракціям.

Українському народу взагалі не властива схильність до тероризму, однак у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. вихідці з України брали у ньому активну участь. Багато українських міст, цілі регіони стали в той період плацдармами всеросійського революційного тероризму. В усіх терористичних організаціях та гуртках були задіяні вихідці з України, а наявність «українського сліду» у найгучнішому терористичному акті ХІХ ст. – вбивстві 1 березня 1881 р. царя Олександр

дра II – переконливо довів відомий історик М.С. Грушевський.

До речі, другий найгучніший у Російській імперії теракт початку ХХ ст. – замах на прем'єр-міністра П.А. Столипіна – також був здійснений в Україні, у Києві. І хоча за участю України у революційному тероризмі не стоїть ідея її національного відродження, а лише боротьба за повалення самодержавства, висвітлення терористично-революційного руху другої половини ХІХ – початку ХХ ст. в Російській імперії показує нашу історію у незвичайному, проте достовірному ракурсі. Дослідження тероризму в маловідомій історії України зайвий раз засвідчує велику участь українського народу практично в усіх історичних процесах, що відбувалися в житті Російської імперії у ХІХ – на початку ХХ ст.

Документи і матеріали

ОБЪЯВЛЕНІЕ

отъ

Исполнительнаго Комитета Русской Соціально Революціонной партіи

Новый путь, принятый въ послѣднее время Русской Соціально-Революціонной Партіей и выразившійся въ убійствахъ: барона фонъ-Гейкинга, ростовскаго шпіона Никонова и другихъ аналогичныхъ фактахъ, подалъ поводъ къ появленію значительнаго количества подметныхъ писемъ угрожающаго содержания, какъ должностнымъ, такъ и частнымъ лицамъ, не рѣдко подъ фирмою Исполнительнаго Комитета, отъ имени котораго были совершены вышесказанные факты.

Нравственная отвѣтственность, принятая нами за наши дѣйствія, заставляетъ насъ заявить публицѣ, что авторы этихъ угрожающихъ писемъ не имѣютъ съ Исполнительнымъ Комитетомъ, а часто и съ Революціонной партіей, ничего общаго. Самимъ же этимъ авторамъ считаемъ нужнымъ объяснить: Революціонерамъ, — что исходящія отъ нихъ угрозы должны исполняться ими самими и подъ ихъ отвѣтственность, проходивцамъ, — что мы будемъ преслѣдовать ихъ, какъ своихъ злѣйшихъ враговъ.

Во избѣжаніе же дальѣйшихъ недоразумѣній, всѣ исходящія отъ насъ заявленія будутъ на бланкахъ Исполнительнаго Комитета и за его печатью.

4296

10/11

№ 1

**Повідомлення ад'ютанта Одеського
губернського жандармського управління
поручика Шаховського судовому слідчому
м. Одеси про вбивство терористами
поліцейського агента-шпигуна В. Тавлеєва**

9 вересня 1876 р.

Я, ад'ютант Одеського жандармського управління поручик князь Шаховской, получив предписание начальника управления о производстве дознания по убийству мещанина Тавлеєва, нашел: 5-го сентября около 10 часов вечера, в саду Феллера во время гуляния, где было многолюдное собрание, на одной из аллей усмотрен труп Тавлеєва, который, как видно из медицинского осмотра, убит острым орудием посредством нанесения ударов в грудь и висок. 7 сентября на рассвете один из полицейских служителей снял со стены Кафедрального собора прокламацию, в которой объявляется, что убийство Тавлеєва совершено с целью мести за обнаружение им перед властями участия некоторых лиц в сообществе, существующем в Одессе для противоправительственных целей. При чем в этой же прокламации такой участью, какая постигла Тавлеєва, грозят всем, кто будет мешать делу пропаганды.

Из дел, имеющих в Одесском жандармском управлении, известно, что с декабря 1875 года и по март 1876 г. в Одессе производилось дознание и следствие об организации в среде одесских рабочих сообщества для противоправительственных целей и к делу тому привлечены в качестве обвиняемых около сорока человек мастеровых разных фабрик, и кроме того из людей более интеллигентных привлечены бывший содержатель типографии Зосиовский и студент Новороссийского университета Щербина. Участие последнего выразилось в пропаганде в среде рабочих, где он был известен под фамилией Чуприны.

При производстве дознания, о котором сказано выше, при многих указаниях на Чуприну он до сего не мог быть разыскан и только благодаря содействию Тавлеєва Чуприна был задержан в одном из трактиров, после чего обнаружено, что Чуприною он ложно именовался и что в действительности он студент Новороссийского университета Щербина. Таким

образом личность Щербины была обнаружена, и он был задержан и привлечен к делу благодаря содействию Тавлеева, который кроме того являлся и одним из главных свидетелей против Щербины, о чем, конечно, знал и Щербина. После того как Тавлеев был допрошен при дознании, Щербина был арестован и затем освобожден на поручительство и проживал в Одессе. Являясь несколько раз в управление после данного против Щербины показания, Тавлеев рассказывал, что из неопределенной молвы до него доходят слухи, будто его хотят убить за то, то он обнаружил Щербину, но при этом Тавлеев никогда не указывал на источник этих слухов.

После убийства Тавлеева полиция, производя дознание, принимала меры к выяснению отношений покойного к окружавшей его среде, для уяснения мотива к убийству, но весь собранный материал исключает всякое предположение об убийстве с корыстной целью. В то же время из расспросов родных покойного и его знакомых не добыто таких данных, которые указывали бы на существование у покойного с кем-либо враждебных отношений; между тем появление прокламации в связи с вышеизложенными сведениями о личности Тавлеева дают основание заключить, что мотив, на который указано в прокламации, мог действительно руководить убийцей.

Обращаясь к самому обнаружению виновных, нельзя не признать до известной степени вероятным, что студент Щербина мог питать к покойному вражду за обнаружение его при производившемся дознании и что таким образом в интересах Щербины и могло быть желание отомстить Тавлееву. При всех этих соображениях Щербина навлекает на себя некоторое подозрение в участии в убийстве. Подозрение это, если и не дает права видеть в Щербине юридического виновника, то во всяком случае дает основание предположить в нем человека знающего о виновнике преступления и, быть может, и склонившего других на совершение преступления.

На основании всего вышеизложенного постановил: привлечь Щербину в качестве обвиняемого по делу об убийстве Тавлеева, а для пресечения ему способов уклониться от следствия и суда заключить его под стражу.

Адъютант Одесского жандармского управления
поручик князь Шаховской

Центральний державний історичний архів
України, м. Київ, ф. 385, оп. 1, спр. 95, арк. 123—125

(Оригінал)

№ 2

**Донесення в. о. київського губернського
прокурора М.М. Котляревського міністру
юстиції К.І. Палену про «Чигиринську справу»**

6 вересня 1877 р.

Секретно в собственные руки
Его сиятельству господину министру юстиции

Господин киевский губернский прокурор 12 июля сего года за № 9079 имел честь довести до сведения Вашего сиятельства о начатом в Киевской губернии по правилам, указанным в законе 19 мая 1871 г., дознании о тайном сообществе в среде крестьян Чигиринского уезда. В дополнение к этому и в пояснение телеграммы моей от 1 сего сентября имею честь почтительнейше донести Вашему сиятельству следующее:

С марта месяца 1877 года стали носиться в Чигиринском уезде слухи об организации в среде государственных крестьян какого-то тайного сообщества. Первоначально слух этот появился от крестьянина с. Шабельники Александра Леухина сперва в форме болезненного бреда во время припадков сумасшествия, а затем в форме связной и вполне здравой речи во время светлых промежутков болезни, о выполненной им присяге и о принадлежности его к образовавшемуся между крестьянами тайному сообществу с целью не платить податей и добиваться надела земли в желаемом количестве. Присяга при вступлении в сообщество принималась, по словам Леухина, на верность сообществу, при чем вступающий обязывался хранить в тайне все, относящееся к нему.

Вследствие такой организации, первоначальные меры, принимавшиеся полицией к раскрытию преступления, могли только обнаруживать деятельность некоторых крестьян, направленную к расширению круга действий сообщества, но никак не самую организацию и действительную его цель, а потому полицией были арестованы в апреле месяце сего года только те из крестьян, на которых были указания о вербовке ими односельцев в какое-то тайное сообщество. В первых же числах июня месяца сего года, совершенно случайно, старшина и писарь Липовской волости Чигиринского уезда

арестовали в г. Новогеоргиевске Херсонской губернии крестьян Чигиринского уезда Карпа и Ивана Прихидька, Степана Шутенка и отставного фельдфебеля Лисковского. По обыске их у Карпа Прихидько найдены были списки крестьян по с. Адамовке, Кожарке и Рацеву, а у Лисковского по с. Мордве, Розсотницам и Погорельцам.

Из показаний этих лиц обнаружилось, что в среде крестьян Чигиринского уезда, а главным образом в волостях Шабельниковской, Адамовской и Рацевской, образовалось тайное сообщество, что сообщество это делится на староства, или дружины, по 25 человек каждое, что для вступления необходимо принятие присяги на верность сообществу при двух поручителях, которые обязаны убить присягнувшего в случае измены или раскрытия существования сообществ и что цель сообщества - подача прошения губернатору о переделе земли на души. По обнаружении таким образом существования тайного общества на основании 23 ст. правил 19 мая 1871 г. чигиринским уездным исправником Панкевичем приступлено было в июле месяце сего года к дознанию под наблюдением товарища киевского губернского прокурора Васильева. Все означенные в названных списках крестьяне в количестве 450 человек привлечены были в качестве обвиняемых в преступлении, предусмотренном 4 п. 318 ст. Улож. о наказ. По допросе около 400 человек обвиняемых и свидетелей и по производстве около 40 обысков до 16 августа включительно, дознание оставалось при тех же данных по отношению к тайному сообществу, которые имелись в виду и в самом начале его производства. Все спрошенные обвиняемые виновными себя не признавали и говорили, что присяги они не принимали, что в тайное сообщество не вступали, и что об этом слышат в первый раз.

Объяснения обвиняемых, казалось, подтверждались и обысками, которые, несмотря на тщательное производство у некоторых из обвиняемых, решительно ничего преступного не обнаруживали, а между тем свидетели в своих показаниях упорно, хотя и по слухам, утверждали существование тайного общества в среде крестьян и передавали некоторые второстепенные подробности его организации. При производстве дознания, за исключением лиц, у которых найдены были списки и которые были арестованы, остальные обвиняемые были оставлены на свободе с отобранием подписки о неотлучке из места жительства с тою целью, чтобы слишком строгими мерами не устроить тех лиц из обвиняемых, которые могли впоследствии дать сознание.

Действительно, в промежуток времени с 17 по 28 августа совершается поворот в дознании, так как в это время начали являться с повинною один за другим обвиняемые: крестьянин с. Шабельники Ерофей Прудкий, отставной рядовой, житель с. Рацева Захарий Конограй и крестьянин с. Адамовки Василий Кононенко и наконец, Андрей Прихидько. По допросе их все они оставались под надзором полиции, при чем добровольно принимали на себя обязанность содействовать раскрытию тайного сообщества, а затем приводили с повинною других обвиняемых. Из числа таких обвиняемых, крестьянин Захарий Конограй, Василий Кононенко и Андрей Прихидько, представили три экземпляра - один писанный, а два печатанных брошюрованных «Устав тайного общества» (копия которого с копией тайной грамоты при этом прилагается). Показаниями этих обвиняемых, подтвержденными уставом общества «Тайная дружина», вполне выяснялись как организация и цель сообщества, так и степени его распространения. При содействии Андрея Прихидько удалось в ночь на 26 августа захватить главного организатора сообщества жителя с. Шабельник, отставного унтер-офицера Ефима Олейника, который, будучи спрошен 29 августа, сперва ни в чем не сознался, но после подписи составленного протокола его показания чистосердечно сознался, раскрыв согласно с показаниями остальных обвиняемых мельчайшие подробности организации сообщества.

Из показания его обнаруживается следующее: какой-то господин, назвавший себя впоследствии комиссаром общества Дмитро Иванов Найдя, еще зимою 1875 года был на побережье р. Днепра и распространяя там слухи о том, что дело крестьян о переделе земли не пропадет, что о нем уже доложено два раза государю императору и что скоро они получат желаемое. Затем крестьянин Лазарь Тененик, бывший под надзором полиции в г. Киеве, от этого Найдя в феврале месяце текущего года привозил устав общества и согласно этому уставу при содействии грамотного и весьма разумного Ефима Оленика начинают вербоваться в сообщество крестьяне с. Шабельника. По плану организатора, целью сообщества, как хорошо понимал организатор, было восстание против дворян, духовенства, правительства и членов семейства императора, результатом чего было бы освобождение крестьян от платежей и надел землею в достаточном количестве. Крестьяне, предполагая, что сообщество это действительно основывается по желанию государя императора и находя для себя образование его весьма выгодным, охотно вступали

Промского

№ 8 года Мая 24 числа в Управлении Иностранной
 в Миле участка в 12 часов ночи в доме при
 воеводе по Слово-Мониторской улице в доме
 Савина Николая Матвеевича Шварц Шварца по
 делу изданной для Помощника Присямого
 делу, Савина Николая Матвеевича Шварца
 что по Судебной книге в том же доме Шварца
 неизвестно кем нанесенными на него рана
 Савина Николая Матвеевича Шварца Шварца по
 делу Шварца изданной по направлению в
 Управлении произведена расследование вступив
 в следствие дело со Помощника Присямого
 судебного участка Савина Николая Матвеевича
 Шварца и по Судебной книге напро
 тив дома Савина Николая Матвеевича
 Шварца которому нанесена рана в грудь от
 пули была спешно в том же доме и
 к тому ранен, спешно только отвлечен, что
 делая его Финляндский Французский
 против Английского Матвеевича Шварца, что
 произвел в нем вступив в следствие рана
 обвиняет некто. Помянутому же Шварца
 следуют расследование и Матвеевича Шварца
 и показав, что напротив дома Шварца была
 выведена пуля какою же рана, что по
 делу на нем вступив в следствие Савина
 Николая Матвеевича Шварца Шварца и
 что что выведено и выведено в нем Шварца

1005
Дюма
составитель

в него, так что после того, как в первый раз была выполнена присяга в хате Ефима Оленика, пред крестом и Евангелием, имеющемся при деле, в следующие 4 дня набрано было уже 250 чел.

В ночь на 1 марта, около местности, называемой «Раскопанная Могила», собрались все вступившие в сообщество дружинники, и согласно уставу разделились на староства, которые избрали себе старост и казначея, а старосты выбрали атамана Ефима Олейника. Составив таким путем сообщество в с. Шабельник, Лазарь Тененика и Ефим Олейник начинают организовывать его при помощи Ивана Писковского в с. Мордве и Розсошнице и при содействии Андрея Карпа и Ивана Прихидько в с. Адамовке, Захария Коногроя в с. Рацевом и деревни Кожарках и, наконец, при помощи Гудзя в с. Боровицы. Во время этой организации Дмитро Найда, в звании комиссара, принимает от атамана и его ближайших помощников Кузьмы Прудкого и Андрея Прихидько списки вступивших в дружины, снабжает их деньгами для вспомоществования нуждающимся крестьянским семействам, раздает печатные уставы сообщества и побуждает к принятию в сообщество возможно большего числа крестьян и к приобретению оружия. Не желая обнаруживать свое постоянное местожительство, Найда в конце апреля месяца с каким-то другим неизвестным человеком появляется в д. Розсошницах у крестьянина Николая Охрименко, затем назначает свидание в конце мая в м. Смелой Черкасского уезда, а в начале июня в г. Новогеоргиевске Херсонской губернии, где и были задержаны явившиеся к нему Карп и Иван Прихидьки, Пискавый и Шутенко. Олейник же успел с ним переговорить и получить от него приказание явиться в Киев к 25 июля, и в этот день Олейник и Кузьма Прудкий виделись с Найдой в Киеве. Наконец, в последний раз Олейник был у Найды и товарища его 15 августа на их квартире на Жиланской улице в Киеве, вместе с Андреем Прихидькой. За все это время Олейник получил от Найды до 400 рублей денег, розданных нуждающимся крестьянам и в особенности семьям лиц, заарестованных по настоящему делу, а также получено было 7 печатных Уставов сообщества; оружие при этом Найда крестьянам не передавал, но по совету Найды приобретать оружие Олейник заказал сто пик шабельничьему кузнецу Василию Артемчику, который, сделав две пики, отказался делать их в большем количестве.

Товарищ прокурора Васильев, получив 28 августа от Андрея Прихидько и 29 августа от Олейника сведение о том,

что Найда принимал их 15 августа в г. Киеве в своей квартире на Жилианской улице, 30 августа, взяв с собой крестьянина Прихидько, выехал из г. Чигирина в г. Киев, где того же числа вместе с жандармским адъютантом бароном Гейкингом произвел обыск по указанию Прихидько в квартире Найды. При этом обыске найдены 112 телеграмм о введении Конституции (копия при этом прилагается), 5 револьверов, валик и шрифт для печатания и различные механические инструменты, а также задержаны бывший студент Владимир Евгениев Малавский, и назвавшая себя крестьянкою Керенского уезда Пензенской губернии Анна Калинкина Калинова. По предъявлении Малавского Прихидьке он не признал его за Найду, а по спросе Малавского и Калиновой они показали, что кроме них в этой квартире жило двое молодых людей, которым и принадлежит большая часть найденных в квартире вещей и которые неизвестно куда уехали. Лиц этих они называли различными именами и вообще путались в своих показаниях, при чем Малавский сознался только в том, что получил означенные телеграммы, зная их содержание, на хранение от человека, назвать которого отказался и который, по его словам, просил его помочь ему наклеивать телеграммы на улицах. В виду всего этого Малавский и Калинова были арестованы, а на квартире этой была оставлена стража, которою был задержан 31 августа зашедший туда вечером бывший студент Иван Васильев Бахановский. Бахановский объяснил, что зашел на эту квартиру случайно и затем дал совершенно неправдоподобное показание, противоречащее с показанием Малавского, относительно знакомства с последним и времени прибытия в Киев. На остальные же вопросы отвечать отказался.

Арестованный при полицейском участке Бахановский 1 сентября пытался передать записку через арестанта Фингерета на имя бывшего студента Бардзиловского с просьбою телеграфировать об его аресте Полетике на станцию Талалаевку Роменской дороги. Письмо это было перехвачено 2 сентября, и Бахановский отказался дать по нему какое-либо объяснение. Вследствии этого в тот же день командирован жандармский адъютант барон Гейкинг совместно с товарищем киевского губернского прокурора Апухтиным на станцию Талалаевку в имение Полетики, где застали 4-х молодых людей: Николая Полетику, Олимпия Стефановича, Евгения Санина и Дмитрия Лашкевича, давших разноречивые показания по поводу знакомства их с Полетикой и времени прибытия в Талалаевку, при чем один из них, Лашкевич, представил, очевидно,

26
54296

ожи

111
Ділове
на історичній справі

подложное удостоверение о личности, а при другом найдено было письмо, указывающее на принадлежность к какому-то обществу, вследствие чего они были арестованы и представлены в г. Киев вечером 4 сентября.

Сегодня, 5 сентября все они были предъявлены крестьянину Прихидьке, который Дмитрия Лашкевича признал за того самого комиссара, который ему известен под именем Дмитрия Найды. При допросе Лашкевич упорно отрицает какое бы то ни было участие в преступлении, но при обозрении написанного Лашкевичем показания представляется сходство почерка его с почерком письма, посланного Дмитрием Найдою чигиринским крестьянам.

В настоящее время дознание по г. Киеву безостановочно продолжается и одновременно же будет производиться дознание по Чигиринскому уезду.

Вместе с этим имею честь почтительнейше представить Вашему сиятельству снятую мною копию с печатного экземпляра тайной грамоты, Устава общества и формы присяги, заключающиеся в подлиннике в одной брошюре, а также копию найденной в числе 12 экземпляров в квартире Малавского и Калиновой телеграммы и почтительнейше доложить что в ночь с 5 на 6 сентября в Киеве был установлен усиленный полицейский надзор по улицам, но покушения наклеить такие телеграммы замечено не было.

Подлинное подписал исправляющий должность губернского прокурора, товарищ прокурора Котляревский

**Центральный державний історичний
архів України, м. Київ, ф. 385,
оп. 1, спр. 108, арк. 123—129 (Копія з копії)**

№ 3

**Прокламація «Землі і волі» «Про замах
терористки В. Засулич з організації «Південних
бунтарів» на петербурзького градоначальника
Ф.Ф. Трепова»**

Після 24 січня 1878 р.

ПОКУШЕНИЕ НА ЖИЗНЬ ТРЕПОВА

24 января, во вторник, утром было произведено покушение на жизнь петербургского градоначальника Трепова. При подаче прошений молодая девушка, бывшая в числе просительниц, почти в упор выстрелила из шестиствольного револьвера в градоначальника и нанесла ему тяжелую рану в бок. Совершившая покушение, не стараясь скрыться, после выстрела отошла в сторону в ожидании своей участи. Такова обстановка волнующего теперь весь город происшествия. Мы не будем повторять здесь известных всем из газет подробностей этого дела. Наше дело высказать наш взгляд на поступок русской Шарлотты Корде, и мы выскажем его открыто, не обращая внимания на то, понравится он публике или нет.

Русская пресса взапуски пустилась выражать свои плаксивые сожаления и негодование по поводу несчастья «с дорогим градоначальником». Немало нашлось охотников выражать свои соболезнования и благородное негодование по поводу «гнусного поступка молодой убийцы», по поводу грубого насилия, самоуправства и т. д. Одна из газет, «С.-Петербургские ведомости», перешедшая теперь в руки обворовавшего русских добровольцев в Сербии пресловутого полковника Комарова, посвятила даже целую передовую статью неожиданному для нее казусу. По доносу «С.-Петербургских ведомостей», и казанская демонстрация, и настоящее покушение имели в виду лишь одну цель - унижить славу дорогого отечества в глазах Европы. По словам этой газеты, попытка русских людей свободно высказать свои симпатии к главным деятелям ее прогресса обнаружила слабость России перед Европой, - той России, которая кричала о своих намерениях поднять борьбу за свободу и прогресс на Балканском полуострове. Попытка положить конец произволу полусамодержавного временщика Трепова должна унижить русскую нацию в глазах Европы. Словом, пресса наша придумала массу всевозможных объяснений совершившегося на наших глазах факта, высказывала всякие соображения, какие только могут прийти в голову холопу, желающему изобразить

[281]

МИНИСТЕРСТВО

ДВЛЪ

4296

ошл

из себя свободного человека. Она забыла только одно объяснение этого кровавого эпизода, которое подсказывают всякому здравый смысл и голос совести.

Его высказала схваченная на месте своего подвига русская героиня. Она заявила, что взять в руки оружие, чтобы казнить смертью полновластного разбойника, ее заставила зверская расправа Трепова в доме предвар[ительного] заключения с пленным социалистом Боголюбовым, прошедшая совершенно безнаказанно этому зверю, не заклеянная печатью протеста и позора от лица русского общества.

Несколько месяцев тому назад в петербургском доме предварительного заключения разыгралась одна из невероятнейших сцен варварского насилия. Градоначальник Трепов, осматривая тюрьму, столкнулся с политическим арестантом Боголюбовым и, придравшись к тому, что последний недостаточно поспешно снял перед ним шапку, нанес ему оскорбление ударом по голове. Свидетели этой расправы, товарищи Боголюбова по заключению, выразили свое единодушное негодование, посылая опричнику Александра II проклятия из окон своих камер. Рассвирепевший башибузук в ответ на этот взрыв негодования арестантов распорядился наказать Боголюбова 50 ударами розог, а в клетки заключенных нагнали стаю городских, которые были самым бесчеловечным образом арестантов и избитых до полусмерти кидали в смрадный карцер.

Ради утонченной жестокости розги для Боголюбова готовили перед окнами женского отделения тюрьмы, а истязание приказано было произвести в нижней галерее, чтобы арестованные могли слышать стоны наказываемой жертвы.

Ни один голос, ни одна рука не поднялись тогда на защиту истерзанного Боголюбова и его товарищей. Ни один слезоточивый русский публицист, плакавший над страданиями болгар, ни полусловом не высказал своего сочувствия несчастной жертве.

Зверская расправа эта произведена была не в степи, не в сибирском остроге, не по приказу бурбона-начальника, действовавшего «не с полным разумением», а по распоряжению неудобобуважаемого градоначальника столицы, облеченного монаршим доверием второго лица в империи.

Представим теперь себе положение человека, дорожащего своей личной неприкосновенностью и видящего, что насилие над личностью человека совершается самими верховными блюстителями порядка и закона и проходит для них совершенно безнаказанно. Какие меры возможны тогда для обуздания зверского произвола полновластных временщиков? Каким путем мог Боголюбов, сосланный в центральную тюрьму, вступить за свое поруганное человеческое достоинство?

Мы, пишущие эти строки, нисколько не сторонники насилия. Мы боролись и боремся за права человека, за водворение мира и гуманности на земле, но мы всенародно решаемся почтительно принести нашу глубокую благодарность тебе, бесстрашная русская девушка, не отступившая перед страшной кровавой мерой и собственной погибелью, когда не оставалось других средств для защиты прав человека.

Среди холопства молчащего, задавленного общества ты одна решилась собственною непривычною к насилию рукою обуздать безнаказанный произвол, перед которым все преклонялось.

Ты не отступила перед страшным подвигом лишить жизни человека, что для тебя было гораздо труднее, чем пожертвовать своею собственною жизнью, и доказала, что чувство чести и понятие о праве и святости человеческой личности еще не вымерли в русском обществе.

Ты доказала, что тираны не всеисильны, что гнет рабства и азиатского деспотизма не истребили еще у нас всех людей, способных жертвовать собою на защиту поруганных прав ближнего.

Страшен и велик твой подвиг, и немногие могут вместить его, но слава русскому народу, что в нем нашлась хоть ты одна, способная на такой поступок.

Страшна и славна твоя участь.

Тебя ждут допросы «с пристрастием», пытки, которыми ученые профессора пытали Дмитрия Каракозова, и никто не услышит стонов твоих.

Тебя ждут поругания и нравственные пытки треповских клеветов и превосходительных заплочных мастеров.

Если у тебя остался кто-либо близкий тебе, его ждут такие же пытки, и ты будешь свидетельницей его страданий.

Тебя ждет суд палачей, который будет издеваться над тобой;

тебя ждет бесчеловечный судебный приговор.

Ты сознательно пошла на все эти муки, ты приняла еще горшкую муку, решившись обрызгать человеческою кровью свои руки.

Прими же от нас дань нашего благоговейного удивления, русская девушка с душою героя, а потомство причислит твое имя к числу немногих светлых имен мучеников за свободу и права человека.

Имя этой девушки - Вера Ивановна Засулич.

Російський державний історичний архів (далі — РДА), ф. 1410, оп. 1, спр. 163 (оригінал), опубл. у вид.: Революційне народництво 70-х років XIX века. Сборник документів и матеріалів. Т 2.

1878—1882 гг. — М.—Л., 1965. — С. 47—50

№ 4

**Прокламація одеського гуртка
І.М. Ковальського «Голос честных людей»
з приводу теракту В.І. Засулич проти
петербурзького градоначальника Трепова**

Не раніше 30 січня 1878 р.

ГОЛОС ЧЕСТНЫХ ЛЮДЕЙ

(по инициативе учащейся одесской молодежи)

Граждане! 24 января с.-петербургский градоначальник Трепов получил в живот смертельную рану от руки женщины Козловой (Веры Усулич). Со смертью Трепова погибнет один из главных столпов государства, погибнет самая главная пружина полицейской административной машины, которая сверху вниз все давит, давит... Уже не один год Трепов бесчинствует в Петербурге и оказывает давление не только на Петербург, но и на всю Россию, как самый умный, ловкий и энергичный подлец; много честных людей погибло через него. Довольно указать на случай, имевший место в Петербурге 13 июня прошлого года и описанный даже в наших русских газетах, дозволенных правительством, например в «Голосе» и др[угих] периодических изданиях. Он приказал своим полицейским избить до полусмерти Боголюбова и многих других политических преступников за то только, что Боголюбов не снял перед ним шапки, а те поощрили такой поступок. Врываются, напр[имер], по этому поводу полицейские гайдуки в одиночную камеру бывшего секретаря Одесской думы Феликса Волховского, которого арестовали без всяких улик и содержат в доме предварительного заключения по подозрению в политическом преступлении вот уже несколько лет. В тюрьме он ослеп, оглох и почти лишился всех чувств. По приказанию Трепова его избili кулаками и тесаками по голове и в беспамятстве бросили его в карцер. Глухой бедняга только поворачивался под ударами и не мог уяснить себе путем, что все это значит, а когда его выпустили из карцера и он пожаловался высшему начальству, то ему ответили, что его избili по ошибке. И Трепов все-таки остался на своем месте! Да и неудивительно!.. Ведь продержали того же Волховского в одиночном заключении по нечаевскому делу два года и то же самое объявили ему на суде, что он замешан в дело по ошибке, что он невиновен...

Граждане! После этого каждого из нас может постигнуть такая же участь. Так пусть же лучше погибнут те, кто губит невинных людей! Смерть Трепову! Смерть другим подобным подлецам!!! Смерть!.. Их пора стереть с лица земли, и тогда восторжествует правда на земле, а теперь к этому уже идет время. Недаром два раза стреляли в самого государя императора Александра Николаевича - Каракозов и Березовский! Недаром Трепов был правой рукой у русского императора, а теперь отняли эту руку!.. Трепов давно чувствовал, что ему долго не сносить головы, и в запрошлом году, по поводу чернышевской демонстрации, хотел подать в отставку, но государь со слезами на глазах умоляла его остаться на своем месте, и тот оставался до сего времени. Вылечись он теперь, ему все равно долго не жить: его вскоре настигнет смерть от руки другого мстителя за народное дело. Теперь последовал целый ряд убийств шпионов-предателей (Тавлеева, Гориновича, Киселева (Шарашкина) и др.); было несколько случаев открытого сопротивления с оружием в руках и много случаев отчаянных побегов из-под стражи.

Все это свидетельствует, что уже не тот дух времени, какой был прежде, что уже настала фактическая борьба социально-демократической партии с этим подлым правительством - русских башибузук. В самом деле, можем ли еще хладнокровно смотреть, как наши близкие друзья и единомышленники гниют по тюрьмам, по острогам; как самых лучших из нас вырывают сыщики и передают в руки правительства, а правительство душит нас и в конце разоряет народ? Нет, мы не допустим таких безобразий!.. Мы пойдем по следам наших лучших товарищей, мы пойдем по следам незабвенных героев наших - Каракозова, Козловой (Вера Усулич) и др. Мы пойдем

Вперед без страха и сомненья
На подвиг доблестный, друзья!
Зарю святого искупленья
Уж в небесах завидел я.
Скорей дадим друг другу руки
И вместе двинемся вперед

для уничтожения грабителей русского народа и наших тиранов. Да погибнут они!..

*Державний архів Російської Федерації (ДАРФ),
ф. 109, 3-тя експ. 1878 рр., спр. 95, арк. 23—26
(копія): Революционное народничество 70-х годов
XIX века. Т. 2. — С. 50—51*

1903 года № 5 ч. 1. — г. м. п. м. п. м. п.

Петербургу Директору Департамента
Милитаризации Кавказа Командиру Корпуса
Стандартовъ.

Вследстві двѣ часа 21 минутъ дня,
политическая арестантка Крупа Кружанна
возвращая снова Старокиевскій участокъ согласно
настоящему решению судебнаго указа
въ заключеніи (двѣ дети лично сдѣла показаніи
по дому, при допросѣ, спокойно предупрежденная
большаго часу, неудачно бросившись на меня сбоку,
нанесла мнѣ высвѣскляемъ по карману
оттогосеклогимъ столовниці покрай. кожную
разрывную рану въ заднюю область теп. длина
около пяти сантиметровъ, но была иначе
въ моментъ нанесенія раны отбращена и
схватена подоспѣвшимъ конвойнымъ уаждарившимъ.

Тому штаф.

№ 5

Прокламація «Землі і волі» про замах
терористів на життя уродженця Києва

О.Р. Дрентельна

13 березня 1879 р.

ПОКУШЕНИЕ НА ЖИЗНЬ ДРЕНТЕЛЬНА

Не успела еще на наших кинжалах обсохнуть кровь шпиона Рейнштейна, не успело еще остыть в земле тело Кропоткина, как мы снова должны были пустить в дело наши револьверы.

Целый ряд преследований, не прекращавшихся с самой осени, ряд арестов, безвременно губивших целые сотни молодых жизней, ряд ссылок, перебрасывавших людей, как мячики, в Архангельск, Мезень, Тобольск и Якутск в угоду дикому произволу самодержавного третьего отделения, вынудили нас, наконец, сделать новую попытку политического убийства, к сожалению, кончившуюся неудачно.

Нам нет надобности указывать здесь преступления Дрентельна. Он достоин смерти уже за одно то, что был при существующих политических условиях шефом жандармов. Его вины перед глазами всей России. Столбцы «Земли и воли» наполнены рассказами о его преступлениях. Он практиковал в самых широких размерах административную ссылку в Восточную Сибирь. Он зверски расправлялся через своих подчиненных с нашими товарищами, заключенными в крепости, при последнем их «голодном бунте».

Нам остается заявить, что если он не оставит своей деятельности, то рано или поздно он не уйдет от руки Исполнительного комитета. Приговор над ним уже постановлен.

До тех пор, пока произвол и насилие будут царить над нашей родиной, пока кучка высокопоставленных злодеев будет издеваться над всеми честными порывами лучших сынов русской земли, пока будет продолжаться этот дикий и кровавый пир третьего отделения вместе с безумным самодержавием, — до тех пор, несмотря на временные неудачи, Исполнительный комитет не прекратит своей деятельности.

«Петербургская вольная типография», 13 марта 1879 г.

РДА, ф. 1410, оп. 1, спр. 203 (оригінал):

Революционное народничество 70-х годов XIX века.

Т. 2. М.—Л., 1965. — С. 81—82

№ 6

Прокламація «Землі і волі» «К русському
обществу» у зв'язку з виправданням судом
терористки В. Засулич

Квітень 1878 р.

К РУССКОМУ ОБЩЕСТВУ

31 марта 1878 г. для России начался пролог той великой исторической драмы, которая называется судом народа над правительством. Обвинительный акт - это вся русская история, на страницах своих не представляющая ничего, кроме батожья, палок, плетей и шпицрутенгов, с одной стороны, и систематического разорения народа «ради его государевых доходов» - с другой.

После событий 31 марта несколько совестно говорить о том, что правительство русское держится апатией и индифферентизмом русского общества: в этот день разрыв русского общества с правительством выразился *de facto*, в здании окружного суда оправдательным приговором присяжных и поведением публики, аплодировавшей приговору. Присяжные отказались обвинять ту, которая решилась противопоставить насилию насилие, они отказались подписаться под политикую душения всякого самостоятельного проявления общественной мысли и жизни, - они открыто признали невиновность врагов существующего порядка.

Этим ознаменовалось пробуждение нашей общественной жизни, а полиция и жандармерия и не думали изменять своего обращения с публикою. На оправданную общественною совестью Засулич кинулись жандармы с целью расправиться с нею административным порядком. Людей, радовавшихся ее оправданию, били и мяли лошаадьми, не пощадили даже беременных женщин... Результатом свалки оказался один убитый и двое раненых. Самое следствие об этих «уличных беспорядках» передано в руки III отделения, которому приходится, таким образом, произнести приговор над своим собственным поступком. В довершение всего секретным отделением отдан приказ участковым приставам «разыскать и арестовать оправданную судом присяжных Засулич».

Русское общество долго молчало.

Оно молчало, когда в течение столетий его лучшие, свободомыслящие люди погибали в рудниках Сибири, когда русская

наука несла такие потери, как потеря великого экономиста Н.Г. Чернышевского.

Оно молчало, когда надежда России - молодое поколение подвергалось таким систематическим преследованиям, как в 60-х годах и в настоящее время, когда нет семейства, где бы не дрожали за участь своих детей, сколько-нибудь способных и чутких.

Оно давало обманывать себя перспективой освобождения болгар, когда собственный народ голодал, когда несколько сот тысяч чиншевиков юго-западных губерний разоряли до тла и пускали по миру.

Оно молчит и теперь, когда со всех сторон газеты приносят известия о народном голоде и разорении.

Оно довольствовалось лицемерными полуреформами в то время, когда даже турецкий султан счел себя вынужденным дать своему народу известные гарантии свободы и самоуправления.

Оно занималось сбором пожертвований в пользу «братъев-славян» и оставалось равнодушным, когда истязали розгами Боголюбова.

Оно молчало, молчало и молчало.

Мы не знали, заговорит ли оно когда-нибудь.

Но 31 марта и в следующие дни петербургское общество заговорило, наконец, человеческим языком.

Правительство игнорирует подобные симптомы общественного пробуждения. Как бы в насмешку над приговором Петербургского окружного суда полиции отдается вышеупомянутый приказ о заарестовании Засулич. Полиция вызывает столкновение на улице, и в первый раз после 14 декабря 1825 г. петербургские улицы орошаются кровью борцов за свободу!

Пролог начался. Общество не должно, оно не может долее молчать, когда низводятся до нуля даже такие реформы, как институт присяжных, когда над общественным мнением издеваются так нагло, так открыто.

Всякий, кто не за правительство, в подобных случаях должен быть против него. Все общество должно было так или иначе, в той или другой форме выразить свой протест против варварской администрации.

Мы приглашаем учащуюся молодежь, приглашаем все партии, кроме партии кнута и палок, соединиться в одном общем и дружном натиске для приобретения своих издавна попираемых человеческих прав, для защиты своих свободомыслящих сограждан от адских казематов центральной тюрьмы и Пе-

тропавловской крепости, для защиты русского народа от поголовного разорения, для защиты русской науки и мысли от жалкой и бесславной смерти под рукою цензора-палача...

Пусть разные политические партии преследуют разные цели, но ни одна из них не позволяет господствовать над собою тем, вся политика которых исчерпывается двумя мрачными, давно везде забытыми словами: «Слово и дело!».

Везде и всегда, у всех народов, когда-либо восстававших за свободу, имена первых павших бойцов становились святынею, а смерть их не оставалась безнаказанною...

Печатано в «Вольной русской типографии».

№ 7

Протокол свідчення киянина І.І. Карпова про терористичний напад у центрі Києва на поліцейських та жандармів

24 травня 1878 р.

1878 года, мая 24 дня в Управление Лыбедского г. Киева участка в 12 часов ночи явился проживающий по Мало-Жандармской улице в доме Савина киевский мещанин Иван Иванов Карпов и заявили рану помощнику пристава Сребницкому, околоточному надзирателю Орловскому, что на Бульварной улице возле дома Некрасова неизвестный злоумышленник нанес рану жандармскому адъютанту штабс-капитану барону Гейкину и затем по направлению к университету произвел несколько выстрелов. Вследствие чего я, помощник пристава Лыбедского участка Сребницкий, прибыв на место происшествия и по Бульварной улице напротив дома Субботина нашел лежащего человека, которому нанесена рана в грудь. Этот человек был спрошен, кто он такой и кем ранен, мог только ответить, что зовут его Филип Брянский и проживает против Анатомического театра, кто же произвел в него выстрел, которым ранен, объяснить не мог. После сего был спрошен очевидец происходившего, мещанин Карпов и показал, что напротив дома Некрасова был слышен крик какого-то человека, он подбежал к нему вместе с чиновником Соединенной палаты Алексеем Жеребцовым и спросил, что

случилось, и увидел в нем жандармского адъютанта барона Гейкина, который на вопрос ответил: «Я ранен. Ловите!» В это время какой-то человек бежал по направлению к Университету, и когда они за ним пустились в погоню и кричали «Держи!», то уходящий начал производить выстрелы, и после первого вся бежавшая толпа приостановилась. Когда преступник из их глаз скрылся, они начали продолжать путь далее и напротив дома Суботина увидели лежащего человека, но стонал ли он или нет, не слышали. Это был найденный раненый Брянский. Чиновник Соединенной палаты Алексей Жеребцов вполне подтверждал показания Карпова, добавляя, что преследуя преступника, около дома Терещенко увидел городского, который объяснил, что он ранен. Не преследуя далее преступника, он перешел от дома Терещенко на другую сторону улицы, где увидел раненого Брянского, которого в это время осматривали доктора.

Проживающий в доме Класон по Бибииковскому бульвару губернский секретарь Юлий Иванов Эльснер показал, что он, сидя в своей квартире, окно коей выходит на подворье, слышал прежде стук, затем выстрел, выскочил на улицу, увидел толпу народа, бежавшего по направлению к Университету; идя с толпою, встретил городского, который, объясняя, что он ранен, просил об отправке его. Затем подошел какой-то господин, которого указать не может, предъявляя платок, говоря, что таковой вытащил у преступника. Тогда господин Эльснер посоветовал этому господину передать платок городскому, как для дела нужный.

В чем был одет преступник, никто из них не мог заметить, один только Карпов говорил, что он был будто бы одет в сером.

Помощник пристава постановил: найденного раненого человека, именующегося Филипом Брянским, отправить в больницу, при месте же, где найден этот раненый, поставить караул к сохранению следа и о происшествии этом сообщить господину судебному следователю и донести товарищу прокурора, а протокол передать Жандармскому управлению.

Помощник пристава Сребницкий.

С подлинным верно: корпуса жандармов штабс-капитан

[підпис]

Центральний державний історичний архів України,

м. Київ, ф. 274, оп. 1, спр. 166, арк. 114—114а

(Засвідчена копія)

№ 507 1) Директору Департамента Полиции
 № 508 2) Командиру Окружного Казачьяго Кавалерийскаго Полка

29 мая 1903

Привлеченная при Киевскомъ Губернскомъ Жандармскомъ Управленіи, въ качествѣ обвиняемой, въ преступленіяхъ, предусмотрѣнныхъ 250-252 ст. улож. о нак. и содержавшаяся подъ стражей въ Киевской тюрьмѣ повивальная бабка, мѣщанка г. Минска, еврейка Фрума Мордуховна Фрумкина, по возвращеніи Начальника Киевскаго Губернскаго Жандармскаго Управленія Генераль-Маіора Новицкаго изъ г. С.Петербурга, обратилась 21 сего мая, къ посѣтившему политическихъ арестантовъ въ тюрьмѣ Товарищу Прокурора Киевскаго Окружнаго Суда Васильеву съ просьбой о вызовѣ ея въ Жандармское Управленіе для личныхъ съ Генераломъ Новицкимъ объясненій. По передачѣ этой просьбы, Генераль Новицкій, приказалъ производящему дознаніе по дѣлу Фрумкиной Помощнику его Ротмистру Беклемишеву распорядиться доставкою ея въ Канцелярію Управленія, для депроса, каковое распоряженіе и было выполнено, при первой ближайшей возможности, во вторникъ 27 сего мая.

Около часу дня 27 мая, Ротмистръ Беклемишевъ доложилъ Генералу Новицкому, что Фрума Фрумкина ожидаетъ его въ его комнатѣ и Генераль Новицкій, рассчитывая получить отъ нея откровенныя показанія, немедленно же посѣдивъ къ ней, придавая ея дѣятельности, какъ выдавагося члена мѣстной социаль-демократической организаціи, особое значеніе, тѣмъ болѣе, что у Фрумкиной были найдены принадлежности для устройства тайной типографіи и при депросѣ 17 апрѣля она отказалась дать какія-бы то ни было показанія по обстоятельствамъ дѣла.

№ 8

**Повідомлення київських терористів про
організацію втечі керівників «Чигиринської
змови» з Лук'янівської тюрми і вбивство
ад'ютанта ГЖУ Гейкінга**

Після 25 травня 1878 р.

Считаем долгом известить русское общество, что покушение на убийство киевского жандармского офицера барона Гейкинга, случившееся в ночь на 25-е мая, сделано нами, социалистами-революционерами, в виде наказания за слишком уже усердную службу в должности главного киевского шпиона.

Что касается убийства рабочего, то мы глубоко сожалеем о том, что принуждены были сделать это в видах самозащиты.

В заключение надеемся, что вся лучшая часть общества порадуетя вместе с нами, что после долгих стараний нам удалось освободить из киевского тюремного замка государственных преступников (по Чигиринскому делу) Стефановича, Дейча и Бухановского.

*Центральний державний історичний архів України,
м. Київ, ф. 274, оп. 1, спр. 165, арк. 37
(Друкарський відбиток)*

№ 9

**Донесення начальника Київського ГЖУ III
відділенню про теракт проти жандармського
штабс-капітана Г.Е. Гейкінга**

26 травня 1878 р.
Секретно

В дополнение двух телеграмм от 25-го сего мая имею честь донести, что около полуночи с 24 на 25 мая адъютант вверен[ного] мне управ[ления] ш[табс]-к[апитан] б[арон] Гейкинг, возвращаясь домой вместе с своим знакомым, служащим в управлении Киево-Брестской железной дороги Вошининым и

111
Дюк
по флиппелю

повернув с Крещатика на угол Бибиковского бульвара, был ранен неизвестным злоумышленником. Рана холодным оружием, по всей вероятности кинжалом, нанесена в левую сторону нижней части спины, приблизительно на один вершок от поясницы, около самого позвоночного столба. В первый момент после удара Б[арон] Гейкинг не мог объяснить себе причину сильной боли, почувствованной им в пояснице, и это обстоятельство дало возможность злоумышленнику отбежать на несколько сажень, но затем, сообразив в чем дело, Гейкинг подав свисток, а Вошинин стал звать о помощи.

На их крик проходившие по улице люди стали преследовать убегающего. Первым настиг преступника солдатский сын Федор Процкий, мальчик лет 17-ти, и схватил его за левую руку, в которой преследуемый держал носовой платок, но последний, сделав выстрел в Процкого из револьвера, не причинивший ему никакого вреда, заставил его отказаться от намерения преследовать дальше.

Затем проходивший по бульвару крестьянин Черниговской губ. Филипп Виленский, по ремеслу каменщик, услыша выстрел и заметивши какого-то человека, убегающего, в свою очередь, бросился на него, но в то время, когда он уже схватил преступника, последний выстрелил в него, от чего Виленский тот час же упал и сего числа скончался в страшных мучениях.

Вслед затем в погоню за преступником бросился городской киевской полиции Антон Чиж, но не успел он перебежать на ту сторону улицы, по которой бежал преступник, как тот двумя выстрелами из револьвера нанес ему две раны - одну в правую руку, а вторую в левую ногу, обе не опасные. Кроме сего, преступника этого преследовали еще проходившие по улице чиновники Казенной палаты Карпов и Киевской соединенной гражданской и уголовной палаты Жеребцов и Эльснер, но увидев, что преступник отстреливается от погони, не решились заступить ему дорогу, вследствие чего сей последний, пользуясь ночью темнотою и общим смущением, успел скрыться бесследно.

По показанию преследовавших, злоумышленник среднего роста, одет был в черное пальто и на голове имел шляпу с широкими полями, какую обыкновенно носят здешние студенты, впрочем, приметы эти весьма сомнительны, ибо за темнотою ночи ни наружности преступника и его одежды рассмотреть хорошо было невозможно, а потому к розысканию виновного может послужить только вырванный у него из рук Процким холщевой носовой платок, доволь-

но грубой ткани с меткою черными чернилами 40, каковыми платками снабжаются воспитанники Коллегии Павла Галагана и здешних гимназий Министерства Народного Просвещения.

По заключению профессоров-медиков здешнего университета Ринека и Шкляревского, пользующих барона Гейкинга, нанесенная ему рана принадлежит к числу довольно тяжелых, требующих весьма тщательного ухода, до сих пор не представляющая опасности для его жизни, хотя его физические страдания весьма велики.

В заключение имею честь донести вашему превосходительству, что киевское общество, будучи сильно возмущено этим случаем и сожалея о внезапной смерти Виленского открыло частную подписку в пользу семейства покойного, по которой уже собрано более 800 руб. серебр[ом], в том числе 500 руб. пожертвованные егермейстером Двора его императорского величества Демидовым, князем Сан-Дonato.

*Центральный державный историчный архив України,
м. Київ, ф. 274, оп. 1, спр. 165, арк. 10—12
(Відпук)*

№ 10

**Лист київського «Виконавчого комітету
російської соціально-революційної партії»
прокурору Петербурзької судової палати
О.О. Лопухіну з попередженням про
недопущення репресій проти терористів
у зв'язку з убивством шефа жандармів
М.В. Мезенцева**

9 серпня 1878 р.

Вслед за убийством генерал-адъютанта Мезенцева, в разных концах Петербурга были произведены аресты, очевидно находящиеся в связи с этим убийством. По всей вероятности, эти аресты повторятся и далее. Полицейские и третьоотделенские ищйки, во главе которых изволили стать Вы, не будучи в состоянии нанюхать следов лиц, совершивших помянутое

убийство, кинулись наудачу, куда попало, в надежде где-нибудь зацепить какое-либо полезное указание.

Очевидно, в Петербурге имеет повториться то же, что происходило в Киеве, после покушения на жизнь Кота [яревского], когда, по распоряжению барона Гейкинга, массы ни в чём не повинного народа были схвачены, рассажены по тюрьмам и, несмотря на полное отсутствие улик, содержимы многие месяцы в одиночном заключении, с явной целью вымучить от них желаемые указания.

Как было поступлено с Гейкингом - Вам известно.

Мы, члены И.КР.СР.П, объявляем Вам, что если Вы пойдете по стопам Гейкинга, то и с Вами будет поступлено так же: Вы будете убиты, как был убит Гейкинг, как был убит Мезенцев, которого убили мы, социалисты-революционеры, за все его злодеяния против нас, о чём вскоре будет заявлено во всеобщее сведение в нашей революционной печати.

Мы не потерпим, чтоб за нас мучили людей, виновных только в том, что они разделяют с нами наши социалистические идеи. Распинайте, колесуйте нас, если смеете; но берегитесь коснуться наших ни в чём не повинных братьев по убеждениям!

Поэтому мы категорически заявляем Вам, что: 1) если в течение двухнедельного срока, совершенно достаточного для полного выяснения дела, не будет выпущен на свободу каждый из арестованных, против которого не будет ясных улик в убийстве генерала Мезенцева; 2) если в течение их содержания под арестом против них будут предприняты меры, оскорбляющие их человеческое достоинство или могущие вредно отозваться на их здоровья, то смертный приговор над Вами будет произнесён.

Наши требования скромны и разумны - Вы не можете не согласиться с этим. В любом из европейских, хотя и далеко не благоустроенных, государств каждый гражданин пользуется такими правами. Не наша вина, если нам приходится добиваться их, приставив Вам нож к горлу.

Но если наши требования умеренны, зато тем беспощаднее мы будем в случае их неисполнения. Помните это. Помните также - что Вам приходится иметь дело не с кляузниками, а с революционерами. Никаких уверток мы не признаём. Вы ведете дело об убийстве Мезенцева - поэтому держать людей, по этому делу привлечённых, за найденные у них книжки, газеты, паспорта, печатки или что-нибудь подобное - в данном случае то же, что держать их без всякого повода.

Ввиду этого советуем Вам воздержаться от чересчур обширной системы арестов.

Едва ли нужно пояснять, что до Вашего «внутреннего убеждения», а тем более до Ваших «подозрений», нам нет никакого дела. Гейкинг тоже держал в тюрьме невинных, п[отому] ч[то] был внутренне убежден в их виновности.

Надеемся, г. Прокурор, что Вы не оставите без внимания наше предостережение. Если по какому-либо случаю Вы не будете более руководить следствием, то, чтобы не вводить нас в заблуждение, потрудитесь заявить об этом печатно.

В заключение считаем нужным сообщить Вам, что 1-е предостережение делается совершенно конфиденциально. Распространяться оно не будет. В подлинности же этого документа можете убедиться из того, что он написан на надлежащем бланке и за печатью Комитета.

Архив «Земли и Воли» и «Народной Воли». — М.,
1930. — С. 90—92.

№ 11

Брошура «Землі і волі» «Правительственная комедия, или призыв к обществу» з приводу вбивства шефа жандармів М.В. Мезенцева

Не раніше 30 серпня 1878 р.

ПРАВИТЕЛЬСТВЕННАЯ КОМЕДИЯ, ИЛИ ПРИЗЫВ К ОБЩЕСТВУ

«Правительственное сообщение», обнародованное по поводу события 4 августа, является весьма знаменательным фактом в нашей истории, в особенности если взвесить и оценить его совместно с последними действиями и распоряжениями правительства. Призывая общество и народ на помощь для борьбы против «кучки» или «шайки» злонамеренных людей, стремящихся «из-за угла» ниспровергнуть весь существующий государственный порядок, правительство вместе с тем поспешно издает указы и приказы на случай народных волнений: стесняет печать; заводит по всей России «урядников» — этих новых опричников; содержит в столице и других городах казацьи пикеты; увеличивает штаты полиции и жандармов; создает целые батальоны шпионов; учреждает в казармах дежурные роты; закрывает славянские комитеты; обрекает на ссылку

славянофилов; уничтожает выборную полицию в селах; увеличивает власть становых и исправников; за самооборону против насилия полиции, жандармов и урядников угрожает мирным гражданам смертной казнью, как за покушение на жизнь самого государя; объявляет всю Россию на военном положении и заменяет военным судом суд присяжных...

Но как же согласовать призыв правительства к народу и обществу со всеми этими мерами и предприятиями, с этим диким проявлением самодержавного деспотизма? Не ясно ли, что, призывая общество и народ к себе на помощь, правительство в то же время опасается их и грозит им? Да, самодержавие потеряло всякую почву под ногами; оно всюду зорко оглядывается, и везде ему мерещится пламя кровавой революции; оно относится ко всем одинаково подозрительно: и к народу, и к обществу, и к социалистам... Но если правительство никому не доверяет и всех опасается, то как же и чем объяснить его призыв к обществу? На это дает нам ответ закулисная история правительственного сообщения.

4 августа в 10 часов утра исправляющий должность министра внутренних дел г. Маков, еще не зная ничего о роковом событии на Михайловской площади, прибыл в Царское Село с обычным докладом к государю. Во время доклада в одиннадцатом часу вбегает в кабинет государя граф Адлерберг с только что полученной им телеграммой из Петербурга. «Ваше величество, - проговорил граф, - Мезенцев убит». При этих словах государь моментально побледнел как полотно, бывшая в его руках бумага выпала из рук, и он отшатнулся назад... Пришедши в себя, царь гневно воскликнул: «Это все газеты... Мне надоели газеты... Объяви, граф, мое повеление о запрещении всех газет Совету министров; пусть он распорядится о приведении его в исполнение»...

В тот же день, вечером, собрался в Царском Селе Совет министров. Граф Адлерберг от имени государя объявил министрам высочайшее повеление о запрещении всех газет в империи, за исключением правительственных: губернских и полицейских ведомостей и «Правительственного вестника». Министры были смущены и поражены, но никто из них не решился прямо высказаться против такого акта сумасшествия. После долгого томительного молчания стали рассуждать о том, кто должен составить проект указа о запрещении газет, - и тут только начались оживленные прения, или, вернее, препирательства; каждый министр постарался уклониться от предлагаемой чести, и в конце концов никто не решился на это. Тогда экспромтом явилась мысль о том, нельзя ли

умилостивить как-нибудь государя, смягчить его гнев; это находили необходимым в особенности потому, что одновременное запрещение всех газет в России произведет громадный скандал в Европе и подорвет в ее глазах «освободительную и просветительную» миссию России на Востоке.

Решено было, что Маков сейчас же ночью отправится в Петербург, призовет к себе редактора «Голоса» г. Бильбасова и заставит его под разными угрозами поместить такую статью в газете по поводу события 4 августа, которая непременно бы понравилась государю. Поздно ночью приехал в Петербург г. Маков и призвал к себе г. Бильбасова; разговор с последним продолжался недолго, и он решился на «гражданский подвиг». От Макова Бильбасов отправился к известному, выжившему из ума патриоту - к генералу М. Богдановичу, автору «Истории отечественной войны 12-го года». Этот генерал, поняв, что от него хочет Бильбасов, взял в свои старческие руки перо и, недолго думая, написал ту знаменитую передовую статью, которая была помещена в «Голосе» от 5 августа и которая произвела такое отвратительное впечатление на все русское общество. Этот исторический номер газеты был отпечатан на царской бумаге и утром доставлен государю. Ловушка была хорошо придумана. Монарху пришлось по сердцу исполненная цинизма статья «Голоса», и он изменил «гнев» на «смилость». На другой день он сказал Макову:

«Я читал статью в «Голосе», она мне понравилась... Пусть и другие газеты пишут в этом же духе». Так кончилась забавная история о запрещении всех русских газет, - забавная, но вместе с тем поучительная. Она доказывает, как крепко не доверяет самодержавие нашему обществу, как оно его презирает и с каким страхом относится не только к свободному слову, но даже и к рабским возгласам нашей подавленной печати...

Газетная история была первым шагом правительства на пути к призыву общества... Правда, это нелепо; но какой же, спрашивается, нелепости нельзя ожидать от нелепого самодержавия?

Второй шаг был более игривого свойства - это история с адресами. 5 августа, в субботу, петербургский градоначальник Зуров призвал к себе помощника городского головы и объяснил ему, что необходимо сегодня же приготовить государю адрес от городского общества с выражением верноподданнических чувств по поводу убийства генерала Мезенцева. На предложение Зурова помощник городского головы объявил, что невозможно приготовить адрес сегодня же, но что он готов созвать городское общество в понедельник

и предложить ему написать государю адрес в том духе, как требуется. «Нет, - отвечает Зуров, - это нельзя откладывать в долгий ящик, нужно непременно, чтобы завтра адрес был представлен государю, а в понедельник он уже должен появиться в печати. Мы с вами сейчас же напишем адрес, и вы его подпишете от имени городского общества». Подложный адрес был написан, представлен государю, одобрен им и напечатан в газетах. Так была заведена адресная шарманка на тему: «Славься же, славься, наш русский царь!»... Но, о ужас, эта мера, скромно требовавшая от обывателей пропеть гимн самодержавию, без особой пошлости, тем не менее оказалась непопулярной... Адреса, несмотря на всю их обязательность, появлялись весьма туго и, наконец, почти совсем прекратились. До 15-го числа появились на столбцах «Правительственного вестника» адреса всего из семи мест, если не считать Петербурга, именно: из Тамбова - 4 адреса, из Москвы - 3, из Владимира - 1, из Тулы - 1, из Казани - 2, из Саратова - 1 и из Пензы - 2. При этом некоторые из этих адресов, несомненно, носят характер подложности; например, адрес от дворянства и земства Пензенской губернии написан просто от лица предводителя дворянства, депутатов дворянства и председателя земской управы, взявшего на себя роль говорить от всего земства; 2 адреса из Казани - один, от дворянства, написан от лица губернского предводителя дворянства, а другой, от земства, написан от лица, заступающего место председателя губернской земской управы!!! Но затем, с 15-го числа, адреса вовсе прекратились, как будто все верноподанные русского государя вдруг исчезли с лица земли или, по малой мере, надели шапку-невидимку. Правительство было сконфужено, заплевано: оно чувствовало, что авторитет его был подорван как внутри России, так и за границей.

Но как же загладить свою неудачу с адресами? Как избежать от скандала? Как наперекор дерзкому молчанию верноподанных доказать им, а вместе с тем и просвещенной Европе, что власть русского самодержавия еще не поколебалась, что народ и общество на стороне правительства и что они готовы помогать ему в борьбе с социалистами? Нужно было доказать это, и правительство решилось выкинуть новый фокус, сделать новый колоссальный подлог! И вот на столбцах «Правит[ельственного] вестника» появляется знаменитое «Правительственное сообщение», которым, на основании адресов, полученных из семи городов, из которых четыре (1 петербургский, 2 казанских и 1 пензенский) несомненно подложные, говорится, что «русский народ во всеуслышание

провозглашает нарушителей государственного и общественного спокойствия и виновников совершенных преступлений отверженниками и с негодованием отворачивается от их кровавой деятельности. Он громко требует и ожидает защиты от законных властей и просит правительство с корнем вырвать позорящее русскую землю зло». Совершив такую шулерскую передержку, правительство с важностью индейского петуха выкрикивает, что им получены «частные письма» (?) «даже от крестьян» с заявлением, что они возмущены до глубины души деятельностью преступников и пропагандистов лжеучений, чуждых русскому народу. Экая, подумаешь, интимная солидарность завязалась вдруг у правительства с народом! Хлестаков, конечно, спасовал бы перед самодержавным правительством в сплетении лжи и обмана!

Таково вступительное слово «Правительственного сообщения»; по началу можно себе составить понятие и о его конце. И тут и там одинаковая фальшь, одинаковое бесцеремонно-фальдфебельское обращение с обществом, с этим «былом» русского самодержавия!

Доказав по фальшивым и несуществующим документам свою якобы неразрывную связь с народом и обществом, правительство, вооружившись «длубинкой» (урядниками, пикетами, дежурными ротами, военными судами и т. п.), говорит обществу: «Я изнемогаю в борьбе с социалистами, и отныне мне нужно найти опору в обществе, и потому считаю необходимым призвать к себе на помощь силы всех сословий русского народа. Русский народ и все его представители на деле (?) должны показать, что в среде их нет места социалистам, что они действительно считают их отверженниками и что каждый верноподданный русского государя будет всеми зависящими от него мерами способствовать правительству к искоренению социалистов». Истинный смысл этого призыва к обществу, без сомнения, заключается в следующем: «Жандармы, прокуроры, полиция, сыщики и шпионы, получающие от правительства жалованье, недостаточны для борьбы с социалистами; нужно, чтобы каждый верноподданный русского государя превратился в сыщика и шпиона, принял бы участие в травле социалистов, сделался бы преданным слугою III отделения собственной его императорского величества канцелярии». Вот до какого цинизма дошло, наконец, отношение правительства к обществу!!!

Некоторые газеты из кожи лезли, стараясь загладить негодование, обнаружившееся в обществе по поводу призыва его к шпионству и доносам. Они с жадностью ухватились за «Правит[ельственное] сообщение», надеясь перетолковать его

В. В. 4296

В. В. 4296

ли 23
Дом
носпителем

в свою пользу, в пользу излюбленной конституции. Газетные политики начали доказывать, что правительство своим «призывом» не только не думало давать пощечины обществу, но, напротив того, этим актом «великой мудрости» оно намекает на свое желание расширить права общества, даровать ему «некоторую» дозу большей свободы печати и призвать его к «некоторому» участию в управлении государственными делами и т. п. Подлая печать, воспользовавшись дурацким положением правительства, заговорила своим рабским языком о конституции, предлагая за эту конфетку на съедение живьем всех социалистов и свою помощь против них. Лакейская печать начала мечтать о лакейской свободе, забыв на время цензурный кнут и затея барина о запрещении всех газет! Но подлость не спасла лакеев от гнева барина, и грезы о лакейской свободе рушились... 29-го числа цензурный кнут был вытребован из чулана орудий пытки, и палач свистнул им расходившуюся печать в лице «Русского мира», позволившего себе слишком толстый намек на конституцию, а обществу поднесен новый «конституционный букет»: всем губернаторам предоставлено право административной ссылки в Сибирь вплоть до Якутска!

Комедия кончилась; занавес медленно опустился... Общество снова очутилось лицом к лицу с самодержавием, окруженным урядниками, пикетами, дежурными ротами и шпионами — этими истинными друзьями всякого деспотизма.

Отвратительно и омерзительно самодержавие, но еще более отвратительны и омерзительны те гнусные лакеи, которые курят фимиам этому самодержавию, несмотря на все его гнусные дела и проделки; те лакеи, которые мечтают своими подлыми, льстивыми речами добиться обрывышей свободы в виде подачки от самодержавия!

Но русское общество должно понять, что надо не кланяться, а добиваться свободы! Оно должно это понять и организоваться для борьбы с правительством. Если русское общество начнет действовать в этом направлении, если оно энергично примется за свою задачу, то, конечно, социалисты окажут ему свою деятельную поддержку, так как в данный момент у них одна общая цель — добиться политической свободы!

Журнал «Былое» (Лондон). 1904. № 6. — С. 47—54

№ 12

Прокламація «Землі і волі» про вбивство київськими терористами харківського генерал-губернатора Д.М. Кропоткіна

11 лютого 1879 р.

Одним из самых вредных врагов русской социально-революционной партии, одним из самых бесчеловечных тюремщиков осужденных и заключенных ее деятелей стало меньше. 9 февраля харьковский губернатор кн[язь] Кропоткин опасно и, вероятно, насмерть ранен из револьвера.

Русская социально-революционная партия взяла на себя и эту казнь, как и все прочие, происходившие в 1878 г.

Как всегда прежде, она и теперь прямо и открыто указывает обществу на те причины, которые побудили ее взяться за револьвер.

Вот преступления кн[язя] Кропоткина:

1. Он виновен в том, что в конце прошлого года с его ведома и по его приказанию были до полусмерти избиты политические заключенные в харьковской городской тюрьме.

2. Он виновен в том, что ложно донес министру внутренних дел о последней харьковской студенческой истории, сообщив, что молодежь бросилась бить полицию, тогда как на самом деле сами студенты, и по его же приказанию, были избиты казацкими нагайками.

3. Харьковский губернатор кн[язь] Кропоткин прямо ответствен за все зверства и насилия, совершенные над политическими преступниками в Ново-Борисоглебской центральной тюрьме. Его имя неразрывно связано с историей этой тюрьмы.

а) После заковки больного Плотникова в кандалы заключенные прислали Кропоткину заявление, в котором были описаны факты возмутительного обращения смотрителя. Взбешенный этим смотритель немедленно лишил заключенных права получать пищу с воли, сократил время прогулки, заковал больных в кандалы, отнял у них больничную порцию и, наконец, приказал заколотить отверстия над дверями, служащие единственными вентиляторами. Князь Кропоткин прислал на заявления заключенных следующую резолюцию: хотя смотритель не имел права заковывать в кандалы отбывших испытываемый срок, но за оскорбление

смотрителя принесением жалобы на него посадить бунтующих в карцер от 1 до 3 дней, а отбывших срок испытания снова записать в разряд испытуемых и вновь заковать в кандалы.

б) 3 июля [18]78 г. шестеро политических заключенных отказались владеть долее ту невыносимую жизнь, на которую они были осуждены, и решились уморить себя голодом, если им не будут даны хоть кой-какие «льготы». Князь Кропоткин не только не исполнил ни одного из требований заключенных, но, когда они уже 7 дней ничего не ели и многие не могли уже вставать с постели, прислал в Ново-Борисоглебскую тюрьму чиновника, заведомо лживо обещал через него исполнение всего требуемого и таким образом снова осудил заключенных на ту же жалкую жизнь, которую они отказались вести.

Целым рядом подобных мер кн[язь] Кропоткин сделал заключенных в центральной тюрьме заживо погребенными.

Таковы преступления кн[язя] Кропоткина.

Приводим выдержку из заявления нашего товарища, взявшегося за исполнение казни, - заявления, полученного нами за несколько дней до совершения попытки:

«Ты угадываешь, русское общество, после всего мною сказанного, какое чувство волнует грудь мою при сопоставлении целого десятка страдальцев с их мучителями. В моем воображении проносятся целый ряд образов полуголодных, полуживых заключенных товарищей, измученных, изможденных и обезображенных рукою палача. Мне не дает покою образ всесильного чиновника, топчущего в грязь все человеческое, издевающегося над полуживыми мучениками, заставляя их ложными обещаниями продолжать свою страдальческую жизнь... Ты поймешь теперь, какая злоба мучит меня, когда я только подумаю, что эти злодейства остаются безнаказанными, что ничто не нарушает обычного течения жизни этого человека, его пользования всеми земными благами!.. Знай же, русское общество, что каждый честный человек волнуется тем же чувством и тем же желанием... И покуда ты будешь спать, тебе не раз придется принимать участие в единственно дозволенном тебе деле: похоронах высокопоставленных особ».

Вот причины и побуждения, заставившие русскую социально-революционную партию постановить смертный приговор еще одному из ее врагов.

Смерть за смерть, казнь за казнь, террор за террор! Вот наш ответ на все угрозы, гонения и преследования

г. КИЕВЪ.

Покорнѣйше прошу Ваше
полагательно сообщить

правительства. Пусть оно идет прежним путем, - и не успеют еще истлеть трупы Гейкинга и Мезенцева, как оно снова о нас услышит!..

Печ[атано] в «Петербургской» вол[ьной] типографии». 11 февраля 1879 г.

*РДИА, ф. 1410, оп. 1, спр. 203 (оригинал):
Революционное народничество 70-х годов XIX века.
Т. 2. — М.,—Л., 1965. — С. 77—78*

№ 13

**Інформація Київського ГЖУ про проведення
військово-окружного суду над терористами
«Російської соціально-революційної партії»
на чолі з В. Осинським**

6 травня 1879 р.

Сегодняшло военным судом дело об Осинском, Лешерн, Волошенко. Подсудимые держатся на суде спокойно, но не признали суда, отказались от защиты суда, первые двое заявили, что имеют честь давно принадлежать к русско-социальной революционной партии и признают суд только общественной совести. Седьмого числа состоится приговор. В городе совершенная тишина, безлюдие на улицах. После долгого наблюдения сегодня арестованы слесарь Федоров, сын дьякона Предтеченский. Обыском найдены два ручных шара, пустых внутри с отверстиями, формы для их выделки, большой сундук с беловатою массою. Эксперты пока наглядно сказали, что шары глиняные, облитые цинком, оловом, похожи на ручные разрывные снаряды, а масса представляет по-видимому разрывной динамитный состав. Кроме того найдены 4 револьвера, 2 кинжала, кастет, виды, вероятно, подложные, английская кузня, слесарный инструмент. У Федорова нога в гипсовой повязке.

Полковник [підпис]

*Центральний державний історичний архів
України, м. Київ, ф. 274, оп. 1, спр. 161, арк. 190 і зв.
(Оригінал)*

[305]

МИНИСТЕРСТВО

11/10/11

№ 14

**Донесення начальника Київського
ГЖУ III відділенню царської канцелярії
про перебування у тюрмі керівника київських
терористів В. Осинського у період суду
над ним і його товаришами**

27 червня 1979 р.

Политические арестанты, арестованные в Киеве 24 января и 11 февраля, представляли из себя лиц самого серьезного характера и направления, как по обстоятельствам возникшего преследования их в государственных преступлениях, так и по решительным их действиям, вследствие чего надзор за ними в тюрьме был самый строгий и настоятельный, поверявшийся ежедневными посещениями тюрьмы киевским полицмейстером на основании распоряжения господина генерал-губернатора и частыми личными моими посещениями тюрьмы. Содержание было строго обставлено, уступок не делалось ни на волю по заявлениям арестантов, и благодаря только усиленному надзору за тюрьмою административных властей, быть может, избежали побега арестантов из Киевской тюрьмы, из которой в прошлом году ушли 3 арестанта, а двое покусились на побег чрез подкоп и из них один был убит, а другой пойман.

Личные оскорбления смотрителю тюрьмы со стороны политических арестантов наносились, в особенности от Осинского, бросившегося на смотрителя с целью нанесения ему удара, были последствием строгого их содержания, но не выходящего из [рамок] закона.

При такой обстановке вряд ли представлялась возможность Осинскому вести переписку и отправлять корреспонденцию помимо контроля тюремного начальства. Но я, впрочем, не позволю себе поручиться за то, чтобы при содержании политических арестантов с общими в одной тюрьме, арестантские помещения которой строго не соответствуют и не приспособлены к одиночному заключению, не существовала между ними внутренней связи и некоторых неуловимых соотношений, которые и могли быть проводниками соотношений с внешним миром при выпуске общих арестантов из тюрьмы или при переводе в другую, почему я отчасти и допускаю

возможность передачи корреспонденции от Осинского в редакцию газеты «Земля и воля».

Осинский до последней минуты рассчитывал на комедию с ним, он не допускал мысли, чтобы правительство решилось казнить их смертью, вот насколько было уверенности в этом человеке в высоком значении его персоны в историческом революционном мире.

Характер Осинского и стиль его письма мне хорошо известен и если мне представится случай прочесть его предсмертное письмо, помещенное в № 6 упомянутой газеты, то я, быть может, безошибочно заключу, принадлежит ли она перу Осинского или нет.

В настоящее же время, полагаю, что Осинский слишком трогательного содержания письма, спокойного, написать не мог ибо он находился после суда в слегка нервно-расстроенном состоянии.

Об этом имею честь донести вследствие предписания от 21 июня.

Полковник [підпис]

*Центральний державний історичний архів
України, м. Київ, ф. 274, оп. 1, спр. 161,
арк. 196 зв. — 197 зв. (Оригінал)*

№ 15

Телеграма начальника Одеського ГЖУ шефу жандармів про вирок терористам, засуджених «процесом 28-ми»

6 серпня 1879 р.

Секретно

В дополнение моей телеграммы от вчерашнего числа Вашему высокопревосходительству имею честь донести, что во все время заседания Одесского военно-окружного суда по делу Чубарова и других в городе господствовало совершенное спокойствие и никаких признаков брожения замечено не было, ни один человек не останавливался перед судом и вообще в настоящее время революционные элементы ни в чем не проявляются.

На суде обвиняемые держали себя весьма сдержанно и вполне прилично; только Лизогуб, защищая сам себя, едко опровергал доводы прокурора. Чтение решения суда было выслушано при совершенной тишине, безропотно и спокойно, и душевные волнения подсудимых выражались на многих лицах

одною смертельною бледностью; только Комов заявил: «Казните нас всех», но и этот возглас был произнесен робко.

Логовенко и Виттенберг для совершения над ними казни, по распоряжению генерал-адъютанта Тотлебена будут отправлены на казенном пароходе в г. Николаев - где ими было совершено преступление.

Верно: полковник [підпис]

*Центральний державний історичний архів
України, м. Київ, ф. 385, оп. 1, спр. 130,
арк. 119 зв. — 120 (Засвідчена копія)*

№ 16

Повідомлення Управління тимчасового одеського генерал-губернатора начальнику місцевого жандармського управління про донесення провокатора Ф. Куріцина про діяльність терористів на території України

3 жовтня 1879 р.

Содержащийся в Одесской тюрьме при казармах № 5 по обвинению в политическом преступлении бывший студент Харьковского ветеринарного института Федор Курицын при полном раскаянии в совершенном покушении представил мне записку о ходе преступной пропаганды в России и о деятельности отдельных лиц, принадлежащих к революционной партии.

В записке этой Курицын, между прочим, сообщает следующее:

После возникновения судебного преследования по делу о бунте крестьян Чигиринского уезда Валериан Осинский приехал в Одессу и здесь познакомился с каким-то «Михайлой», лицом, близко знакомым с участниками этого дела. Под влиянием Михайлы Осинский стал «бунтарем» и условился с ним освободить из тюрьмы Стефановича, с каковою целью уехал в Петербург за деньгами, а оттуда воротился в Киев, куда из Одессы для той же цели прибыл и Михайло. Вслед за побегом Стефановича и Дейча между политическими арестантами Одесской тюрьмы стало известно, что ключником, освободившим Стефановича и Дейча, был Михайло и что в приготовлении к этому побегу участвовали «Федотка» и «Васи-

лек». Последний в октябре и ноябре прошлого года исполнял в Одессе поручения и состоял корреспондентом содержащегося в то время в Одесском тюремном замке Дмитрия Лизогуба.

Михайла знают почти все социалисты, и он пользуется между ними большою популярностью. Про него также говорят, что он способствовал побегу Костюрина (обвиняемого по делу Гориновича) из Одесского жандармского управления. Что касается его личных качеств, то он очень ловок, серьезен, находчив и терпелив.

Относительно Федотки известно, что он близок к кружку Лизогуба и тоже весьма популярен в среде революционеров. По словам Курицына, это тот Федотка, который замешан в деле Гориновича и который держал квартиру в доме Мундрички (сведения относительно последнего обстоятельства можно почерпнуть из дела о покушении на убийство Гориновича, находящегося в настоящее время у прокурора Одесского военно-окружного суда). О Федотке рассказывают, что когда начались аресты по Чигиринскому делу и первым арестовали по этому делу Бухановского, но так как его арестовали не на квартире, а квартиру свою он отказался указать, то Федотка успел вывезти из квартиры Бухановского все компрометирующие вещи, как-то: печатный станок, оружие и вообще все принадлежности Чигиринского дела. Когда в Одесский тюремный замок доставили Гавриила Баламеза, то последний сообщил Курицыну, что Федотка служит у сливенского губернатора (в Болгарии) Иванова и занимает должность помощника правителя канцелярии по подложному документу, писанному на имя студента Евгения - фамилии Курицын не помнит и что Федотка, или, как называл его Баламез, «Женька», занял это место с революционной целью и разжившись в Болгарии кое-чем существенным, а также запасшись рекомендациями, намерен возвратиться в Россию, и что Баламез, когда Болгария избрала своего князя, сильно интересовался узнать, воротился ли Федотка в Россию или нет.

Что же касается Василька, то Курицыну известно, что Василек принадлежит к партии Лизогуба и что Михайло, в бытность свою в Одессе, бывал у него весьма часто. Василек с 1878 г. живет постоянно в Одессе, занимает какую-то должность, женат и имеет маленькую дочь, которую зовут Аней, и Кравцов посылал ему письма с адресом «отцу маленькой Ани». Далее Курицын передает со слов Южакowej, что в Одессе в настоящее время из радикалов остались только какой-то Савка и Василек.

По поручению господина генерал-губернатора, сообщая об этом Вашему высокоблагородию, имею честь просить принять меры, если окажется возможным, к установлению личностей Михаила, Федотка, Василька и Савки, а также к розыску, не находятся ли они в настоящее время в Одессе; при чем за разысканием всех обстоятельств, какие окажутся нужными по ходу расследования, Вы имеете обратиться с допросом непосредственно к Курицыну, содержащемуся в тюрьме при казармах № 5.

Тайный советник [підпис]
Управляющий канцеляриею [підпис]

*Центральний державний історичний архів
України, м. Київ, ф. 381, оп. 1, спр. 131, арк. 7—9
(Оригінал)*

№ 17

**Донесення помічника начальника
жандармського управління м. Одеси
до Одеського ГЖУ про фінансову допомогу
терористам українського дворянина
Д. Лизогуба**

10 жовтня 1879 р.

Вследствие личного приказанія Вашего высокоблагородія о представлении справки, были ли задержаны при обыске у дворянина Дмитрия Лизогуба какие-либо денежные обязательства или другие документы, имею честь донести Вашему высокоблагородию, что для получения подобной справки я с разрешения председателя Одесского военно-окружного суда просматривал все дело, находящееся в том суде о «28 лицах, обвиняемых в государственных преступлениях», так как дворянин Лизогуб был одним из числа обвиняемых по этому делу, при чем оказалось следующее: при задержании дворянина Пензенской губернии Сергея Федоровича Чубарова у него был найден в числе других бумаг надорванный вексель на 3200 рублей, выданный в Киеве 7 сентября 1877 года коллежским секретарем Василием Григорьевичем Веледницким, на имя дворянина Дмитрия Андреевича Лизогуба, который при допросе его поручиком Отдельного корпуса

жандармов Врублевским не только признал принадлежность этого векселя, но даже отрицал знакомство свое с Веледницким. Вексель этот находится при деле (том II, лист 434), и, как никем не признанный и надорванный, не имеет никакой силы.

Из постановления от 10 сентября 1878 года за № 14, составленного адъютантом Киевского губернского жандармского управления штабс-капитаном Рудовым (том II, стр. 440), видно, что чиновник Веледницкий заявил, что им были получены от дворянина Лизогуба три векселя: один на 6400 рублей, другой на 400 рублей и третий на 200 рублей, кои были писаны на имя Сергея Чубарова братом его, оставшимся штабс-ротмистром Чубаровым. В уплату этих документов Веледницкий получил в разное время от штабс-ротмистра Чубарова 7000 рублей серебром, из коих 3500 рублей были им в свое время переданы Чубарову, а на остальные деньги он представил начальнику Киевского жандармского управления два билета Киевского промышленного банка: один на 1000 рублей, а другой на 3000 рублей. По размене этих билетов полковником Новицким получилась сумма 4009 руб. сер., кои 23 февраля 1879 года были препровождены к предместнику Вашему полковнику Кнопу, которым, как это видно из постановления его от 28 февраля сего года, деньги эти были признаны за принадлежащие дворянину Чубарову, кои и по настоящее время хранятся в Одесском государственном банке.

На странице 816 того же тома дела имеется загадочное письмо о денежных делах Лизогуба, из него видно, что Лизогуб еще задолго до арестования выдал безденежные векселя на большую сумму на имя какой-то русской барыни, живущей в Париже, но письмо это так и осталось по делу невыясненным.

Для точного определения, не имеется ли где-либо в деле о «28 лицах» указания на денежные дела Лизогуба, я обратился за справками к члену суда полковнику Яковлеву, которому дело это должно быть хорошо знакомо, так как оно слушалось под его председательством, а также и товарищу прокурора Одесского окружного суда Добржинскому, наблюдавшему по этому делу за производством дознания, но они мне заявили положительным образом, что в деле не имеется никаких денежных обязательств на имя Лизогуба.

Из имеющегося при деле сообщения пристава Александровского полицейского участка г. Одессы от 28 сентября 1878 г. за № 143 видно, что Лизогуб был задержан в г. Одессе на

улице и при нем ничего не было найдено. Затем 23 сентября того же года околоточным надзирателем того же участка был произведен в квартире Лизогуба обыск, по коему также ничего не было найдено.

По словам полковника Яковлева, о денежных делах Лизогуба быть может, что-либо имеется в дознаниях, производившихся: о дворянине Осинском при Киевском губернском жандармском управлении и о Трощанском при С.-Петербургском губернском жандармском управлении, где он фигурировал под названиями «Схимника» и «Помещика», и что в Черниговской губернии проживает управляющий делами Лизогуба некто Дрыга, которому хорошо знакомы все дела Лизогуба.

Помощник начальника Одесского жандармского управления
штабс-капитан Иванов

*Центральный державний історичний архів
України, м. Київ, ф. 381, оп. 1, спр. 131, арк. 34—35.
(Оригінал)*

№ 18

Прокламація Виконавчого комітету «Народної волі» про організацію вибуху царського потягу терористами на чолі з С. Перовською

22 листопада 1879 р.

От Исполнительного Комитета

19 ноября сего года под Москвою, на линии Московско-Курской железной дороги, по постановлению Исполнительного Комитета произведено было покушение на жизнь Александра II посредством взрыва царского поезда. Попытка не удалась. Причины ошибки и неудачи мы не находим удобным публиковать в настоящее время.

Мы уверены, что наши агенты и вся наша партия не будут обескуражены неудачей, а почерпнут из настоящего случая только новую опытность, урок осмотрительности, а вместе с тем новую веру в свои силы и в возможность успешной борьбы.

Обращаясь ко всем честным русским гражданам, кому дорога свобода, кому святы народная воля и народные интересы, мы еще раз выставляем на вид, что Александр II

является олицетворением деспотизма лицемерного, трусливо-кровожадного и всераставающего. Царствование Александра II с начала до конца - ложь, где пресловутое освобождение крестьян кончается Маковским циркуляром, а разные правды, милости и свободы - военной диктатурой и виселицами. С начала до конца оно посвящено упрочению враждебных народу классов, уничтожению всего, чем жил и хочет жить народ. Никогда воля народа не попиралась более пренебрежительно. Всеми мерами, всеми силами это царствование поддерживало каждого, кто грабит и угнетает народ, и в то же время повсюду в России систематически искореняется все честное, преданное народу. Нет деревушки, которая не насчитывала бы несколько мучеников, сосланных в Сибирь за отстаивание мирских интересов, за протест против администрации и кулачества. В интеллигенции - десятки тысяч человек нескончаемой вереницей тянутся в ссылку, в Сибирь, на каторгу исключительно за служение народу, за дух свободы, за более высокий уровень гражданского развития. Этот гибельный процесс истребления всех независимых гражданских элементов упрощается, наконец, до виселицы. Александр II - главный представитель узурпации народного самодержавия, главный столп реакции, главный виновник судебных убийств; 14 казней тяготят на его совести, сотни замученных и тысячи страдальцев вопиют об отмщении. Он заслуживает смертной казни за всю кровь, им пролитую, за все муки, им созданные.

Он заслуживает смертной казни. Но не с ним одним мы имеем дело. Наша цель - народная воля, народное благо. Наша задача - освободить народ и сделать его верховным распорядителем своих судеб. Если бы Александр II сознал, какое страшное зло он причиняет России, как несправедливо и преступно созданное им угнетение, и, отказавшись от власти, передал ее Всенародному Учредительному Собранию, избранному свободно посредством всеобщей подачи голосов, снабженному инструкциями избирателей, - тогда только мы оставили бы в покое Александра II и простили бы ему все его преступления.

А до тех пор - борьба, борьба непримиримая! - пока в нас есть хоть капля крови, пока на развалинах самодержавного деспотизма не разовьется знамя народной свободы, пока народная воля не сделается законом русской жизни!

Мы обращаемся ко всем русским гражданам с просьбой поддержать нашу партию в этой борьбе. Нелегко выдержать напор всех сил правительства. Неудачная попытка 19 ноября

52/4296

В.И.И.

представляет небольшой образчик тех трудностей, с которыми сопряжены даже отдельные, сравнительно незначительные эпизоды борьбы. Для того, чтобы сломить деспотизм и возвратить народу его права и власть, нам нужна общая поддержка. Мы требуем и ждем ее от России.

С.-Петербург, 22 ноября 1879.

Петербургская Вольная типография.

Журнал «Былое» (Лондон). 1903. № 2. — С. 67—68

№ 19

Из доповідної записки III відділення про діяльність терористичної організації на території України, складеної на основі заяви її члена Григорія Гольденберга

Не пізніше 18 квітня 1880 р.

Вследствие сделанного по 3-му Отделению собственной его императорского величества канцелярии распоряжения о наблюдении чинами жандармских железнодорожных полицейских управлений за багажом проезжающих лиц, 14 ноября 1879 г., по прибытии поезда из Одессы в Елисаветград был задержан неизвестный пассажир, в чемодане которого, обратившем на себя внимание по своей тяжести, оказался в значительном количестве нитроглицерин. Лицо это, оказавшее при задержании вооруженное сопротивление, назвалось потомственным почетным гражданином города Тулы Ефремовым, но вслед за тем было обнаружено, что задержанный есть киевский купеческий сын Григорий Гольденберг, высланный в апреле 1878 г. из Киева административным порядком за участие в преступной пропаганде в г. Холмогоры Архангельской губернии и бежавший оттуда в июне того же года.

Последовавшее несколько дней спустя преступное покушение под Москвою, выразившееся во взрыве полотна на Курской железной дороге, придавало задержанию Гольденберга несомненно важное значение, ввиду очевидной связи его с этим покушением. Впоследствии, когда некоторые из арестованных по политическим делам в Одессе и Харькове лиц, принимавших видное участие в противоправительственной агитации, вступив на путь раскаяния, стали разоблачать деятельность преступной организации, представилось очевидным,

Петербург. 13
Ураг. З. Омг. Е. Н. Канцелярия
Верховный Суд.

Сегодня мною вынесены судьбою Осинско-Лейферн, Волошино. Подсудимые серьезно на Судь спокойно, но ~~они~~ ~~суда~~ не признали Суда, отказались от ~~защиты~~ защиты ~~суда~~, первыми обвинившие, что именно цель далко привлекая идеи к русско-социально-революционной партии и предлагают судь только общественной совести. Седьмого числа собрания публичное. В городе совершилась тишина, беззастенчиво на улице Александровской. Сегодня арестованы ~~судья~~ на Александровской Семсарь Федоров ~~и~~ сын дьякона Тредтегинский, объяснили нам денежные два ручных граната шара пустотного три с отверстиями, формы для их выстрела большой судушки с блговатого масляного. Наш эксперт пока наши досто сказали, что шары шляканы, общие цели область шляканы, снаряды

что в деятельности этой Гольденбергу принадлежало одно из выдающихся мест; при чем указывалось на ближайшее участие его как в деле покушения на Московско-Курской железной дороге, так и в убийстве харьковского губернатора князя Кропоткина.

В последнее время и сам Гольденберг, содержащийся в Одесском тюремном замке, стал обнаруживать проблески раскаяния, но все сделанные им одновременно показания отличались крайнею отрывочностью и неопределенностью, обличавшими нерешительность его и борьбу с самим собою на пути к полному сознанию.

Ныне Гольденберг сделал заявление, представляющееся вполне достоверным указанием на обширность сведений его о социально-революционной организации и несомненную важность таковых для подавления порожденного ею зла.

В общих чертах заявление Гольденберга, обнимающее собой период движения преступной агитации с 1873 года по день его задержания, представляется в следующем виде.

Единственная известная Гольденбергу революционная партия, носившая название «Лавристов», или «чистых пропагандистов», и действовавшая с 1873 по 1876 г., имела целью возбудить к революции низшие классы народа посредством книжной и устной пропаганды. Хотя из этой партии в этот период времени и выделялись небольшие кружки, состоявшиеся из последователей известного революционного деятеля Бакунина, но деятельность этих кружков успеха и значения в преступной среде не имела. В 1876 г. революционная партия по видимому бездействовала, но в следующем году неожиданно появилась партия «бунтарей», которая по своим стремлениям сходствовала с кружками «бакунистов», но отличалась от них значительным успехом в деле пропаганды. Партия эта, имевшая в виду путем отдельных бунтов между крестьянами склонить правительство к уступкам, существует до настоящего времени; первоначальная же деятельность ее проявилась в Чигиринском уезде Киевской губернии. Главными руководителями этой партии были: бывший студент Горного института Плеханов, Родионыч, Дейч, Стефанович, Бохановский, Чубаров, Дебагорио-Мокриевич и многие другие, которых Гольденберг не припомнит. Наконец в 1878 году появилась партия «террористов», которая для достижения противоправительственных целей избрала средством политические убийства.

Эта последняя партия, по словам Гольденберга, не имела до июля 1879 г. строго определенной организации, точно так же, как самое появление ее не было последствием ясно

очерченной системы действия; вследствие чего деятельность этой партии за это время, проявлявшаяся в единичных вне общей связи и чьего-либо руководства случаях, представлялась разрозненною и совершенно бесцельною.

В доказательство этого Гольденберг приводит данные, сопровождавшие политические убийства, совершенные за время появления партии «террористов» по июль 1879 г.

Первое политическое преступление, выразившееся в покушении на жизнь бывшего с.-петербургскаго градоначальника, генерал-адъютанта Трепова, не составляло, по словам Гольденберга, такого действия, которое бы имело характер поручения со стороны какого-либо преступнаго органа, а было делом побуждений одного лица, именно Веры Засулич, действовавшего совершенно самостоятельно.

Вторым по времени преступления было покушение на убийство товарища прокурора Котляревскаго в Киеве, совершенное в начале 1878 г. Необходимость этого убийства, о котором, по словам Гольденберга, ему было сообщено, незадолго до совершения преступления, Валерианом Осинским, мотивировалась тем, что товарищ прокурора Котляревскій постоянно принимал строгие меры против арестованных по политическим делам. Участвія в этом преступлении он, Гольденберг, никакого не принимал и только впоследствии узнал, что оно было совершено Фоминым, настоящая фамилия котораго Медведев, Алексеем Федоровым и Иваном Ивичевичем.

За сим следовало убийство жандармскаго офицера Гейкинга в Киеве, бывшее, по показанію Гольденберга, делом бывшаго студента Медико-хирургической академіи, носившаго прозвище «Голопупенка», котораго Гольденберг зналъ и встречал в Киеве. Поводом къ преступленію служило строгое отношеніе Гейкинга къ арестованнымъ.

После того былъ убитъ генерал-адъютантъ Мезенцовъ. По поводу сего Гольденбергъ объяснилъ, что незадолго передъ темъ, проживая в С.-Петербурге у учителя Ивана Болотникова, къ которому, по словамъ Гольденберга, онъ былъ рекомендованъ проживающимъ в Лигове Ипполитомъ Головинымъ, съ которымъ, в свою очередь, познакомили его Павелъ Орловъ и Алексей Назаровъ, онъ, Гольденбергъ, узналъ о намереніи противъ жизни покойнаго шефа жандармовъ; причемъ по совету сообщившаго ему эти свѣденія упомянутого выше Орлова тогда же уехалъ в Киевъ. Тамъ, будучи 4 августа у знакомой Орлова Екатерины Тумановой онъ, Гольденбергъ, узналъ отъ нея о совершенномъ преступленіи. Хотя в то время онъ не имѣлъ свѣденій объ участникахъ этого убійства, но впоследствии ему сделалось известно,

что таковыми были: Ипполит Кошуриков, Сергей Кравчинский и Андриан Михайлов, из коих Кравчинский был убийцей, а остальные его ближайшими пособниками.

Последовавшее за тем 9 февраля 1879 г. убийство харьковского губернатора князя Кропоткина выяснено Гольденбергом с значительно большими подробностями, так как, по его словам, преступление это, как по замыслу, так и по исполнению принадлежит всецело ему одному. По показанию Гольденберга, преступная мысль созрела в нем под влиянием убеждения, что князь Кропоткин был одним из главных виновников тяжелой участи политических преступников, заключенных в центральных тюрьмах, находящихся в Харьковской губернии. Но предварительно исполнения задуманного плана он, Гольденберг, считал необходимым узнать какое впечатление произведет этот замысел на единомышленников его и вызовет ли он в них сочувствие. С этой целью, будучи в Киеве и затем в Харькове, он выражал свою мысль о необходимости такой меры против князя Кропоткина разным лицам, в том числе в Киеве, Павлу Орлову, Афанасию Зубковскому, Валериану Осинскому, Людвигу Кобылянскому, Людмиле Самарской, Вере Ремизовской, Надежде Смирницкой, Игнату Ивичевичу, студенту Богицкому, Дмитрию Буцынскому и в Харьков - Ивану Ионычу Глушкову, Воронцу, Евгению Козлову и Алексею Преображенскому.

Все означенные лица, по словам Гольденберга, сочувственно отнеслись к означенной мысли его; при чем он лично, Самарская и Игнат Ивичевич высказались за открытое убийство, а остальные в пользу совершения такового из-за угла. Когда таким образом вопрос был в принципе решен, осуществление самого преступления представилось необходимым отложить, так как в начале января месяца в центральных тюрьмах допущено было свидание заключенных с их родными, а потому совершение убийства могло вызвать распоряжение о недопущении этих свиданий. Проживая в это время в Киеве, преимущественно в квартире, содержимой на Ивановской улице Софиею Перовскою, где тогда помещался клуб образовавшегося в Киеве социально-революционного кружка, он, Гольденберг, отправился, наконец, в конце января в Харьков, куда одновременно прибыли Кобылянский, Зубковский и Людмила Волькенштейн, которая приняла на себя роль хозяйки конспиративной квартиры, нанятой с двойною целью - служить местом сходок и затем укрыть участников преступления в первое после убийства время. Устроившись, таким образом, в Харьков и разместившись из предосторожности на

разныхъ квартирахъ, названные лица стали выжидать удобнаго для убійства случая. В это время в Харьковъ прибыла из Кіева проездомъ в Петербургъ Зинаида Воскресенская, передавшая Зубковскому о необходимости переместить из предосторожности конспиративную квартиру, такъ какъ Веледницкий, от котораго Зубковский получилъ чрезъ Осинскаго фальшивый паспортъ, сталъ выдавать известныхъ ему лицъ противоправительственной партіи. Кроме поименованныхъ единомышленниковъ, Гольденбергъ указываетъ еще на Леонида Дическулло и Козлова, с которыми онъ, будучи в Харьковѣ, находился в сношеніяхъ; при чемъ Козловъ былъ ему особенно полезенъ, такъ какъ зналъ и передалъ ему многое, относящееся до князя Кропоткина. Наконецъ 9 февраля Гольденбергъ окончательно решился привести в исполненіе задуманное преступленіе, с каковымъ намереніемъ, пользуясь выездомъ князя Кропоткина вечеромъ этого дня на спектакль, бывший в зданіи реального училища, онъ вместе с Кобылянскимъ уговорились ждать его возвращенія около дома, в которомъ жилъ князь Кропоткин, и когда около 12 часовъ ночи карета послѣднего стала приближаться къ дому, Гольденбергъ подбежалъ къ ней и, схватившись за ручку дверецъ с левой стороны, произвелъ выстрѣлъ вовнутрь кареты чрезъ открытое окно и затѣмъ упалъ, не успевъ сделать втораго выстрѣла. Сообщивъ о случившемся Волькенштейнъ и Зубковскому, Гольденбергъ, по его показанію, в ту же ночь отправился чрезъ Полтаву в Кіевъ, где видался с Самарской, Павломъ Орловымъ, Дическулло, Ковалевскою, Иваномъ и Игнатомъ Ивичевичами, Бранатнеромъ, Дебагорио-Мокриевичемъ и Феохари; но изъ нихъ сообщилъ об убійствѣ только Самарской, Орлову, Дическулло и Игнату Ивичевичу.

Остановившись по приездѣ в Кіевъ в квартирѣ Самарской, Гольденбергъ на другой же день долженъ былъ уехать, такъ какъ в Кіевѣ начались обыски, о чемъ сообщили ему знакомые Самарской: Марина Избицкая, Банемовъ, Костицкий и Анна Лисовская. Познакомившись тогда же чрезъ посредство Самарской с Ольгой Гамалей, онъ вместе с нею отправился в ее именіе - деревню Кучаково Полтавской губерніи. После того онъ снова приехалъ в Кіевъ, куда возвратились на жительство, после убійства князя Кропоткина, Волькенштейнъ, Зубковский и Кобылянский. Затѣмъ отправился в С.-Петербургъ чрезъ Харьковъ, где, разыскивая Козлова, познакомился с бывшимъ медицинскимъ студентомъ, а нынѣ врачомъ Николаемъ Ивановымъ. Все дело по убійству князя Кропоткина, по объясненію Гольденберга, стоило 520 рублей, которые были внесены Зубковскимъ.

Прибыв в первых числах марта 1879 г. в Петербург, Гольденберг, по его показанию, не имея определенной квартиры, встречался там с Мирским, Левенсоном, старым знакомым своим Зунделевичем (он же Мойша и Аркадий), Козловым, Плехановым, Еленой Костельман и Александром Михайловым. В то время уже готовилось покушение на жизнь генерал-адъютанта Дрентельна, но Гольденберг, по его словам, ничего не знал об этом, а потому и ничего по настоящему преступлению, о котором он лично узнал лишь в день преступления, сообщить не может.

Но насколько незаметным для него прошло предыдущее преступление, настолько же напротив, по словам Гольденберга, было деятельно участие его в деле покушения 2 апреля. Из показания его видно, что мысль о цареубийстве родилась в нем вскоре после убийства князя Кропоткина.

Для осуществления этой мысли Гольденберг по прибытии в Петербург обсуждал этот вопрос с Зунделевичем и Александром Михайловым с единственным намерением узнать их мнение по этому предмету; но встретив, против всякого ожидания, их сочувствие, стал готовиться к совершению самого преступления. Первоначально в дело это был посвящен Соловьев, а затем Людвиг Кобылянский и Александр, настоящей фамилии которого Гольденберг не знает. Таким образом, между названными шестью лицами происходило несколько собраний в разных трактирных заведениях и затем, когда в принципе состоялось полное между ними соглашение, решено было как можно скорее приступить к приведению преступного намерения в исполнение. По словам Гольденберга, он первым вызвался осуществить этот замысел, а затем предложил свои услуги Кобылянский, но предложения их не были приняты на том основании, что Гольденберг - еврей, а Кобылянский - поляк, тогда как признавалось необходимым, чтобы покушитель был непременно русский. Поэтому, когда после того предложил свои услуги Соловьев, его признали совершенно пригодным и совмещающим в себе все условия для этого дела.

После того, купив револьвер и подобрав к нему, при его, Гольденберга, участии, патроны, Соловьев стал приготовляться к выполнению преступного замысла. В виду возможности по сему делу обысков и арестов со стороны полиции, нелегальные, т. е. те из числа принадлежавших к противоправительственной партии, которые скрывались под чужими фамилиями, были предупреждены о необходимости немедленного выезда из Петербурга. Поэтому и Гольденберг, как тоже

нелегальный, проживавший в то время, по рекомендации знакомой студентки Марфы Ласкоранской, урожденной Соколовской, в квартире служившего в типографии Адама Бжезовского, 31 марта уехал в Харьков, где и узнал от студента Подгаевского о неудавшемся покушении 2 апреля.

По отъезде из Петербурга Гольденберг, как из показания его видно, находился до половины июля 1879 г. в постоянных разъездах, предпринимавшихся без всякой определенной цели единственно в видах укрывательства. В этот период времени он виделся и приходил в более или менее близкое соприкосновение с разными лицами. Так, будучи в Харькове, он встречался с врачом Николаем Ивановым и студентом Подгаевским, в квартире которого были оставлены им привезенные из Петербурга в большом количестве, предназначавшиеся для распространения газета «Земля и Воля» и прокламации по поводу убийства князя Кропоткина и покушения на жизнь генерал-адъютанта Дрентельна; кроме того виделся с бывшим студентом Горного института Плехановым, который считался одним из видных деятелей партии «народников». Желая встретиться с Авдотьей Симоновой Краснокутской и ее подругой Александровой, которых Гольденберг хорошо знал в бытность свою в Кременчуге, он ездил туда; но их в этом городе не застал, вследствие чего отправился в Киев, где в квартире Самарской встретился с Нездельской и Смирницкой.

Проживая после того некоторое время в имении Гамалеев - Кучаково, находящемся в Полтавской губернии, Гольденберг делает указание и на семейство Гамалеев, которое, по его словам, состоит из стариков Александра Павловича и Александры Андреевны, представляющихся лишь сочувствующими стремлениям конституционалистов и молодежи, а именно: Ольги, Софьи, Владимира, Якова и Виктора Гамалеев, а также и жены последнего Жозефины, которые все без изъятия сочувствуют революционному движению, не исключая и террористической партии, а Жозефина Гамалеи, по словам Гольденберга, даже знала о том, что он убийца князя Кропоткина. Гольденберг упоминает также, что Софья и Ольга Гамалеи дали ему три вексельных бланка для приобретения денег в сумме 300 руб. на освобождение Самарской, которая в это время, как сообщил Гольденбергу житель местечка Борисполя, бывший гимназист Самуил Вейнцвейг, была арестована в Киеве и выслана административным порядком. Впоследствии поручение освободить из ссылки как Самарскую, так равно Воскресенскую и Елену Косач, которые также подверглись

аресту и высылке из мест их жительства, было, по словам Гольденберга, возложено на бывшего студента Афанасия Арончика, который с этой целью ездил в г. Повенец, но вскоре возвратился, так как названные ссыльные не соглашались на побег. В это же время Гольденберг приезжал снова в Петербург, где сошелся с знакомым Александра Михайлова, Львом Александровым Тихомировым, встретил Петра Осипова Морозова, с которым познакомил его еще в 1878 г. Ипполит Головин, и наконец, в бытность у Морозова, в квартире которого Гольденберг даже ночевал, виделся с знакомым Морозова Иваном Васильевым Буг, который знал Гольденберга под прозвищами «Биконсфильд» и «Шмиат».

В этот проезд свой в Петербург, в нем, по словам Гольденберга, более чем когда-либо укрепилось сознание необходимости дать террористической партии правильную организацию, с чем соглашался и Тихомиров, с которым Гольденберг более других обсуждал этот вопрос. Отправившись после того с рекомендательным письмом Морозова к сестре жены последнего Марии Глеке, проживавшей в своем имении в 3-х верстах от г. Ромен Полтавской губернии, Гольденберг едва не подвергся там аресту вследствие странного в отношении его поведения означенной Глеке, оказавшейся в ненормальном состоянии умственных способностей; при чем был задержан полицией Афанасий Зубковский, который в это время прибыл в Ромны и с целью повидаться с ним, Гольденбергом, отправился в имение Глеке. За сим с полученными от Виктора Гамалея, проживавшего в соседнем с Глеке имении Гамалеев Чаплинки, 60 рублями Гольденберг уехал в Чернигов, где, по его словам, он не мог получить приюта, так как знакомая его, Екатерина Яковлевна Линдфорс, затем чиновник Тринитатский, к которому Гольденберг имел рекомендательную записку от Зубковского, а также Зубок-Мокиевский и знакомый Тринитатского, бывший студент Шихуцкий, по прозвищу Мария Ивановна, принадлежащий к партии «украинофилов», не могли по разным причинам принять его на ночлег. Поэтому Гольденберг отправился в Киев.

Кроме поименованных лиц, он, по словам Гольденберга, виделся еще с знакомой своей по Киеву Лизой Щетинской, принадлежащей к партии «украинофилов», и с старым знакомым Соломоном Вихманом, у которого он намерен был взять заимобразно 50 руб., но Вихман предложил ему 10 руб., от принятия которых он отказался. Наконец Гольденберг указывает еще на знакомое ему семейство доктора Каминера, в котором Гольденберг проживал с февраля до августа 1876 г.

в качестве учителя в имении Каминера под названием «Паперня» в Городницком уезде Черниговской губернии. Сам Каминер, по показанию Гольденберга, будучи по убеждениям своим крайним социалистом, имел несколько дочерей, из коих Надя и Августина, боясь преследования по делу о запрещенных книгах, в распространении которых обвинялся в 1874 г. Лурье, бежали тогда за границу, но впоследствии возвратились в Россию, после чего Надя, проживая в Петербурге, принадлежала к партии «народников». За сим дочь Софья, по слухам, ходила в народ и только младшая из сестер, Анна Каминер, проживающая в Чернигове у Ласкоранских, с которою виделся Гольденберг в бытность его в последний раз в Чернигове, ни в чем преступном, по словам Гольденберга, замечена не была.

Независимо от сего Гольденберг упоминает еще в своем показании имение Софьи Александровны Лесневич, под названием «Калинов мост». Имение это, по словам Гольденберга, находилось с 1878 г. в арендном содержании у бывшего сельского учителя, новозыбковского мещанина Федора Ефимова Зенченко, у которого поселились Иван и Владимир Драгневичи с целью приучиться к сельским работам и затем отправиться для пропаганды в народ.

В июле 1879 года Гольденберг получил в Киеве от скрывающегося под чужим именем Николая Николаева Колоткевича сведение, что в Липецке Тамбовской губернии назначен съезд социально-революционных деятелей, принадлежавших преимущественно к партии «террористов». Мысль о подобном съезде особенно сильно занимала Гольденберга в последнее время, вследствие чего по этому вопросу, возбужденному им в Киеве, в апреле месяце состоялось между его единомышленниками соглашение, в силу которого Зубковский и Зунделевич обязались вступить в сношение с наиболее влиятельными деятелями революционной партии, узнать их мнение по этому предмету и, если встретят в них единомыслие, разрешить вопрос о времени и месте съезда.

Поэтому Гольденберг тогда же отправился в Липецк, так как съезд назначен был, по сведениям Колоткевича, 20 июля. Из дальнейшего показания Гольденберга видно, что съезд действительно состоялся и имел весьма важное значение в деле революционного движения. В нем принимали непосредственное участие, кроме Гольденберга, между прочим следующие лица: Александр Михайлов, Николай Колоткевич, Андрей Жилябов, Марья Николаевна, Степан Ширяев, Лев Тихомиров, Александр (он же Преображенский), настоящей фамилии которого

Гольденберг не знает, Николай Морозов и Михаил Фоменко. Заседания происходили в лесу и других пригородных местах. Результатом их было общее соглашение о необходимости совершения нового преступления против жизни государя императора, но уже не тем способом, как 2 апреля, но посредством взрыва поезда на железной дороге. По словам Гольденберга, это был первый случай, когда заговорили о применении к делу динамита. При этом решено было по возможности скорее выполнить замысел указанным способом, а также высказывалась необходимость одновременно с этим направить убийство на одесского, киевского и с.-петербургского генерал-губернаторов. Кроме того на съезде установлено было прибегать также к агитации среди молодежи, войска и общества. Вместе с тем на этом съезде, по словам Гольденберга, выработана была правильная организация партии «террористов» в форме образования Распорядительной комиссии и Исполнительного комитета как органов, долженствовавших управлять делами фракции. Из дальнейшего показания Гольденберга по сему предмету видно, что Распорядительная комиссия, по кругу возложенных на нее обязанностей, являлась как бы высшим органом, а Исполнительный комитет — низшим. Распорядительная комиссия должна была знать все совершающиеся не только в террористическом движении, но даже во всей революционной среде, при чем на нее возлагалось также изыскивать средства на задуманное дело. Исполнительный комитет состоял из лиц, которые должны были принимать на себя активное участие в задуманном предприятии. Комиссия должна была находиться в Петербурге, а члены Исполнительного комитета в разных местах, где надобность укажет. За сим, по объяснению Гольденберга, членами Распорядительной комиссии были избраны на съезде: Михаил Фоменко, Александр Михайлов и Лев Тихомиров, который сильно протестовал против этого избрания, так как он желал быть исполнителем; членами же Исполнительного комитета назначены все остальные, присутствовавшие на съезде, а также Зунделевич. Впоследствии, по словам Гольденберга, к комитету прикнули: Софья Иванова, Вера Николаева Филіпова, урожденная Фигнер, рабочий Андрей Пресняков, Сергеева и Акимова (она же Баска), фамилии и имени которых Гольденберг не знает. Кроме того на съезде были избраны редакторами предполагавшегося подпольного органа печати Лев Тихомиров и Николай Морозов; что же касается устройства самого органа, то вопрос этот имелось в виду обсудить в Воронеже, где в то же время происходил съезд пар-

Секретно.

в содѣланные руки.

Его Величеству
 Государю Императору Александру

Тяжбный доклад Киевской губернии отъ 19 числа
 сего года, за № 9079, именной рескриптъ
 отъ свирного Висмара Оленинкова о нахождении
 въ Киевской губернии не принадлежащихъ къ
 законнымъ въ законъ 10го Мая 1872
 года и о тайныхъ союзахъ въ селѣ
 крестьянъ Курпуньскаго уезда. Въ докладѣ
 немъ изложено и въ послѣдствіи внесенны
 въ истребительный списокъ сего Сенатора, и
 рескриптъ помянутому Висмару Оленинкову
 Его Величеству събывающее:

Объ Марта ильскаго 1877 года сдѣлано
 посылка въ Курпуньскій уездъ оуказу
 объ организации въ селѣ Государственныхъ
 крестьянъ какого то тайнаго общества.
 Первоначально сдѣлано оуказъ о томъ
 отъ крестьянина с. Мадельники Ален-
 сандра Свиркина сперва въ селѣ
 суреннаго Брѣга во время припадковъ

тии «народников» и куда поспешили по окончании съезда в Липецке многие из участвовавших на нем лиц.

После того, в видах осуществления задуманного на съезде преступления, Гольденберг, как из показания его видно, ездил в Петербург, Одессу, Киев и Харьков. Пробыв в здешней столице не более 10 дней и не имея определенной квартиры, он встречался в это время с Яковом Стефановичем, Ширяевым, Арончиком, Иваном Васильевым Буг, Александром, Софьей Ивановой, Верой Филиповой и Богородицей, настоящей фамилии которой Гольденберг не знает. В то же время он узнал, что в Петербурге уже заготавливается Ширяевым динамит для замышляемого преступления. В Одессе Гольденберг разыскал знакомую по Киеву Фаню Рефорт и Савку Златопольского и там же встретил Колоткевича, Фоменко, Арончика и Басова; кроме того виделся в Симферополе с бывшим студентом Киевского университета Панкеевым и Федором Яковлевым Чепуриным. Из Одессы он отправился в Киев, где жил с Сергеем Диковским в Шулявском яру и виделся с Лисовской, сестрами своими, Бонемовым, Комчецким, Павлом Лозиановым, Марьей Павловой Михалевиц и с другими знакомыми ему лицами. В первых числах сентября Гольденберг отправился в Харьков, где чрез посредство Николая Алексея Богуславского, познакомился с Глушковым, студентами Блиновым и Кузнецовым и с бывшим студентом Технологического института Петром Телаловым.

Желая знать, в какой степени знакомы харьковские социально-революционные деятели с последними действиями революционной партии и результатами съезда в Липецке, а также сочувствуют ли они этому движению, Гольденберг, по его словам, устроил, при содействии Кузнецова и Блинова, несколько сходок. На первой из них, происходившей в квартире народного учителя Маныча, собрались, между прочим, Татьяна Иванова Лебедева, Телалов, Богуславский, Маныч с женой, Дуня Краснокутская, Колоткевич, студент Иван Кашинцев, студент Константин Филипов, Виктор Александров Данилов, племянник харьковского аптекаря и неизвестный Афанасий. Развивая на этой сходке теоретические взгляды свои на террористическое движение и не касаясь практических вопросов, Гольденберг, по его словам, пришел к убеждению, что понятия эти совершенно новы для большинства присутствовавших, но в то же время заметил в молодежи желание ближе познакомиться с этими вопросами. Вторая сходка имела место у студента Осипова, и на ней собралось около 40 человек. На ней, кроме Гольденберга, говорил также

Андрей Желябов, при чем развивая те же положения, которых касался и Гольденберг, распространился в смысле возможности достигнуть путем террора влияния на общество и даже на внешние дела государства.

В 20 числах сентября из Петербурга приезжали в Харьков Ипполит Кошурников и Андрей Пресняков, привезя с собою около 3-х пуд. динамита и проволоку. Динамит этот первоначально хранился в гостинице, в которой они остановились, а затем у студента Нечаева и наконец у Гольденберга, нанявшего для себя квартиру в доме акушерки Сикорской. С приездом Кошурникова и Преснякова между ними, Колоткевичем, Желябовым и Гольденбергом начались, по словам последнего, совещания относительно приведения в исполнение состоявшегося в Липецке решения о взрыве на железной дороге. С этою целью Кошурников еще раньше этого производивший, по объяснению Гольденберга, изыскания на Николаевской железной дороге, отправился для производства тех же изысканий на железнодорожном пути, пролегающем в Крыму, но поездка эта никаких результатов не имела. За тем решено было заложить мину под Лозово-Севастопольской дорогой, и местом взрыва был избран Александровск Екатеринославской губернии. Для исполнения этого плана отправился в Александровск Желябов и назвавшись ярославским купцом Черемисовым, заявил в Думе желание открыть в этом городе кожевенный завод. Предложение это было принято весьма сочувственно в Думе, и Желябов, наняв вблизи полотна дороги дом, дал задаток. В доме этом должны были, по предложенному плану, поселиться под видом устройства завода Желябов, Акимов (она же Баска), выдававшая себя за жену Желябова, бежавший из административной ссылки Тихонов и неизвестный Иван, которые являлись в качестве рабочих. Предполагалось пробуровать в ночное время полотно железной дороги и вставив туда медную трубу, начиненную динамитом, произвести взрыв во время следования царского поезда. Необходимые для сего инструменты и приспособления были, по словам Гольденберга, изготовлены под его наблюдением в Харькове.

В то же время и в Одессе состоялось предположение о производстве взрыва на Одесской железной дороге, вследствие чего Гольденберг, отделив от бывшего у него динамита около пуда, послал таковой в Одессу с Татьяной Ивановой Лебедевой, которая должна была принять участие в одесском взрыве. Устройство мины близ Одессы приняли на себя Колоткевич и Фоменко, который должен был пристроиться сторожем на железной дороге и вблизи своей будки

заложить мину под рельсы. По словам Гольденберга, Фоменко действительно пристроился на 14-й версте от Одессы сторожем при камнях, а затем получил место будочника и жил вместе с Лебедевой, выдававшей себя за его жену.

В половине октября в Харьков приехал, по словам Гольденберга, Степан Ширяев и сообщил, что Аврамик (так звали Гартмана) купил в Москве дом, откуда ведется подкоп под полотно железной дороги.

Вследствие сего 18 октября Гольденберг, по его показанию, уехал в Москву, где и принял участие в работах по делу Сухорукова, каковою фамилиею назвался Гартман в Москве. По словам Гольденберга, деятелями по покушению 19 ноября являлись Гартман, Софья Перовская, Ширяев, Кошурников, Александр Михайлов, Афончик, Галина Чернявская, студент Гришка и наконец он, Гольденберг, и Николай Морозов, который не мог за болезнью продолжать работы, а потому уехал из Москвы. Из числа этих лиц Гартман, Перовская и Гришка жили в доме, из которого устраивался подкоп, а остальные - по разным квартирам, при чем устроена была также конспиративная квартира для укрыательства в случае опасности. Работы по устройству этого подкапа, сопряженные с большими трудностями, производились быстро, в особенности же с того времени, когда по газетам сделалось известно, что государь император будет 19 ноября в Москве. Независимо от трудности работ, производство их сопровождалось постоянными тревогами и опасениями быть настигнутыми врасплох. В этих видах в доме Сухорукова устроены были мины на случай необходимости взорвать дом при явной опасности. На покрытие необходимых издержек по устройству мины, когда бывшие налицо средства стали приближаться к концу, представилось, по словам Гольденберга, нужным заложить дом, что и было исполнено Сухоруковым, получившим под залог его от какой-то купчихи 1000 руб. Между тем, когда работы стали близиться к окончанию и представилось необходимым заложить самую мину, оказалось, что наличного динамита будет недостаточно. Поэтому Гольденберг, как из показания его видно, отправился в Одессу с целью привезти в Москву динамит, предназначавшийся для взрыва на Одесской железной дороге, где заложение мины представлялось излишним. На пути в Одессу Гольденберг, по его словам, встретился в Елизаветграде с знакомым своим, студентом Медико-хирургической академии Кибальчицем, который следовал из Одессы с проволочкою, предназначенною в

Александровск для Жилябова. По прибытии в Одессу, Гольденберг познакомился через Колоткевича с Герасимом Романенко и, кроме того, виделся с другими лицами, с которыми встречался раньше. За сим 13 ноября с запасом денег, принесенных для московского дела Златопольским, Гольденберг, имея при себе чемодан с динамитом, отправился в Москву, но в Елисаветграде был задержан.

Делая означенные разоблачения и вступив, таким образом, на путь, по-видимому, вполне чистосердечного сознания, Гольденберг приводит также и причины, приведшие его к такому решительному шагу. Из объяснения его видно, что путем долгого в последнее время размышления и беспристрастной оценки действий террористической фракции, он пришел к полному убеждению, что стремления этой партии не только неосуществимы, но даже прямо направлены против блага народа, для которого партия эта посвятила свое существование.

*Центральный державный историчный архив
України, м. Київ, ф. 274, оп. 1, спр. 175,
арк. 91—106 (Копія)*

№ 20

**Протокол допиту терориста Людвіга
Кобилянського харківським прокурором
А. Добржинським про вбивство місцевого
генерал-губернатора Д.М. Кропоткіна**

20 червня 1880 р.

Я принимал участие в убийстве князя Кропоткина. Дело было таким образом:

1879 года в январе в Киеве меня «Хохол» и Осинский Валериан призывали несколько раз в квартиру Павла Орлова, в чей дом - не знаю, на Кузнечной улице, и там «Хохол» с Осинским предложили мне принять участие в убийстве князя Кропоткина. Я сначала отговаривался, объясняя, что имею в виду получить место, но они стали убеждать, что убийство - дело нужное, и что средства к жизни найдутся, после чего я согласился.

Получивши паспорт на имя Бондаренко от кого-то из посещавших квартиру Орлова, я в январе с Хохлом, женщиной Наташей и еще с каким-то человеком отправился в Харьков. По

[329]

МИНИСТЕРСТВО
ВНУТРЕННИХ ДѢЛЪ

В. С. С.

приезде в Харьков с неизвестным мне человеком остановился где-то на Клачковской улице, но название гостиницы не помню и там не прописывался, а Хохол и Наташа остановились где-то в другой гостинице, но там я у них даже не был. Дня через два или три я перешел на квартиру в Конный переулочек к той даме, которую мне сегодня предъявляли; неизвестный человек куда-то выехал, а Хохол и Наташа перешли на Рыбную около Харьковского моста. Приехавши в Харьков, мы Гришу уже застали в Харькове, он жил за Жандармской площадью; я у него там часто бывал, но дома и улицы не знаю.

Когда меня приглашали ехать в Харьков, то мне сказали, что буду принимать маленькое участие в убийстве Кропоткина; Хохол и Наташа, кажись, жили в Харькове, для того, чтобы в их квартире можно было в случае надобности скрыться, а Гриша должен был совершить убийство.

В Харькове до убийства мы жили приблизительно недели две, ходили часто к Хохлу и там толковали, но о чем - теперь не помню. Я предлагал однажды Гришке, что не могу ли я убить князя, но он сказал, что убьет сам, потому что это у него сделалось идефиксом. Я знаю только, что Хохол жил, кажется, под фамилией Петрушкевича, а других фамилий его не знаю. О том, что его зовут Зубковским, я узнал только в тюрьме. Мы с Гришкой следили за князем, и убийство было совершено 9 февраля. Я забыл уже теперь, как я провел день 9 февраля, с утра и до вечера, но, должно быть, по обыкновению с Гришкой ходил, вечером мы сидели на скамейке на той горке, что на сквере, а затем ожидали князя. Сидя на этой же скамейке, увидели его карету, тогда Гришка побежал на дорогу, а я пошел через сквер и ожидал возле какого-то дома, но была ли это почтовая контора - не знаю. Когда Гришка произвел выстрел, то подошел ко мне, и мы вместе пошли каким-то переулочком, калош моих я на горке не оставлял.

После убийства мы отправились к Хохлу, который уже тогда жил с Наташей в гостинице «Москва». Гришка вошел к ним в номер, а я отправился на свою квартиру. В ту же ночь Гришка уехал из Харькова и поручил мне взять его вещи, оставленные им в тех номерах на Клачковской улице, где и я останавливался, когда приехал в Харьков. 10 февраля утром я вышел из моей квартиры и услышал, что в наш двор приходил околоточный, а потому, боясь, чтобы он за мной не следил, я отправился в номера на Клачковской улице, взял вещи Гришки и занес их Хохлу, где я остался весь

В.В. 9048

Ваш. Д. Жуков

**МИНИСТЕРСТВО
ВНУТРЕННИХЪ ДѢЛЪ.**

Господину Началь
Жандармскаго Управл

**ДЕПАРТАМЕНТЪ
ПОЛИЦІИ.**

По Особому Отдѣлу.

24 Іюля 1902 г.

№ 4876

На почтѣ задерж
въ подлинникѣ пись
лаго Іюня въ Лейпц

день, а вечером, не возвращаясь больше в мою квартиру, выехал из Харькова. Хохол и Наташа остались еще в Харькове. Вещи Гришки в номерах мне передала хозяйка, старая еврейка, которой я сказал, что Гришка мой брат.

Из Харькова я поехал на Полтаву, там жил дня два в гостинице, где не приписывался, и оттуда поехал в Киев, где уже застал Гришку, Хохла, но Наташи не видал, и кто она - до сих пор не знаю. В Киеве я жил в разных квартирах, в каких - теперь не помню, но большею частью по указанию Хохла; приходилось жить и с ним вместе, но где - теперь не помню. После бывшего в Киеве вооруженного сопротивления, когда нужно было скрываться, я, по указанию Хохла, отправился в Черниговскую губернию в село Плехово к доктору Буличу, к которому Хохол дал мне записку, в которой, кажись, было сказано: «Прими моего хорошего знакомого»;

В.В. 4296 [331]
МИНИСТЕРСТВО
ВНУТРЕННИХЪ ДѢЛЪ

Ваш

записка была подписана «Хохол». Едучи в Плехово, я, по указанию чьему-то, заехал к Тринитатскому, просил у него ночлега, но он меня завел к акушерке Фронштейн, где я переночевал, а на следующий день я отправился в Плехово. Приехавши туда, я заехал прямо к Буличу, отдал ему записку Хохла и у него остался. Я рассказывал Буличу об убийстве князя Крапоткина и, кажись, говорил ему, что его убил я, о Гришке я ему не говорил, а об участии Хохла передавал. Тупалов моего рассказа не слышал, а Фельдшерца, которая там была, фамилии ее не знаю, кажись, случайно услышала. У Булича я был дня четыре, а затем он сам, без кучера, отвез меня к какому-то помещику, откуда я отправился через Чернигов в Вильно, чтобы там прожить и получить от Сережки документы; о том, что Сережка должен быть в Вильне, мне было известно из Киева. В предьявленной мне карточке Гольденберга признаю Гришку, в карточке Зубковского признаю Хохла; Наташа - высокого роста, брюнетка, красивая.

Уехавши из Харькова, я бросил в моей квартире в Конном переулке чемодан и белье; в чемодане были вещи, которых теперь не помню; чемодан этот достался мне от того неизвестного, с которым я приехал в Харьков, и я помню, что неизвестный затирал какую-то надпись на этом чемодане.

По поводу участия моего в покушении на жизнь государя императора 2 апреля объясняю следующее:

Из Чернигова я отправился в Вильну, где получил сообщение из Киева заехать в Петербург за запрещенными газетами, при этом получил из Киева несколько адресов для Петербурга, но их теперь не помню. Приехавши в Петербург в марте месяце, по одному из адресов, которого теперь не помню, нашел в доме на Фонтанке, ближе к Коломне, какого-то господина, с которым стал посещать разные квартиры и который устраивал меня на ночлеги. Приметы этого господина следующие: высокого роста, молодой, волосы русые, с бородой.

Однажды я отправился для свидания с ним в какую-то гостиницу, кажется, на Офицерской улице, он завел меня в особую комнату, но предварительно мне сказал, что я поторопился и что у него есть еще какое-то дело, я спросил, какое это дело и могу ли я знать об нем, на что он сначала ответил, что мне не принимать в этом участие, но так как он знал, что я не проболтаюсь, то посвятил меня в это дело. После этого мы вошли в особую комнату, где застали, кажется, человек пять, хорошо не помню. Там был Гриш-

ка, Соловьев, изображенный на предъявленной мне фотографической карточке, которого вы называете Зунделевичем, и другие незнакомые мне, но был ли тот, карточка которого мне предъявляется и которого вы называете Квятковским, - решительно не помню. Лица эти толковали о том, чтобы посягнуть на жизнь государя императора, рассуждали об том, как и кому совершить это преступление, и решили, что совершит его Соловьев открыто. По поводу этого преступления я слышал эти рассуждения и другой раз, тех же лиц в какой-то гостинице возле Невского и припоминаю, что именно тут, а не на Офицерской улице было решено, что преступление совершит открыто Соловьев; а на Офицерской улице были только общие рассуждения об этом преступлении, но их теперь не помню.

Вот все, в чем выразилось мое участие в покушении 2 апреля; я знал, что это преступление замышлялось, знал, что его должен совершить Соловьев, но не знал, когда оно должно совершиться, и даже не был уверен, что оно будет совершено. Я присутствовал только два раза на совещаниях по поводу этого преступления, но знаю, что об нем совещались и в других гостиницах. Фамилии Александра Михайловича Безменова не слышал, и кто был тот господин, который давал мне ночлеги, не знаю. В последних числах марта я выехал из Петербурга с двумя чемоданами запрещенных газет и 1 апреля я был уже в Киеве, где передал один чемодан, но кому - не помню, а другой завез в Одессу и передал рабочему на Молдаванке.

Сколько было денег истрачено на убийство князя Кропоткина и кто дал их - не знаю; я же жил в Харькове на свои деньги.

Дворянин Людвиг Кобылянский.

Отдельного корпуса жандармов полковник Оноприенко.

Товарищ прокурора Добржицкий.

С подлинным верно:
отдельного корпуса жандармов полковник Оноприенко.

Центральний державний історичний архів
України, м. Київ, ф. 274, оп. 1, спр. 175,
арк. 181—183 (Засвідчена копія)

№ 21

Прокламація Виконавчого комітету «Народної волі» про вбивство терористами Олександра II

1 березня 1881 р.

От Исполнительного Комитета

Сегодня, 1 марта 1881 г., согласно постановлению Исполнительного Комитета от 25 августа 1879 г., приведена в исполнение казнь Александра II двумя агентами Исполнительного Комитета. Имена этих мужественных исполнителей революционного правосудия Исполнительный Комитет пока не считает возможным опубликовать.

Два года усилий и тяжелых жертв увенчались успехом. Отныне вся Россия может убедиться, что настойчивое и упорное ведение борьбы способно сломить даже вековой деспотизм Романовых. Исполнительный Комитет считает необходимым снова напомнить во всеуслышание, что он неоднократно предостерегал ныне умершего тирана, неоднократно увещивал его покончить свое человекоубийственное самоуправство и возвратить России ее естественные права. Всем известно, что тиран не обратил внимания на все предостережения, продолжая прежнюю политику. Он не мог воздержаться даже от казней таких возмутительно несправедливых, как казнь Квятковского. Репрессалии продолжают. Исполнительный Комитет, все время не выпуская оружия из рук, постановил привести казнь над деспотом в исполнение во что бы то ни стало. 1 марта это было исполнено. Обращаемся к вновь воцарившемуся Александру III с напоминанием, что историческая справедливость существует и для него, как для всех. Россия, истомленная голодом, измученная самоуправством администрации, постоянно теряющая силы, сынов своих на виселицах, на каторге, в ссылке, в томительном бездействии, вынужденном существующим режимом, - Россия не может жить так далее. Она требует простора, она должна возродиться согласно своим потребностям, своим желаниям, своей воле. Напоминаем Александру III, что всякий насильователь воли народа есть народный враг... и тиран. Смерть Александра II показала, какого возмездия достойна такая роль. Исполнительный Комитет обращается к мужеству и патриотизму русских граждан с просьбой о поддержке, если Александр III вынудит революционеров вести борьбу с ним. Только широкая энергичная самодетельность народа, только активная борьба всех честных

громадян против деспотизма может вывести Россию на путь
свободного и самостоятельного развития.

Исполнительный Комитет, 1 марта 1881 г.
Типография «Народной Воли». Март 1881 г.

*«Народная воля» в документах и воспоминаниях. —
М., 1930. — С. 97—98*

№ 22

Неопублікована стаття М.С. Грушевського «Вікопомна дата» про «український слід» у вбивстві 1 березня 1881 р. імператора Олександра II *

Незадовго сповниться півстоліття з дня страчення «російських тирановбивців», або «винувників события первого марта», як їх називано офіційно. З квітня ст. ст. 1881 року о год. 9 і 50 хв. ранку на петербурзькім гіподромі, т. зв. Семенівськім пляцу, повішено Миколу Рисакова, Андрія Желябова, Тимофія Михайлова, Миколу Кибальчича і Софію Перовську (в сім порядку вчислено їх імення в офіційльнім повідомленні).

Виконавчий комітет «Народної Воли» зафіксував сей факт у таких виразах: «3 апреля между 9 и 10 часом утра в Петербурге приняли мученический венец социалисты: крестьянин Андрей Желябов, дворянка София Перовская, сын священника Николай Кибальчич, крестьянин Тимофей Михайлов и мещанин Николай Рысаков». Свого часу ся подія зробила велике вражіння. Небагато хто співчував актові «цареубийства». Ліберальні круги оплакали кінець «диктатури серця», надії конституції. Між нарід пущено таке пояснення, що се господа убили царя, за те, що дав волю селянам. Але щире спочуття скільки-небудь свідомого громадянства, особливо молодіжі, було з сими, що з почуття громадського обов'язку взяли на своє сумління такий тягар.

«Хто знає наше життя і обставини, в яких нам доводиться виступати, не кине на нас докору в неморальності, ні обвинувачення в нелюдськості (жестокості), — сказала на суді Соня Перовська як своє останне слово. Але не треба було тих слів,

* Документ вперше виявив кандидат історичних наук С.М. Кіржаєв у 1992 р.

і не треба було ближче знати тих людей, щоб відчуті моральні підстави сього виступу, і різні преріжні голоси, від «зеленої молоді» до «найбільшого письменника землі Руської», об'єднались тоді в однодушнім крику благання і разом остороги на адресу молодого царя: «Амністії». Клич сей не був сповнений, і сих п'ятеро людей було страчено рукою ката.

З нагоди п'ятдесятиліття сеї жертви за визволення, хочу нагадати, що з тих п'ятох страчених було три Українці і 2 Великоруси. До них можна додати як безпосередніх учасників ще молодого Поляка, а властиво спольщеного Українця з Підляшшя Гната Гриневецького, що загинув на місці, кидаючи бомбу на царя. Гесю Гельфман, що була засуджена на смерть, але по кількох тижнях очікування сії кари була нарешті помилована під натиском світової опінії, і вмерла по кількох місяцях на каторзі. Юрія Богдановіча, здається, білорусина з походження, зловленого рік пізніше — що по кількох роках умер від сухіт в Шлісельбурзькій одиночці.

Народи Росії зложили людські жертви, щоб здійснити сеї терористичний акт знищення всеросійського деспотизму. Але сеї міжнаціональний характер акту мало був усвідомлений, він не був підкреслений так, як його всесловність, зазначена у вищенаведеній відозві Викон. Комітету. Многонаціональність акту пройшла поза увагою, тому що самі учасники вважали потрібним підчеркнути загальнополітичне заінтересовання в політичнім визволенні всеї людности імперії без різниць національностей і країн. Драгоманов, публікуючи листа Желябова, в котрім той з'ясував своє становище в українськїм питанні, висловив певного роду жаль і докір на адресу Українців — учасників царевбивства, що ніхто з них не вважав потрібним у своїх декляративних промовах підчеркнути своє українське становище — месників за кривди, задані від російських деспотів саме Українському народові. «Читаючи біографію Желябова, — писав він, — бачиш як впливали і на нього і українська кров — від матері, полтавської козачки, і вражіння української поезії й історії. Але між товаришами Желябова були й чистіші Українці — тільки ні один з них не згадав своєї країни і свого народу — ні друком, ні в прилюдній промові! Така пресія — в данім разі не тільки самої офіційної школи, але й унітарних доктрин російських «офіційальних соціялістів, — кажучи словами Желябова!» Тим не менше зістається фактом, що в тій революційній громадці, яка згладила в 1881 р. з світу російського царя, знайшлося щонайменше три Українці — месники за свій край і нарід: син

полтавської козачки Желябов, чернігівський попович Кибальчич (се, очевидно, той пречистий стопроцентний Українець, згаданий у Драгоманова) і праправнучка останнього українського гетьмана — Соня Перовська.

* * *

З них найяскравіше в споминах сучасників і в різних власних свідченнях виступає Желябов — дійсно яскрава, барвіста постать «вічного революціонера».

Ясно уявляємо собі те соціологічне середовище, з якого вийшов він — внук козачки і панського «дворового». Наше письменство змалювало трагедію вільної козацької дівчини, що зав'язує світ собі і своїм дітям, виходячи за кріпака, і вона змалку стала відомою Желябову. «Бабка вічно плакалась: «І пощо я пішла в неволю», — згадує він у своїм автобіографічному листі і відзначає вражіння, що зробили на його дитячу психіку — психіку будучого месника за кривду народню жакливі події в батьківській родині: сестру його батька знасилувано; один з дядьків служив за льокая в пана, і з конюшні часто чулись його крики, коли його там били з панського наказу; другий утік, але кінець-кінцем його зловлено і відставлено в кайданах до пана. Аж третій вийшов «за межі досягнення», утікши до козаків на Туреччину, їх небіж, малий Андрій, капризом свого пана перенесений до гімназії, блискучо проходить її і попадає до одеського університету. Вражливий, експансивний, сотворений на провідника, людина многостороння з широким кругом інтересів, гарний оратор, мітінговець, він зараз же попадає у вир громадського життя — студентських історій і загальних інтересів. За участь у демонстрації проти проф. Богішча його на другий же рік виганяють з університету і адміністративно висилають до рідного села. Молодіж справляє йому й іншим подібним героям бучні маніфестаційні проводи, але не вважаючи на се Желябову на наступний рік вдається вернутись до Одеси. Сим разом він захоплений не тільки студентськими справами, але вступає до революційного гуртка звісного українського революціонера народника Фелікса Волховського. Займається революційною пропагандою між робітниками і селянами, «іде в нарід». Заразом попадає між українську інтелігенцію, ставши домашнім учителем до сім'ї одеського городського голови С.С. Яхненка — члена славної української фірми Яхненків-Семиренків. З сею сім'єю попадає до Києва, потім до Городища — де навколо заводу Яхненків-Семиренків купилась українська й російська

м.м. Желябов
«освітитель»

культурницька і революційна братія — служив П.П. Чубинський, культивувався пам'ять великого Кобзаря, котрого твори вийшли 1860 р. «коштом Платона Семиренка», а заразом працювала на різних посадах і займалась агітацією революційна молодь. В сім окруженні Желябов українзувався, тісно зв'язавшись з родиною Яхненків-Семиренків, оженившись з Ольгою Семенівною Яхненківною, і вступив до одеської громади. «Захоплення козаччиною характеристичне для Желябова, — завважає з сього приводу його біограф. «Воно у нього лишилося і на потім, а виявлялося не в самім тільки замилюванні в українських піснях. Кілька літ пізніше у Петербурзі, в переддень терористичного акта, він не спав цілу ніч, зачитавшись «Тарасом Бульбою». Вибрав собі і конспіративне ім'я «Тарас». А коли поліція влізла 1881 р. до його помешкання, серед невеликої пачки його книжок знайшлась і нова студія Антоновича про гайдамаччину.

Перед Желябовим у сім часі простелилась гладка стежка безжурного культурного життя — його знайомі з сеї доби характеризують як людину широко освічену, впливову і поважану в тих інтелігентних кругах, де він обертався. Дуже гарний з себе, він звертав на себе увагу прирожденною величавістю і авторитетністю своєї поведінки, незвичайно сугестивною силою своєї індивідуальності. «Ясні сині очі, велике чоло, невеличка борідка, широка постать — вище середнього зросту, гордовата постава, поривчастий, нервовий хід, — описує його з сих часів оден з приятелів. Але всі приваби життя відступають у Желябова перед ідеєю соціальної справедливости — «долгом перед народом», як тоді говорилося. Він іде на село, господарить нарівні з селянами, змушує свою жінку також братись до роботи коло землі і «зближатися до народу». Бідна його дружина — сама селянського походження, але вже окультурена — в третім поколінні культурного життя, співачка і піяністка, працюючи по-селянськи на городі згідно з бажанням чоловіка, гірко плакала, лежачи на межі і згадуючи своє фортепіяно. Але у Желябова не могло бути ніяких компромісів з переконаннями, він віддавав себе без останку тому, що признавав у сей мент справедливим і того ж рігористично вимагав від близьких людей.

При кінці 1870 рр. він переймається ідеями боротьби за політичну волю, виступає як оден з провідників сеї течії на липецькім з'їзді в червні 1879 р., входить до виконавчого комітету народовольців і весь віддається організації терористичних актів проти царя. Визначний політичний талант

114
24p

Петербург.
Урав. З. Омг. В. Н. Канцелер
Второй билет, 190
Возврат.

Согласно шлю вашим Судьям Осинский,
Лешерин, Волошино. Посудимые сердят ся
на Судью Фрохайко, но ~~они~~ суда не признали
суда, отказались от ~~суда~~ суда, первый обвиня
завалили, что имеют пять равно приман
медиа к русско социально революционной
партии и предлагают суд только обществен
ной собрания. Седьмого числа собрания
афишворы. Во порядке совершения ми
шима, безопасие на улице акъ. Сегодня
арестована аватар на Авдеева слесарь Федоровъ
~~и~~ сынъ дядька Федоткинскій, объяскомъ най
денъ два ручныхъ граната шара пустотного вну
три съ отверстиями, формы двѣ ихъ видны
бывшей бундуку съ блыватого капота. ~~На~~
Эксперта пока не успѣли сказать, что шары
~~это~~ шляквы, обитые цвѣткомъ, оверкаетъ
похожи на ручные разрывные снаряды
а капота представляетъ по визуальному разрывному

мислитель

висував його на провідну роль. «Можна з певністю сказати: на чолі тимчасового революційного правительства або на чолі сильної революційної партії став би напевно А.І. Желябов. Се був єдиний безперечний кандидат на роль диктатора революційної Росії. Він був роджений для сеї ролі, і як тільки на хвилю, перед кінцем, перед смертю піднявся над підпіллям, так його оцінила і зрозуміла в сій ролі і революційна і реакційна Росія». Але революційний темперамент загнав його в суточки терору. Він бере своєю спеціальністю терористичні акти. Переходить на нелегальне становище. Розходиться з ріднею, щоб її не компромітувати, рве всі старі зв'язки. Переводить підкопи під царський поїзд у листопаді 1879 р., потім у лютім 1880 р. під царську палату, нарешті організує березневий акт 1881 р. Несподівано попавши до рук прокуратури за 2 дні перед 1 березня, сам добровільно, листом на ім'я прокурора відкриває свою участь, щоб бути приєднаним до товаришів. Використовує процес як політичну трибуну, щоб пояснити урядові й суспільності мотиви боротьби з царським режимом, щоб коли можна, — завернути його з шляху реакції страхом дальших терористичних актів, коли ні — усвятити в очах суспільства терористичну політику і кінчить життя героїчною смертю разом з товаришами 3 (15) квітня.

Офіційний протокол так записує першу заяву Желябова, коли другого дня після події його звели з Рисаковим. Коли йому було пояснено, що сталося, «Желябов з великою радістю сказав, що у революційної партії тепер велике свято, сталося велике добродійство для визволення народу, здійснилася мета партії. Від страчення Квятковського і Преснякова дні покійного імператора були пораховані: за ним слідкували навіть тоді, коли він їздив по інститутах. І він (Желябов) не взяв активної участі в атентаті тільки тому, що був позбавлений свободи, а морально вповні спочував сьому успішному «злодійству».

Характеристична його декларація дана на допиті, при звичайнім запитанні — «якої релігії»: «Хрещений у православії, але православіє відкидаю, хоч істоту науки Ісуса Христа визнаю. Ся істота його науки серед моральних стимулів моїх займає почесне місце. Вірю в правду (істину) і справедливість сього віроучення і признаю врочисто, що віра без діл мертва єсть і кожен правдивий християнин мусить боротися за правду, за право пригнічених і немічних, і коли треба — за них постраждати: така моя віра... Я служив визволенню народу. Се єдине моє діло, котрому я служу всею моєю істотою».

25. с. с. Желябов подав таку писану заяву:

«Вважаючи, що 1) наші вчинки, віддані царським указом на розгляд особливому присутствію сенату, були звернені виключно против правительства, на шкоду його одного; правительство як сторона пошкоджена мусить бути признана стороною в сій справі заінтересованою, і не може бути суддею в своїй справі; особливе присутствіе зложено з чиновників і обов'язане поступати в інтересах правительства, не за вказівками свого сумління, а за правительственными розпорядженнями, самовільно названими законами, — тому справа наша особливим присутствіем сената не може судитися (неподсудна);

2) вчинки наші повинні розглядатися, як один з проявів тої одвертої, всіма признаної боротьби, яку рос. соц.-рев. партія багато вже літ провадить за права народу і людини проти рос. правительства, що силоміць завлоділо владою і силоміць затримує її по нинішній день. Єдиним суддею в сій боротьбі між соц.-рев. партією і правительством може бути весь руський нарід — через безпосереднє голосування, або — скорше — в особі своїх законних представників в Установчій збірній, законно обраній, і

3) тому, що ся форма суду Уст. Зборів для нас персонально нездійснима, а суд присяжних, не зв'язаний присягою служби одній з інтересованих у справі сторін, в значній мірі репрезентує сумління громадянства, — з огляду на вище сказане я заявляю, що справа наша непідсудна особливому присутствію правительствующого сенату, і вимагаю суду присяжних, глибоко переконаний, що суд громадського сумління не тільки винесе нам оправдання, як Вірі Засуліч, але й висловить нам признання вітчизни за діяльність особливо корисну».

Ся апеляція до «громадського сумління» була глибоко похована в урядових архівах, се мусів передбачати сам Желябов і тому використав для інформації громадянства прилюдні засідання суду: проголосив довгу промову — дещо стримано, подекуди вуаліровано — щоб не дати собі відібрати голос — але цілком зрозуміло для сучасного громадянства, пояснюючи мотиви свого виступу. Зарисований очевидцем його портрет під час цієї промови гарно віддає характеристичне лице революціонера в момент високого напруження його інтелекта, нервову фізіономію провідника-трибуна.

Стенографічна судова запись заховала його політичну сповідь — його передсмертну агітацію. Замість боронити і вигороджувати себе, він вияснив увесь час позицію партії — хоч як суд збивав його на персональну оборону.

В. В. 4296
 06
 10/11

«Щоб зрозуміти ту форму революційної боротьби, до котрої звернулась тепер (наша) партія, треба пізнати сю те-перішність у минулому партії, а се минуле єсть — воно не довге літами, але багате досвідом. Коли вглянете до справоздань політичних процесів — до сеї розкритої книги Битія, ви побачите, що російські народолюбці не завжди орудували бомбами (русские народолюбцы не всегда действовали метательными снарядами) — що в нашій діяльності були юні дні, рожеві і мрійні, а що вони минули — в тім не наша вина. Перебравши різні спроби діяльності на користь народу, ми на початках 70-х років вибрали були становище робітника задля мирної пропаганди соціалістичних ідей. Се був рух дуже невинний у своїх способах (движение крайне безобидное по средствам своим) — але чим воно скінчилось? Воно розбилося виключно о ті безконечні перешкоди, що воно стріло: в'язниці й заслання. Рух цілком безкровний, що відкидав насильства, не революційний — а мирний, був задавлений...

В 1873, 1874, 1875 рр. я ще не був революціонером, як се характеризує прокурор. Моїм завданням було працювати на користь народу, ширячи соціалістичні ідеї. Насильства я тоді ще не допускав, політикою цікавився мало, мої товариші ще менше. В 1874 р. в поглядах на державу ми справді були анархістами. Всі мої бажання обмежувались мирною діяльністю серед народу і одначе я опинився в тюрмі — там і зреволюціонував... Недовгий період мого перебування серед народу показав всю книжність, все доктринерство наших змагань, з другої сторони переконав, що в народній свідомості єсть багато такого, чого нам треба триматися і на нім до якогось часу спинитись. Вважаючи, що при перешкодах з боку уряду неможливо прищепити до народньої свідомости соціалістичні ідеали в цілості, соціалісти перейшли в народництво. Ми постановили працювати для інтересів народу, виходячи вже не з чистої доктрини, а на ґрунті інтересів народнього життя, так як їх собі нарід усвідомлює. Се прикмета народництва. Від метафізичного мрійництва воно перейшло на позитивізм і трималось ґрунту — се основна риса народництва. Так змінився характер нашої діяльності, а разом з тим і способи боротьби: від слів пришлося перейти до діла. Замість пропаганди соціалістичних ідей на перший плян виступає агітаційне хвилювання народу, в ім'я інтересів усвідомлених. Замість мирного слова ми вважали потрібним перейти до фактичної боротьби. Така боротьба

відповідає кількості нагромаджених сил. Спочатку ми постановили поспробувати її на дрібних фактах. Так ішло до 1878 р. В 1878 р., наскільки мені відомо, вперше з'явилася гадка про боротьбу радикальнішу, з'явилися наміри розв'язати Гордіїв вузол — так що подію 1 березня в її замислах треба покласти на зиму 1877—8 рр.

Все штовхало й мене в тім числі на боротьбу з урядовою системою. Але ще літом 1878 р. я пробував на селі, працюючи між народом. Зимою 1878—9 ситуація була цілком без виходу, і весну 1879 р. я пережив на полудні, занятій сими справами. Я знав, що й по інших місцях товариші клопочуться тим же, особливо на півночі се питання викликало навіть розходження в потайнім товаристві — організації «Землі й Волі», і частина організації ставить собі такі власне завдання, як я і мої товариші на полудні. Відси натурально вийшло наближення, що на Липецькім з'їзді перейшло в злиття...

Я брав участь у Липецькім з'їзді. Визначені були завдання не такі вузькі, як говорить прокурор: повторяти атентати, і коли вони не вдалися, за всяку ціну провести атентат успішний. Завдання, поставлені на Липецькім з'їзді, зовсім не були такі вузькі. Основна теза була така, що соціально-революційна партія, і я в тім числі — се моє переконання, — повинна віддати частину своїх сил боротьбі політичній. Визначено й практичний шлях — переворот насильний, через конспірацію, а для того — організація революційних сил в найширшім розумінні. До того часу я не бачив потреби міцної організації, як і інші соціалісти, а вважав можливим працювати спираючись головню на власну ініціативу, на власну енергію і власне вміння. Се зрозуміло. Завдання було таке: усвідомити можливо найбільшу кількість людей, серед котрих доводиться жити. Організованість була потрібна тільки задля таких засобів, як книжки, і їх доставали з-за кордону; друк їх у Росії організовано також. Все даліше не вимагало особливої організованості. Але відколи поставлено завдання перевороту — завдання, що вимагає величезних організованих сил, — ми, і я в тім, віддавались утворенню такої організації в далеко більшій мірі, ніж атентатам. З таких поглядів на потребу організації я після Липецького з'їзду пристав до організації, в центрі якої став Викон. Комітет, і працював для поширення сеї організації: пильнував здійснити організацію єдину, централізовану, зложену з гуртків автономних, але з одним пляном, в інтересах одної мети.

м. Ж. ...
...
...
Підсумую сказане. Моє персональне завдання — мета мого життя було служіння загальному добру (служить общему благу). Довго я працював для сеї мети способом мирним і тільки згодом мусів перейти до насильства. Переконавня мої були такі, що я залишив би сю форму насильної боротьби, якби тільки з'явилася можливість боротьби мирної, себто мирної пропаганди своїх ідей, мирної організації своїх однодумців. В своїм останнім слові, щоб не лишати якихось непорозумінь, я сказав би ще: мирний шлях можливий. Я, наприклад, відмовився б від терористичної діяльності, коли б змінилися зовнішні обставини».

В останнім слові він одначе не схотів розвивати сих гадок, навпаки пожалував, що взагалі що-небудь говорив на суді. Думаю, що се власне належало до сих пропозицій урядові — купити собі замирення зміною політики. Але все таки ті програмні промови, що держали обвинувачені в прилюдних засіданнях, були важною політичною маніфестацією для свого часу. Не вважаючи на те, що президент суду раз-у-раз переривав Желябова, розбивав йому промову, забороняючи говорити на загальні теми, тільки про себе персонально, — все таки його промова робила незвичайно сильне вражіння, і не дурно в реакційних кругах гірко жалували, що обвинуваченому дано було змогу висловитися прилюдно.

В листі до Драгоманова, писанім в травні 1880 р., вияснюючи потребу кооперації українських громадян з всеросійською політичною боротьбою, Желябов нагадував йому свої сходження і розходження з українськими кругами:

«В. п. М.П. Двічі прийшлося нам зустрінутись, тепер доводиться писати, а все в умовах незвичайно оригінальних. Пам'ятаю першу стрічу у Києві, в 1873 р. в помешканню Р. і Е. Сидить купка старих, престарих нігілістів за шевським столом, в скупленні вивчаючи се ремесство. Се знак «движення в народ» для чесного трудового життя. Програма журналу «Вперед» прочитана і признана за бажану. «Але яка дійсність?» — питав себе кожен і спішив порснути в невідоме народне море. Гарні були часи... Прийшла зима 1875—6 р. В'язниці наповнилися людьми, сотки існувань перебито, але рух не вгавав, тільки способи боротьби змінилися, і на місце пропаганди наукового соціалізму премудрені досвідом перебіяці висунули на перший плян агітацію словом і ділом на ґрунті народніх домагань. Зрушилась тоді й українська громада і, лишаючись вірною свому основному принципові народолобства, задумала низку починів на користь рідної

України. Тої зими ви вдруге приїхали до Одеси — збирати на «Громаду» і ми побачилися з вами вдруге... Чи багато часу пройшло — а які зміни!.. Взяти хоч би сей куточок — Одесу. Я бачив розцвіт тамошньої громади, й живі почини. Повільно, але невгавуче зливалися там в одно дві революційні течії — загально-російська й українська. Не федерація, а одність була недалеко — та раптом все пішло прахом. Спокусили старих вигоди легального становища, не квапилися кидати насиджені гнізда, і пропали для боротьби гарні люди, пропали почини. На їх місце грубе насильство нахабно святкувало свою перемогу.

Але що збентежило тріумф злорадних, нагнало на них паніку? Чи то не сумління прокинулося в гонителях безмилосердних? Се останки народників-революціонерів почали наступ — але вже за новими плянами боротьби. Боязкі тирані інстинктивно відчували, що їх слабе місце відкрито, влада і саме життя їх — на черзі. Як звір відчувши глибоку рану — почало правительство рвати й метати, не розбираючи своїх і чужих, а меч Дамокля далі недосяжно висить грізно над його головою. Прийшло на начальство вагання — чи не поступитись? Правительству стало ясне його становище: всі вважають його дні за пораховані, моральної підтримки йому нема від нікого. Тільки боязкість, егоїзм та нездатність до солідарної акції в одних та розходження в розумінні завдань між другими відтягають упадок правительства. Політика велить своєчасно вступитись — але не хоче сього старий властолюбець, а як зачувати, — і його син. Відси двоїстість, вагання у внутрішній політиці. Думаючи позбавити революцію підтримки, Лоріс викликає надії; але не можучи їх задоволити, приведе до тим більшого розчарування. Який сприятливий момент для підсумку! А тим часом все мовчить. Мовчать — коли активне сприяння справі революції обов'язкове більш як що, — коли два-три штурханці при загальній підтримці — і правительство впаде! Від громадянства завсиди м'якотілого не можна вимагати багато, — але російські революціонери? Який процент з них активно бореться? Розходження в розумінні чергових завдань...

Невже ж і ви, М.П., не бачите близьких реальних користей [зачеркнено — результатів] для народу від нашої боротьби? Сього не може бути. За нас ваші літературні твори [зачеркнено — роботи], ваша спочутливість живому ділові, ваш хист знаходити практичний вихід. На жаль, недостача часу і видатки на негайні потреби затримали наші

М. П. Драгоманов

подорожі для організації і для захисту нашої програми. Після того як друкарня провалилася, не маємо змоги пояснити її [програму] друкованим словом. В результаті виходить, що її коментаторами взагалі, а за кордоном — трохи не виключно лишаються люди, які її відкидають — вповні або в значній частині. Нам же дуже цікаво було б знати вашу персональну гадку про програму, тому було б дуже добре, якби ви прислали й критику через Горобця («Воробья»). Поки не заведуться між нами безпосередні зносини, а може — й співробітництво ваше в «Народній Волі». Се перше, про що я пишу, з доручення товаришів. Друге: ви певно згодитеся нахилити на нашу користь громадську думку Європи — про що вам докладно розповість подавець листа. Третє: ваше становище представника українського революційного напрямку, відомого в Росії діяча і революціонера з виключною минувиною, обов'язує вас, М.П., взяти активну участь у злові дня нашої країни (родной страны) — не дурно ж багато хто на Україні зве вас «батьком»! А що вони роблять? А хто повинен крім них? Нас, свідомих автономістів [підкресл. наше — М.Г.] винуватять у централізмі за Установчі Збори (Учредительное Собрание). По-перше, не хочуть розуміти, що в наших очах Уст. Зб. тільки ліквідаційна комісія. По-друге — чи можна в програму найближчих вимог ставити такі, що не мають реальної підтримки, а заїлих ворогів? Де наші фенії, Парнель? Становище таке, що виходимо від реальних інтересів селянства і вважаємо його економічне визволення за головніше добро, — а ставимо найближчим завданням вимоги політичні, бачимо рятунок у розпаді імперії на автономні частини. Не велика заслуга перед країною (отечеством) бути аскетом — хранителем громадського ідеалу. Принаймні ми хочемо краще бути мирянами».

Лист кінчається проханням, щоб Драгоманов узяв на себе переховування архіву народовольців — підтримуючи зносини з редакцією «Нар. Волі» за паролями, зашифрованими ключем, що при тім подається.

Публікуючи цього незвичайно цінного листа, Драгоманов подав деякі цікаві подробиці до тих зустрічей, згаданих Желябовим, і пояснення тих розходжень, що він тут підчеркує. Він нагадує, що сі розходження полягали в тім, що Драгоманов здавна обстоював негайність тих політичних проблем, яку Желябов усвідомив собі тільки в останній стадії своєї діяльності.

В. П. 9101
М. Ю.
ПРОКУРОРЪ
КІЕВСКОЙ
СУДЕБНОЙ ПАЛАТЫ.

Гос по
бернскаго

"*17* июля 1902.
№ 11111

Г. КІЕВЪ.

Вслѣдстві
за № 6495, в

«Першу зустріч тільки з того й можемо пізнати, що про неї говорить сам Ж. Відбулась вона у нашого давнього знайомого, колись палкого Українця, а тоді (в 1873 р.) також палкого «впередівця». Зайшли ми до нього щоб здати справу про виконання одного прохання його і його співмешканця. Оба господарі прийняли нас у першій кімнаті, а в другій сиділо кілька тих «нігілістів», що про них говорить лист Ж., і між ними, як тепер виявляється, був його автор. Господарі нас з «нігілістами» не познайомили. Розмова наша з господарями помалу перейшла на теми, в котрих ми перечилися з одним з них ще в Цюріху, а саме: 1) чи не треба тепер у Росії добиватися насамперед політичної свободи, і 2) чи можуть зробити що-небудь значніше (что либо существенного) в Полудневій Росії так звані тоді «радикали», не переймаючи нічого у т. зв. «українофілів». Наші гадки — котрі читач мабуть відгадує — заперечувались господарями помешкання. «Нігілісти» ж, що сиділи в другій кімнаті і від часу до часу приходили то по чай, то по тютюн, мовчали — але видима

4296 [347]
МИНИСТЕРСТВО
ДѢЛЪ

В. П.

річ, були не на стороні «конституціоналіста» і «вузького націоналіста». Очевидно й мовчали тому, що вважали зайвим заперечувати таку «єрунду».

Другу зустріч з Ж., в р. 1875, пам'ятаємо дуже добре. Бачились ми кілька разів. За першим разом на зборах півлегального комітету, що збирав гроші і займався висилкою добровольців до Герцеговини (ще перед офіційним походом Черняєва). Два Серби, три Українці (один австрійський), один Поляк, — тепер померлий, Магер (цікава людина, про яку варто б оповісти) і Желябов, тоді вже притягнений до процесу, потім славного «193», але ще полишений на вільній стопі, — такий був склад сього комітету. Ж. був дуже експансивний, і коли скінчено офіційну частину засідання і вийшли два члени не дуже «свої», почав дуже цікаву розмову з Магером на тему несприятливості польської молодіжі до соціалістичного руху, що прокидався тоді в Росії, та й ізольованості. Магер пояснював, що для Поляків занадто важливе питання національно-політичне, так що вони не можуть віддатися течії чисто економічній — соціалістичній так як Росіяни. «Тоді ставте своє національно-політичне питання», — налягав Ж. — «Як легко сказати: ставте, — заважив я, — для сього треба докладно знати, що таке польська нація. Знаєте ж, що на сім питанні головню й провалився польський уряд 1863 р. От Поляки й відчувають тепер, що повторити попередній рух не можна, й разом з тим не мають відваги вийти на цілком нові дороги: зректися історичної Польщі й виступити тільки за Польщу етнографічну. Але й сю не визволите, стоячи на становищі сепаратистичнім, як стояли в 1863 р., тільки в загальному федеративнім руху в Росії. А се знову становище для Поляків занадто нове». Магер занадто добре знав своїх земляків, щоб заперечувати се, і разом був занадто порядною людиною, щоб викручуватися фразами. Тому мусів частенько мовчати, коли непогамований Ж., використовуючи наш підхід до питання, далі наступав на нього, доводячи, що треба ж нарешті стати на чимсь і вийти на нові шляхи, як того вимагають обставини. Українці прилучились до Ж. Магер скоро пішов — на виході приятельськи стиснув нам усім руки і сказав: «На все, панове, треба часу». «От він завсігди так», — гнівно усміхаючись, сказав до нас Ж., — і ми мусіли його заспокоювати, доводячи, що так воно справді: на все потрібен час».

Пояснюючи згадки Ж. про колишню конвергенцію українських громадян з російськими революціонерами,

Др. підчеркує, що до повного «єдинства» у них все таки не могло дійти: можлива була власне тільки федерація, «себто умовна обопільна поміч перед усім для оборони від спільного ворога, а також для досягнення ближчої спільної мети». Таким спільним ворогом був російський абсолютизм, «один з ворогів української людности», а спільною метою — «одна из украинских целей» — політична свобода в Росії. Але в цілості і без останку український рух не може вкластися до рямців російської революції, хоча б через те, що частина українського народу живе поза межами Росії. «Скільки нам відомо, — пригадує Драгоманов, — в такім розумінні в 1877 — 8 рр. заявляла згоду на федерацію з російськими революціонерами і та громада, про яку згадує Ж. Але здійснення такої федерації в практиці гальмувалось як бажаннями з російської сторони «єдинства, а не федерации только», так і тим, що за тих часів ще більше ніж тепер, різні російські гуртки говорили не за себе тільки, але неодмінно від імени всеї рос. соц.-революційної партії, так що не-Росіянам, Українцям трудно було й зміркувати, з ким і на чім властиво вони можуть зфедеруватись». В наведеній вище коротенькій характеристиці Ж. Драгоманов висловлює переконання, що се «унітарська доктрина» російських «офіціальних соціалістів» паралізувала українські інтереси Желябова, а пригадуючи його виступ на тім герцеговинському комітеті — де він всупереч загальноприйнятому в «офіційно-соціалістичних» кругах індіфертизмові до балканської справи виявляв живий інтерес до неї, він під кінець своєї статті ставить питання: «Бачивши на власні очі сю здібність Ж-ва до «новшеств», читаючи її приклади в його біографії, самохіть питаємо себе: Коли б він лишився живий, чи стало б у нього щирости (отзывчивости) і еретичної відваги, щоб відірватися від офіційальної доктрини «единой и нераздельной» революції в Росії, як свого часу відірвався від доктрини офіційального «несплямленого політикою» соціалізму?».

Інакшими словами — знавши вдачу Желябова і його виступи в останніх роках, Драгоманов сподівався, мабуть, більше того — був переконаний, що коли Желябова не страчено, він в процесі роботи, як людина щира, з одвертою головою і в своїх висновках смілива і безоглядна, прийшов би до переконання в необхідності, і в інтересах визвольної боротьби і соціалістичної перебудови життя, скомбінувати завдання політичної боротьби за визволення Росії з національно-політичними вимогами українського життя, — себто перейти на

позичії Драгоманова і в національнїм питаннї, так як прийшов у питаннї полїтичнїм. Стїльки про Желябова.

Менш виразно і всебїчно, на превеликий жаль, виступає індивідуальна і громадська фізіономія Кибальчича. В протилежність нервовому, імпульсивному Желябову, була се людина дуже зрівноважена, безконечно витримана, працездатна, притїм незвичайно здїбна, різносторонньо талановита.

Серед курсу кидає він духовну семїнарію і вступає, маючи тїльки 17 лїт, до інституту шляхів: для вихованця духовної школи, де науки математичнї, рисунки тощо стояли завжди на рївнї дуже низькїм, — се крок прямо таки незвичайнїй. Далї переходить він до медичної академії — але не покидає занять технїчними науками. Не маємо нїяких безпосереднїх вказївок щодо його національної свідомості, але ясно, що се була людина глибоко перейнята — як і Желябов — свідомїстю свого обов'язку перед трудящим народом, і сеї нарїд був не який абстрактив, а конкретно той нарїд, серед которого він вирїс. І до в'язниці попав він першим разом за те, що давав нелегальну лїтературу селянам на Київщинї. А один з близьких йому людей, споминаючи його, не парокком кинув і бїльш значуще слово, що бувши з походження Українцем, Кибальчич «до конца дней сохранил некоторый отпечаток украинофильских тенденций».

Від часу «попередньої ізоляції», що спіткала його за сеї потривала без малого 3 роки в київській в'язниці, мав він час роздуматися над ситуацією і зробити з неї відповіднї висновки. Перед тим складом своїх інтересів і потягів культурних, занятий плянами економїчного і культурного полїпшення селянського життя, він з в'язниці вийшов в 1878 р. уже скінченим революціонером. «Даю слово, — писав він тоді перед виходом з в'язниці, — що весь свій час, всі свої сили я віддам на службу революції, дорогою терору. Я віддамся такїй штуці, яка поможе менї й моїм товаришам використати свої сили найкориснїшим для науки способом. Можливо, що менї прийдеться працювати роками, щоб здобути потрібнї вїдомостї. Але я не покину праці, доки не переконаюсь, що здобув менї потрібне». І він справді виконав свою обїцянку. По тїм, як він відсидїв один мїсяць кари, після трьох років попереднього в'язнення, його вислано з столиці, але слїдом він повернувся до неї вже нелегально і приставши до народовольцїв, після того, як викристалїзувалась сея течія, віддався партійнїй роботї в ролї публїциста в питаннях соціальних і економїчних (під псевдонїмом Дорошенка — за недостатчею

інших вказівок, се характеристичне — такий ультра-український псевдонім) — і в ролі партійного «техніка» (се було його конспіративне прізвисьце) — фахівця у виготовленні всякого рола знарядів для терористичних актів. Таке дивовижне сполучення цілком різних фахів не перешкоджало йому глибоко входити в чисто наукову сторону питань в одній і в другій сфері. Він багато читав з одної сторони з історії, соціології, економіки, з другого боку з хемії й технології, особливо з питання про вибухові матеріяли, котре було його спеціальністю — він завідував партійною лабораторією і робив досвіди, але zarazом займався ріжними конструкціями цілком мирного, академічного характеру — в аеронавтиці тощо. Перед страченням, у в'язниці, він більше всього журился конструкцією літака, що по його гадці міг би перелітати міжпланетні простори (ідея змальована Жюль Верном в його «Подорожі на Місяць», хоч принцип конструкції його (Кибальчича) «кулі» інакший). «Коли я прийшов до Кибальчича, — говорив потім у своїй промові його оборонець, — мене перед усім здивувало, що він був захоплений справою цілком далекою від нинішнього процесу. Він був заглиблений в пляни літака, бажав, щоб йому дали змогу виписати математичні обрахунки свого винаходу. Про се він написав і подав адміністрації».

Ся записка Кибальчича з 23 березня ст. ст. заховалася в архіві департаменту поліції. Вона затитулована: «Проект воздухоплавательного прибора б. студента института инженеров путей сообщения Н.И. Кибальчича, члена рус. социал-революционной партии». Кибальчич пише тут: «Пробуваючи в в'язниці, за кілька день перед смертю пишу сей проект. Вірю в здійснимість моєї ідеї, і ся віра підтримує мене в моїм жахливім стані. Коли моя ідея, після уважного розгляду учених спеціалістів буде признана можливою до виконання, я буду щасливий тим, що зроблю велику прислугу вітчизні й людству. Спокійно стріну тоді смерть, знаючи, що ідея моя не згине зі мною, а буде жити серед людства, для котрого я готовий був жертвувати своїм життям. Тому благаю тих учених, що будуть розглядати мій проект, щоб вони поставились до нього як тільки можна серйозно і совісно і дали мені відповідь якнайскорше».

В дійсності адміністрація признала несвоечасним давати сей проект «на розгляд» і викликати тим «непотрібні балачки» (очевидно — на тему помилування Кибальчича, щоб він міг зреалізувати свій проект) — проект запечатано

і розкрито аж під час революції 1917 року. Але факт зістав-
ся високо характеристичним для індивідуальности Кибаль-
чича — і його інтересів.

«Хто знав Кибальчича, не може дивуватись його філо-
софічно спокійній смерті, — писали його товариші. — Він
ні на йоту не був людиною бойовою, він нездатен був під-
нести руку на подібне йому ество. Не міг бути спокійним у
хвилі, коли б приходилося битись. Але в своїм глибокім пе-
реконанню, що його діло справедливе, при своїй здібности
всею душею зливатися з улюбленою ідеєю, він, розумієть-
ся, міг спокійно глядіти в очі смерті — спокійніше ніж біль-
шість інших людей. І в переддень його смерті його більше
тривожила доля його літакового проекта, як Архімеда доля
його кругів».

В. Фігнер пише про нього в своїх споминах: «Вдачею сво-
єю мрійник і трохи флегматик Кибальчич був людиною не
сьогосвітньою. Складом і характером свого інтелекту се був
філософ-теоретик, а в практичних справах не був оборот-
ний і в техніці зручністю не відзначався. Голова його була
повна проектів і комбінацій, і саме се багатство часто не да-
вало йому змоги спинитися на чімсь одним. Він вічно брав-
ся за щось нове, розробляючи все нові деталі в сфері своєї
спеціальности. Се був шукач, що з замилюванням обмірко-
вує і змінє свої ідеї і це спішить з практичним здійсненням
першого начерка».

Свою інтелектуальну еволюцію Кибальчич представляв
судові подібно як Желябов, з тими ж самими пропозиціями
урядові — змінити свою політику, коли хоче, щоб револю-
ціонери припинили свої терористичні акти (мабуть, се була
спільна програма таких промов, уложена під час розправи,
чи перед нею) — але більш чітко: «Ще бувши студентом ме-
дично-хірургічної академії я прийшов до соціялістичних пе-
реконань, читаючи і нецензурні і деякі цензурні твори, се
були часи, коли до Петербургу почали приходити з-за кор-
дону соціяль-революційні видання журналу «Вперед», стат-
ті й ін. Одначе сі видання мали значіння тільки у вироблен-
ні моїх соціялістичних переконань — викликали низку пи-
тань, а для розв'язки їх я мусів звертатися до легальних пи-
сань. Легальні писання дали мені факти, які потвердили ви-
сновки про російську дійсність, які я стрів у соціялістичній
літературі.

Щодо своєї діяльности згідно з переконаннями, я в тім
часі ще не виробив собі певного пляну. Вагався між наміром

кинути академію і піти в нарід для соціалістичної пропаганди і бажанням лишитися в академії і служити справі партії пізніш — як лікар. Але мої вагання скінчились арештом, коли мене обвинувачено, що я дав недозволену книжку селянинові в місті Торчица, в Київській губ. Довше в'язнення завсігди робить на людей ще не устаткованих один з двох впливів: несталі й слабі характери залякує і примушує зрестися всякої діяльності в майбутності, інші навпаки загартовує і змушує серйозно ставитися до справи, що тепер стає в їх очах головним завданням життя. Я й належав до сих других. Ще за останніх місяців мого ув'язнення серед соц.-революційної партії почав все більше розвиватися настрій, що потім дозрів як ціла система практичної діяльності. Спочатку я — як і інші революціонери, задивлявся на терористичні акти як прояви самооборони партії против нагінок уряду, як акти помсти за гоненія на соціалістів. Потім терористична діяльність в очах партії і в моїх очах стала не тільки способом карання начальства за нагінки на соціалістів, але і засобом боротьби за політичне й економічне визволення народу. Такий погляд можна вважати усталеним від літа 1879 р. До того часу я хоч і був на волі від липня 1878 р., майже ніякої участі в діяльності партії не брав, а жив за нелегальним документом, тому що не хотів, щоб мене висилали адміністраційно як інших людей, що були суджені за політичні справи. Але сей брак участі в діяльності походив не від мого небажання, а з того, що вийшовши з в'язниці я не міг попасти до ніякої революційної організації, не мавши раніше зв'язків з діяльними членами партії і нічим не зарекомендувавши себе перед ними з революційного погляду. Тільки при кінці весни 1879 р. — коли боротьба між урядом і партією обгострилася до краю, я запропонував свої послуги револ. організації через Квятковського, бо вважав, що в такий момент кожен, хто поділяє певні погляди, обов'язаний активно помагати партії».

На прилюднім засіданні суду він виложив се для публіки ширше й докладніше: «В 1874 і 1875 рр. — коли в партії взяло перевагу бажання йти в нарід, злитися з народньою масою, кинути те середовище, в яким ми були виховані, — я теж спочував і поділяв такі погляди. Мабуть би й здійснив сей намір, коли б не перебив арешт. Цілком певно, що якби не сей арешт і суворі заходи адміністрації (властей) проти людей, що ходили в нарід, я пішов би в нарід і був би там і досі. Завдання, які я собі ставив, були почасти культурного

ли 571
Джонс
розслідування

характеру, почасти соціалістичного: піднести інтелектуальний (умственный) і моральний (нравственный) рівень маси, розвинути колективістичні (общинные) інстинкти і нахили, що існують в народі, до інстинктів і навиків соціалістичних (підкреслення моє). Арешт спинив мене. Коли б обставини склались інакше — коли б адміністрація (власти) поставилася до діяльності партії патріархально, чи що, — то певно, ні крові, ні бунту тепер не було б. Ми тоді не були б обвинувачені в царевбивстві, а пробували б серед міської та селянської людности. Та й хист до винаходів (изобретательность), що я виявив щодо вибухових знаряддів (к метательным снарядам), я певно вжив би на вивчення сільського промислу (кустарного производства), поліпшення рільничої техніки, удосконалення сільськогосподарських прирядів і т. под.

Побачивши обгострення боротьби правительства з партією, і передбачаючи, що їй прийдеться вжити таких засобів (боротьби), до яких вона доти не зважалась, я постановив озброїтись потрібними для того технічними і хемічними відомостями. Я перечитав усе, що міг здобути з літератури вибухових речовин, на мові російській, французькій, німецькій і англійській — старався йти, так би сказати, au courant науки в сім питанні, і весь час поки йшла ся боротьба — поки партії були потрібні технічні відомості, — я служив партії в сій справі. Таким чином я брав участь в атентах під Москвою, під Олександровськом і під Одесою, і разом з іншими особами брав участь у виготовленні (разрывных) знарядів. Приїхавши до Одеси, я виготовляв речовини, потрібні для вибуху. Про московський атентат я тільки знав, що він мусить статися. В олександрівським атентаті моя участь обмежилася тим тільки, що я дав туди спіраль, котрої не вжито. Потім я переїхав до Петербургу. Кожного разу як треба було виготовити динаміт, я брав в тім участь. Але треба сказати, що моя участь у терористичній діяльності обмежувалась виключно науковою, технічною стороною. Кажу се не для того, щоб скидати з себе відповідальність — а просто з почуття справедливости. Я не брав участі в обговоренні питань, як зробити вибух, де і які люди будуть се робити. Моя участь була чисто наукова. Щодо вибуху 5 лютого я навіть не знав, що такий вибух буде. Я брав участь у виготовленні динаміту для сього вибуху, але про сам вибух і його форму довідався тільки з газети. Так само почуття справедливости змушує мене заявити, що і в виготовленні вибухових (метательных) знарядів — себто у винаході ідеї,

в приспособленнях брав участь не я один. Се була скоріше колективна праця».

На запитання президента суду, чи він знав, на яку мету сі зняряди призначались, Кибальчич відповів: «Так, розуміється, се не могло мені бути невідомим. Я знав і не міг не знати. Мушу повторити сказане про свою участь в міні на М. Садовій. Я не брав участі в підкопі, і все моє завдання обмежувалося науковими й технічними порадами і вказівками, а потім спорядженням підпалач. Я мусів рішити питання, скільки динаміту треба було вжити на те, щоб досягти своєї мети, а не пошкодити приватним людям на тротуарі, тим більше по домах. Я обмірковував се питання і рішив узяти мінімальну скількість динаміту, необхідну для осягнення мети, щоб не наробити шкоди приватним людям. Тепер користуючися даним мені словом, скажу про своє моральне ставлення — про той логічний шлях, яким я прийшов до певних висновків. Як і інші соціялісти, — признаю право кожного на життя, свободу, добробут і розвиток всіх моральних і інтелектуальних сил людської природи. З сього погляду, та не тільки з сього, а взагалі з погляду людини — позбавлення людини життя — річ жахлива. Пан прокурор у своїй блискучій промові висловив сумніви у відповідь на раніше зауваження, що для мене персонально і для партії взагалі бажане припинення терористичної діяльності і перенесення сил партії виключно на іншу діяльність. Він представив мене і взагалі партію людьми, що проповідують терор для терору. Представив людьми, що воліють учинки насильні ніж мирні, тільки тому, що вони насильні. Що се за таке дивне, неймовірне замилювання в насильстві і крові? Моє персональне бажання, і бажання інших осіб — наскільки воно відоме — се мирне розв'язання питання... Як же осягнути се, щоб сумні події, всім відомі, більше не повторювались? Як вірний спосіб (прокурор рекомендував) — в нічим не попускати, карати й карати. Але, на жаль, я не можу погодитися з п. прокурором в тім, щоб рекомендований ним спосіб приводив до бажаного результату». Стільки про Кибальчича.

***

Щодо третьої «української душечки» в сім гуртку — Соні Перовської, звичайно підчеркувалось, що вона представляла в нім аристократію. Але якось не усвідомлялось, що се була аристократія українська, в котрій не тільки текла гетьманська кров, але жили й гетьманські традиції. Якось слабо

пам'ятається, що Перовські — се Розумовські, не тільки наслідники їх маєтків, але їх династичних амбіцій — і українських симпатій, і з цього погляду вся ця фамілія ще повинна бути вивчена в цілості.

Старший син гетьмана Кирила Розумовського Олексій був оженений замолоду (1768 р., коли йому було 24 роки) з Варварою Шереметьєвою — очевидно за рішенням і рахунками батьків, а не з власної ініціативи. Була то найбагатша панна тодішньої Росії, але дуже проста і обмежена, так що дуже мало підходила для такого просвіщеного європейця, яким був тоді Олексій Кирилович. Був незадоволений з неї, нарікав і шукав потіхи у інших жінок, поки нарешті зв'язавшись трітнім подружнім зв'язком, на ціле життя з Марією Михайлівною Соболевською, десь коло 1784 року попросту нагнав з дому свою «законну жінку». Але формального розводу з нею не взяв, тому ім'я Розумовських мали два сини і дві доньки, що родились від Варвари Шереметьєвої, а інші офіційно називались його «вихованцями», і дістали ім'я Перовських — від назви його маєтку «Перово» під Москвою, де Єлисавета вінчалася з Олексієм Гр. Розумовським і після того вибудувала йому там розкішну резиденцію і подарувала самий маєток, а від Олексія Григоровича сей маєток перейшов до гетьмана, а від нього до Олексія Кириловича. Він виховував сих «вихованців» як своїх дітей, і всі родичі і весь «світ» їх за таких уважав. Молодший брат Олексія, Лев Кирилович, зійшовся з сестрою Марії Соболевської, і теж мав від неї «вихованця», що носив ім'я «Подчаського», теж був вихований як свій і зробив високу кар'єру бюрократичну.

Олексієвих «вихованців» — «Перовських» всіх було десять душ — п'ять синів і п'ять доньок, але найстарший з сих «Перовських» Микола (родж. 1785 р.) не був нібито сином Марії Михайлівни Соболевської і не називався по батькові «Олексійовичем», а Івановичем. Чий він був син, сього не знали в його родині, і тепер також се невідомо. Тим часом з сеї старшої лінії Перовських походила Соня і її старший брат Василь, теж революціонер, що недавніми часами написав про неї спомини.

Як то часто буває в таких епізодах, ці молодші нешлюбні діти, котрим батько не міг передати свого імени, інтимно стояли ближче до свого батька і до фамілійних традицій, ніж законне потомство. Як раз у Перовських, більш талановитих і яскравих, ніж Розумовські, сильніш виступають інтереси

до України та її минулого, своєрідний патріотизм, династичні почуття і опозиція російському централізмові і деспотизмові. Поки що знаємо з сеї сторони старшого сина Соболевської, Олексія Олексійовича, видимо особливо милого батькові. Се досить звісний свого часу російський письменник, що писав під іменем Погорельського. Він рано помер, не встиг себе виявити сильніше, але прив'язання до України виступає в його писаннях досить все-таки виразно. Спадкоємець його маєтку, племінник і вихованець, славний російський поет Олексій Толстой (син Ганни Олексіївни Перовської, що вийшла за гр. Конст. Толстого), звісний з сього погляду далеко більше. Але найяскравіше відбилися сі риси в писаннях Льва Жемчужнікова – сина Єлисавети Перовської, що вийшла за Мих. Жемчужнікова. Давніш ми знали його тільки як палкого аматора українського побуту й мистецтва, приятеля Куліша, видавця «Живописної України»; спомини його, що почали виходити в повнім тексті тільки тепер (ще не скінчені), ясніш схарактеризували його індивідуальність і його український патріотизм. Вони ж кинули деяке світло взагалі на родину Перовських. Читаючи згадки М.Ж. про його молодечу тугу за Україною, його відвідини місць, зв'язаних з слідами «останнього гетьмана», його гарячі протести проти російської бюрократичної деспотії, проти огидного миколаївського режиму, ми розуміємо ті почуття і традиції, що жили в сих гетьманичах і виявилися в одних яскравіш, у інших менш помітно, за іншими зовсім не звісні – але мабуть тому тільки, що сі гетьманські потомки взагалі не звертали на себе уваги дослідників – чи саме в сім аспекті не були студійовані. Ясно, що в більшій і меншій мірі у всіх них жила свідомість своїх зв'язків з Україною, певна династична ураза до російського уряду, що позбавив їх предка і з ним усіх їх українського гетьманства, що мусіло їм уявлятися як певне династичне добро (не зовсім безпідставно, бо ж і приводом до скасування гетьманства послужили заходи до перетворення його на діичне володіння Розумовських). Відти цікавість не тільки до української природи і люду («Ти знаєшь край, где все обильем дышет»), але і до всяких проявів української активності і опозиції царському деспотизмові (сих мотивів мабуть треба шукати, напр., в зацікавленні Перовським долею Шевченка під час заслання тощо).

На жаль, не була обслідувана ближче з сеї сторони саме та лінія Перовських, з котрої походила Соня. З записок її

Л. Перовський
Діалог
наспівувати

брата бачимо, що її зв'язки з іншими Перовськими не перивались, її батько Лев Миколайович був хрещеником гетьмана Олексія, свого діда, і старався підтримувати зв'язки з своїми вельможними свояками. Возив свою родину до дядьків Перовських і користувався їх протекцією в своїй службовій кар'єрі. Але діти не любили батька, людини егоїстичної, капризної і досить таки прикрої в родиннім пожитті (хоча В. Перовський у своїх споминах дещо ослаблює той образ огидного деспота, що намалювала з Л. Перовського В. Фігнер — очевидно, за оповіданнями Соні). Тому лишається неясним, що дали Соні її родинні традиції в процесі формування її характеру і світогляду. На Україні діти Л. Перовського не жили — їх мати (з родини Веселовських, сестра звісного свого часу російського статистика) була з Білоруси, з-під Чичерська, і там проживали її діти, а пізніш переселились до Криму — де були маєтки їх діда, Миколи Івановича Перовського, що довго служив у Криму і під кінець життя дослужився до губернаторської посади.

Соня взагалі мало лишила відомостей про свої переживання. Ті, що близько її знали, відзначають її незвичайну замкненість і маломовність, так що внутрішній зміст її життя — ті впливи й ідеї, під якими формувалася її революційний світогляд, зівстався нам майже невідомим. Однодушно підчеркується самостійність її вдачі, її відвага, сталева витриманість, підпорядкування всяких індивідуальних потягів почуттям обов'язку, незвичайна вражливність на чужі страждання і горе, і заразом незвичайний ригоризм не тільки супроти себе самої, але і супроти інших. Утікши з батьківського дому, коли батько не хотів її добром пустити на курси, і ввійшовши до народницького гурту Чайківців, вона пішла на село, працювати між людьми лікаркою (фельдшеркою, по тодішній термінології) і знайшлася у своїй природній стихії — служіння чужим стражданням, — але ригористичне почуття обов'язку вирвало її відси на Голгофу тероризму. В. Фігнер гарно характеризує її тяжкі переживання на роздорожжі в 1879 р.: «В споминах свідків її тодішнього життя (лікарської практики на селі) розповідається, що було щось материнсько-ніжне в її відносинах до хорих, і взагалі до селян, що її окружали. Яке моральне вдоволення давало їй се співжиття з селом, і як тяжко було їй відірватися від сього убогого і темного села, показує її поведінка на Воронізькім з'їзді і вагання при розділі товариства «Земля і Воля» на «Народню Волю» і «Чорний Переділ». Ми обидві тоді — щойно

відірвавшись від села, всіма силами душі були зв'язані з ним. Нас запрошували до участі в політичній боротьбі, кликали до міста, а ми почували, що нас потребує село, і без нас там ще темніш. Розум каже, що треба вийти на шлях, на котрім уже стали наші товариші — політичні терористи, захоплені боротьбою і одушевлені успіхом. Але почуття говорило щось інше і настрої у нас був інший — він тягнув нас між убогих. Розуміється, ми тоді не розуміли сього, але пізніш сей настрої був правильно схарактеризований як потяг до чистого життя й індивідуальної святости. На Воронізькім з'їзді товариші посміювались, що ми сидимо між двох стільців. Але трохи згодом, роздумавши, ми перемогли своє почуття і свій настрої, відмовились від морального вдоволення, яке давало нам життя серед народу, і твердо стали поруч товаришів, котрих політична інтуїція випередила нашу».

Як характеристику її морального аскетизму (проти ходячих тоді оповідань, що вона жила з Желябовим як з чоловіком) брат наводить її слова з останніх літ її життя. Мовляв, ті що борються за свободу, мають безсумнівне право на ту долю щастя, яку може дати їм подружжя — хоч би й скороминуще, але для неї персонально така доля щастя цілком неможлива, — бо як би сильно й глибоко вона не полюбила чоловіка, для неї навіть хвилина захоплення була б затроена невідступною свідомістю, що в той самий мент дороги й близькі друзі гинуть на шибеницях, по в'язницях, а нарід томиться під утиском деспотизму.

Своє політичне сredo на слідчих допитах вона представляла так: «Дбаючи про те, щоб підняти економічний добробут народу і рівень його морального й інтелектуального розвитку, ми вбачали перший ступінь до сього в розбудженні серед народу громадського життя і свідомості своїх громадських прав. Задля сього ми стали селитися серед народу — задля пропаганди, для розбудження в нім свідомости. Правительство відповіло на се страшними репресіями і такими розпорядженнями, які робили сливе неможливою діяльність серед народу. Таким чином правительство само примусило партію звернути увагу на політичні форми як головну перепону в розвитку народу. Партія, тримаючись соціалістичної доктрини, довго не рїшалася перейти на політичну боротьбу, і перші кроки на сім шляху стріли з боку більшости партії сильну догану, як виречення соціалізму. Але ряд шибениць та інших фактів, що показували неминучу потребу сильної відсічі правительству, змусили партію рїшучо

перейти на шлях такої боротьби з правительством, де терористичні акти ставали одним з найважливіших засобів. Завзяття в атентатах на життя покійного царя викликалось і підтримувалось переконанням, що він своєї політики основно не змінить ніколи, будуть тільки вагання: одна шибениця більше або менше, а нарід і суспільність лишається в цілком безправній становищі як було поперед».

Але персонально їй ся терористична робота, хоч як старанно вона старалась її виконувати (після арешту Желябова переведення акту 1 березня цілком упало на неї, та й в попередніх арештах їй приходилось брати на себе перші ролі), видимо давала дуже багато тяжкого. Нести людям страждання і смерть, які б вони не були, було противне її чутливій і ніжній природі. Уже після попереднього підрива царської палати, що принесла смерть кільком в нічим неповинним солдатам, вона почувала себе так тяжко, що носилася з гадкою заподіяти собі смерть. Коли арештовано Желябова в переддень акту 1 березня, вона з сталевою витриманістю провела те, що мусів зробити він, але не виїхавши з столиці зараз по тім, протягнувши свій побут всупереч усім попередженням, вона сама віддала себе на муки і смерть — може, більше несвідомо, ніж свідомо, бажаючи розділити долю Желябова і вийти з лави терористів, до котрої він її увів. Один з біографів Желябова висловив гадку, що той акт самовбивства, яким була добровільна заява Желябова про його участь у царевбивстві, було бажання покінчити з обов'язком активного терориста, котру він брав на час, але не хотів нести в безкінечність. Про Перовську се можна сказати з більшою правдоподібністю. На суді у відповідь на злі уїдання прокурора Муравйова — свого товариша з дитячих літ, вона сказала тільки: «Багато, дуже багато обвинувачень висипалось на нас від п. прокурора. Про фактичну сторону обвинувачень не буду нічого говорити, — я всі їх потвердила на допиті. Але щодо обвинувачень мене й інших в неморальності, нелюдськості, легковаженні суспільної опінії, — то всі ці обвинувачення позволю собі заперечити, і пошлюсь на те, що хто знає наше життя й обставини, в яких нам доводиться виступати, не кине на нас закиду в неморальності ні обвинувачення в нелюдськості.

На закінчення подаю українську прокламацію, випущену слідом по царевбивстві київськими землевольцями, на збивання сеї поголоски, що старалися пускати між люди реакційні сфери, — мовляв, убили царя пани за те, що відібрав у них кріпаків.

«До всіх добрих людей.

Не простий злодій душоуб був той, що вбив царя, а самий щирій з тих праведних душ, що до послідней крові устоюють за громадське дило. Не за для своєї якої користи йшов чоловік на певну смерть, а за увесь убогий, голодний и задавлений люд. Не пан він був и не за панське діло положив свою чесну голову. Мужик Смоленської губерни Михайлов и міщанин Новгородської губерни Рысаков доконали таки свого Цара. За що ж, за що, спитають декотри. Дамо ми отвіт, да не той, що почуєте од попа да станового. Отвіт наш буде щиро-правдивий, той самий, що захован у тайнику души кожного щирого мужика. Ось слухайте...

Було колись, що темна ніч обгортала и розум, и волю робочого люду; чоловік родився и вмирав, не знаючи, що він, як чоловік, має якесь право. Чим далыш, тим більш спадали більма з темних очей, и простий чоловік розчухував потроху, як він живе, як живуть другиі люди и як би треба було жить: не багато було таких, але тим дужче запала им в голову думка запомогти правди побороть кривду. Думалось им: царь один сила и все содержить у своїй волі, — попросим же його, щоб трохи поривняв людей: голодному щоб дав хліба, безземельному земли, темному осьвити. И що ж?

У Царя самого и земли незмиримо, и грошей нещислимо, и хвабрик, и заводов. Як сам він найбільший пан, то и послухав не правдивого голосу мужицького, а панського.

Правда, дав він и землю, и школу, и суд, и волю; але що ж з того, що всякий волен помирать з голоду! На той нещасний клаптик земли наложив стільки усяких податків, що и сам він бува не варт того; на ту нещасну волю напустив и справника, и станового, и урядника, котри вже десяту шкуру зодрали з тієї волі. Да и що то за вольна душа, що повинна платить за свою душу, — за те що дише и дивиця на світ божий! Що то за воля, що ходить по паспорту, живе по номеру й трусиця перед кожною поганню, що тільки хоч трохи зовеця начальством. Що то за освіта, що и псалтира ледве розбирає, а не то щоб яку розумну книжку. Що то за суд, що у його тільки богатий и прав, тільки бидний и виноват!... «Колиб цар знав, то поміг би людам», думают декотри... Знав він, добре знав. Ни побоявся б и панов, бо их у сто раз менш од мужыкив, и цильй миллион москаля слуха его слова. И не послухав він того правдивого голосу, що йшов до його, як из домовини, из задавленои души

101
4296
Росси

мужыцькоі. І не прыняў він тих замученых рук, што прастягались до його, як до ріднаго батька!..

Де ти люде, што зо всього царства, з торбіною на плечах, да з прыговором обчества за пазухою што весні мандрували до свого царя шукати правды? Ти щіри души, што кидали дома жинку і дити, і хозяйство, щоб помогти громадському дилу, щоб добитись царської правды, замість тией правды гноились по тюрмах, пропадали в Сибири, у каторзи. Так от за це все горе, што винис на своих плечах робочий люд, мужик і мищанин учинили таки свою правдіву росправу над своим царем.

Тепер настав новий цар. Що буде — побачимо; але у нас така думка, што і новий не вельми розщедриця! Так хіба яку подать скине, або пив-морга землі накіне. Та не того нам треба!.. Годи вже надіятися на когось. Громада великий чоловік. Вона має всяке право у своим добри! Треба тилько одностайно стати і добитись того, щоб:

1) Земля, хвабрики і заводи належали до того, хто на их робить.

2) Щоб усяке дило робилось гуртом, а не ризно й не по приказу начальства.

3) Усім щоб заправляло само обчество, по согласію з другими обчествами... До того, щоб дойти, починать треба разом, дружно, ни жаліючу себе! Вибірайте выборных з кожного села, нехай сходятся і радятся по між собою! Составляйте приговори разом от 10 волостей! Скасуйте (так) всяки платежи, аренди, чинши! Рубайте ліса, скільки потривно на обчество! Заоруйте межі! Засипайте рови по отрубних участках! Орить землю гуртом і на скільки хапить сили!! Ви маєте право це зробить, бо земля з діда-прадіда ваша! Ви на їй працюете!!! Руйнуйте стари, муруйте нове, аж поки з того полумя не вигартується добрий новий порядок! Одним словом, — робите своє домашне діло.

Як же новий цар нашле на вас вийско, почне усмирять, да гноить по сибирах, — значить він ворог вам і приятель панам; значить він не хоче добра людям. То не вседить і ему на своим трони, як не вседив і его батько.

Печать тайного братства Земля и Воля.
Южно-Русская вольная типография. 4 марта 1881 г.»

**Інститут рукопису Національної бібліотеки
України ім. В.І. Вернадського, ф. 10,
од. зб. 17169, арк. 1—34**

№ 23

Прокламація організації «Земля і воля» про вбивство імператора Олександра II

14 березня 1881 р.

ЗЕМЛЯ И ВОЛЯ!

Царь убит! Убит мещанином Рысаковым с товарищами. Не в первый раз поднимают руку на царя. Хотели убить его крестьяне Тихонов, Ширяев, рабочие Халтурин и Пресняков, бывший народный учитель Соловьев и другие.

За что же убили царя? Ведь он освободил крестьян от помещиков? Да. Дал царь мужику землю, да так пригнал, что пришлось на душу без малого что по одной ступне, а более половины кровной мужицкой земли отдал барам. Дал он мужику и волю самую настоящую: волю с голоду помирать, волю идти в кабалу к барам, купцам, своему брату кулаку; волю - урядникам да чиновникам костылять шею мужичью!

Подивился мужик воле, которую дал ему царь-батюшка; подивился, пораскинул умом да и порешил: барам да с чиновниками волю подменили, не настоящую, не царскую волю объявили... Где же это видано, чтоб мужичью землю, его потом-кровью политую, в руки барам отдали!

И послал мужик ходок к царю разузнать волю доподлинно. Точно, разузнали: кто в Сибирь пошел, кого по этапу домой прислали!

Вот и узнали они волю настоящую!..

Неужели ж чиновники ходок мужичьих без ведома царского в Сибирь посылали?! Неужели ж у царя случая не было мужика повидать?! Коли барам к мужику его не пускали, так видал же он солдат, а солдат - тот же мужик!

Нет! Сам царь в 1879 г. велел объявить мужикам, что земли им не будет! Сам-то царь - над барам барин, купец над купцами, мироед над мироедами, чиновник над чиновниками.

Нашлись на Руси люди, что говорили народу, как раздобиться ему настоящей мужицкой волюшки... Да видно, правда-то царю с барам не по нутру пришлась: стали они тех людей по тюрьмам морить, ссылать без счету в Сибирь на каторгу, вешать да расстреливать. Вот за эти-то жестокости да за то, что царь народ обманул, и убили они царя.

От нового царя тоже не дождаться тебе ничего хорошего! Не отберет он у бар земли и не даст мужику, настоящей воли не даст! Не обидит себя да свою панскую братью!

[363]

МИНИСТЕРСТВО

ДВЛЪ

В. С. М.

Барина, чиновника подарить - это он может. Вот старый-то царь своим братьям, великим князьям, да чиновникам, да господам разным и барыням разным из твоей земли два миллиона десятин раздарил; а у мужика нет как нет земли!..

Коли хочешь земли да воли, так силой бери!..

Только за дело это нужно всем сразу взяться: послать ходоков по всей земле русской, от села к селу, от деревни к деревне и в города к рабочим. Чтобы волю добыть, надо всем сговориться. Народ - сила: что захочет, то и будет!

Первое дело - забрать свою землю, податей царю не платить и рекрутов не давать! Пусть сядет он как рак на мели! Тогда с барями своими вместе против мужиков ничего не поделает!

Стой крепко друг за дружку, жизни не жалеючи!.. Не придется тогда никому лебеду да кору жевать да по миру ходить! Добивайся, мужик, правды мужичьей, земли своей, воли настоящей!

Станем же все, как один человек, за правду, за землю и волю!!

14 марта 1881 г., Лет[учая] тип[ография] общ[ества]
«Земля и воля». С.-Петербург

*Первое марта 1881 г. Прокламации и воззвания,
изданные после царевубийства. —
Пг., 1920. — С. 15—16*

№ 24

Промова А.І. Желябова на процесі «першомартовців»

28 березня 1881 р.

Подсудимый Желябов (не пожелавший иметь защитника).
Гг. судьи, дело всякого убежденного деятеля дороже ему жизни. Дело наше здесь было представлено в более извращенном виде, чем наши личные свойства. На нас, подсудимых, лежит обязанность по возможности представить цель и средства партии в настоящем их виде. Обвинительная речь, на мой взгляд, сущность наших целей и средств изложила совершенно неточно. Ссылаясь на те же самые документы и вещественные доказательства, на которых г. прокурор основывает обвинительную речь, я постараюсь это доказать.

3-Е ОТДѢЛЕНІЕ

СОБСТВЕННОЙ

ЕГО ИМПЕРАТОРСКАГО

ВЕЛИЧЕСТВА

КАНИЦАРИИ.

Т. Мачанки

3^я Экспедиція

При проше

27 Января 1879 года о възнаніи

№ 7825

званія и франки
по Вашему ре
Киевъ, въ томъ
подсудимый на

Программа рабочих послужила основанием для г. прокуро-
ра утверждать, что мы не признаем государственного строя,
что мы безбожники и т. д. Ссылаясь на точный текст этой
программы рабочих, говорю, что мы - государственники, не
анархисты. Анархисты - это старое обвинение. Мы признаем,
что правительство всегда будет, что государственность неиз-
бежно должно существовать, поскольку будут существовать
общие интересы. Я, впрочем, желаю знать вперед, могу ли я
касаться принципиальной стороны дела или нет?

Первоприсутствующий. Нет. Вы имеете только предостав-
ленное вам законом право оспаривать те фактические дан-
ные, которые прокурорскою властью выставлены против вас
и которые вы признаете неточными и неверными.

Подсудимый Желябов. Итак, я буду разбирать по пунктам
обвинение. Мы не анархисты, мы стоим за принцип федераль-
ного устройства государства, а как средства для достижения

[365]

МИНИСТЕРСТВО

САНКТЪ ПЕТЕРБУРГЪ

Мачанки

такого строя мы рекомендуем очень определенные учреждения. Можно ли нас считать анархистами? Далее, мы критикуем существующий экономический строй и утверждаем...

Первоприсутствующий. Я должен вас остановить. Пользуясь правом возражать против обвинения, вы излагаете теоретические воззрения. Я заявляю вам, что Особое присутствие будет иметь в виду все те сочинения, брошюры и издания, на которые стороны указывали; но выслушивание теоретических рассуждений о достоинствах того или другого государственного и экономического строя оно не считает своей обязанностью, полагая, что не в этом состоит задача суда.

Подсудимый Желябов. Я в своем заявлении говорил и от прокурора слышал, что наше преступление - событие 1 марта - нужно рассматривать как событие историческое, что это не факт, а история. И совершенно верно. Я совершенно согласен с прокурором и думаю, что всякий согласится, что этот факт нельзя рассматривать в связи с другими фактами, в которых проявилась деятельность партии.

Первоприсутствующий. Злодеяние 1 марта - факт, действительно принадлежащий истории, но суд не может заниматься оценкой ужасного события с этой стороны; нам необходимо знать ваше личное в нем участие, поэтому о вашем к нему отношении, и только о вашем, можете вы давать объяснения.

Подсудимый Желябов. Обвинитель делает ответственными за событие 1 марта не только наличных подсудимых, но и всю партию, считает самое событие логически вытекающим из целей и средств, о каких партия заявляла в своих печатных органах.

Первоприсутствующий. Вот тут-то вы и вступаете на ошибочный путь, на что я вам указывал. Вы имеете право объяснить свое участие в злодеянии 1 марта, а вы стремитесь к тому, чтобы войти в объяснение отношений к этому злодеянию партии. Не забудьте, что вы собственно не представляете для особого присутствия лицо, уполномоченное говорить за партию, и эта партия для особого присутствия при обсуждении вопроса о вашей виновности представляется несуществующею. Я должен ограничить вашу защиту теми пределами, которые указаны для этого в законе, т. е. пределами фактического и вашего нравственного участия в данном событии, и только вашего. Ввиду того, однако, что прокурорская власть обрисовала партию, вы имеете право объяснить суду, что ваше отношение к известным вопросам было иное, чем указанное обвинением отношение

партии. В этом я вам не откажу, но, выслушивая вас, я буду следить за тем, чтобы заседание особого присутствия не сделалось местом для теоретических обсуждений вопросов политического свойства, чтобы на обсуждение особого присутствия не предлагались обстоятельства, прямо к настоящему делу не относящиеся, и главное, чтобы не было сказано ничего такого, что нарушает уважение к закону, властям и религии. Эта обязанность лежит на мне, как на председателе, и я исполню ее.

Подсудимый Желябов. Первоначальный план защиты был совершенно не тот, которого я теперь держусь. Я полагал быть кратким и сказать только несколько слов. Но ввиду того, что прокурор пять часов употребил на извращение того самого вопроса, который я уже считал выясненным, мне приходится считаться с этим фактом, и я полагаю, что защита в тех рамках, какие вы мне теперь определяете, не может пользоваться тою свободою, какая была предоставлена раньше прокурору.

Первоприсутствующий. Такое положение создано вам существом предъявленного к вам обвинения и характером того преступления, в котором вы обвиняетесь. Настолько, однако, насколько представляется вам возможность, не нарушая уважения к закону и существующему порядку, пользоваться свободой прений, вы можете ею воспользоваться.

Подсудимый Желябов. Чтобы не выйти из рамок, вами определенных, и вместе с тем не оставить свое дело необороненным, я должен остановиться на тех вещественных доказательствах, на которые здесь ссылался прокурор, а именно на разные брошюры, например, на брошюру Морозова и литографированную рукопись, имевшуюся у меня. Прокурор ссылается на эти вещественные доказательства. На каком основании?

Во-первых, литографированная программа социалистов-федералистов найдена у меня. Но ведь все эти вещественные доказательства находятся в данный момент у прокурора. Имею ли я основание и право сказать, что они суть плоды его убеждения, поэтому у него и находятся? Неужели один лишь факт нахождения литографированной программы у меня свидетельствует о том, что это мое собственное убеждение?

Во-вторых, некий Морозов написал брошюру. Я ее не читал; сущность ее я знаю; к ней, как партия, мы относимся отрицательно и просили эмигрантов не пускаться в суждения о задаче русской социально-революционной партии, пока

они за границей, пока они беспочвенники. Нас делают ответственными за взгляды Морозова, служащие отголоском прежнего направления, когда, действительно, некоторые из членов партии, узко смотревшие на вещи, вроде Гольденберга, полагали, что вся наша задача состоит в расчищении пути через частые политические убийства.

Для нас в настоящее время отдельные террористические факты занимают только одно из мест в ряду других задач, намечаемых ходом русской жизни. Я тоже имею право сказать, что я русский человек, как сказал о себе прокурор. (В публике движение, ропот негодования и шиканье. Желябов на несколько мгновений останавливается. Затем продолжает.) Я говорил о целях партии. Теперь я скажу о средствах. Я желал бы предпослать прежде маленький исторический очерк, следуя тому пути, которым шел прокурор. Всякое общественное явление должно быть познаваемо по его причинам, и чем сложнее и серьезнее общественное явление, тем взгляд на прошлое должен быть глубже. Чтобы понять ту форму революционной борьбы, к какой прибегает партия в настоящее время, нужно познать это настоящее в прошедшем партии, а это прошедшее имеется: немногочисленно оно годами, но очень богато опытом. Если вы, гг. судьи, взглянете в отчеты о политических процессах, в эту открытую книгу бытия, то вы увидите, что русские народолюбцы не всегда действовали метательными снарядами, что в нашей деятельности была юность, розовая, мечтательная, и если она прошла, то не мы тому виною.

Первоприсутствующий. Подсудимый, вы выходите из тех рамок, которые я указал. Говорите только о своем отношении к делу.

Желябов. Я возвращаюсь. Итак, мы, переиспытав разные способы действовать на пользу народа, в начале 70-х годов избрали одно из средств, именно положение рабочего человека, с целью мирной пропаганды социалистических идей. Движение крайне безобидное по средствам своим, и чем оно окончилось? Оно разбилось исключительно о многочисленные преграды, которые встретило в лице тюрем и ссылок. Движение, совершенно бескровное, отвергающее насилие, не революционное, а мирное, было подавлено. Я принимал участие в этом самом движении, и это участие поставлено мне прокурором в вину. Я желаю выяснить характер движения, за которое несу в настоящее время ответ. Это имеет прямое отношение к моей защите.

Первоприсутствующий. Но вы были тогда оправданы.

Желябов. Тем не менее прокурор ссылается на привлечение мое к процессу 193-х.

Первоприсутствующий. Говорите в таком случае только о фактах, прямо относящихся к делу.

Подсудимый Желябов. Я хочу сказать, что в 1873, 1874 и 1875 гг. я еще не был революционером, как определяет прокурор, так как моя задача была работать на пользу народа, ведя пропаганду социалистических идей. Я насилия в то время не признавал, политики касался я весьма мало, товарищи - еще меньше. В 1874 г. в государственных воззрениях мы в то время были действительно анархистами. Я хочу подтвердить слова прокурора. В речи его есть много верного. Но верность такова: в отдельности взятое частичками - правда, но правда взята из разных периодов времени и затем составлена из нее комбинация совершенно произвольная, от которой остается один только кровавый туман...

Первоприсутствующий. Это по отношению к вам?

Подсудимый Желябов. По отношению ко мне... Я говорю, что все мои желания были действовать мирным путем в народе, тем не менее я очутился в тюрьме, где и революционизировался. Я перехожу ко второму периоду социалистического движения. Этот период начинается... Но, по всей вероятности, я должен буду отказаться от мысли принципиальной защиты и, вероятно, закончу речь просьбою к первоприсутствующему такого содержания: чтобы речь прокурора была отпечатана с точностью. Таким образом она будет отдана на суд общественный и суд Европы. Теперь я сделаю еще попытку. Непродолжительный период нахождения нашего в народе показал всю книжность, все доктринерство наших стремлений. С другой стороны, убедил, что в народном сознании есть много такого, за что следует держаться, на чем до поры до времени следует остановиться. Считая, что при тех препятствиях, какие ставило правительство, невозможно провести в народное сознание социалистические идеалы целостью, социалисты перешли к народникам... Мы решились действовать во имя сознанных народом интересов уже не во имя чистой доктрины, а на почве интересов, присущих народной жизни, им сознаваемых. Это отличительная черта народничества. Из мечтателей-метафизиков оно перешло в позитивизм и держалось почвы - это основная черта народничества.

Дальше. Таким образом, изменился характер нашей деятельности, а вместе с тем и средства борьбы, пришлось от слова перейти к делу. Вместо пропаганды социалистических идей

выступает на первый план агитационное возбуждение народа во имя интересов, присущих его сознанию. Вместо мирного слова мы сочли нужным перейти к фактической борьбе. Эта борьба всегда соответствует количеству накопленных сил. Прежде всего ее решились пробовать на мелких фактах. Так дело шло до 1878 г. В 1878 г. впервые, насколько мне известно, явилась мысль о борьбе более радикальной, явились домыслы рассечь гордиев узел, так что событие 1 марта по замыслу нужно отнести прямо к зиме 1877/78 г. В этом отношении 1878 год был переходный, что видно из документов, например брошюры «Смерть за смерть». Партия не уяснила еще себе вполне значения политического строя в судьбах русского народа, и хотя все условия наталкивали ее на борьбу с политической системой...

Первоприсутствующий. Вы опять говорите о партии...

Подсудимый Желябов. Я принимал участие в ней...

Первоприсутствующий. Говорите только о себе.

Подсудимый Желябов. Все толкало меня в том числе на борьбу с правительственной системой. Тем не менее, я еще летом 1878 г. находился в деревне, действуя в народе. В зиму 1878/79 г. положение вещей было совершенно безвыходное, и весна 1879 г. была проведена мною на Юге в заботах, относившихся прямо к этого рода предприятиям. Я знал, что в других местах товарищи озабочены тем же, в особенности на Севере, что на Севере этот вопрос даже породил раскол в тайном обществе, в организации «Земля и воля»; что часть этой организации ставит себе именно те задачи, как и я с некоторыми товарищами на Юге. Отсюда естественно сближение, которое перешло на Липецком съезде в слияние. Тогда северяне, а затем часть южан, собравшись в лице своих представителей на съезде, определили новое направление. Решения Липецкого съезда были вовсе не так узки как здесь излагалось в обвинительной речи. Основные положения новой программы были таковы: политический строй...

Первоприсутствующий. Подсудимый, я решительно лишу вас слова, потому что вы не хотите следовать моим указаниям. Вы постоянно впадаете в изложение теории.

Желябов. Я обвиняюсь за участие на Липецком съезде...

Первоприсутствующий. Нет, вы обвиняетесь в совершении покушения под Александровском, которое, как объясняет обвинительная власть, составляет следствие Липецкого съезда.

Желябов. Если только я обвиняюсь в событии 1 марта и затем в покушении под Александровском, то в таком случае

моя защита сводится к заявлению: да, так как фактически это подтверждено. Голое признание факта не есть защита...

Первоприсутствующий. Отношение вашей воли к этому факту...

Подсудимый Желябов. Я полагаю, что уяснение того пути, каким развивалось мое сознание, идея, вложенная в это предприятие...

Первоприсутствующий. Объяснение ваших убеждений, вашего личного отношения к этим фактам я допускаю. Но объяснения убеждений и взглядов партии не допущу.

Подсудимый Желябов. Я этой рамки не понимаю.

Первоприсутствующий. Я прошу вас говорить о себе, о своем личном отношении к факту, как физическом, так и нравственном, об участии вашей воли, о ваших действиях.

Подсудимый Желябов. На эти вопросы кратко я отвечал в начале судебного заседания. Если теперь будет мне предоставлено говорить только так же кратко, зачем тогда повторяться и обременять внимание суда...

Первоприсутствующий. Если вы более ничего прибавить не имеете...

Подсудимый Желябов. Я думаю, что я вам сообщил скелет. Теперь желал бы я изложить душу...

Первоприсутствующий. Вашу душу, но не душу партии.

Подсудимый Желябов. Да, мою. Я участвовал на Липецком съезде. Решения этого съезда определили ряд событий, в которых я принимал участие и за участие в которых я состою в настоящее время на скамье подсудимых. Поскольку я принимал участие в этих решениях, я имею право касаться их. Я говорю, что намечена была задача не такая узкая, как говорит прокурор: повторение покушений и - в случае неудачи - совершение удачного покушения во что бы то ни стало. Задачи, на Липецком съезде поставленные, были вовсе не так узки. Основное положение было такое, что социально-революционная партия, и, в том числе, это мое убеждение, должна уделить часть своих сил на политическую борьбу. Намечен был и практический путь: это путь насильственного переворота путем заговора, для этого организация революционных сил в самом широком смысле. До тех пор я лично не видел надобности в крепкой организации. В числе прочих социалистов я считал возможным действовать, опираясь по преимуществу на личную инициативу, на личную предприимчивость, на личное умение. Оно и понятно. Задача была такова: уяснить сознание возможно большего числа лиц, среди которых живешь; организованность была нужна только

для получения таких средств, как книжки и доставка их из-за границы; печатание их в России было также организовано. Все дальнейшее не требовало особой организованности. Но раз была поставлена задача насильственного переворота, задача, требующая громадных организованных сил, мы, и я между прочим, озаботились созданием этой организации в гораздо большей степени, чем покушения.

После Липецкого съезда при таком взгляде на надобность организации я присоединился к организации, в центре которой стал Исполнительный комитет, и содействовал расширению этой организации; в его духе я старался вызвать к жизни организацию единую, централизованную, состоящую из кружков автономных, но действующих по одному общему плану, в интересах одной общей цели.

Я буду резюмировать сказанное. Моя личная задача, цель моей жизни было служить общему благу. Долгое время я работал для этой цели путем мирным и только затем был вынужден перейти к насилию. По своим убеждениям я оставил бы эту форму борьбы насильственной, если бы только явилась возможность борьбы мирной, т. е. мирной пропаганды своих идей, мирной организации своих сторонников. В своем последнем слове во избежание всяких недоразумений я сказал бы еще следующее: мирный путь возможен, от террористической деятельности я, например, отказался бы, если бы изменились внешние условия...

Первоприсутствующий. Более ничего не имеете сказать в свою защиту?

Подсудимый Желябов. В защиту свою ничего не имею. Но я должен сделать маленькую поправку к тем замечаниям, которые я делал во время судебного следствия. Я позволил себе увлечься чувством справедливости, обратил внимание гг. судей на участие Тимофея Михайлова во всех этих делах, именно что он не имел никакого отношения ни к метательным снарядам, ни к подкопу на Малой Садовой. Я теперь почти убежден, что, предупреждая гг. судей от возможности поступить ошибочно по отношению к Михайлову, я повредил Тимофею Михайлову, и если бы мне вторично пришлось участвовать на судебном следствии, то я воздержался бы от такого заявления, видя, что прокурор и мы, подсудимые, взаимно своих нравственных побуждений не понимаем.

Правительственный вестник. 1881. № 75 //
Процесс 1 марта 1881 г. — СПб., 1906. — С. 216—224

№ 25

Прокламація виконавчого комітету «Народної
волі» з приводу страти «першомартовців»

4 квітня 1881 р.

От Исполнительного Комитета

3 апреля между 9 и 10 часами утра на Семеновском плацу в Петербурге приняли мученический венец социалисты: крестьянин Андрей Желябов, дворянка Софья Перовская, сын священника Николай Кибальчич, крестьянин Тимофей Михайлов и мещанин Николай Рысаков.

Суд над мучениками творили царские сенаторы, приговор диктовал император Александр III он же и утвердил его.

Итак, новое царство вполне обозначилось. Первым актом самодержавной воли Александра III было приказание повесить женщин. Не выждав еще коронации, он оросил престол кровью борцов за народные права.

Пусть так!

С своей стороны над свежей могилой наших дорогих товарищей мы подтверждаем всенародно, что будем продолжать дело народного освобождения. На этом пути не остановят нас виселицы, как не останавливали они в прошлое царствование целый ряд бойцов, начиная с Ковальского, продолжая Соловьевым, Дубровиным, Виттенбергом, Логовенко, Давиденко, Чубаровым, Лизогубом, Осинским, Антоновым, Брандтнером, Федоровым, Бельчанским, Горским, Малинкой, Майданским, Дробязгиным, Розовским, Лозинским и кончая Молодецким, Квятковским и Пресняковым.

Тотчас после 1 марта Исп. Ком. обнародовал послание к императору Александру III, в котором доказывал, что единственным средством к возврату России на путь правильного и мирного развития является обращение верховной власти к народу.

Судя по событию 3 апреля, верховная власть выбрала иной путь - путь обращения к Фролову, знаменитому сподвижнику в бозе почившего Александра II.

Пусть так!

Откладывая оценку общей политики Александра III на ближайшее будущее, Исп. Ком. заявляет теперь же, что реакционная политика, по традициям Александра II, неизбежно приведет к последствиям, еще более для правительства пагубным, чем 1 марта, предшествуемое заговорами николаевским, одесским, александровским, московским и двумя петербургскими.

Исп. Ком. обращается с призывом ко всем, кто не чувствует в себе инстинкта раба, кто сознает свой долг перед страждущей родиной, - сомкнуть свои силы для предстоящей борьбы за свободу и благосостояние Русской Земли.

Исп. Ком., 4 апреля 1881 г.

Типография «Народной Воли», 5 апреля 1881 г.

Былое. Сборникъ по исторіи русскаго освободительнаго движенія. — Paris. 1908. № 8. — С. — 9—10

№ 26

Прокламація Виконавчого комітету «Народної Воли» з приводу вбивства в Одесі воєнного прокурора генерала В.С. Стрельникова

18 березня 1882 р.

Отъ Исполнительнаго Комитета

18 марта въ Одессѣ, на Приморскомъ бульварѣ, на глазахъ у гуляющей публики, совершена была казнь прокурора Киевскаго Военно-Окружнаго Суда, генераль-маіора Стрельникова. Ни для кого не можетъ быть тайной, что казнь Стрельникова состоялась по постановленію Исполнительнаго Комитета. Это ужъ не первый случай революціоннаго суда надъ царскими опричниками. Мы имѣемъ основаніе думать, что этотъ случай и не послѣдній.

Съ тѣхъ поръ, какъ И.К. сосредоточилъ силы партіи на императоръ, всѣ слуги послѣдняго вздохнули свободнѣе, они совершенно неосновательно сочли себя внѣ всякой ответственности за свои гнусные дѣянія, относя ихъ всецѣло къ Александру III. Годъ затишья еще болѣе укрѣпилъ царскихъ слугъ въ этомъ убѣжденіи.

Событіе 18 марта, купленное цѣною дорогой крови нашихъ товарищей, будетъ предостереженіемъ тѣмъ царскимъ опричникамъ, которые не останавливаются ни передъ какими средствами въ борьбѣ съ революціонной партіей. Стрельниковъ въ ряду этихъ опричниковъ занималъ одно изъ наиболѣе видныхъ мѣстъ и его вины передъ Россіей мы излагаемъ въ слѣдующихъ пунктахъ:

1) Въ должности прокурора К.В.О.С., какъ обвинитель по политическимъ процессамъ, Стрельниковъ нравственно отвѣтственъ за все киевскія казни.

2) Съ апрѣля 1881 г. Стрѣльниковъ, оставивъ прокурорскую трибуну, сталъ во главѣ, такъ называемой, «Южной Охраны».

Въ его вѣдѣніе перешло руководство дознаніями по всѣмъ политическимъ дѣламъ, возникающимъ на югѣ Россіи. Заручившись въ бытность свою въ Гатчинѣ неограниченными полномочіями, Стрѣльниковъ въ этой новой роли проявилъ неслыханную жестокость и возмутительную несправедливость. Онъ ввелъ систему повальныхъ арестовъ въ Киевскомъ и Одескомъ судебныхъ округахъ. Благодаря его рвенію, не знавшему границъ между правымъ и виноватымъ, всѣ тюрьмы оказались переполненными политическими заключенными. Малѣйшее проявленіе интеллектуальной жизни влекло за собой печальныя послѣдствія. Родственныя узы съ политически не благонадежными вмѣнялись въ государственное преступленіе. Обращеніе съ узниками самого Стрѣльникова доходило до неслыханныхъ предѣловъ наглости и безчеловѣчія. Ввергая въ тюрьму по преимуществу юношество, Стрѣльниковъ испытывалъ на нихъ силу своихъ полномочій. «Вы не выйдете изъ тюрьмы, пока не расскажете все, что видѣли и слышали», - говорилъ онъ.

Для родителей, хлопотавшихъ о своихъ дѣтяхъ, у Стрѣльникова былъ одинъ отвѣтъ: «Не хлопочите, - его повѣсятъ!» Ни просьбы отцовъ, ни слезы матерей не смягчали Стрѣльникова - даже свиданія разрѣшались, какъ исключенія. Въ слезахъ, пролитыхъ родителями и родственниками, можно было бы утопить не одного Стрѣльникова.

Событіе 18 марта имѣетъ, кромѣ карательнаго, еще иной глубокой смыслъ. Многочисленныя изъявленія сочувствія И.К. по случаю устраненія Стрѣльникова, со стороны общества Одессы и Киева, служатъ залогомъ того, что политическія убійства приобрѣли себѣ популярность и на нихъ стали смотрѣть, какъ на одно изъ наиболее дѣйствительныхъ средствъ борьбы съ императорскимъ правительствомъ, пользующимся неограниченными правами, но не знающимъ никакихъ обязанностей.

А вы, мужественные послы революціоннаго правосудія, вашъ подвигъ воспламенитъ не одно чуткое сердце, ваши свѣтлые образы будутъ неотлучно сопутствовать намъ во всѣхъ трудахъ, направленныхъ къ счастью русскаго народа.

Исп. Ком. 19 марта 1882 г.

Былое. Сборникъ по исторіи русскаго освободительнаго движенія. — Paris. № 11—12. — С. 27—28

1
В.И.И.

№ 27

Проект уставу Бойової організації партії
есерів, підготовлений її керівником
Г.А. Гершуні

2 квітня 1902 р.

Цель Боевой Организации заключается в борьбе с существующим строем посредством устранения тех представителей его, которые будут признаны наиболее преступными и опасными врагами свободы. Устраняя их, Боевая Организация совершает не только акт самозащиты, но и действует наступательно, внося страх и дезорганизацию в правящие сферы, и стремится довести правительство до сознания невозможности сохранить долее самодержавный строй.

Кроме казней врагов народа и свободы, на обязанности Боевой Организации лежит подготовка вооруженных сопротивлений властям, вооруженных демонстраций и прочих предприятий боевого характера, в которых сила правительственного деспотизма сталкивается с силой отпора или падения под знаменем свободы, в которых слово воплощается в дело, в которых реализуется идея революции.

I.

1. Боевая Организация распадается на два отдела: центральный и местный. Первый состоит из распорядительной комиссии и ее агентов, второй из местных групп, распределенных по разным районам.

2. Распорядительной Комиссии принадлежит верховное руководство и решающий голос при совершении террористических актов, когда дело касается лиц, устранению которых придается общегосударственное значение. Сверх того, Распорядительной Комиссии принадлежит контроль над деятельностью местных боевых групп, которая обязана доводить до сведения Распорядительной Комиссии о всяком замышляющемся факте, при чем Распорядительная Комиссия имеет право налагать veto на решения местной боевой группы.

3. Распорядительная Комиссия действует вполне самостоятельно, подчиняясь Центральному Комитету Партии Социалистов-Революционеров лишь в тех пределах, которые ставит программа партии.

4. Распорядительная Комиссия заведывает Боевой Организацией и паспортным бюро. Касса составляется из

КІЕВСКІЕ
ГУБЕРНСКОЕ
ЖАНДАРМСКОЕ
УПРАВЛЕНІЕ

В. Мещеряков

Г. Приставу
г. Кіева учас

«13» Декабря 1903 г.

Генералъ Зининъ № 16

№ 1134

г. Кіевъ.

Прошу Ваше В
дать распоряжені

пожертвованій на дѣло Боевой Организациі, и сборъ денегъ можетъ производиться только съ разрешенія Распорядительной Комиссіи. Боевая организациа распоряжается денежными средствами вполне самостоятельно, и контроль кассы принадлежитъ только Распорядительной Комиссіи.

5. Число членовъ Распорядительной Комиссіи не должно превышать десяти.

6. Все вопросы, за исключеніемъ вопросовъ объ измененіи Устава и принятіи новыхъ членовъ, решаются простымъ большинствомъ голосовъ; для измѣненія же Устава и принятія новаго члена нужно единогласное решеніе.

7. Все члены Распорядительной Комиссіи равноправны, и въ своихъ дѣйствіяхъ подлежатъ контролю лишь Общаго Собранія Распорядительной Комиссіи.

4296 [377]
МИНИСТЕРСТВО
ДѢЛЪ

С. Мещеряков

8. Особья условия деятельности Боевой Организации делают необходимымъ предъявление къ членамъ особо строгихъ требованій:

а) Членъ Боевой Организации долженъ быть человекомъ, обладающимъ безграничною преданностью делу Организации, доходящей до готовности пожертвовать своей жизнью въ каждую данную минуту.

б) Онъ долженъ быть человекомъ выдержаннымъ, дисциплинированнымъ и конспиративнымъ.

в) Онъ долженъ дать обязательство безусловно повиноваться постановленіямъ Общаго Собранія Распорядительной Комиссии, если онъ членъ или агентъ Комиссии, и распоряженіямъ Комиссии, или же районнаго представителя Комиссии, если онъ членъ местной Боевой Организации.

г) Приемъ въ члены какого-либо изъ отделовъ Боевой Организации допускается лишь при согласіи на то всехъ членовъ данной группы. Сверхъ того, нужно утверждение со стороны агента Распорядительной Комиссии, заведующаго даннымъ райономъ, если новый членъ вступаетъ въ одну изъ местныхъ боевыхъ группъ.

9. Агенты Распорядительной Комиссии отдають себя въ безусловное распоряженіе Комиссии, повинуются всемъ ея указаніямъ и пользуются правомъ лишь совѣщательнаго голоса.

10. Деятельность Боевой Организации можетъ быть остановлена лишь Общепартійнымъ Съездомъ, если онъ найдетъ это нужнымъ въ тактическихъ целяхъ.

II.

Местныя боевыя группы образуются съ утверженія Распорядительной Комиссии во всехъ районахъ, на которые распространяется деятельность партій. Въ каждый изъ этихъ районовъ, по мере возникновенія тамъ местной Боевой Организации, Распорядительная Комиссия назначаетъ своего районнаго представителя - члена или агента Распорядительной Комиссии, которому подчиняются все местныя боевыя группы.

1. Местныя боевыя группы вполне автономны, но действуютъ лишь въ пределахъ своего района. Оне обязаны давать отчетъ въ своей деятельности Распорядительной Комиссии и предупреждать ее о каждомъ замышляемомъ факте.

2. Расходы по темъ предпріятіямъ, которыя ведутся по указанію или же съ одобренія Распорядительной Комиссии, относятся на счетъ центральной кассы Боевой Организации.

3. Члены местныхъ Организаций принимаютъ на себя обязательство предоставлять себя въ полное распоряженіе Рас-

порядительной Комиссии для всякаго рода боевыхъ предприятий, когда Комиссия этого потребуеть.

4. Все местные боевыя группы даннаго района находятся въ непосредственномъ подчиненіи у местного представителя Боевой Организациі.

*Спиридович А.И. Партия социал-революционеров
и ее предшественники. 1886—1916. 2-е изд-е. —
Петроград, 1918. — С. 584—586.*

№ 28

**Донесення начальника Київського
жандармського управління генерала
В.Д. Новицького Департаменту поліції
про замах на нього терористки Ф. Фрумкіної
27 травня 1903 р.**

Директору Департамента полиции.
Копия: Командиру Корпуса жандармов.

Сегодня в два часа 20 минут дня политическая арестантка Фрума Фрумкина, вызванная мною в Старокиевский участок согласно ее настойчивому желанию, для дачи лично собственнo мне показаний по делу, при допросе, спокойно продолжавшемся более часу, неожиданно, бросившись на меня сбоку, нанесла мне выхваченным из кармана отточенным столовым ножом кожную резанную рану в заднюю область шеи длиной около четырех сантиметров, но была мною в момент нанесения раны отброшена и схвачена подоспевшим конвойным жандармом.

Генерал Новицкий

*Центральний державний історичний архів
України, м. Київ, ф. 274, оп. 1, спр. 716, арк. 1
(Оригінал)*

[379]

МИНИСТЕРСТВО
ДУХОВНОСТИ И ДВЛЪ

В. Д. Новицкий

№ 29

**Рапорт керівництва Київського губернського
жандармського управління про здійснення
терористкою Ф. Фрумкіною замаху на життя
генерал-лейтенанта В.Д. Новицького**

29 травня 1903 р.

Секретно

Привлеченная при Киевском губернском жандармском управлении в качестве обвиняемой в преступлениях, предусмотренных 250-252 ст. Улож. о нак., и содержащаяся под стражей в Киевской тюрьме повивальная бабка, мещанка г. Минска, еврейка Фрума Мордуховна Фрумкина, по возвращении начальника Киевского губернского жандармского управления генерал-майора Новицкого из г. С.-Петербурга, обратилась 21 сего мая к посетившему политических арестантов в тюрьме товарищу прокурора Киевского окружного суда Васильеву с просьбой о вызове ее в жандармское управление для личных с генералом Новицким объяснений. По передаче этой просьбы, генерал Новицкий приказал производящему дознание по делу Фрумкиной помощнику его ротмистру Беклемишеву распорядиться доставкой ее в Канцелярию управления для допроса, каковое распоряжение и было выполнено при первой ближайшей возможности, во вторник 27 сего мая.

Около часу дня 27 мая ротмистр Беклемишев доложил генералу Новицкому, что Фрума Фрумкина ожидает его в его комнате, и генерал Новицкий, рассчитывая получить от нее откровенные показания, немедленно же поспешил к ней, придавая ее деятельности, как выдающегося члена местной социал-демократической организации, особое значение, тем более, что у Фрумкиной были найдены принадлежности для устройства тайной типографии и при допросе 17 апреля она отказалась дать какие бы то ни было показания по обстоятельствам дела.

Когда генерал Новицкий, один, вошел в комнату ротмистра Беклемишева, то Фрумкина встретила его весьма вежливо, поздоровалась с ним и заявила желание вести с ним разговор наедине, в отсутствие прокурорского надзора и производящего дознание, выразившись, что иначе она никаких показаний не даст. Выполняя это ее желание, генерал Новицкий

остался с ней вдвоем в комнате, приказав конвойному жандарму унтер-офицеру Степану Тассенюку выйти в соседнюю переднюю, откуда он неотступно наблюдал через стеклянную дверь за всеми действиями и движениями арестантки.

Обвиняемая Фрума Фрумкина прежде всего обратилась к генералу Новицкому с вопросом, может ли она рассчитывать на освобождение из-под стражи, и получив ответ, что освобождение ее, по обстоятельствам дела, представляется преждевременным, спросила, нельзя ли освободить ее под залог или на поруки. Объяснив значение той и другой меры, генерал Новицкий ответил, что вообще изменение меры в отношении ее, ввиду отказа от дачи показаний и серьезных улик, в настоящее время, по соглашению с прокуратурой, не может состояться, но Фрумкина настоятельно требовала от генерала Новицкого категорического обещания об освобождении ее и указания точного времени окончательного решения ее дела, говоря, что в противном случае она не даст откровенных показаний, так как ей слишком тяжело выдавать своих единомышленников. После же того, как генерал Новицкий разъяснил ей, что откровенные показания, подтвержденные следствием, повлекут за собою освобождение ее из-под стражи, она спросила, какие же вопросы генерал Новицкий намерен ей предложить. Генерал Новицкий тогда задал ей вопрос о принадлежности ее к тайному сообществу и о том, чтобы она дала показания по поводу найденных у нее при обыске типографской кассы и коммод для типографских принадлежностей, для какой цели она имела типографские принадлежности и откуда и от кого таковые получила. На это она ответила: «Ах Боже мой, это ужасно тяжело выдавать других. Скажите, генерал, а какой приговор будет по моему делу?» Генерал Новицкий объяснил ей, что заключений по делу он не пишет, что это возлагается на обязанность прокурорского надзора и что он даже никогда не даст себе права спрашивать и узнавать, какое предположено дать направление тому или другому дознанию, при жандармском управлении производимому. Затем, на вопрос Фрумкиной, будет ли ее показание кому-либо прочитано и показано, генерал Новицкий объяснил, что не вправе скрывать это показание от прокурорского надзора и производящего дознание о ней. Тут генерал Новицкий заметил, что Фрумкина, все время державшая правую руку в кармане, в это время приблизилась к окну, к открытой форточке, объясняя, что ей душно и что она страдает серцебиением. Генерал Новицкий предложил отдохнуть или отложить допрос до другого раза, но она заявила, что

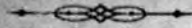
~~6/2 5447~~

М. Ю.

НАЧАЛЬНИКЪ

Кіевской Губернской

ТЮРЬМЫ.

№ 534

Июня 22 дня 1903 г.

Каш
" " " " " "
свободн

хочет, во что бы то ни стало, покончить свои объяснения с генералом Новицким сегодня же, и спросила, удовлетворится ли он словесным откровенным заявлением. В то же время Фрумкина двигаясь вокруг письменного стола, постепенно приближалась к нему. Генерал Новицкий ответил ей, что она должна показания свои изложить письменно, при чем Фрумкина замечала несколько раз по адресу конвойного жандарма, стоявшего за дверью, зачем он смотрит в стекло двери. Генерал Новицкий ответил, что хотя жандарм и смотрит, но объяснений ее слышать не может, так как дверь закрыта. В это время она почти вплотную приблизилась к генералу Новицкому и стоя на углу между стеной и шкафом, стоящим

сзади стола и находившимся за его спиной, она, продолжая держать правую руку в кармане, левой рукой гладила стенку шкафа и продолжала разговор с генералом Новицким, выражая, что ей очень тяжело давать показания, и прося задавать ей вопросы. Генерал Новицкий продолжал сидеть, обернувшись к ней в пол-оборота и заметив, что она продолжает держать правую руку в кармане и нервно ею шевелит, тогда встал и еще раз предложил отложить допрос, но она усердно и особо почтительно просила сесть в кресло генерала Новицкого, извиняясь, что причиняет ему усталость продолжительным допросом. Генерал Новицкий отказался от любезного предложения Фрумкиной сесть в кресло, после чего она заявила: «Так я могу писать сама, потерпите 1/4-1/2 часа еще; только пожалуйста без всякого прокурора». Тогда генерал Новицкий, обойдя вслед за нею вокруг стола, подошел к другому прокурорскому столу, стоявшему в той же комнате, и предложил два раза Фрумкиной сесть против него для писания показания, каковое предложение она молча не выполнила, и затем полустоя, наклонясь, генерал Новицкий начал писать заголовок протокола ее допроса, и в этот самый момент она, выхватив из правого кармана заранее приготовленный, хорошо отточенный столовый нож, нанесла ему удар сверху в шею, ослабленный лишь тем, что генерал Новицкий, быстро поднявшись, успел ее сильным движением правой руки отбросить, а подоспевший жандарм Тассенюк поразительно быстро схватил ее за руки, выбив нож, и нож затем был поднят находившимся в соседней комнате и представлен судебному следователю начальником Киевского охранного отделения, подполковником Спиридовичем, который бросился с другими офицерами на шум, произведенный разбитыми стеклами в стеклянной двери от быстрого и энергичного движения в комнату конвойного жандарма Тассенюка.

По предложению прибывшего на место происшествия господина и. д. прокурора Киевской судебной палаты А. С. С. Демина, было немедленно же возбуждено по настоящему делу предварительное следствие, и Фрума Фрумкина привлечена в качестве обвиняемой по 9 и 1454 ст. Улож. о нак., а именно по обвинению в покушении на преднамеренное убийство, причем, признав себя по существу предъявленного к ней обвинения виновною, объяснила: что она по убеждению террористка и считает, что только путем террора можно избавиться от самодержавия и содействовать к улучшению существующих в России порядков, что мысль об убийстве, по словам обвиняемой, возникла у нее еще во время производства у нее

4296
 101
 001

110 5
Дюма
110 5 111 111 111 111

обыска, и она решила, содержась под стражею, убить именно генерала Новицкого потому, что его деятельность и массовые аресты известны не только в г. Киеве, но и по всей России; что, находясь же на свободе, она для приведения в исполнение своих террористических планов «избрала бы другое, более серьезное и вредное лицо». На вопрос судебного следователя о том, кого именно она убила бы, если бы находилась на свободе, Фрумкина ответить отказалась. Нож, явившийся орудием преступления, доставлен был ей из дома и незаметно пронесен ею в тюремную камеру, где она содержалась, что когда ее вызвали 27 мая к допросу, она нож этот завернула в вату и спрятала за чулок, что нож этот остался незамеченным, несмотря на произведенный обыск перед отправлением арестантов, досмотр через тюремную надзирательницу, что по доставлении в Старокиевский участок, она переложила нож в боковой карман верхней юбки и воспользовалась первым удобным моментом во время разговора с генералом Новицким, предполагая нанести ему смертельную рану.

На вопрос помощника, ротмистра Беклемишева, не был ли нож отравлен, Фрумкина отвечала отрицательно, но как будто с выражением сожаления о том, что ей это не пришлось в голову. При обыске Фрумкиной у нее взят какой-то белый порошок в бумажке, отправленный для исследования, а также взяты как бы ножны из ваты, в которых находился нож.

По заключению приглашенного профессора-хирурга университета св. Владимира Малиновского, генералу Новицкому нанесена кожная, резанная рана в заднюю часть шеи, длиною около 4-х сантиметров, не проникшая в толщу подкожной клетчатки; края раны ровны, гладки; вокруг раздражения не замечено. Первоначальная помощь от кровоизлияния была оказана генералу Новицкому врачом, вызванным от общества «Скорой помощи».

Предварительное по сему делу следствие, согласно предложению и. д. прокурора Киевской судебной палаты, передано для дальнейшего производства судебному следователю Киевского окружного суда по важнейшим делам.

К изложенному имею честь присовокупить, что дальнейшие, имеющие быть выясненными следствием обстоятельства дела будут своевременно доносимы вашему превосходительству, так как генерал Новицкий, признавая себя в деле потерпевшим лицом, не находит удобным и не дает себе ни нравственного, ни служебного права знакомиться с деталями предварительного следствия.

Генерал-майор Новицкий категорически заявляет, что спасению его жизни и устранению дальнейшей быть может борьбы, в которую ему предстояло вступить лично с Фрумкиной, имевшей нож в руках, он всецело обязан унтер-офицеру дополнительного штата Киевского губернского жандармского управления Степану Тассенюку, который неотступно находился у дверей и свои проницательные и орлиные глаза не спускал ни на минуту с Фрумкиной, чем безусловно мешал ей произвести нападение и покушение на жизнь генерала Новицкого в момент, который быть может представлялся более удобным для нее, так как Фрумкина неоднократно заявляла генералу Новицкому, что зачем жандарм стоит у дверей.

Согласно распоряжению господина генерал-губернатора, Фрума Фрумкина оставлена временно под стражей при Старокиевском участке, будет переведена для содержания под стражей на Киевскую главную гауптвахту.

За начальника управления
помощник его подполковник Нестеров

*Центральний державний історичний архів
України, м. Київ, ф. 274, оп. 1, спр. 716, арк. 3—5 зв.*

(Відпук)

№ 30

**Донесення охоронного відділення
про вбивство «Бойовою організацією ПСР»
міністра внутрішніх справ В. Плеве**

15 липня 1904 р.

Въ 1904 году дѣятельность «Боевой Организации» не прекращалась. Но не прекращалась и слѣжка за «Боевой Организацией». Производились и еще аресты, изъ которыхъ наиболѣе важными по достигнутымъ результатамъ были слѣдующіе:

Въ Январѣ, въ Петроградѣ была арестована террористическая группа дворянки Серафимы Клитчоглу, во главѣ съ ней самой. Группа готовяла покушеніе на министра внутреннихъ дѣлъ Плеве. При обыскахъ были найдены планы путей слѣдованія министра изъ его дома въ Зимній дворець

54296

В. П. П.

и другія вещественныя доказательства преступной работы группы. Въ связи съ Петроградомъ были произведены обыски въ Киевъ, Харьковъ и Ростовъ на Дону.

Въ июль 1904 г. Въ Петроградъ была арестована группа Павла Кракова, подготовлявшая покушеніе на министра юстиціи.

Организациі «ликвидировались» на протяженіи всей Россіи. Но среди такой, казавшейся, партійной тишины, ключемъ была скрытая даже отъ глазъ партіи жизнь «Боевой Организациі». Всѣ стремленія ея руководителей, согласно полученныхъ отъ Центрального Комитета директивъ, были направлены къ совершенію убійства министра внутреннихъ дѣлъ Плеве.

Въ Январь 1904 года в составъ «Боевой Организациі» входили: Савинковъ съ двумя его товарищами, Николай Блиновъ, Алексѣй Покотилловъ, бывшіе студенты Московскаго университета Максимиліанъ Швейцеръ и Егоръ Сазоновъ, а также Иванъ Каляевъ. Часть изъ нихъ находилась въ Женевѣ, гдѣ по террору съ ними вели переговоры Гоць и Азевъ, часть же была въ Россіи. Въ Россіи жили Покотилловъ и Швейцеръ, изготовлявшіе динамитъ для бомбъ и самыя бомбы.

Въ Февраль мѣсяць «Боевая Организациія» уже наблюдала за выѣздами министра по Петрограду, и хотя маршруты его не были изучены съ достаточною полнотою, тѣмъ не менѣе, рѣшено было произвести покушеніе 18 Марта. Согласно разработанному заранее плану, 18 Марта, около 12 часовъ дня, боевики, получивъ часа за 2 передъ темъ отъ Швейцера бомбы, вышли на Фонтанку и стали ждать министра, который, по ихъ предположенію, долженъ былъ проѣхать отъ Зимняго дворца, по набережной Невы и по Фонтанкѣ, къ себѣ домой.

У дома Штигилица стоялъ Покотилловъ съ двумя бомбами, у Рыбнаго переулка и на углу Пантелеймоновской улицы стояло по боевику, каждый съ двумя бомбами; Сазоновъ, одѣтый извозчикомъ, стоялъ недалеко отъ подъѣзда дома № 16 и имѣлъ бомбу на колыняхъ подъ фартукомъ. На Цѣпномъ мосту находился Каляевъ, который долженъ былъ подать сигналъ въ случаѣ, если бы министръ не свернулъ съ набережной Невы на Фонтанку, а поѣхалъ бы по Литейному проспекту. Въ Лѣтнемъ саду сидѣлъ руководитель всего предпріятія Савинковъ. Выполненію задуманнаго злоумышленія помѣшала бдительность чиновъ охраны. Боевикъ, стоявшій на углу Пантелеймоновской улицы, замѣтилъ за собою наблюденіе охраны и изъ боязни ареста скрылся со своего мѣста; за нимъ ушелъ Покотилловъ, Сазоновъ же не видѣлъ проѣхавшаго министра.

Послѣ неудачи 18 Марта Швейцеръ, Каляевъ и Савинковъ направились въ Киевъ, гдѣ они намѣревались убить генераль-губернатора, генераль-адъютанта Клейгельса; Покотиловъ же, Сазоновъ и двое неизвѣстныхъ рѣшили произвести нападеніе на министра во время проѣзда его 25 Марта или 1 Апрѣля.

25 Марта Покотиловъ и неизвѣстный, подъ видомъ торговцевъ съ лотками, вышли съ бомбами на предполагаемый путь проѣзда, но министра не встрѣтили. Второй выходъ ихъ не состоялся, потому что Покотиловъ 31 Марта погибъ отъ взрыва у себя въ номерѣ въ Сѣверной гостиницѣ въ то время, какъ онъ снаряжалъ запаломъ разрывной снарядъ. Съ нимъ погибъ большой запасъ динамита «Боевой Организации».

Новая неудача въ Петроградѣ и смерть Покотилова такъ подбуживали на «Боевую Организацию», что находившіеся въ Петроградѣ ея члены скрылись и рѣшили было оставить временно выступленіе противъ министра, но скоро какъ ихъ предположеніе, такъ и предположеніе всей группы Савинкова было измѣнено.

Весною въ Харьковѣ состоялась сѣздъ главныхъ членовъ «Боевой Организации», на которомъ былъ выработанъ слѣдующій планъ дѣйствій. Прежде всего было рѣшено устранить министра. Боевикъ, стоявшій 18 Марта на углу Рыбнаго переулка, убійца уфимскаго губернатора рабочій Дулебовъ, Каляевъ и еще одинъ неизвѣстный боевикъ должны были вести наблюденіе за проѣздами министра по улицамъ, первые какъ разносчики-продавцы, вторые извозчиками. Савинковъ долженъ былъ нанять богатую квартиру въ Петроградѣ и поселиться тамъ съ женой - Дорой Бриллиантъ, съ лакеемъ - Сазоновымъ и кухаркой - какой-то старой революционеркой. Дальнѣйшее должно было быть рѣшено позже, послѣ всѣхъ установокъ наблюденія. Развѣхавшись, боевики принялись за осуществленіе намѣченнаго плана. Савинковъ, подъ видомъ богатаго англичанина, поселился на Жуковской улицѣ съ Дорой Бриллиантъ, которая играла роль бывшей пѣвицы «Буффа». За лакея былъ Сазоновъ, кухаркой же намѣченная заранее революционерка. Всѣ они отлично играли свои роли. Широкое даваніе на чай барина, услуживаніе старой кухарки дворникамъ, подлаживаніе и обходительность лакея къ швейцару и прислугѣ другихъ квартиръ создали благопріятную для террористовъ обстановку въ домѣ. Въ то же время назначенные для наблюденія за министромъ боевики выполняли свое дѣло умѣло и съ энергіей. Вотъ какъ описываетъ эту работу въ своихъ запискахъ Савинковъ.

4296
 [Handwritten signature]

«Между тѣмъ, наше наблюденіе шло своимъ путемъ. Х., Дулебовъ и Каляевъ постоянно встрѣчали на улицѣ Плева. Они до тонкости изучили внѣшній видъ его выѣздовъ и могли отличить его карету за сто шаговъ. Особенно много свѣдѣній было у Каляева. Онъ жилъ въ углу, на краю города, въ комнатѣ, гдѣ кромѣ него, ютилось еще пять человѣкъ, и весть образъ жизни, до тонкости совпадавшій съ образомъ жизни такихъ-же какъ и онъ, торговцевъ въ разность. Онъ не позволялъ себѣ ни малѣйшихъ отклоненій: вставалъ въ 6 часовъ и былъ на улицѣ съ 8-ми утра до поздней ночи. Дома, у хозяевъ, онъ скоро приобрѣлъ репутацію набожнаго, трезваго и дѣловитаго человѣка. Имъ, конечно, и въ голову не приходило заподозрить въ немъ революціонера. Плева жилъ тогда на дачѣ, на Аптекарскомъ островѣ, и по четвергамъ выѣзжалъ съ утреннимъ поѣздомъ къ Царю, въ Царское Село. Главное вниманіе при наблюденіи и было сосредоточено на этой его поѣздкѣ и еще на поѣздкѣ въ Маринскій дворецъ, на засѣданія Комитета Министровъ, куда Плева ѣздилъ по вторникамъ. Всѣ члены организациі, т. е. Х., Каляевъ, Дулебовъ, вновь пріѣхавшій У., и очень часто кто либо изъ насъ - Дора, N*), Сазоновъ или я - наблюдали въ эти дни. Но Каляевъ не ограничивался только этимъ совмѣстнымъ и планомернымъ наблюденіемъ: у него была своя теорія выѣздовъ Плева, и ежедневно, выходя торговать на улицу, онъ ставилъ себѣ задачу встрѣтить карету министра. По мельчайшимъ признакамъ на улицѣ: по количеству охраны, по внѣшнему виду наружной полиціи - приставовъ и околоточныхъ надзирателей, - по тому напряженному ожиданію, которое чувствовалось при приближеніи министерской кареты, Каляевъ безошибочно заключалъ, проѣхалъ ли Плева по этой улицѣ, или еще проѣдетъ. Съ лоткомъ за плечами, на которомъ часто мѣнялся товаръ - папиросы, яблоки, почтовая бумага, карандаши - Каляевъ бродилъ по всѣмъ улицамъ, гдѣ, по его мнѣнію, могъ ѣхать Плева. Рѣдкій день проходилъ безъ того, чтобы онъ не встрѣтилъ его карету. Описывая ее, онъ давалъ не только самое точное описаніе масти и примѣтъ лошадей, наружности кучера и чиновъ охраны, но и деталей самой кареты. Въ его устахъ детали эти принимали характеръ выпуклыхъ признаковъ. Онъ зналъ не только высоту и ширину кареты, ея цвѣтъ и цвѣтъ ея колесъ, но и подробно описывалъ подножку, ручку дверецъ, вожжи, фонари, козла, оси, оконныя стекла. Когда Царь переѣхалъ въ Петергофъ и Плева сталъ ѣздить вмѣсто Царско-сельскаго вокзала на Балтійскій, Каляевъ первый установилъ

его маршрут и отклоненія отъ этого маршрута. Кромѣ того, онъ зналъ въ лицо министерскихъ филеровъ и безошибочно отличалъ ихъ въ уличной толпѣ. Дулебовъ и Х., какъ извозчики, не могли давать такихъ подробныхъ свѣдѣній. Они не всегда могли отказывать съдокамъ, и имъ часто приходилось отъѣзжать съ поста наблюденія или по требованію полиціи, или по желанію съдоковъ. Но они оба дополнили, провѣрили и развили наблюденія Каляева, такъ что тѣ свѣдѣнія, которыя могли случайно прибавить остальные члены организаци, т. е. Сазоновъ, Н., Бриллиантъ, У. и я, имѣли только второстепенное значеніе. Въ общемъ, систематическое наблюденіе привело насъ къ увѣренности, что легче всего убить Плева въ четвергъ, по дорогѣ съ Аптекарскаго острова на Балтійскій вокзалъ...»

Въ концѣ іюня боевики стали высльживать пробѣды министра на Балтійскій вокзалъ. Тогда же, внѣ Петрограда состоялась новый съѣздъ боевиковъ, на которомъ они разработали подробный планъ покушенія. Рѣшено было, что министра на пути пробѣда встрѣтятъ четыре метальщика съ бомбами. Первый пропуститъ министра мимо и лишь загородитъ ему обратный путь, второй броситъ первую бомбу; въ случаѣ неудачи отъ его взрыва - нападать будетъ третій; четвертый назначался какъ бы въ резервъ, на крайній случай.

Слѣдующее совѣщаніе происходило въ Сестрорѣцкѣ, куда перѣхалъ жить Савинковъ. Были распределены метальщики. Первымъ былъ намѣченъ неизвѣстный, что стоялъ 18 Марта у Пантелеймоновской улицы, вторымъ Сазоновъ, третьимъ Каляевъ и четвертымъ Сикорскій - еврей изъ Вѣлостока. Изготовленіемъ бомбъ занимался Швейцеръ. Назначивъ днемъ покушеніе 8 іюля, боевики разѣхались. Квартира на Жуковской была оставлена, и часть боевиковъ уѣхала изъ Петрограда, часть же осталась; нѣкоторые, какъ, напримѣръ, Сазоновъ и Каляевъ, должны были выѣхать и вернуться въ Петроградъ лишь 8 іюля. Всю ночь на 8 іюля Швейцеръ изготовлялъ бомбы. Утромъ онъ долженъ былъ раздать ихъ метальщикамъ, но вслѣдствіе происшедшаго недоразумѣнія бомбу получилъ лишь одинъ Каляевъ, и покушеніе не состоялось. Рѣшивъ затѣмъ произвести покушеніе черезъ недѣлю, 15 іюля, и сговорившись о подробностяхъ, Сазоновъ, Каляевъ, Сикорскій и одинъ неизвѣстный уѣхали по направленію къ Вильнѣ, Савинковъ въ Сестрорѣцкѣ, Швейцеръ, Дулебовъ и 2-й неизвѣстный остались въ Петроградѣ.

15 іюля утромъ боевики съѣхались въ Петроградъ; прибыли - по Николаевской желѣзной дорогѣ Сазоновъ, по

01. 4296

10/11

Варшавской, порознь, Каляевъ, Сикорскій и неизвѣстный. Сазоновъ былъ въ формѣ железнодорожнаго служащаго, Каляевъ одѣтъ швейцаромъ, двое остальныхъ въ черныхъ накидкахъ морского образца. Дулебовъ, одѣтый извозчикомъ, на своей лошади захватилъ за Швейцаромъ, который и развезъ бомбы по установленнымъ мѣстамъ и роздалъ ихъ метальщикамъ, послѣ чего всѣ они и Савинковъ собрались въ скверъ у церкви Покрова, что въ концѣ Садовой улицы. Въ десятомъ часу метальщики двинулись отъ церкви, одинъ за другимъ, въ разстояніи сорока шаговъ, по Англійскому проспекту, Дровяной улицѣ, Обводному каналу, дабы, пройдя мимо Балтійскаго и Варшавскаго вокзаловъ, выйти затѣмъ навстрѣчу министру на Измайловскій проспектъ. Шли въ такомъ порядкѣ: неизвѣстный, Сазоновъ, Каляевъ и Сикорскій. Савинковъ безъ бомбы пошелъ отдѣльно на Измайловскій проспектъ. Около 10 часовъ, на Измайловскомъ проспектѣ вблизи Обводнаго канала, Сазоновъ, увидя слѣдовавшаго въ каретѣ министра, сошелъ съ тротуара и бросилъ въ карету бомбу. Отъ послѣдовавшаго взрыва министръ былъ убитъ, Сазоновъ тяжело раненъ. Прочіе боевики скрылись и изъ нихъ былъ арестованъ только Сикорскій. Онъ, желая утопить свою бомбу, нанялъ яликъ и бросилъ бомбу съ ялика вблизи строившагося броненосца. Это навлекло на него подозрѣніе со стороны яличника, и тотъ доставилъ его въ полицію.

По поводу убійства министра Центральный Комитетъ издалъ спеціальныя № «Летучаго Листка Революціонной Россіи» и прокламаціи: «Ко всѣмъ рабочимъ», «15 іюля», «Ко всему русскому крестьянству» и «Надгробное слово временщику». «Боевая Организациія» издала прокламацію «15 іюля 1904 года» и, на французскомъ языкѣ, «Воззваніе къ гражданамъ цивилизованнаго міра». Почти всѣ комитеты и группы издали или свои прокламаціи, или перепечатали воззванія Центральнаго Комитета и «Боевой Организации».

***Боевые предприятия социалистов-революционеров
в освещении охранки. — М., 1918. — С. 14—18***

№ 31

**Повѣдомленія охраны про вбивство
московскаго генерал-губернатора великаго
князя Сергія Александровича есером
І. Каляевим**

4 лютого 1905 р.

Еще въ концѣ 1904 года на состоявшихся въ Женевѣ совѣщаніяхъ Центрального Комитета и представителей «Боевой Организации» было рѣшено произвести покушеніе на Великихъ Князей Владиміра Александровича и Сергія Александровича. Послѣ событій 9 Января къ числу лицъ, намѣченныхъ для нападенія, былъ отнесенъ петроградскій генералъ-губернаторъ Треповъ и кievскій генералъ-губернаторъ Клаейгельсъ.

Осуществленіе злодѣянія противъ Великаго Князя Сергія Александровича было поручено извѣстному уже по дѣлу убійства министра внутреннихъ дѣлъ Плеве - Борису Савинкову, которому дана была полнѣйшая свобода дѣйствій. Прибывъ въ Москву съ отрядомъ боевиковъ, въ числѣ которыхъ были Иванъ Каляевъ, двое неизвѣстныхъ и Дора Бриллиантъ, Савинковъ, дабы не попасть подъ наблюденіе мѣстнаго охраннаго отдѣленія, началъ работу по выслабжанію проѣздовъ Великаго Князя вполнѣ самостоятельно, безъ связи съ мѣстнымъ партійнымъ комитетомъ. Для этой работы двое боевиковъ обратились въ извозчиковъ. Храненіе бомбъ и приведеніе ихъ въ окончательный для дѣйствія видъ было возложено на Дору Бриллиантъ. Метальщиками были назначены Каляевъ и одинъ изъ неизвѣстныхъ.

2 Февраля вечеромъ Каляевъ и его сотоварищъ вышли съ бомбами на путь проѣзда Великаго Князя изъ Кремля въ Большой театръ и заняли мѣста одинъ у Александровскаго сквера, другой на Воскресенской площади. Увидя приближавшуюся карету, Каляевъ подошелъ къ ней, собираясь бросить бомбу, но замѣтивъ сидѣвшихъ съ Великимъ Княземъ Великую Княгиню и дѣтей, намѣренія своего не выполнилъ. Слѣдующее нападеніе было назначено на 4 Февраля. Въ тотъ день неизвѣстный отказался взять бомбу, вслѣдствіе чего идти на покушеніе рѣшено было одному Каляеву.

Около 12-ти часовъ дня Каляевъ, одѣтый простолюдиномъ, въ поддевку, и имѣя бомбу въ узелкѣ въ платкѣ, направился въ Кремль, гдѣ и сталъ поджидать проѣзда

[391]

МИНИСТЕРСТВО

ДѢЛЪ

06
4296
блнн

Великаго Князя. Около 2-хъ часовъ 30 минутъ онъ, увидя приближавшуюся отъ дворца къ Никольскимъ воротамъ карету Великаго Князя, подошелъ къ ней и бросилъ въ карету бомбу. Великій Князь былъ убитъ; кучеръ Рудинкинъ тяжело раненъ. Каляевъ былъ раненъ и арестованъ, Савинковъ и Бриллиантъ, находившіеся въ моментъ покушенія въ булочной Филиппова, что на Тверской, успѣли скрыться. Центральный Комитетъ выпустилъ по поводу убійства Великаго Князя прокламацію «4 Февраля», а всѣ комитеты издали прокламаціи отъ своего имени.

*Боевые предприятия социалистов-революционеров
в освещении охранки. — М., 1918. — С. 22—23*

№ 32

**Шифртелеграма виконуючого обов'язки
директора Департаменту поліції Н.П. Зуєва
товаришу міністра внутрішніх справ
П.Г. Курлову про можливий замах на Миколу II
під час відзначення 200-річчя Полтавської
битви**

31 травня—1 червня 1909 р.

Ездивший [в] Париж с Вашего разрешения из Белостока сотрудник максималист «Владимиров» заявил ротмистру Андрееву, что он присутствовал на собрании Парижских социалистов-революционеров максималистов в присутствии Бурцева. Обсуждался вопрос о желательности совершения Царубийства во время следования ГОСУДАРЯ из Петербурга до Полтавы или во время объезда войск и депутатий учащихся в Полтаве. Сотруднику, который возвращается [в] Белосток, [с] группой, по словам Андреева, предложено заняться подготовкой почвы для предстоящего покушения и стараться попасть лично в число представителей, едущих на торжества, или же установить соответственные и необходимые связи с таковыми лицами. О необходимости самой тщательной проверки состава воинских команд предполагается сообщ-

щить Военному Министру; ротмистру Фуллоу предложено, в виду крайней неопределенности сообщения ротмистра Андреева, самым тщательным образом, по прибытии сотрудника, выяснить дальнейшие шаги группы и не упускать ни на одну минуту из наблюдения как самого сотрудника, так и тех лиц, с которыми он войдет в связь. Ротмистру Андрееву телеграфирую о скорейшем доставлении подробных и ясных сведений о личном составе группы с указанием примет и о подробностях задуманного ими плана, а именно кого намерены ввести в какие части, с кем связать. Министру доложено, Дворцовому Коменданту сообщено. № 391.

И. Д. Директора Департамента Полиции Н.П. Зуев

ДАРФ, ф. 102, Ос. Від. 1909 р., спр. 152, арк. 127

(Оригінал)

№ 33

Протоколи першого допиту терориста Д.Г. Богрова, який здійснив замах на прем'єр-міністра П.А. Столипіна

1 вересня 1911 р.

1911 г. сентября 1 дня в г. Киеве я, отдельного корпуса жандармов подполковник Иванов, вследствие предложения прокурора Киевской судебной палаты допрашивал нижепоименованного, который показал:

Зовут меня Дмитрий Григорьевич Богров, вероисповедания иудейского, от роду 24 года, звание помощник присяжного поверенного. Проживаю г. Киев, Вибиковский бульвар, 4, кв. 7. К процессам политического характера не привлекался. На предложенные вопросы отвечаю:

Решив еще задолго до наступления августовских торжеств совершить покушение на жизнь министра внутренних дел Столыпина, я искал способ осуществить это намерение. Так как я не имел возможности встретиться с министром, я решил обратиться к начальнику охранного отделения Н.Н. Кулябко, которому я рассказал, что ко мне обращался некий молодой человек, который готовится совершить покушение на одного из министров, и что этот молодой человек проживает у меня на квартире. Кулябко, будучи очень взволнован сообщенны-

ми сведениями, поставил наблюдение за моей квартирой для установления личности этого молодого человека. У Кулябко я был 27 августа, затем 31 августа и наконец встретился с ним в Европейской гостинице 1 сентября. При свидании с Кулябко в первый раз присутствовал полковник Спиридович и еще один господин (кажется, Веригия). При последнем свидании присутствовал тот же господин. Конечно, Кулябко вполне искренне считал мои слова истинными. Вследствие этого Кулябко дал мне билет в Купеческий сад и затем в театр. За билетом в Купеческое собрание я послал в охранное отделение посыльного, билет ему был выдан в запечатанном конверте с надписью «для Аленского». Билет в театр был прислан мне на квартиру в 8 часов вечера Кулябко, который меня предупредил по телефону. Номер билета 406, 18 ряда. Билет передал мне какой-то филер, который знал меня в лицо, как знают меня многие филеры. В Купеческом я пробыл с 8 часов вечера, до конца торжеств. Револьвер был со мной. Стоял на алее, недалеко от малороссийского хора, ближе к входу. Потом переменил место и стоял на пути прохода государя, за хором, приблизительно против ресторана. Имел при себе револьвер. Почему не выполнил своего намерения - не знаю. Еще раз повторяю, что полковник Кулябко не знал о цели моих посещений.

В театр я пришел в 8.15 вечера, вошел через главный вход, после этого увидел Кулябко, который спросил: «Ну что? Ушел ли ваш квартирант?» Я ответил, что он еще у меня на квартире, и что он заметил наблюдение и поэтому не выходит. Кулябко предложил мне сходить под каким-нибудь предлогом домой и посмотреть, не собирается ли мой гость уходить; я вышел из театра приблизительно в 8 ч. 25 минут вечера, перешел на другую сторону Владимирской улицы и приблизительно через 15 минут вернулся обратно. Вошел я через правый боковой ход, причем неизвестный мне офицер не пропускал меня, т. к. часть билета была оторвана при первом контроле. Я обратился за помощью к Кулябко, который удостоверил, что я уже был в театре. Тогда меня впустили. Во время первого антракта я не сходил с места. Во время второго я прошел в коридор, где Кулябко сказал мне, что он сильно беспокоится насчет моего квартиранта, и предложил ехать немедленно домой. Я выразил согласие, но повернул в другую сторону и прошел в проход, в котором стоял Столыпин. Подойдя к нему на расстояние 2-3 шагов, я вынул револьвер «Браунинг» и произвел два выстрела. После этого повернул и пошел к выходу, но был задержан.

452
КІЕВСКЕ

ГУБЕРНСКОЕ

ЖАНДАРМСКАЕ

УПРАВЛЕНІЕ.

Господину Наче

25 Іюня 1903 г.

№ 6369

Револьвер мною приобретен в бытность мою за границей в Берлине, в магазине на Leipzigerstrass в 1903 году, вместе с револьвером мною были куплены патроны в количестве 50-60 штук. Стрелять мне приходилось мало, в общем стреляя я раз 30, иногда в цель, иногда на воздух.

Все рассказанное мною Кулябко было вымышлено. Никто у меня не останавливался. В первое свидание я рассказал в самом неопределенном виде, что ко мне на дачу, где я жил в течение 2-х недель, приезжал молодой человек по кличке «Николай Яковлевич», с которым я будто бы познакомился в Санкт-Петербурге. Человек этот расспрашивал меня об условиях, в которых будут протекать киевские торжества, и видимо интересовался условиями, при которых мог бы иметь место террористический акт. Кулябко спросил у меня приметы этого человека, а также просил сообщить, если будет что-нибудь новое. Между прочим, он указал на пачку билетов, которые лежали у него на столе, и спросил: «А билет на торжества у вас есть?» Я ответил, что билет мне не надобен, ибо я боюсь афишироваться. При этом разговоре присутствовал Спиридович и Веригин. Только при следующем разговоре по телефону я попросил билет в Купеческое. Билет мне был дан. После Купеческого я вечером, часов в 11, зашел в охранное отделение. Кулябко уже спал. Я написал ему сообщение, что «Николай Яковлевич» приехал ко мне, ночует у меня и завтра намерен встретиться с мне неизвестной девицей, «Ниной Александровной», у которой есть бомба. Все это опять-таки было ложно. Кулябко поставил к моему дому наблюдение для того, чтобы заметить выход «Николая Яковлевича» и встречу его с «Ниной Александровной».

[395]

МИНИСТЕРСТВО

ПЕЧАТЬ

о.м.и

Во время свидания в Европейской гостинице я напирал на необходимость выделить меня из компании бомбистов и с этой целью просил создать предлог в виде ухода моего в театр. В то же время посещение мною театра давало бы возможность предупредить покушение тем, что я не дал бы нужного заговорщикам сигнала. Ни к какой партии я не принадлежу. Имел года три тому назад связи с анархистами, но связи эти безвозвратно порвал. С тех пор я занимался исключительно своим образованием, в январе 1910 года окончил Киевский университет и в апреле того же года уехал в Санкт-Петербург, где пробыл до ноября 1910 г. Из Санкт-Петербурга я уехал по болезни и в течение 2-х месяцев, январь и февраль 1911 г., пробыл в Ницце, откуда вернулся в Киев. В Санкт-Петербурге я жил по Лиговской ул. в д. № 69, кв. 19 у двоюродного брата Льва Богрова, занимался отчасти адвокатурой, отчасти состоял помощником секретаря в комитете по борьбе с фальсификацией пищевых продуктов при Министерстве торговли и промышленности, где получал 50 руб. в месяц жалования, судебная практика в мировых учреждениях давала мне 25-30 руб. в месяц и от 75-100 руб. ежемесячно высылал мне отец.

С анархистами я познакомился в 1907 г. в Киеве в университете через студента Татиева под кличкой «Ираклий». В состав группы входили Иуда Гросман, Леонид Таратута, Петр, Кирилл Гродецкий и несколько рабочих-булочников. Состав группы многократно менялся в течение 1908 г., туда вошел ряд новых лиц: Сандамирский Герман, Филипп, Тыш, Дубинский. Никаких преступных деяний я за все время принадлежности к анархистам не совершал. Примкнул к анархистам и искал связей с ними сначала из-за желанья подробнее познакомиться с их учением, а затем, но очень короткое время, был заражен царившим там боевым духом. Я принимал участие в целом ряде собраний, происходивших на квартирах у членов их, и высказывал мнение по разным вопросам (домов, где были собрания, не припомню). В организации с 1908 г. не входил, ни в Санкт-Петербурге, ни за границей. С присяжным поверенным С.Г. Крупновым, помощником которого я состоял с марта 1910 г., я раньше знаком не был. Просил же его принять меня в помощники, потому что рассчитывал у него на работу по уголовным делам. Узнал я про то, что в Санкт-Петербурге в комитете борьбы с фальсификацией имеется вакансия на место помощника секретаря, через родственника своего доктора Семена Леонидовича Рашковича, причем, на месте был утвержден президиумом

г. КИЕВЪ.

Покорнѣйше прошу Ваше
судачиво сообщитъ

комитета. С ноября 1905 г. я проживал в Мюнхене и до конца 1906 г. состоял одновременно студентом Мюнхенского и Киевского университетов, причем приезжал в Киев для того, чтобы сдавать экзамены.

Покушение на жизнь Столыпина произведено мною потому, что я считаю его главным виновником наступившей в России реакции, т. е. отступления от установившегося в 1905 г. порядка. Роспуск государственной Думы, изменение избирательного закона, притеснение печати, инородцев, игнорирование мнений Государственной Думы и вообще целый ряд мер, подрывающих интересы народа. С середины 1907 г. я стал давать сведения охранному отделению относительно группы анархистов, с которой имел связи. В охранном отделении состоял до октября 1910 г., но последние месяцы никаких сведений не давал. В сентябре 1908 г. я предупредил охранное отделение о готовящейся попытке освободить заключенных в тюрьму Тыша и «Филиппа». Необходимо было немедленно принять меры, и я предложил Кулябко арестовать и меня. Я был арестован и содержался в Старокиевском участке 2 недели. В охранном отделении я шел под фамилией Аленский, и сообщал сведения о всех вышеприведенных лицах, о сходках и о проектах экспроприации и террористических актов, которые и расстраивались Кулябко. Получал я 100-150 руб. в месяц, иногда одновременно по 50-60 руб. Тратил я их на жизнь. В 1910 г. в июле или августе я встретился со Столыпиным при осмотре им Санкт-Петербургского водопровода. Расстояние между нами было шагов 10-12, но по указанию начальника водопровода я удалился. Был ли у меня при себе револьвер тогда, не помню, но мысли совершать покушение не было. Никакого определенного плана у меня выработано не было, я только решил использовать всякий случай, который может меня привести на близкое от министра расстояние, и именно сегодня, ибо это был последний момент, в который я мог рассчитывать на содействие Кулябко, т. к. мой обман неминуемо должен был обнаружен...

Настоящее показание написано мною собственноручно. Дмитрий Богров.

Подполковник Иванов

При допросе присутствовал товарищ прокурора судебной палаты.

Держархіє Київської обл., ф. 864, оп. 10,
спр. 23, арк. 60—63 (Оригінал, рукопис)

[397]

МИНИСТЕРСТВО

610001

№ 34

**Вирок Д.Г. Богрову Київського військово-
окружного суду**

9 вересня 1911 р.

Приговор вошел в законную силу девятого числа сентября месяца 1911 года в девять часов по полудни.

Военный Судья, генерал-майор Ренгартен

1911 года сентября 9 дня в 9 час по полудни приговор сей объявлен в присутствии Военного Прокурора генерал-лейтенанта Костенко при помощнике Секретаря коллежск. регистрат. Лесниченко, подсудимом Мордко Гершковиче (Дмитрие Григорьевиче) Богрове, при чем мною было объяснено участвующим в деле лицам, в какой срок и в каком порядке они могут обжаловать приговор, и предъявлен протокол судебного заседания.

Военный Судья, генерал-майор Ренгартен

ПРИГОВОР

По Указу Его Императорского Величества 1911 года сентября девятого дня Киевский Военно-Окружной Суд, под председательством Военного Судьи, генерал-майора Ренгартена в закрытом судебном заседании, в котором присутствовали временные члены: 1 Уральского казачьего полка полковник Акутин, 132 пех. Тираспольского полка подполковник Мещанинов, 132 пех. Бендерского полка подполковник Кравченко и 130 пех. Херсонского полка, подполковник Маевский при военном Прокуроре генерал-лейтенанте Костенко и при Помощнике Секретаря, коллежском регистраторе Лесниченко слушал дело о помощнике присяжного поверенного Мордке Гершковиче (он же Дмитрий Григорьевич) БОГРОВЕ, преданном военно-окружному суду, на основании 1 п. 17 ст. Полож. об усиленной охране, Командующим войсками Киевского военного округа, по обвинению в преступлениях, предусмотренных 1 ч. 102 ст. Угол. Улож. 1903 г. и 1 п. 18 ст. Положения об усиленной охране. Подсудимый Мордко Гершков, именующий себя Дмитрием Григорьевичем, Богров, помощник присяжного поверенного, 24 лет от роду, вероисповедания иудейского, окончил курс в Киевском университете св. Владимира в 1910 г., не судился. Выслушав дело, суд признал подсудимого Мордко Гершкова, он же Дмитрий Григорьевич, Богрова виновным: 1) в том, что в конце 1906 года вступил членом в

преступное сообщество, именуемое себя группой анархистов-коммунистов, поставившее целью своей деятельности заведомо для него насильственное ниспровержение установленного основными законами образа правления Российского государства путем вооруженного восстания народных масс, а также убийство высших представителей правительственной власти, лишения Государя Императора верховной власти и замену существующего в государстве строя группой отдельных самостоятельных общин коммунистического характера, причем во исполнение задач и целей означенного сообщества, в качестве члена его, участвовал в совещаниях этого сообщества при обсуждении вопроса об организации убийства Председателя совета Министров, статс-секретаря П.А. Столыпина и 2) в том, что во исполнение задач указанного выше сообщества и по состоявшемуся предварительном соглашении с членами его лишить жизни Председателя совета Министров статс-секретаря П.А. Столыпина, по поводу служебной деятельности последнего, как высшего представителя внутренней политики Российского государства, - он, Богров, во исполнение состоявшегося соглашения, по поручению участвовавших в нем лиц, - вечером 1 сентября 1911 г. в г. Киеве, состоящем на Положении усиленной охраны, в городском театре, во втором антракте парадного спектакля, в присутствии Его Императорского Величества Государя Императора и членов Августейшей семьи, подойдя к Статс-секретарю Столыпину, стоявшему перед первым рядом кресел спиной к оркестру, умышленно, с целью лишения его жизни, произвел в него на расстоянии 2-3 шагов из заряженного револьвера системы «Браунинг» два последовательных выстрела, причинив статс-секретарю Столыпину ранение кисти правой руки и безусловно смертельное ранение грудной полости и печени, от каких поврежденных статс-секретарь Столыпин 5 того же сентября в 9 часов 53 минуты по полудни скончался. Обращаясь к определению свойств преступных деяний, учиненных подсудимым, и к назначению ему за оные наказания по закону, суд находит: первое деяние составляет участие в сообществе, составившемся для насильственного посягательства на изменение в России установленного основными государственными законами образа правления и предусмотренное 1 ч. 103 ст. Угол. Улож. 1903 г.; по обстоятельствам дела суд избрал каторгу на 8 лет. Второе деяние составляет предумышленное убийство председателя совета Министров Статс-секретаря Столыпина по поводу исполнения им своих служебных обязанностей, за что виновный, согласно 1 п. 18 ст. положения усиленной

54296

В.И.И.

охраны, подлежит наказанию, указанному в 279 ст. XXII кн. С. В. П. 1869 года изд. 3, т. е. лишению всех прав состояния и смертной казни, каковое наказание, через повешение, суд и назначил подсудимому. Этому последнему наказанию подсудимый подлежит и по совокупности совершенных им деяний на основании 152 ст. Улож. о нак. Угол. и Испр.

А потому и на основании 1 ч. 102 ст. Угол. Улож. 1903 года, 1 п. 18 ст. положения об усиленной охране, 152 ст. Улож. о Нак. Угол. и Испр., 379 ст. XXII кн. С. В. П. 1869 года изд. 3, 910 и 915 ст. XXIV кн. того же свода, Киевский военно-окружной суд постановил: 1) подсудимого помощника присяжного поверенного Мордко Гершкова (он же Дмитрий Григорьевич) Богрова, как признанного виновным в участии в сообществе, составившемся для насильственного посягательства на изменение в России установленного основными Государственными законами образа правления и предумышленном убийстве Председателя Совета Министров Статс-Секретаря Столыпина по поводу исполнения им своих служебных обязанностей - лишить всех прав состояния и подвергнуть смертной казни через повешение и 2) Вещественные по делу доказательства, находящиеся в особом пакете при деле, оставить при деле; две пустые гильзы и пулю - предать уничтожению, револьвер, обойма с 5-ю боевыми патронами, 49 боевых патронов и обойма - возвратить наследникам подсудимого Богрова, с соблюдением правил, предписанных по закону для приобретения и хранения оружия и боевых припасов. Настоящий приговор, по вступлении его в законную силу, на основании 19 ст. Положения об усиленной охране, представить на утверждение Киевскому, Подольскому и Волынскому Генерал-Губернатору. Подлинный за надлежащими подписями. На подлинном приговоре следующая конfirmация: «Приговор Киевского военно-окружного Суда утверждаю 10 сентября 1911 г. г. Киев. Подписал: Киевский, Подольский, Волынский Генерал-Губернатор Генерал-Адъютант Трепов. Зачеркнуто: «предумышленное», «патронов» и написано: «предусмотренное» и «припасов».

С подлинным верно: Военный судья, генерал-майор
Рентартен
Сверял: Помощник Секретаря,
коллежский регистратор Лесниченко

*Держархіє Київської обл, ф. 183, оп. 5, спр. 2,
арк. 18—19 (Засвідчена копія)*

№ 35

**Протокол товарища прокурора Київського
суду про страту Д.Г. Богрова**

12 вересня 1911 р.

ПРОТОКОЛ

1911 года 12 сентября в 2 часа 5 минут утра, в районе Лысогорского форта Киевской крепости, в присутствии товарища прокурора Киевского окружного суда Чернова, и. о. секретаря того же суда Якимовича, киевского полицеймейстера Скалона, киевского городского врача Карпинского и киевского казенного раввина 2-го участка был приведен, согласно 963 ст. Уст. у суд, в исполнение состоявшийся 9 сентября 1911 года, вошедший в законную силу 10 того же сентября и утвержденный того же числа Киевским, Подольским и Волынским генерал-губернатором генерал-адъютантом Треповым приговор Киевского военно-окружного суда в г. Киеве, коим помощник присяжного поверенного Мордако Гершков, он же Дмитрий Григорьевич, Богров приговорен к смертной казни через повешение.

Осужденный Богров, личность которого была удостоверена сличением с заверенной фотографической карточкой его, был доставлен на место казни в 2 часа 32 мин.

По предложению товарища прокурора и. о. секретаря суда огласил во всеуслышание вышеозначенный приговор военно-окружного суда и объявил, что приговор этот вступил в законную силу и утвержден во всех частях Киевским, Подольским и Волынским Генерал-Губернатором генерал-адъютантом Треповым.

После этого товарищем прокурора предложено было приступить к исполнению смертной казни, которая и была совершена палачом согласно с постановлением приговора.

Приговор приведен в исполнение в 3 час. 2 мин.

Киевский полицеймейстер Скалон

Товарищ прокурора Чернов

Киевский городской врач Карпинский

Киевский городской раввин 2 участка

*Держархів Київської обл., ф. 183,
оп. 5, спр. 2, арк. 20 (Оригінал)*

№ 36

**Донесення товарища прокурора прокурору
Київського окружного суду про результати
розслідування діяльності вірогідних
спільників Богрова**

30 грудня 1911 р.

Секретно

Господину Прокурору Киевского Окружного Суда
Товарища Прокурора
А.И. Александровича

Представление

Производящимся отдельного корпуса жандармов подполковником Ивановым расследованием в порядке 261 ст. Уст. угол. суд. и в порядке Положения о государственной охране установлено, что застрелившийся 26 августа в помещении Киевского охранного отделения, именовавший себя крестьянином Алексеем Макаровичем Бизюковым, а в действительности крестьянин Коломенского уезда Александр Ульянов Муравьев (он же Васильев), прибыл в Киев в июле месяце и поселился у своей сестры Марии Муравьевой, проживавшей в квартире доктора Киселевича. 7 августа, как это отмечено в подворной книге, он выбыл на Фундуклеевскую улицу без указания номера дома. По словам Марии Муравьевой, покойный брат ее знал ее в том, что он совершил тяжкое политическое преступление, за которое ему угрожают каторжные работы, причем, рассказывая об этом, он между прочим сказал: «да, заставили, а теперь бросили».

При дальнейшем расследовании установлено, что Муравьев в августе месяце три раза заходил к убице Статс-Секретаря Столыпина Богрову, что сестра его Мария в конце июля уезжала на несколько дней в Коломну, при чем от поезда до поезда останавливалась в Москве и что вторая сестра его Ираида 29 августа приезжала из Коломны в Киев, при чем в тот же день уехала обратно. Мария Ульянова Муравьева сначала тщательно скрывала факт своей поездки в Коломну, но затем объяснила, что ездила туда с целью повидаться со своими родственниками, которых давно не видела.

Копія

ПРОТОКОЛЬ №

1880 года *Мая* «18» дня, я Отдельнаго Корпуса Жандармовъ *Полковникъ Онуфріенко* на основаніи закона 19-го мая 1871 года, въ присутствіи Товарища Прокурора *А. С. Добрянскаго* спрашивалъ нижепоименованнаго который показалъ

Зовутъ меня *Алѣксандръ Александровичъ Ковылинскій*

Отъ роду имѣю *22 г.*, въ роисповѣданіи *Р. Католическаго*

Происхожденіе и народность *изъ дворянъ Волынской губерніи Ковельскаго уѣзда. Польша*

Званіе *Потомственный дворянинъ*

По словам сожительницы Александра Муравьева Татьяны Маликовой, Мария Муравьева уезжала в Коломну с целью взять паспорт у сожителя своей сестры Ираиды Ивана Михайлова и предоставить возможность своему брату бежать по таковому за границу. Действительно, бессрочная паспортная книжка Михайлова была обнаружена при обыске в комнате Марии Муравьевой вместе с паспортом крестьянина Бизюкова, по которому проживал в Киеве Александр Муравьев. Что касается затем цели поездки в Киев Ираиды Муравьевой, то та же свидетельница объяснила таковую желанием названной Ираиды отобрать паспорт Михайлова от брата.

Допрошенные по отдельному требованию мать Александра и Марии Муравьевых и сестра их Ираида заявили, что они видели Марию Муравьеву лет девять тому назад.

Бизюков и Михайлов отрицали факт передачи своих паспортов Александру Муравьеву, утверждая, что они потеряли их.

4296 [403]
МИНИСТЕРСТВО
ДУМЪ ДВЛЪ

С. С. С.

По имеющимся в деле сведениям, Александр, Мария и Ираида Муравьевы, равно как и Иван Михайлов, неблагонадежны в политическом отношении, при чем последнее обстоятельство подтверждается и обнаруженными при обыске у Марии Муравьевой письмами и фотографическими карточками с изображением важнейших политических преступников.

Допрошенный в судебном заседании Киевского военно-окружного суда, а затем и подполковником Ивановым Богров показал, что он ранее принадлежал к числу членов группы анархистов-коммунистов, что в марте этого года к нему заходил отбывший наказание в Киевской тюрьме анархист Петр Константинов Лятковский и что последний рассказывал ему о сильном возбуждении против него политических заключенных по поводу провокаторской его деятельности, о которой стало известно в тюрьме из полученных писем от Рефула Черного, работавшего в организации под именем «Николай», и из Парижа. Кроме того, по словам Богрова, 16 августа к нему заходил анархист «Степа» с целью заявить ему, что провокаторская его деятельность окончательно установлена и что партия предлагает ему реабилитировать себя террористическим актом во время августовских торжеств в Киеве.

По имеющимся в Киевском губернском жандармском управлении сведениям, под именем «Степы» работал в организациях одесский мещанин Вячеслав Киприянов Виноградов, осужденный в каторжные работы за убийство офицера в Екатеринославе и бежавший впоследствии за границу.

Ввиду приведенных данных по распоряжению начальника Киевского губернского жандармского управления были арестованы Мария и Ираида Муравьевы, Маликова, Бизюков, Михайлов, Лятковский и Рефуль Черный. Кроме того по связям с Богровым задержана и арестована в Киеве мещанка Фрида Шлемова Черняк, у которой были обнаружены письма проживающего в Париже анархиста Иуды Гройсмана со сведениями о провокации Богрова.

При допросе Петр Лятковский заявил, что Богрова он совершенно не знает и что он по освобождении из тюрьмы 19 февраля сего года уехал в марте месяце из Киева в Елисаветполь, где и проживал безотлучно до 13 сентября, а Рефуль Черный, хотя и признал факт знакомства с Богровым, но заявил, что у последнего он никогда не бывал. В подворной книге имеется отметка, о том, что Лятковский в марте месяце выбыл из Киева, но не в Елисаветполь, а в Новгородсеверск.

Допросом свидетелей, на которых сослался Лятковский, установлено, что последний в течение 1911 года действительно проживал в Елисаветполе, занимаясь уроками до 10 августа, что же касается места жительства его после указанного числа, то установить таковое пока не представилось возможности. Кроме того, из писем Лятковского, обнаруженных у проживающей в местечке Смеле мещанки Фейги Бабич, видно, что он, по освобождении из тюрьмы, жил некоторое время в названном местечке под фамилией «Бутенко», а затем в средних числах апреля месяца находился в Тифлисе, откуда и вел переписку с Бабич. Последнее обстоятельство Лятковский объяснил тем, что письма на имя Бабич он посылал из Елисаветполя в Тифлис для отправки оттуда по адресу, но указать лицо, услугами которого он в данном случае пользовался, отказался. Письма, которые получал Лятковский от Бабич в Елисаветполе, были адресованы на имя «Бутенко» до востребования.

В числе материала, обнаруженного по обыску у Рефуля Черного, оказался написанный им в записной книжке следующий адрес: «Ст. Потоки Полтавской губ. Рутману для Вейцман», при чем Черный объяснил, что этот адрес дала ему летом 1910 года знакомая его учительница Вейцман для переписки с нею. В Потоках, как это установлено дознанием, проживал летом 1911 года Богров. При проверке приведенного объяснения Черного лиц под фамилиями Рутман и Вейцман нигде не оказалось.

Осмотром писем, обнаруженных у Фриды Черняк, установлено, что она состояла членом нелегального сообщества «Красный Крест», в задачи которого входит оказание помощи политическим ссыльным и заключенным, находилась в сношениях с анархистами, социалистами-революционерами и членами организации «Бунд» и хранила у себя нелегальную литературу. Из означенных писем обращает на себя внимание письмо от Иуды Гройсмана, в котором между прочим говорится: «По секрету вам сообщу - думаю зимой издать журнал для социологической и психологической разработки проблем анарх... Где Дмитрий Богров?, а вы знаете, что обвинения против него повторены? Было получено письмо с указанием на его нехорошее обращение с партийными деньгами, более чем странное поведение в этом деле».

Не отрицая своего знакомства с Богровым, Черняк относит таковое к 1906 и 1907 гг. и утверждает, что знакомство это имело чисто случайный характер.

При последующих допросах Мария Муравьева созналась в том, что в августе месяце ездила в Коломну за паспортом Михайлова для покойного брата Александра, с целью предоставить ему возможность прожить некоторое время в Киеве, а затем уехать за границу, что же касается Ираиды Муравьевой, то и она в конце концов принуждена была признать факт приезда своего в Киев между вторым и пятым сентября с целью отобрать от брата паспорт своего сожителя Михайлова.

Об изложенном имею честь донести Вашему Высочородию, присовокупив, что в настоящее время устанавливаются связи Муравьевых с Богровым, Черным, Лятковским и Черняк и собираются сведения о революционной деятельности Муравьевых в Московской, Рязанской и Нижегородской губерниях.

Товарищ прокурора Александрович

№ 251

30 декабря 1911 года

*Держархів Київської обл., ф. 183, оп. 5,
спр. 1, арк. 41—43 (Оригінал)*

№ 37

**Справка Департаменту поліції про підготовку
«харківськими терористами» теракту проти
Миколи II**

18 вересня 1913 р.

5-го сентября сего года в Департамент Полиции поступила от Начальника Жандармского Управления гор. Одессы Полковника Заварзина телеграмма от 4 сентября за № 4267 текстуально следующего содержания: «Задержанный Севастополе двенадцатого августа на батарее номер шестнадцатый, подозреваемый шпионстве Александр Григорьев Котелевский показал Судебному Следователю Симферопольского Суда Кочубинскому, что приехал Севастополь для осмотра места посещения Государя Императора, по его предположению, для совершения террористического акта Барановым имя не установлено, Григорием Чебановым и другими неизвестными, проживающими Харькове. Показание пока не производит впечатления вполне солидного. Харьков послал телеграмму ликвидации, копию упомянутого протокола опроса и моей телеграммы представляю почтой».

9-го того же сентября в Департамент Полиции поступило вторичное донесение означенного Начальника от 4-го сентября за № 4268, препровожденное для производства в гор. Харьков, в порядке Положения о Государственной охране, обысков и задержания лиц, причастных к этому делу и указанных в показании Котелевским, о чём и телеграфировал Начальнику Харьковского Губернского Жандармского Управления.

Вследствие изложенного Департамент Полиции запросил Начальника Харьковского Губернского Жандармского Управления телеграммой от 5 сего сентября о том, какие им были приняты меры по сообщенным Начальником Жандармского Управления гор. Одессы сведениям и какие имеются данные о личностях Баранова и Григория Чебанова; при этом Департамент Полиции предвараил Начальника Харьковского Губернского Жандармского Управления о необходимости для него быть в курсе полной осведомленности всех намерений боевиков и иметь за ними неотступное наблюдение.

В ответ на это предложение Начальником Харьковского Губернского Жандармского Управления по телеграфу донесено, что в гор. Харькове по сему делу были обысканы и арестованы Григорий Чебанов, Гавриил Петров, Иван и Виктор Возницыны, Елена Спасская, Анна и Евросинья Котелевские, жена подлежащего аресту и отсутствующего из квартиры Степана Баранова Елена, Фёдор Глушенко, Тит Пономаренко и Владимир Поталенко, причём отобранная по обыску у этих лиц переписка, по рассмотрении её прибывшими в гор. Харьков Товарищем Прокурора Одесской Судебной Палаты г. Бусло и Судебным Следователем Кочубинским, оказалась не заключающей в себе чего-либо преступного и никаких указаний на существование какой бы то ни было организованности задержанных лиц не добыто.

ДАРФ, ф.102, Ос. Вид. 1913 р.,
спр. 122а, арк. 318—320 (Оригинал)

46
4296 [407]
МИНИСТЕРСТВО
ДѢЛЪ

В. С. М.

Показчик імен

- Абаз О.А. — 134
Аврех А.Я. — 264
Азеф С.Ф. — 13, 167, 168, 171, 172,
177—180, 182—184, 186, 187, 189, 191, 192,
200, 204—209, 211, 238, 239, 386
Акимов Ф. — 200, 201
Акимова (Баска) — 324, 327
Аксельрод П.Б. — 36
Акутін — 256
Алданов М. — 123
Александрова — 321
Александрович А.І. — 402, 406
Алларт Є.О. — 215
Амвросій — 84
Андреев — 392, 393
Андреюшкін П. — 152, 153, 155
Андрушенко І.О. — 27
Антоні В. — 223
Антонов — 373
Антонович В. — 119
Апухтін — 279
Аракчеев — 134
Арончик Опанас — 322, 326
Артемчик В. — 278
Аршинов П. — 218, 223
Афанасьев — 105, 250
Афончик — 328
Бабич Ф. — 405
Багрецов — 183
Бакунін М. — 26, 31, 33, 36, 39, 215,
216, 316
Баламез А.М. — 34
Баламез Г. — 309
Балмашов С.В. — 13, 166, 169—172,
177, 227
Банємов — 319
Баранніков О.І. — 66, 68, 93, 137
Баранов С. — 406, 407
Баранова О. — 407
Барановський — 41
Бардзиловський — 279
Бардіна С.І. — 50
Бартольд — 208
Басов І. — 40, 326
Безменов О.М. — 333
Безонов — 177
Беклемішев — 380, 384
Беліна-Бржозовський — 149
Бенецький В.О. — 36
Берглер — 249, 252
Бердяев М.О. — 27
Березовський А. — 29, 38, 285
Бец — 69
Бжезовський А. — 321
Білозерський В.М. — 27,
Білоусов П. — 147, 155
Більбасов — 299
Більчанський Й. — 41, 88, 373
Бірон — 134
Бланк І.(О.) — 154
Блінов М.І. — 13, 166, 326, 386
Боборикіна П.Д. — 25
Богданович Є.В. — 84, 133
Богданович М. — 299
Богданович Н.М. — 179, 180, 181, 190
Богданович О.В. — 133, 181
Богданович Ю. — 112, 336
Богицький — 318
Богішч — 337
Боголепов М.П. — 13, 166, 168, 171,
175, 179, 240, 249
Боголюбов (Омельянов) — 59, 60, 62,
282, 284, 289
Богославський А. — 115
Богров В.Г. — 264
Богров Г.Г. — 237, 238
Богров Г.І. — 237
Богров Д.Г. (Мордко Гершкович,
«Аленський») — 2, 13, 14, 210, 237—240,
242—253, 255—257, 260—266, 393, 394,
397—402, 404, 405
Богров Л. — 396
Богуславський М.О. — 326
Болотніков — 317
Бонємов — 326
Борисов С. — 224, 225
Боришанський Д. — 184, 189, 191, 192
Бохановський І. — 42, 44, 279, 293,
309, 316
Брандтнер Л. К. — 15, 77, 78, 79, 319, 373
Брешко-Брешковська К.К. (Вєріго) —
36, 73, 165—167, 170, 182, 202
Брильянт Д. — 188, 189, 192, 193, 269,
387, 388, 389, 391, 392
Брянський П. — 290, 291
Бубновський М. — 88
Буг І.В. — 322, 326
Булігін О.Г. — 193
Булич О. — 116, 331, 332
Бурцев В.Л. — 14, 107, 207, 208, 392
Бусло — 407
Бут Дж. — 28
Бушинський Д.Т. — 70, 94, 99, 115, 318
Вайценфельд — 179
Валь В.В. — 181
Ванковський П.С. — 171
Ванновський П.С. — 94, 182
Васильев — 278, 380
Вейнцвейг С. — 321
Вейс — 176
Вейценфельд А.І. — 13, 166, 173, 175,
179
Вел. кн. Володимир Олександрович —
145, 391
Вел. кн. Костянтин Олександрович
— 30

- Вел. кн. Сергій Олександрович — 13,
171, 191, 192, 193, 391
Веледницький В.Г. — 77, 310, 311, 319
Величенко Є. — 199
Веригін М.М. — 242, 244, 263, 264,
265, 395
Веріго — 105
Вехов Я. — 230
Виноградов В.К. («Стьопа») — 404
Віленський П. — 74, 294
Вітте С.Ю. — 179, 183, 204, 209, 228,
232, 233, 234
Віттенберг С.Я. — 12, 15, 35, 36, 40,
41, 73, 81, 308, 373
Віхляев С. — 203
Віхман С. — 322
Возніцин В. — 407
Возніцин І. — 407
Войнаровський П.І. — 72
Войнович В. — 130
Волкенштейн А. — 50
Волкенштейн Л. — 83, 84, 140, 269,
318, 319
Волохов С. — 153, 155
Волошенко І. — 76–78, 305
Волховський Ф.В. — 35, 36, 284, 337
Воронець — 318
Воронцов-Дашков І.І. — 133
Воскресенська — 321
Вошинін — 74, 294
Врублевський — 311
Гамалей В. — 321, 322
Гамалей Ж. — 321
Гамалей О. — 319, 321
Гамалей О.А. — 321
Гамалей О.П. — 321
Гамалей С. — 321
Гамалей Я. — 321
Гапон Г.А. (Ю.А.) — 191, 192, 203 —
206, 217, 232, 238, 239
Гартман (Сухоруков, Аврамик) Л.М.
— 37, 119, 328
Гаршин В. — 113
Гейкінг Г. — 44, 67, 70, 72–75, 82, 84,
90, 146, 279, 290, 291, 293, 295, 296, 317
Гельфман Г.М. — 50, 112, 125, 127,
129, 131, 336
Генералов В. — 152, 153, 155
Герасимов О.В. — 190, 191, 204, 206,
208, 209
Гердескул Н. — 207
Герцен О. — 26, 27, 31
Герценштейн М.Я. — 49, 218, 231
Гершуні Г.А. — 13, 164, 165, 166–168,
170–184, 186, 191, 376
Гессе — 93
Гессенський принц — 111
Гінзбург — 246
Гірс О.Ф. — 241, 247, 248, 254, 262
Глаголев — 232
Глеке М. — 322
Глушков І.Й. — 318, 326
Глуценко Ф. — 407
Гобіт А. — 81
Гобст А — 88
Голобородько О. — 199
Головін І. — 317, 322
Головков — 41
Гольденберг Г. — 12, 57, 73, 83, 84, 86,
93, 104–108, 116, 126, 140, 314, 316–324,
326–332
Гольденберг Р.І. — 106
Гордеева К. — 210
Горинович В. — 56
Горинович М.Є. — 36, 55, 56, 81, 285,
309
Горкун П. — 153, 155
Городецький К. — 396
Горський П. — 41, 88, 373
Гоц М. — 165, 178, 184, 186, 386
Гр. Адлерберг — 298
Граве — 245
Грачевський М. — 142, 143
Григор'єв Є.К. — 13, 166, 170, 171,
173, 179, 181
Григорович — 247
Гриневецький І. (Г.І.) — 122, 125, 126,
129, 131, 336
Гройсман А. — 224, 225
Гроссман А. — 221
Гроссман І. — 218, 261, 396, 404, 405
Грушевський М.С. — 2, 12, 16–18, 22,
94, 95, 97, 123, 124, 131, 132, 270, 335
Гудзь М. — 44, 45
Гура — 223
Гурко Й.В. — 87, 93, 138, 139
Гусев П. — 230
Гучков І.О. — 260
Гюго В. — 119
Давиденко Й. — 81, 373
Данилов В.О. — 326
Дашевський — 183
Дворницький — 125
Дебогорій-Мокрієвич В.К. — 35–37,
71–75, 316, 319
Дегаєв В. — 142
Дегаєв С.П. — 14, 141–143, 145–148,
157, 206, 209, 242
Дедюлін — 247
Дейч Л.Г. — 37, 42–44, 51, 55, 56, 66,
68, 90, 93, 293, 308, 316
Дексбах — 245
Демидов, князь Сан-Дonato — 295
Дзвонкевич М. — 42, 71
Диковський С. — 99, 326
Дическулло Л. — 319
Добржинський — 146
Доброжанський І. — 106, 107, 108
Добржинський — 311, 329
Добролюбов М. — 26, 51, 216
Долгорука К. (Долгорука-Юр'євська)
— 29, 96, 104, 124
Долгоруков В.А. — 31
Домбровський Я.В. — 27
Домогатський І. — 210
Дондуков-Корсаков О.М. — 31, 33, 37

- Дюма
Дюма
- Достоевський І.М. — 34
 Достоевський Ф.М. — 25, 26, 34, 114,
 118, 216
 Драгневич В. — 323
 Драгневич І. — 323
 Драгоманов М.П. — 26, 42, 94, 104,
 131, 132, 216, 336, 344, 346, 349, 350
 Драгомиров — 221
 Дрентельн О.Р. — 62, 84, 85, 89, 105,
 287, 320, 321
 Дрига — 312
 Дриго В. — 54, 55, 116
 Дробязгін І. — 55, 56, 106, 373
 Дубинський — 396
 Дубровін О.І. — 231, 232, 233, 373
 Дулебов Є. — 166, 179, 180, 387, 388,
 389, 390
 Дулебов Є.О. — 166
 Дурново П.М. — 204
 Дюффрен — 118
 Дьомін — 383
 Ельснер Ю.І. — 269, 291, 294
 Енгельс Ф. — 117
 Ерделевський К. — 218
 Єлпатьєвський С. — 50
 Ємельянов І. — 137
 Єнукідзе А. — 229
 Єсавулов — 245
 Єфремов — 314
 Желваков М. — 138
 Желіховський — 60, 61
 Желновський В.П. — 16
 Желтоновський В.П. — 197, 199
 Желябов А.І. — 14—17, 36, 39, 42,
 92—95, 97, 98, 103, 104, 107, 110, 111, 117,
 121, 123, 124, 127—132, 142, 154, 323, 327,
 335—338, 340, 344, 346—350, 352, 359, 360,
 364—373
 Жемчужников В. — 357
 Жемчужников Л. — 357
 Жеребцов А. — 269,
 Жеребцов О. — 290, 291, 294
 Живаков М. — 142
 Житецький Г. — 119
 Житловський Х.Й. — 188
 Жихарев — 60
 Забрамський — 99
 Заварзін — 212, 406
 Зайчневський П.Г. — 27
 Засулич В. — 6, 7, 12, 15, 31, 34, 35,
 37—39, 50, 54, 59—69, 72, 77, 84, 90, 93,
 114, 140, 158, 215, 228, 232, 269, 281, 283,
 284, 288, 289
 Захаркін А. — 219
 Звержинська — 205
 Зенченко Ф.Ю. — 323
 Златопольський Л. — 93, 99, 108
 Златопольський С. — 93, 142, 326, 329
 Золотарьов — 223
 Зосновський — 272
 Зубатов С.В. — 167, 179, 184, 206
 Зубковський О. — 83, 318, 319, 322,
 323
 Зубок-Мокієвський — 322
 Зубрицький Я. — 88
 Зуєв Н.П. — 392, 393
 Зунделевич А. — 54, 86, 108, 320, 323,
 324, 333
 Зуров — 299
 Іванов — 247, 250, 260, 262, 393, 404
 Іванов І. — 33, 34, 35
 Іванов І.К. — 34
 Іванов М. — 319, 321
 Іванова О.К. — 36
 Іванова С. — 324, 326
 Іванченко Г. — 88
 Івничевич Г. — 56, 72, 77, 88, 317, 318,
 319
 Івничевич І. — 56, 72, 77, 88, 319
 Ігнат'єв М. — 134
 Ігнат'єв О.П. — 69
 Ізбицька М. — 319
 Ізбицький В.Й. — 77, 78, 79
 Ізбицький Г.Л. — 77, 78
 Ізмайлович К. — 200
 Ільєшєвич — 148
 Ісаєв Г. — 108, 111, 127, 137
 Іскра — 255
 Ішутін М. — 28
 Казанцев А.Г. — 233
 Калинова Г.К. — 279, 280
 Калюжна В. — 145
 Каляєв І.П. — 166, 188, 189, 192, 193,
 386, 387, 389—392
 Камінер — 322, 323
 Камо С. — 229
 Камю А. — 60
 Канчер М. — 153
 Каплан Ф. — 186, 187, 225, 269
 Капцевич М.М. — 54
 Каракозов Д. — 28—34, 49, 62, 63, 68,
 86, 96, 124, 283, 285
 Каракозов П. — 49
 Караченцев — 223
 Кармалюк У. (Карманюк) — 24
 Карпинський — 401
 Карпо А. — 278
 Карпов І.І. — 290, 291, 294
 Карпов С.Г. — 208, 209
 Карпович П.В. — 16, 166, 168, 169, 249
 Кассо Л.А. — 240, 241, 246, 247
 Катанський А. — 145
 Каульбарс О.В. — 158, 198, 199, 220,
 224
 Каховський П.Г. — 24
 Качура Ф. — 166, 173, 175—177, 181
 Кашинцев І. — 326
 Квятковський О.О. — 39, 86, 110, 111,
 116, 117, 130, 333, 340, 353, 373
 Кибальчич М.І. — 15—17, 68, 94,
 96—99, 107, 112, 115, 125, 127—131, 155,
 328, 335, 336, 350—352, 355, 373
 Кирилов — 41
 Кисельов — 285
 Кисельович — 240
 Кістяківський О.Ф. — 83

- Клейгельс М.В. — 173, 181, 183, 186,
191, 192, 197, 203, 387, 391
Клеточников М.В. — 41, 57, 99, 120,
137, 142
Клименко П. — 139
Клитчоглу С. — 385
Ключевський В.Й. — 24
Кн. Володимир — 193,
Кноп — 311
Кобилін О.О. — 30
Кобилянський Л. — 12, 83, 84, 86, 93,
107, 318, 319, 320, 329
Ковалевська — 319
Коваль Й. — 192
Ковальов П. — 149
Ковальська М. — 74
Ковальський І.М. — 14, 36, 49, 62, 63,
65, 68—70, 77, 130, 284, 373
Козлов В.С. — 27
Козлов Є. — 318, 319, 320
Козлова — 284, 285
Коконцов В.М. — 245, 247, 251, 263
Коленкіна М.А. — 36, 37, 50, 60, 61, 68
Колодєвич М. — 50, 93, 99, 129, 137,
323, 326, 327, 329
Комаренко С. — 210
Комаров М. — 199
Комісаров Й. — 29, 30
Комчецький — 326
Конашевич В. — 146, 147, 148
Коновніци О.І. — 231
Конограй З. — 276, 278
Кононенко В. — 276
Коноплянікова З.В. — 201, 222, 230,
269
Кончера М. — 155
Конюхов І. — 199
Корде Ш. — 62
Косач О. — 321
Костельман О. — 320
Костенко — 256, 398
Костицький — 319
Костюрін — 309
Котелєвський О.Г. — 212, 406
Котелєвська Г. — 407
Котелєвська Є. — 407
Котляревський М.М. — 67, 70, 72, 73,
77, 81, 82, 90, 274, 296, 317
Кочубей — 172
Кочубей В. — 255
Кочубинський — 406, 407
Кошурніков І. — 318, 327, 328
Кравцов — 309
Кравченко — 256, 398
Кравчинський С.В. (Степняк) — 12,
15, 39, 42, 50, 65—69, 76, 79, 82, 84,
88—90, 318
Красін Б. — 229
Краснов П.М. — 123
Краснокутська А.С. — 321, 326
Краснощоков — 260
Красовський В. — 88
Крафт — 178
Крещанівський — 216
Кривенко-Яновський — 199
Кривошеїн А.К. — 56
Кривошеїн О.І. — 70
Кролевець С.Д. — 160
Кролиць — 72
Кронштейн — 332
Кропоткін Д.М. — 70, 76, 82—86, 94,
106, 107, 116, 140, 287, 303, 318—321, 329,
330, 333
Кропоткін П. — 215
Круковська Ю. — 45
Крупнов С.Г. — 396
Крушеван П.О. — 183
Ксіменес — 246, 255
Кузнецов О. — 33, 34, 326
Куликовський П. — 192, 193
Куліш М. — 357
Кулябо М.М. — 238, 239, 242, 244—
248, 250—252, 255—257, 261, 263—265,
393—395, 397
Куракін В. — 199
Куракін О. — 199
Куріцин Ф. — 45, 106, 308—310
Курлов П.Г. — 241, 242, 244, 245, 247,
263—265
Курлов П.П. — 392
Курнєв — 59, 61
Курочкін В.С. — 27
Кутітонська М.Г. — 148
Куц — 231
Лавров П.Л. — 26, 31, 36, 39, 216
Лаговської В.Ф. — 170
Лагун — 221
Лазарев Є. — 239
Лаксін А. — 29
Ланганс М. — 93, 127, 137
Ларичкін Є. — 231
Ларіонов — 50
Ласкоранська М. — 321
Лашкевич Д. — 279, 280
Лебедев — 127
Лебедева Т.І. — 98, 137, 326, 327
Левашов В.В. — 68
Леві Р. — 221
Левянсон — 320
Ленін В.І. — 18, 113, 130, 155, 156,
227—229, 234, 260, 264
Лепетченко — 223
Леру-Больє А. — 134
Лесневич С.О. — 323
Лесниченко — 398, 400
Леухін О. — 274
Лешерн фон Герцфельд С. — 76—79,
124, 305
Лизогуб А. — 53
Лизогуб Д.А. — 12, 15, 39, 45, 53, 54,
60, 67, 68, 70, 73—78, 81—83, 93, 106, 116,
130, 307, 309—311, 373
Литвинов М.Д. — 69, 124
Ліндфорс К.Я. — 322
Лінкольн А. — 28
Лісовські Г. — 319, 326

- Літошенко В.А. — 85
 Лобанчук П. — 88
 Логовенко І.І. — 36, 40, 41, 81, 308,
 373
 Лозинський М. — 112, 373
 Лозіанов П. — 326
 Локерман О.С. — 229
 Лопатін Г.О. — 148, 149, 152
 Лопухін О.О. — 67, 180, 206–208, 295
 Лорис-Меліков М.Т. — 87, 95, 107,
 112–115, 121, 133, 134
 Луженовський Г. — 197
 Луканов — 208
 Любатович В.С. — 50
 Любченко В.Б. — 263
 Лятковський П.К. — 239, 261, 263, 404,
 405
 Маврицький В.А. — 31
 Магер — 348
 Маєвський — 256, 398
 Майданський Л.О. — 55, 56, 373
 Майський Б.Ю. — 262
 Макаренко К. — 234
 Макаров М. — 198
 Макаров подполк. — 66
 Мак-Кінлі — 216
 Маков — 298, 299
 Маковський К. — 129
 Маковський С.С. — 251
 Малавський В. — 45
 Малий А. — 215
 Малий С. — 199
 Малинка В. — 41, 55, 56, 106, 373
 Малиновська О. — 67
 Малиновський — 206, 238, 384
 Малікова Т. — 403, 404
 Малкін Г. — 210
 Манич — 326
 Мапавський В.Є. — 279, 280
 Марат 62
 Марія Олександрівна — 124
 Марія Федорівна — 143
 Марко Вовчок — 25
 Маркс К. — 139
 Мартов Ю. — 227
 Матвєєв О.П. — 74
 Махно Н. — 223, 226, 237
 Мацеєвський — 186
 Медведєв О. — 71, 72, 87, 88, 317
 Медніков — 178
 Мезенцев М.В. — 66–70, 76, 82, 84,
 89, 97, 114, 137, 295–298, 317
 Мейспер І.І. — 149, 179
 Мельников М.М. — 13, 166, 170, 171,
 178, 179
 Меншиков — 134
 Мержеєвська Ю.І. — 209, 210
 Меркулов В.А. — 108, 111, 137, 139
 Метус — 183
 Мещанінов — 256, 398
 Медведєв (Фомін) — 317
 Медніков Є.П. — 179
 Микола І — 24, 93, 158
 Микола II — 2, 12, 14, 156, 160, 161,
 170, 179, 180, 184, 192, 198, 201, 204, 206,
 208, 209–212, 214, 218, 221, 231–234,
 236, 240, 241, 244–247, 250, 252–255,
 264–266, 392, 406
 Милорадович М.А. — 24
 Мирський Л. — 84, 85, 89, 114, 320
 Митр. Флавіан — 256
 Михайлевський В.В. — 215
 Михайло Романов — 29
 Михайлов А.Ф. — 114, 137
 Михайлов І. — 403, 404, 406
 Михайлов О.Д. — 12, 39, 57, 66, 86,
 87, 89, 93, 107, 318, 320, 322–324, 328
 Михайлов Т. — 125, 127, 129, 335, 360, 372
 Михалевич М.П. — 326
 Мілюков П.М. — 232, 233
 Мілютин Д. — 134
 Мін Г.О. — 201, 230
 Млодецький І.Й. — 113, 373
 Морозов — 219, 367, 368
 Морозов М. — 89, 219, 324, 328
 Морозов П.О. — 322
 Мочман П. — 221
 Муравйов О. (Бизюков О.М.) — 240,
 242, 244, 263, 402–404, 406
 Муравйов М.В. — 128, 149, 192, 360
 Муравйова І. — 403, 404, 406
 Муравйова М. — 402–404, 406
 Наддачин С. — 88
 Назаренко — 223
 Назаров О. — 317
 Назаров Ф. — 204
 Найда Д.І. — 42, 276, 278–280
 Наполеон III — 28, 29, 38
 Натансон М.А. — 39, 53.
 Натансон-Шлейснер О.А. — 39
 Нейдгарти — 264
 Нейдорф (Левін) — 261
 Неплюєва В.С. — 197, 198
 Нечаєв С.Н. — 30, 31, 33–35, 85, 148,
 154, 160, 228, 327
 Нечишоренко А.І. — 27
 Нечитайло Ф. — 202
 Нездєльська — 321
 Ніконов Я — 56, 73
 Нізяєв П. — 199
 Нікітін І. — 153
 Ніколаєв М. — 33, 34
 Нікольський О.П. — 181
 Нілов — 247
 Ніточаєва К. — 77, 78
 Нобель — 96
 Новицький В.Д. — 60, 75, 78, 82, 106,
 107, 138, 176, 182, 190, 380–385
 Оболенський І.М. — 172, 175, 176, 177,
 178, 181, 227
 Овчинников О.С. — 40, 41
 Огарьов М.П. — 27, 31
 Окладський І. — 98, 102, 116, 121, 126
 Олейник — 278
 Олександр (він же Преображен-
 ський) — 323, 326

- Олександр II — 2, 7, 8, 11, 12, 16, 18,
22—24, 27—30, 32—34, 36, 38, 40—42, 44,
49, 50, 54, 55, 57, 62, 68—72, 77, 79, 84,
86, 87, 88, 90, 92—99, 102—105, 107, 108,
110—114, 116—121, 123—134, 137, 138,
152, 155—158, 160, 161, 164, 167, 184, 193,
228, 241, 246, 255, 268, 270, 285, 312, 313,
334, 335, 363, 373
- Олександр III — 12, 18, 64, 29, 112,
126—129, 130, 131, 133—141, 146—148,
152—156, 160, 164, 170, 228, 334, 373
- Олександра Федорівна — 161, 252
- Олександрова Л.О. (Волкенштейн)
— 12, 50
- Олійник Н. — 44
- Олійник Ю. — 45, 276, 278
- Ольхін — 97
- Орлов Г. — 83
- Орлов П. — 317—319, 329
- Орловський — 290
- Орсіні Ф. — 28
- Осинський А. — 51
- Осинський В.А. — 12, 15, 39, 42,
44, 46, 48, 50, 51, 53, 54, 56, 60, 64, 67,
72—79, 81, 82, 83, 90, 93, 94, 96, 124, 130,
138, 154, 165, 184, 305—308, 312, 317—319,
329, 373
- Осипанов В. — 152, 153, 155
- Осипов — 326
- Охріменко М. — 278
- Павелко-Поволоцький О.Й. — 160
- Павло I — 121
- Павлов О.С. — 31, 33, 96, 321
- Пален К.І. — 274
- Пальшау — 105
- Панкевич — 275
- Панкеев — 326
- Панютін — 83, 93
- Пашутинський С. — 206
- Пелікан Б.О. — 232
- Перлов М. — 230
- Перовська С. — 15—17, 39, 49, 93, 94,
102, 107—110, 121, 123—131, 140, 201, 269,
312, 328, 335, 336, 355—358, 373
- Перовський (Погорельський) О.О. —
356
- Перовський В. — 356
- Перовський Л.М. — 357, 358
- Перовський М.І. — 356, 358
- Петров Г. — 407
- Петров О.О. — 208, 209
- Петрункевич І. — 74, 75
- Пижов І. — 33
- Писарев Д.І. — 25, 51
- Пієрі — 28
- Пікуль В. — 264
- Пісковий І. — 45, 275, 278
- Платонов І.В. — 133
- Плеве В.К. — 13, 146, 172, 178,
181—184, 186—192, 205, 214, 237, 385, 386,
388, 389
- Плеханов Г.В. — 26, 28, 39, 85, 93,
216, 227, 228, 235, 316, 320, 321
- Плотников — 303
- Победоносцев К.П. — 134, 165, 170,
171, 172, 173, 176
- Подгаєвський — 321
- Подольський М. — 73
- Покотилов О.Д. — 13, 166, 168, 175,
186, 386, 387
- Полетика М. — 279
- Полікарпов — 99
- Полковников — 197
- Половцев О. — 119, 132
- Польгейм І. — 50
- Пономаренко Т. — 407
- Попко Г.А. — 12, 14, 44, 53, 60, 70, 72,
74, 75, 82, 83
- Попов — 224, 225
- Попов М.Р. — 47, 48, 93, 94, 98, 99,
102, 115, 208
- Попович — 210
- Потапенко В. — 407
- Потебня А.О. — 27
- Потоцький — 248, 249
- Пресняков А. — 96, 98, 111, 116, 117,
324, 327, 340, 363, 373
- Предтечинський — 305
- Преображенський О. — 318
- Принцип Г. — 14
- Прихидько А. — 275, 278—180
- Прихидько І. — 275, 278
- Прихидько К. — 275
- Процкін Ф. — 294, 295
- Процюкова О. — 24
- Прудкий Є. — 276
- Пруткий К. — 278
- Псковський І. — 44
- Пуришкевич В.М. — 231
- Пушкін О.С. — 35
- Рабинович Р. — 180
- Рабинович С. — 210
- Радіонич — 316
- Радолицький М. — 206
- Разін С. — 54
- Рапопорт Л. — 197
- Распутін Г. (Нових) — 161, 231, 245
- Распутін І.С. — 160, 161
- Рафаїлова Г. — 64
- Рачковський П.І. — 148, 196, 204—206
- Рапін С. — 149
- Рашкович С.Л. — 396
- Регін — 254
- Ресент О.П. — 9
- Рейн Г.Є. — 250, 252
- Рейнбот — 183
- Рейнштейн Б. — 179, 287
- Ремізовська В. — 318
- Ремянінікова Л.О. — 13, 166, 170,
173, 179
- Ренгартен — 398, 400
- Рефорт Ф. — 326
- Римаренко С.С. — 27
- Римський-Корсаков М.А. — 246
- Рисаков М. — 125, 126, 128, 129, 335,
340, 361, 373

- Дружбе
досвідчени
- Ріняк — 295
 Розенберг — 180
 Розенфельд Л.І. — 55, 56
 Розовський Й. — 112, 373
 Розумовський О.К. — 94, 123, 356
 Романенко Г. — 329
 Ропшин В. — 211
 Россі С. — 145
 Руденко П. — 244
 Рудковський Ю. — 24
 Рудов М.П. — 216, 311
 Рутенберг П.М. — 191, 204, 205
 Саблін М. — 108, 110, 125, 127
 Савинков Б.В. — 166, 168, 182, 184—
 186, 188, 189, 191—193, 196—198, 200, 204,
 205, 208—211, 213, 386, 387, 389—392
 Сагайдан — 103
 Садовський М. — 146
 Сазонов Є.С. — 166, 184, 186, 188—
 190, 249, 386—390
 Сазонов І. — 190
 Салагов — 171
 Салтиков-Щедрін М. — 118
 Самарська Л. — 318, 319, 321
 Сандецький — 199
 Сандомирський Г. — 396
 Санін Є. — 279
 Саричев Г. — 139
 Свириденко В. — 15, 77—79
 Світлогуб А. — 82
 Селецький П. — 206
 Семка — 75
 Семенов Ю. — 190
 Семенюта О. — 223
 Семенюта П. — 223
 Семиренко П. — 337
 Сенкевич — 223
 Сентянін О. — 56
 Сергєєва — 324
 Серно-Соловйович М.О. — 27
 Серно-Соловйович О.О. — 27
 Сидорацький Г.П. — 64
 Сипягін Д.С. — 13, 165, 169—173, 175,
 177—179, 181, 205, 227
 Сікорський — 189, 389, 390
 Скалон — 401
 Скляревич В.І. — 156
 Слещов О.О. — 27
 Смирницька Н. — 318, 321
 Смирнов — 37
 Соболевська М.М. — 356
 Соколовська — 321
 Сокологорська Л. — 50
 Сокольников Г.Я. — 188
 Солженіцин О. — 264
 Соловйов О.К. — 45, 70, 86, 98, 107,
 111, 116, 130, 160
 Спаська О. — 407
 Спиридович О.І. — 16, 169, 179, 180,
 182, 190, 238, 242, 244, 263—265, 379, 383,
 395
 Спиридонова М. — 197
 Сребницький — 290, 291
 Сталін Й. — 17, 229
 Стародворський М. — 146—148
 Стаховський М. — 99
 Стефанович О. — 279
 Стефанович Я.В. — 36, 37, 42—44, 54,
 65, 66, 93, 279, 293, 308, 316, 326
 Стишинський О.С. — 181
 Століпін А.П. — 254
 Століпін П.А. — 2, 8, 14, 201, 203,
 207, 208, 210, 223, 229, 230, 232, 233, 236,
 237, 239—242, 244—257, 260—268, 270,
 393, 394, 399, 400, 402
 Століпіна О.Б. — 251
 Стрельников В.С. — 16, 77, 78, 82, 83,
 94, 115, 137—140, 374, 375
 Суворов О.А. — 30, 31
 Суворов О.В. — 66
 Судейкін Г. — 16, 56, 75, 76, 81, 94, 99,
 102, 115, 140—143, 145—148, 157, 196, 244
 Судзиловський М.К. — 36
 Сусанін І. — 29
 Суханов М. — 127, 137
 Сухомлинов — 247
 Сухомлинов В.О. — 224
 Тавлєєв В. — 272, 273, 285
 Таратута Л. — 396
 Таратута О. — 224
 Гардло Д. — 220, 224
 Гардло Р. — 224, 225
 Тассенюк С. — 383, 385
 Татаров М.Ю. — 196, 203, 204, 206
 Татієв — 396
 Телалов П. — 326
 Тенник Л. — 45, 276, 278
 Тетельман — 224, 225
 Тетерка М. — 88, 98, 111, 137
 Тихомиров Л.О. — 322—324
 Тихонов — 327, 363
 Тихонов Л.О. — 127, 128
 Тихонов Я. — 98, 116
 Тиш — 396, 397
 Тиша Н. — 261
 Тищенко І. — 41
 Ткачов П.М. — 26, 40, 133, 216
 Толстой Д. — 145, 153
 Толстой Л. — 82, 118, 129, 130, 165
 Толстой О. — 357
 Тотлебен Е.І. — 29, 71, 87, 93, 105,
 106, 128, 129, 308
 Трепов Д.Ф. — 192, 215, 232
 Трепов Ф.Ф. — 6, 59—62, 66, 68, 69,
 96, 140, 215, 228, 232, 233, 241, 242, 247,
 248, 257, 262, 265, 281, 282, 284, 285, 317,
 400
 Трепов Ф.Ф. (молодший) — 69
 Тринітатський — 322, 332
 Трігоні М. — 93, 121, 215, 232.
 Трітшель В. — 210
 Троїцький М. — 33
 Троцький Л. — 228, 229, 264
 Троцанський — 312
 Трусевич М.І. — 253, 261, 263
 Туманова К. — 317

- Тупалов — 332
 Тургенев І.С. — 25, 51
 Ульянов І. — 155
 Ульянов О. — 18, 144, 152—156, 228
 Ульянова М.О. (Бланк М.) — 154, 155
 Умберто — 216
 Урусов М.П. — 183
 Успенський П.Г. — 33—35
 Усулич В. (Засулич) — 284, 285
 Утін М.І. — 27
 Уфланд М. — 149
 Ушеров — 219
 Фатеев О. — 189
 Федоров — 219, 220
 Федоров О. — 317
 Федоров — 59
 Феохарі — 319
 Фігнер В.М. — 39, 49, 98, 99, 108, 111,
 143, 153, 352, 358
 Фігнер-Стахович Л.М. — 50
 Філіпов К. — 326
 Філіпов Ф.В. — 197
 Філіпова (Фіг(г)нер) В.М. — 324, 326
 Фішер В.Ф. — 36
 Фон Коттен — 239
 Форменко — 324, 326—328
 Франжолі А.О. — 36
 Франц Фердинанд — 14
 Фредерікс — 247, 248
 Фроленко М.Ф. — 37, 39, 42, 44, 53,
 60, 72, 98, 127, 137
 Фролов — 260
 Фролов І. — 130, 198
 Фролов С. — 125, 260, 373
 Фрумкіна Ф. — 176, 182, 183, 269,
 379—385
 Фрунзе М. — 230
 Фуллон — 393
 Халтурін С. — 85, 110, 111, 116, 123,
 137—139, 141, 363
 Харченко М. — 209, 210
 Хвостов — 197
 Хоржевська О.С. — 50
 Хотек — 14
 Хотинський О. — 66
 Хотулев В. — 244
 Цейдлер — 251, 252
 Чепегін — 176
 Чепурін Ф.Я. — 326
 Чернишевський М.Г. — 26, 28, 31, 216, 289
 Чернов — 262, 401
 Чернов В. — 165, 204, 205,
 Чернявська Г. — 328
 Черняк Ф.Ш. — 404, 405
 Чертков М.І. — 48, 77, 79, 99, 119
 Чиж А. — 294
 Чорний Р. — 261, 263, 404
 Чубаров С.Ф. — 81, 310, 311, 316, 373
 Чубинський П.П. — 94, 337
 Чухнін — 16, 200, 201, 211
 Шанзі — 118, 119
 Шарашкін — 285
 Шафарук — 221
 Шаховської — 272, 273
 Швейцер М.І. — 187, 191, 192, 193,
 386, 387, 389
 Шебеко — 96
 Шевирьов П. — 152, 155
 Шевченко Т. — 53
 Шелякін Л. — 199
 Шереметьєва В. — 356
 Шерешковська-Вейсбрем Б. — 219
 Шеффер Г. — 45
 Шивирьов П. — 153
 Ширяєв С. — 96, 116, 323, 326, 328,
 363
 Шихуцький — 322
 Шкляревський — 295
 Школьник М. — 197
 Шмідова Р. — 155
 Шмідт П.П. — 200
 Шпайзман А. — 197
 Штернберг Л. — 148
 Шувалов П.А. — 31, 193
 Шульгін — 245
 Шур Г. — 149
 Шутенко С. — 275
 Щегловитов І.Г. — 209, 234
 Щербина («Чуприна») — 272, 273
 Щецинська Є. — 322
 Юрковська Ю. — 13, 166, 170, 173, 179
 Юрковський Ф. — 170
 Юрковський Ф.М. — 34
 Юшков — 262
 Якименко — 216
 Якімова Г.В. — 98, 108, 112, 127, 137
 Якубович — 24
 Яхненко Н. — 127
 Яхненко О. — 127
 Яхненко С.С. — 94, 337

м. Житомир
рос. фронтальні

Мисливці
Володимир

Наукове видання

Революційний тероризм в Російській імперії і Україна
(друга половина XIX — початок XX ст.)//
В.М.Волковинський, І.В.Ніконова. —
К.: Старий світ, 2006. — 416 с.

Відповідальний редактор *Т. Ковтунович*
Художній редактор *Т. Мосієнко*
Літературний редактор *Т. Небесна*
Комп'ютерна верстка *І. Сак, С. Карась*
Набірник *Н. Смолка*

Підписано до друку 28.04.06. Формат 70×100/16.
Папір офсет № 1. Гарнітура UkrainianKudriashov. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 33,54. Обл.-вид. арк. 31,7.
Наклад 1000 прим.

Видавець Мосієнко

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 2454 від 28.03.2006 р.
01133, Київ, б-р Дружби народів, 25
e-mail: tarasw@voliacable.com

Надруковано на замовлення ПП «Слог»
з готових поліграфічних плівок видавництва в ПП «Рута»
(свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ЖТ №2 від 24.12.2001 р.)

вул. М. Бердичівська, 17а, Житомир, 10014.
Зам. 1261.

Обвинительный актъ

по дѣлу о шавельскомъ мѣщанинѣ Гершѣ Ицковѣ Гершуни, житомирскомъ мѣщанинѣ Аронѣ Юсоловѣ Вейценфельдѣ, селенгинскомъ мѣщанинѣ Михаилѣ Михайловѣ Мельниковѣ, отставномъ поручикѣ артиллеріи Евгеніи Константиновѣ Григорьевѣ и дочери екатеринбургскаго купца, дѣвицѣ Людмилѣ Александровой Ремянниковой, преданныхъ петербургскому военно-окружному суду помощникомъ главнокомандующаго войсками гвардіи и петербургскаго военного округа.

2-го апрѣля 1902 года въ городѣ С.-Петербургѣ въ Маріинскомъ дворцѣ, въ помѣщеніи Комитета Министровъ, выстрѣлами изъ револьвера былъ смертельно раненъ министръ внутреннихъ дѣлъ, егермейстеръ Сипягинъ.

29-го іюля того же года въ городѣ Харьковѣ было произведено покушеніе на жизнь харьковскаго губернатора, князя Оболенскаго.

6-го мая 1903 года въ общественномъ паркѣ города Уфы нѣсколькими пулями былъ убитъ на мѣстѣ Уфимскій губернаторъ, дѣйствительный статскій совѣтникъ Богдановичъ.

Кромѣ того, въ апрѣлѣ и маѣ 1902 года, какъ обнаружено впоследствии, были предприняты, подготовительныя дѣйствія съ цѣлью совершенія убійства оберъ-прокурора Святѣйшаго Синода, статсъ-секретаря Побѣдоносцева.

Произведеннымъ разслѣдованіемъ установлено, что всѣ вышеозначенныя злодѣянія имѣли политической характеръ и явились результатомъ дѣятельности преступнаго сообщества, такъ называемой партіи социалистовъ

революционеромъ, стремящейся путемъ насилій ниспровергнуть существующій въ Россіи образъ правленія и приводящей въ исполненіе свои преступныя посягательства черезъ особый кружокъ лицъ, выдѣлившійся изъ партіи подъ именемъ „Боевой организациі партіи социалистовъ-революционеромъ“.

Обстоятельства, при которыхъ были совершены означенныя злодѣянія, установлены въ такомъ видѣ:

2-го апрѣля 1902 года, въ часъ дня, въ помѣщеніе Комитета Министровъ прибылъ неизвѣстный офицеръ, одѣтый въ адъютантскую форму, и, выждавъ прибытія министра внутреннихъ дѣлъ, егермейстера Сипягина, подошелъ къ послѣднему и со словами, что привезъ пакетъ съ бумагами отъ великаго князя Сергія Александровича, произвелъ въ егермейстера Сипягина два выстрѣла, коимъ причинилъ безусловно смертельныя раны, отъ которыхъ министръ черезъ часъ скончался. Схватенный и обезоруженный преступникъ занялся, что онъ Стефанъ Валеріановичъ Балмашевъ, и по поводу совершеннаго убійства отказался дать какія-либо показанія.

При личномъ осмотрѣ Балмашева онъ оказался одѣтымъ въ адъютантскую форму и въ рукахъ его былъ пакетъ съ надписью: „Его высокопревосходительству господину министру внутреннихъ дѣлъ Сипягину“. Кромѣ того, у задержаннаго имѣлся кожаный портфель, въ которомъ находились еще четыре конверта, изъ коихъ одинъ съ надписью: „Его высокопревосходительству господину оберъ-прокурору Святѣйшаго Синода Побѣдоносцеву“.

При производствѣ слѣдствія показаніемъ содержателя магазина мужского платья Сагалова установлено, что задержанный и оказавшійся Балмашевымъ за нѣсколько дней передъ тѣмъ, именно 27-го марта, заказалъ себѣ въ магазинѣ у Сагалова, назвавшись Быковымъ, адъютантскую форму и 30-го марта, уплативъ 116 рублей, взялъ спитое платье. По показанію мѣщанина Евстифѣева онъ 27 марта продалъ лицу, оказавшемуся затѣмъ Балмашевымъ, адъютантскую фуражку, а по показанію мѣщанина Рогачева отъ 1-го апрѣля тотъ продалъ

Балмашеву португелю, темлякъ и пашку. Затѣмъ путемъ розыска и допроса свидѣтелей было обнаружено, что Балмашевъ 28-го и 29-го марта проживалъ подъ именемъ сына статскаго совѣтника Быкова въ г. Выборгѣ, въ гостинницѣ „Сосіетъ“; 29 марта имѣлъ свиданіе съ другимъ лицомъ, занимавшимся въ той же гостинницѣ № 9, и рано утромъ 30-го марта изъ гостиницы выгхалъ, причемъ передъ отъѣздомъ размѣнялъ сторублевый кредитный билетъ. На слѣдствіи экспертизою было установлено, что какъ надписи на конвертахъ, такъ и отмѣтка въ книгѣ гостиницы „Сосіетъ“: „Марта 28-го, Александръ Петровичъ Быковъ, сынъ статскаго совѣтника (Уфа)“ имѣютъ полное сходство съ несомнѣннымъ почеркомъ Балмашева. Затѣмъ, ночь на 1 апрѣля Балмашевъ провель также въ Выборгѣ въ гостинницѣ „Континенталь“ и утромъ 1-го апрѣля отбылъ въ Петербургъ, причемъ по дорогѣ оставилъ на станціи Теріоки два мѣста багажа на сохраненіе, заявивъ, что пріѣдетъ вечеромъ обратно. Дѣйствительно, вечеромъ въ тотъ же день Балмашевъ прибылъ на станцію Теріоки и, захвативъ багажъ, отбылъ на извозчикѣ въ мѣстечко Теріоки; здѣсь Балмашевъ остановился на постояломъ дворѣ и утромъ 2-го апрѣля, переодѣвшись въ военное платье, снова возвратился на станцію, забывъ при этомъ на постояломъ дворѣ пашку, и съ поѣздомъ, отходящимъ въ 8 часовъ, отправился въ Петербургъ. Въ 11 часовъ утра Балмашевъ приобрѣлъ въ гостиномъ дворѣ другую пашку, а въ 12-мъ часу пришелъ въ кондитерскую Филиппова и тамъ ждалъ заказанную наканунѣ карету, послѣ чего и направился въ поданной каретѣ къ Маріинскому дворцу.

При производствѣ слѣдствія, отзывомъ ректора университета св. Владиміра было установлено, что обвиняемый Балмашевъ сынъ дворянина Саратовской губерніи, родился въ 1881 году, во время пребыванія въ университетѣ дважды участвовалъ въ студенческихъ беспорядкахъ и во второй разъ былъ присужденъ къ удаленію изъ университета съ зачисленіемъ въ войска на одинъ годъ, а по освобожденіи отъ военной службы, въ силу Высочайшаго повелѣнія 5-го іюня 1901 года,

по опредѣленію правленія университета вновь былъ зачисленъ въ университетъ. Затѣмъ, въ томъ же 1901 г. Балмашевъ былъ привлеченъ начальникомъ кievскаго губернскаго жандармскаго управленія къ дознанію въ качествѣ обвиняемаго по 252 ст. Уложенія и затѣмъ въ 1902 г. по постановленію университета былъ изъ университета уволенъ. Въ началѣ 1902 г., до половины марта, Балмашевъ проживалъ въ Саратовѣ, а 15-го марта, по сообщенію начальника саратовскаго губернскаго жандармскаго управленія, выбылъ въ Кіевъ, но, какъ видно изъ увѣдомленія кievскаго полиціимейстера, въ Кіевъ не прибылъ.

По объясненію экспертовъ пистолетъ, изъ котораго были произведены выстрѣлы, системы Браунингъ, заряжающійся 7-ю патронами, оказался безъ щеку, которыя, повидимому, были сняты для удобства, чтобы не оттопыривали кармана. Два ММ на пистолетѣ оказались спиленными напилкомъ, а третій на прицѣлѣ остался. Пули, извлеченныя изъ тѣла министра внутреннихъ дѣлъ Сипягина, оказались съ головками, распиленными крестообразно, съ цѣлю усилить разрушительное дѣйствіе пули.

Въ рукописяхъ Балмашева, отобранныхъ еще въ Кіевѣ, встрѣчаются, какъ видно изъ протокола осмотра, такія мѣста: „Студенчество дождалось сильнѣйшихъ репрессій... Измѣненіе академическаго режима возможно исключительно съ перемѣной всего общественнаго строя, почему студенты и должны стремиться къ уничтоженію современнаго монархическаго буржуазнаго строя“.

Приговоромъ петербургскаго военно-окружнаго суда отъ 26-го апрѣля 1902 г. дворянинъ Балмашевъ, признанный виновнымъ въ убійствѣ егермейстера Сипягина, былъ приговоренъ къ смертной казни черезъ повѣшеніе и 3-го мая того же года этотъ приговоръ былъ приведенъ въ исполненіе.

Соучастники и сообщники Балмашева въ убійствѣ егермейстера Сипягина къ тому времени оставались еще необнаруженными.

29-го іюля 1902 г., какъ сказано выше, было произведено покушеніе на жизнь харьковскаго губернатора

князя Оболенскаго. Въ этотъ день вечеромъ въ саду „Тиволи“ неизвѣстный человекъ въ крылаткѣ и соломенной шляпѣ выстрѣлилъ изъ револьвера въ князя Оболенскаго въ то время, когда тотъ остановился, разговаривая съ знакомыми, у дверей театра. Пуля пролетѣла мимо князя, слегка контузивъ его въ шею. При задержаніи преступникъ произвелъ еще два выстрѣла и ранилъ въ ногу полиціимейстера Безсонова. При обыскѣ задержаннаго въ боковомъ карманѣ нашли пакетъ съ надписью: „Приговоръ харьковскому губернатору князю Оболенскому“.

При допросѣ 30-го іюля задержанный показалъ, что онъ членъ „Боевой организаціи партіи социалистовъ-революціонеровъ“; что назвать имя и фамилію свои онъ не желаетъ и что по постановленію „Боевой Организаци“ онъ хотѣлъ убить князя Оболенскаго за тѣ мѣры, которыя тотъ примѣнялъ по отношенію къ крестьянамъ; ихъ партія, пояснилъ онъ, звала крестьянъ на борьбу и они считали обязанностью крестьянъ защищать. На послѣдующихъ допросахъ обвиняемый показалъ, что пистолетъ былъ заряженъ патронами съ отравленными стрихниномъ пулями и что патроны эти и револьверъ онъ получилъ отъ „Боевой организаціи“.

При осмотрѣ револьвера на немъ оказались надписи: „За пролитую крестьянскую кровь“, „Боевая организація“, „Смерть царскому палачу“.

При осмотрѣ пакета съ надписью: „Приговоръ харьковскому губернатору князю Оболенскому“ оказалось, что приговоръ этотъ исходить отъ „Боевой организаціи партіи социалистовъ-революціонеровъ“ и состоялся 22-го іюля 1902 года въ г. Петербургѣ, причемъ въ приговорѣ этомъ выражено, что за тѣ мѣры, которыя примѣнялъ князь Оболенскій при возникновеніи крестьянскихъ беспорядковъ въ Харьковской губерніи, „Боевая организація“ признала необходимымъ прекратить административную дѣятельность князя Оболенскаго и смѣстить единственнымъ, имѣющимся въ рукахъ партіи средствомъ—смертью и что приведеніе приговора въ исполненіе было поручено члену „Боевой организаціи“. Въ примѣчаніи къ приговору было сказано, что полный

обвинительный актъ князю Оболенскому будетъ напечатанъ въ органѣ партіи, въ „Революціонной Россіи“.

При химическомъ изслѣдованіи вещества въ нарѣзкахъ пули патрона, вещество это оказалось стрихниномъ, покрытымъ тонкимъ слоемъ бѣлаго воску. Вскорѣ затѣмъ личность преступника была установлена и онъ оказался крестьяниномъ Кіевской губерніи Фомою Качурой, 26-ти лѣтъ, по ремеслу столяромъ.

Приговоромъ временнаго военного суда въ городѣ Харьковѣ отъ 25-го октября 1902 года крестьянинъ Качура былъ признанъ виновнымъ въ принадлежности къ партіи социалистовъ-революціонеровъ, въ покушеніи, отъ имени этой партіи, на убійство харьковскаго губернатора князя Оболенскаго и въ вооруженномъ сопротивленіи полицейскимъ властямъ и приговоренъ къ смертной казни чрезъ повѣшаніе, но затѣмъ, послѣ того, какъ князь Оболенскій обратился съ всеподданнѣйшимъ ходатайствомъ о дарованіи жизни осужденному, Государь Императоръ, въ уваженіе этого ходатайства, Всемилюстивѣйше повелѣтъ соизволилъ опредѣленную Качурѣ смертную казнь замѣнить ссылкой въ каторжныя работы безъ срока.

Вмѣстѣ съ тѣмъ, какъ при производствѣ слѣдствія по сему дѣлу, такъ и при разсмотрѣніи дѣла на судѣ, лица, вовлекшія Качуру въ составъ партіи социалистовъ-революціонеровъ, и именно въ боевую ея организацію, а также соучастники въ покушеніи на убійство князя Оболенскаго, за отказомъ тогда Качуры дать по сему предмету какія-либо показанія остались не обнаруженными. Обнаружить этихъ лицъ, а также соучастниковъ убійства министра внутреннихъ дѣлъ егермейстера Силягина, удалось при производствѣ разслѣдованія по слѣдующему поводу:

8-го февраля 1903 года въ гор. Петербургѣ были произведены обыски въ квартирахъ у обучавшихся въ Михайловской артиллерійской академіи поручика Артиллеріи Евгенія Григорьева и сожительницы его, дочери дворянина Юліи Юрковской и у поручика артиллеріи Владимира Васильева, при чемъ у послѣдняго была обнаружена нелегальная литература.

На допросѣ поручикъ Васильевъ объяснилъ, что нелегальныя книги и брошюры имъ получены отъ товарища его по академіи поручика Григорьева; что же касается печатнаго журнала „Революціонная Россія“, то этотъ номеръ еще октября 1902 года былъ взятъ имъ, Васильевымъ, въ аудиторіи академіи, со стола поручика Григорьева, безъ вѣдома послѣдняго.

Привлеченный въ качествѣ обвиняемаго, поручикъ Григорьевъ показалъ, что вышеупомянутыя книги и брошюры были переданы недѣлю за двѣ до его, Григорьева, ареста поручику Васильеву для прочтенія по личной его просьбѣ. Изданія эти были получены имъ въ одинъ изъ первыхъ дней Рождества 1902 года отъ брата его, обвиняемаго, сожительницы, Фрола Юрковскаго, прибывшаго тогда изъ Кіева. Юрковскій во время своего пребыванія въ Петербургѣ былъ у него на квартирѣ раза три и въ одно изъ этихъ посѣщеній снабдилъ его значительнымъ количествомъ такихъ брошюръ.

Съ семействомъ Юрковскихъ онъ, Григорьевъ, познакомился въ Кіевѣ весной 1901 года и настолько сошелся близко съ Юліей Юрковской, что въ августѣ того же года уѣхалъ вмѣстѣ съ ней въ Петербургъ, гдѣ и остался, поступивъ въ Михайловскую артиллерійскую академію. Еще въ бытность въ Кіевѣ Фролъ Юрковскій сталъ знакомить его съ нелегальной литературой и доставалъ разнаго рода листки и прокламаціи, а по приѣздѣ Юрковскаго на Пасху 1902 года въ Петербургъ имъ были привезены и нѣсколько номеровъ „Революціонной Россіи“. Въ мартѣ или въ началѣ апрѣля 1901 года, когда онъ проживалъ въ Кіевѣ, къ нему на квартиру пришелъ знакомый ему до того откомендованный Василіемъ Никитичемъ Дорошенко (впослѣдствіи оказавшійся Бартошкинымъ) и заявилъ, что присланъ къ нему отъ его знакомой Лидіи Петровны (Уваровой), которая оказалась въ то время арестованною въ гор. Петербургѣ. Сообщивъ ему новость, Дорошенко переночевалъ у него на квартирѣ и съ тѣхъ поръ завязалось съ нимъ знакомство; спустя короткое время Дорошенко снабдилъ его для прочтенія нѣсколькими брошюрами нелегальнаго свойства и обѣщалъ познакомить съ такимъ человекомъ,

4296

который может разъяснить всякий спор по поводу этих брошюр. Действительно, через несколько дней Дорошенко привел обещанного человека, отрекомендовавшего себя „Федоромъ Петровичемъ“ и под этим именемъ онъ, Григорьевъ, зналъ всегда ту личность, которая оказалась впоследствии провизоромъ Григоріемъ Гершуни. Этотъ Федоръ Петровичъ своею начитанностью и умѣньемъ рассказывать произвелъ на него сильное впечатлѣніе, хотя въ Кіевѣ посѣтилъ его только два раза и вскорѣ уѣхалъ въ Москву. Дорошенко же уѣхалъ въ Харьковъ и онъ, обвиняемый, предполагалъ окончательно прервать связь съ революционными кружками. 5-го августа 1901 года онъ уѣхалъ изъ Кіева и поступилъ въ Михайловскую артиллерійскую академію, при чемъ до 1902 года не имѣлъ никакихъ сношеній съ революционерами. Но въ началѣ 1902 года появился опять тотъ же Федоръ Петровичъ, онъ же Гершуни, и, сообщая ему различныя новости политическаго характера, сталъ все чаще и чаще посѣщать его квартиру (по Симбирской ул. д. № 49), принося время отъ времени свѣжіе номера „Революціонной Россіи“ и, рассказывая случаи изъ дѣятельности органовъ правительства, освѣщали ихъ такимъ образомъ, что возбуждали негодование противъ правительственной власти. Эти агитаціонныя бесѣды произвели на него, Григорьева, такое впечатлѣніе, что Гершуни не трудно было склонить его уже и къ совершенію какого-нибудь террористическаго акта, на что, дѣйствительно, и было однажды дано имъ согласіе. Спустя несколько дней послѣ покушенія на жизнь московскаго оберъ-полицеймейстера Трепова, Гершуни принесъ ему пистолетъ системы Браунингъ съ просьбой осмотрѣть и оцѣнить его качества и, когда получилъ отвѣтъ, что для этого надо испытать пистолетъ на дѣлѣ, то попросилъ его, обвиняемаго, купить ему 50 штукъ патроновъ, что и было имъ исполнено въ оружейномъ магазинѣ Чижова. Вскорѣ послѣ этого Гершуни, зайдя какъ-то къ нему, Григорьеву, заявилъ, что произведенные имъ съ товарищемъ въ Финляндіи опыты съ пистолетомъ превзошли всякія ожиданія, при чемъ только выразилъ сомнѣніе въ цѣлесообразности

щекъ пистолета, препятствовавшихъ, по мнѣнію его, удобству держанія рукоятки при выстрѣлѣ; щеки эти были отвинчены Гершуни и оставлены на квартирѣ его, Григорьева. Такъ какъ онъ, Григорьевъ, незадолго передъ тѣмъ купилъ также револьверъ Браунинга въ магазинѣ Чижова, расплывшись фамиліей Федорова (Фадѣина), то онъ воспротивился сниманію третьяго номера, объясняя, что при сплеленныхъ номерахъ будетъ трудно доказать, кѣмъ купленъ пистолетъ. Все это, а равно какъ и распросы Гершуни о способѣ надѣванія шпуръ на высокіе сапоги и аксельбантовъ, происходило незадолго до 2 апрѣля 1902 года (день убійства егермейстера Сипягина). На замѣчаніе его, Григорьева, для чего это нужно, Гершуни только отвѣтилъ, что истинному революционеру необходимо знать все, намекая при этомъ темно и таинственно на нѣчто, долженствующее въ скоромъ времени совершиться, но что именно, несмотря на распросы, не объяснилъ. Въ самый день убійства егермейстера Сипягина, Гершуни былъ у него, Григорьева, на квартирѣ утромъ около 10 час., видимо взволнованный, и показывалъ какіе-то исписанные карандашомъ небольшіе листочки, компрометирующаго, какъ онъ говорилъ, свойства, случайно забытые, но найденные имъ въ вагонѣ поѣзда, съ которымъ только-что прибылъ изъ Финляндіи. Узнавъ объ убійствѣ егермейстера Сипягина 2-го апрѣля, первую мысль его, обвиняемаго, было, что это дѣло не обошлось безъ участія Гершуни, а когда на другой день, 3-го апрѣля, Гершуни пришелъ къ нему и принесъ отпечатанную на циклостилѣ прокламацію по поводу означеннаго убійства за подписью: „Боевая организація партіи социалистовъ-революціонеровъ“, то Гершуни признался въ своей причастности къ помянутому преступленію и рассказалъ всѣ его подробности, какъ Балмашевъ забылъ шапку въ Теріокахъ изъ-за чего дѣло чуть не провалилось, что Балмашевъ пріѣхалъ изъ Саратова, и Гершуни жилъ въ Выборгѣ съ Балмашевымъ въ одной гостиницѣ и что послѣдній долженъ былъ поразить или министра Сипягина, или оберъ-прокурора Побѣдоносцева, смотря по тому, кто изъ нихъ первый встрѣтится. Послѣ этого,

не ожидая такой развязки, онъ, обвиняемый, понял, что безвозвратно скомпрометированъ и погибъ; подъ влияніемъ такого настроенія Гершуни напомнилъ тотчасъ о данномъ словѣ приступить къ активнымъ террористическимъ дѣйствіямъ и, получивъ на то согласіе, предложилъ ему, Григорьеву, совершить посягательство на жизнь оберъ-прокурора Св. Синода Побѣдоносцева. Выбравъ временемъ покушенія день похоронъ министра Сипягина (5-го апрѣля), Гершуни приступилъ къ приготовленіямъ, описавъ подробно наружные признаки кареты, въ которой долженъ былъ слѣдовать въ похоронной процессіи Побѣдоносцевъ, указавъ масть лошадей, снабдилъ фотографической карточкой, прося хорошенько изучить черты его лица и научилъ его, Григорьева, пробравшись въ толпѣ возможно ближе къ каретѣ, выбрать удобный моментъ для производства выстрѣла. За все это время, предшествовавшее покушенію, Гершуни навѣщалъ его и старался поддерживать настроеніе соотвѣтственной бесѣдой, рисуя передъ нимъ картину славы великаго народнаго героя-мученика и благодарности потомства, тутъ же сказалъ, что черезъ недѣлю послѣ этого покушенія новый исполнительный комитетъ пошлетъ правительству ультиматумъ, за которымъ послѣдуетъ рядъ систематическихъ покушеній. Наканунѣ Гершуни снабдилъ его 50 рублями, чтобы на случай, если будетъ возможность скрыться, не нуждаться на первое время въ деньгахъ, указавъ отправиться въ Пензу и ждать одного молодого человѣка, который сказалъ бы ему, Григорьеву, пароль: „Федоръ Петровичъ кланяется“. Тогда же Гершуни настаивалъ на томъ, чтобы онъ, Григорьевъ, написалъ прощальное письмо товарищамъ агитационнаго содержанія; однако, написавъ строчекъ десять, онъ отказался отъ дальнѣйшаго изложенія, заявивъ, что это будетъ фальшиво, и Гершуни, видимо недовольный, всетаки взялъ начатое письмо, заявивъ, что докончить его самъ, при этомъ взялъ также и его фотографическую карточку для революціоннаго архива; впоследствии письмо было возвращено обратно и оно было сожжено.

Приобрѣта новый пистолетъ Браунинга въ магазинѣ

Венига, взамѣнъ купленнаго имъ на деньги Гершуни ранѣ, въ виду компрометирующей его, какъ офицера, на томъ пистолетѣ надписи, вырѣзанной Гершуни: „Такъ казнятъ враговъ народа“, и получивъ отъ Гершуни собственноручно распиленные на крестъ патроны съ отравленными пулями, онъ, Григорьевъ, въ указанный день похоронъ вышелъ изъ дому для присоединенія къ похоронной процессіи министра Сипягина, но на Невскомъ проспектѣ, дойдя уже до подходящей по примѣтамъ кареты, у него не хватило рѣшимости выполнить задуманный умыселъ, и, когда на другой день объ этомъ узналъ Гершуни, то послѣдній остался этимъ очень недоволенъ и тутъ же приступилъ съ помощью его, Григорьева, къ обсужденію новаго плана покушенія на жизнь оберъ-прокурора Св. Синода Побѣдоносцева. Тѣмъ не менѣе вскорѣ Гершуни почему-то покинулъ столицу, обѣщая для окончательной организаціи этого втораго покушенія прислать вмѣсто себя замѣстителя. Дѣйствительно, дней черезъ шесть, послѣ отъѣзда Гершуни, къ нему, Григорьеву, на квартиру явился незнакомый господинъ, назвавшійся Иваномъ Николаевичемъ Кузнецовымъ, предварительно произнеся установленный пароль: „Федоръ Петровичъ кланяется“. (По предъявленіи Григорьеву фотографической карточки селенгинскаго мѣщанина Михаила Мельникова, бывшаго студента горнаго института, Григорьевъ призналъ въ ней именно то лицо, которое выдавало себя за Кузнецова). Мельниковъ пріѣхалъ съ какой-то барышней, привезъ съ собой два тючка нелегальной литературы, которую спутница въ тотъ же день куда-то увезла, и рассказать, что видѣлся съ Гершуни въ г. Пензѣ, отъ котораго узналъ всѣ подробности предполагавшагося 4-го апрѣля покушенія. При дальнѣйшихъ посѣщеніяхъ Мельникова было приступлено къ совмѣстной разработкѣ задуманнаго плана нападенія на оберъ-прокурора Побѣдоносцева, не приведшей, однако, ни къ какимъ положительнымъ результатамъ. Посѣщая его, Григорьева, Мельниковъ однажды принесъ съ собою деревянный ящикъ и потребовалъ тотъ пистолетъ, который былъ купленъ имъ, обвиняемымъ, въ магазинѣ Чижова на деньги Гершуни,

съ вырѣзанной послѣднимъ надписью: „Такъ казнятъ враговъ народа“. Получивъ этотъ пистолеть, Мельниковъ, спиливъ предварительно его номеръ и зачистивъ надпись, упаковалъ пистолеть съ патронами въ ящикъ; послѣ чего зашилъ въ полотно, написалъ адресъ въ г. Минскъ, но кому именно—не помнить; на вопросъ же, зачѣмъ эта посылка въ Минскъ, Мельниковъ отвѣтилъ, что „Бундъ“ (еврейскій революціонный союзъ) прислалъ 30 рублей и проситъ выслать револьверъ Браунинга. Вообще Мельниковъ интересовался пистолетами системы Браунингъ и въ одно изъ своихъ посѣщеній просилъ научить съ ними обращаться, и былъ такой случай, когда при обученіи Мельникова произошелъ неожиданно выстрѣлъ, и пуля, ударившись въ косякъ двери, ведущей въ комнату хозяйки квартиры, засѣла тамъ на высотѣ двухъ аршинъ. Измученный пережитыми волненіями, онъ, Григорьевъ, рѣшилъ 10 июня 1902 года уѣхать изъ Петербурга въ имѣніе своей матери, въ селеніе Дзубру, и, со времени отъѣзда, Мельникова уже больше не видѣлъ; когда же въ сентябрѣ вернулся въ Петербургъ и узналъ, что во время его отсутствія къ нему на квартиру приходила два раза какая-то барышня, справлявшаяся о немъ, онъ, Григорьевъ, предполагая въ особѣ этой нѣкую Людмилу Александровну Ремянникову, о знакомствѣ съ которой будетъ сказано ниже, просилъ черезъ свою сожительницу Юлію Юрковскую передать Ремянниковой для сообщенія кому она найдетъ нужнымъ его бывшимъ друзьямъ, что отнынѣ онъ никакого участія въ революціонномъ дѣлѣ принимать не будетъ. При свиданіи Юліи Юрковской по этому поводу съ Ремянниковой, послѣдняя поручила передать, что Мельниковъ изъ Петербурга уѣхалъ, но что вмѣсто него присланъ неизвѣстно кѣмъ какой-то „номеръ третій“, который желалъ бы съ нимъ повидаться. На это онъ послалъ вторично Юлію Юрковскую передать Ремянниковой, что ни въ какія отношенія съ „номеромъ третьимъ“ вступать не будетъ. Относительно своего знакомства съ Ремянниковой онъ, обвиняемый, можетъ объяснить слѣдующее: въ мартѣ 1902 г., когда онъ ожидалъ къ себѣ Гершуни, къ нему зашла неизвѣстная

особа и сообщила, что Гершуни по болѣзни придти не можетъ; просидѣвъ около полчаса, она ушла; затѣмъ отъ самого Гершуни онъ узналъ, что особу эту зовутъ Людмилой Александровной, но о фамилии ея Гершуни умолчалъ. Когда Гершуни собирался въ первыхъ числахъ апрѣля уѣхать изъ Петербурга, то сообщилъ ему, что всѣ свѣдѣнія о немъ, Гершуни, онъ можетъ получить лично отъ Людмилы Александровны, указавъ, что ее всегда можно застать послѣ пяти часовъ дня въ лазаретѣ епархіальнаго училища по нечетнымъ числамъ мѣсяца, и прибавивъ, что будетъ съ нею переписываться. Однако, на квартирѣ у Ремянниковой ему бывать никогда не приходилось; сама же Ремянникова была у него второй разъ вскорѣ послѣ отъѣзда Гершуни и, кажется, до отъѣзда Мельникова и третій разъ на Рождествѣ по просьбѣ Юрковскаго, пріѣхавшаго въ декабрѣ 1902 г. въ Петербургъ и просившаго сестру Юлію указать адресъ Людмилы Александровны, для которой у него было какое-то порученіе; получивъ адресъ, Юрковскій, однако, просилъ позволенія устроить ему свиданіе у него, Григорьева, на квартирѣ. Давъ на это согласіе, Ремянникова явилась на квартиру, но, просидѣвъ часть и не дождавшись Юрковскаго, ушла, и болѣе съ Ремянниковой онъ, Григорьевъ, не видѣлся. Юрковскій же имѣлъ съ нею свиданіе на другой день въ ея квартирѣ. Была ли Ремянникова знакома съ Мельниковымъ, утвердительно сказать не можетъ, но предполагаетъ, что она Мельникова знала, выводъ это изъ того факта, что на переданный черезъ Юрковскую отказъ видѣться съ „номеромъ третьимъ“ Ремянникова ей замѣтила, что, дѣйствительно, „номеръ третій“ будетъ сортомъ пониже номера перваго и второго, подразумѣвая несомнѣнно подъ этими номерами Гершуни и Мельникова. Эти послѣдніе, помимо знакомства съ Ремянниковой, имѣли еще сношенія съ заграницей, такъ какъ въ мартѣ 1902 года Гершуни писалъ на его квартирѣ письмо въ Парижъ и проявлялъ полученныя оттуда же написанныя химическими чернилами письма, не упоминая, впрочемъ, ни разу фамилій писавшихъ. Мельниковъ же въ концѣ апрѣля говорилъ, что въ Парижѣ былъ сдѣланъ обыскъ

4296
МИНИСТЕРСТВО

у многих эмигрантов, и найдены многие документы, имѣющие отношеніе къ дѣлу Балмашева, прибавивъ съ видимою досадою, что вслѣдствіе этого испорчены адреса. Наконецъ, что касается принадлежности, какъ его, обвиняемаго, такъ и другихъ лицъ (Гершуни, Мельникова и Ремянниковой) къ „Боевой организаціи“, то себя лично онъ не считалъ принадлежащимъ къ этой организаціи, такъ какъ свои сношенія велъ съ однимъ Гершуни и его представителемъ, Мельниковымъ, которые, какъ ему казалось, получали непосредственныя указанія отъ какого-то таинственнаго источника, именуемаго „Боевой организаціей“, а онъ, Григорьевъ, былъ лишь простымъ добровольцемъ ея, но не дѣйствительнымъ членомъ. Относительно Ремянниковой утвердительныхъ данныхъ о ея принадлежности къ „Боевой организаціи“ у него не имѣется, черезъ нее велись имъ сношенія съ Гершуни, сама же она всегда отрицала существованіе подобной организаціи. На ряду съ этимъ, когда въ ноябрѣ 1902 года прошелъ слухъ, что на министра внутреннихъ дѣлъ предполагается покушеніе и когда по этому поводу Юрковская спросила Ремянникову, то та отвѣтила, что это сплетни и что на ноябрь ничего не готовится и не подготавлилось. Точно такъ же не было у него положительныхъ основаній судить о принадлежности къ помянутой организаціи и Мельникова, объ этомъ Мельниковъ ему ни разу не упоминалъ и только онъ, Григорьевъ, предполагалъ, что Мельниковъ принадлежалъ къ „Боевой организаціи“.

О Гершуни же можетъ сказать, что, хотя тотъ и не говорилъ о своей принадлежности къ названной организаціи, тѣмъ не менѣе при подготовкѣ террористическихъ актовъ у него вырывались иногда выраженія въ родѣ: „мы сдѣлали“, „мы обсудимъ“ и т. д.

Приведенное показаніе обвиняемаго Григорьева объ обстоятельствахъ совершеннаго убійства егермейстера Сиягина, а также показанія о приготовленіяхъ къ убійству оберъ-прокурора Св. Синода Побѣдоносцева нашли себѣ подтвержденіе въ приведенныхъ выше обстоятельствахъ событія 2-го апрѣля; такъ, при Балмашевѣ, послѣ убійства, были найдены два большихъ па-

кета съ надписью на имя министра внутреннихъ дѣлъ Сиягина и оберъ-прокурора Св. Синода Побѣдоносцева; затѣмъ выше приведено, что, уѣзжая 2 апрѣля съ утреннимъ поѣздомъ изъ Теріокъ въ гор. С.-Петербургъ, Балмашевъ, дѣйствительно, забылъ на постояломъ дворѣ офицерскую шапку и, по прибытіи въ Петербургъ, отправился въ гостинный дворъ и купилъ тамъ въ магазинѣ Иванова новую шапку, которую тамъ же и надѣлъ. Засимъ отобранннй у Балмашева пистолетъ системы Браунинга оказался съ отвинченными щеками; извлеченныя изъ тѣла покойнаго егермейстера Сиягина пули найдены съ головками, распиленными крестообразно, а изъ трехъ номеровъ на пистолетѣ два оказались сплелеными и оставленъ лишь одинъ № 11911; и по предъявленіи означеннаго пистолета обвиняемому Григорьеву, послѣдній призналъ его за тотъ самый, съ которымъ Гершуни производилъ свои предварительные опыты въ Финляндіи въ концѣ марта 1902 года. Точно такъ же слѣдствіемъ было установлено, что съ 27 до 30 марта Балмашевъ, проживая въ г. Выборгѣ, останавливался въ № 3 гостиницы „Сосіетэ“, и показаніемъ служанки при названной гостиницѣ, финляндской уроженки Вильгельмины Карлсонъ (по мужу Гелингъ), удостоверяется, что Балмашевъ имѣлъ тамъ свиданіе съ другими лицами. При допросѣ свидѣтельница Карлсонъ показала, что 28-го марта въ 12 часовъ утра Балмашева посетилъ одинъ молодой человекъ, котораго свидѣтельница при допросѣ положительно признала въ предъявленномъ ей лично Михаилѣ Мельниковѣ; въ томъ, что посетитель былъ именно Мельниковъ, она, смотря на него, при предъявленіи ей его на допросѣ, нисколько не сомнѣвается, говорить съ полною увѣренностью и припоминаетъ даже манеру его сидѣть, когда онъ былъ въ номерѣ. Кромѣ Мельникова, на другой день, 29-го марта, уже вечеромъ къ Балмашеву въ № 3 пришелъ другой человекъ, остававшійся у него довольно продолжительное время; гость этотъ остановился въ той же гостиницѣ въ № 9; войдя въ номеръ для приготовленія постели, свидѣтельница застала ихъ стоявшими у ломбернаго стола и разсматривавшими какія-то бумаги, въ исходѣ

10 часа постоялец вышел от Балмашева и приказал ей разбудить его к утреннему 6-часовому поезде, отходящему из Выборга, а Балмашевъ, не дав приготовить постель, заявилъ, что ѣдетъ съ пятичасовымъ утреннимъ почтовымъ поездомъ. По предъявленіи свидѣтельница Григорія Гершуни, она признала въ немъ полное сходство съ тѣмъ лицомъ, которое 29 марта останавливалось въ № 9 и было у Балмашева. Кромѣ сего, въ виду имѣвшейся въ книгѣ для пріѣзжающихъ названной гостиницѣ собственноручной записи этого гостя подъ 29 марта фамиліи „Brentow Kaufmann“, было произведено сличеніе несомнѣннаго почерка Гершуни съ этой записью, и экспертиза установила сходство записи „Brentow Kaufmann“ съ почеркомъ Гершуни.

Дальнѣйшимъ разслѣдованіемъ въ отношеніи Григорія Гершуни, Михаила Мельникова и Людмилы Ремянниковой, какъ лицъ, причастныхъ къ выполненію задуманнаго плана убійства егермейстера Сипягина, установлено, что на другой день убійства Гершуни, зайдя къ Григорьеву, показалъ прокламацію, датированную 3 апрѣля, съ надписями: „Въ борьбѣ обрѣтешь ты право свое“, „По дѣламъ вашимъ судить будутъ васъ“ и начинающуюся: „Они этого хотѣли, они этого дождались“. Содержаніе этой прокламаціи относится къ убійству министра Сипягина, причѣмъ высказывается рѣшеніе партіи социалъ-сторовъ-революціонеровъ дѣйствовать терроромъ. Въ концѣ имѣется подпись: „Боевая организація партіи социалъ-сторовъ-революціонеровъ“; текстъ этой прокламаціи, по показанію Григорьева, почти тождественъ и съ печатнымъ воззваніемъ, выпущеннымъ того же 3-го апрѣля и тою же „Боевой организаціей“. Засимъ 5-го того же апрѣля въ петербургскомъ почтамтѣ былъ задержанъ пакетъ по адресу въ Парижъ съ двумя рукописями преступнаго содержанія. Одна изъ этихъ рукописей аналогична съ вышеприведенною прокламаціею, съ добавленіемъ лишь свѣдѣній, полученныхъ авторомъ о бунтѣ рабочихъ на Воткинскихъ заводахъ и объ арестахъ нѣкоторыхъ лицъ, привлеченныхъ къ отвѣтственности за прикосновенность къ революціонному движенію. Другая рукопись также на листѣ почтовой бумаги, малаго

формата, написанная тѣмъ же почеркомъ съ заголовкомъ „Казнь Министра Сипягина“, начинается такъ: „Безумно смѣлая по замыслу и блестяще выполненная казнь Сипягина произвела на всѣхъ потрясающее впечатлѣніе. Громъ грянулъ въ такую минуту и въ такомъ мѣстѣ, гдѣ его никто не ожидалъ. Были предвидѣны мельчайшія подробности, случайности, обдуманы всевозможныя детали, благодаря чему все совершилось такъ, какъ рассчитывали“. Далѣе идетъ описаніе убійства егермейстера Сипягина Степаномъ Балмашевымъ съ весьма точнымъ изложеніемъ всѣхъ подробностей этого злодѣянія, указывается костюмъ Балмашева, его поведение передъ убійствомъ и послѣ, и сообщаются такія детали устройства и испытанія пистолета, какія могутъ быть извѣстны лишь лицу, вполне посвященному въ подготовку означеннаго злодѣянія; въ концѣ приведены нѣкоторыя біографическія данныя о Балмашевѣ. По сличеніи приведенныхъ рукописей съ несомнѣннымъ почеркомъ Людмилы Ремянниковой эксперты пришли къ положительному убѣжденію, что оба эти документа написаны рукою Ремянниковой.

По тому же адресу также въ Парижъ было послано письмо и сожительницею Григорьева, Юліей Юрковской, причѣмъ посылка этого письма, по объясненію Юрковской, была вызвана слѣдующимъ обстоятельствомъ: около времени совершенія убійства егермейстера Сипягина, дня не помнитъ, къ нимъ на квартиру явился Гершуни и рассказалъ, что онъ только-что пріѣхалъ по финляндской желѣзной дорогѣ и, выйдя изъ вагона перваго класса, забылъ въ немъ какой-то листокъ, который, однако, потомъ успѣлъ взять (это происходило, какъ видно изъ приведеннаго выше показанія обвиняемаго Григорьева, какъ разъ 2-го апрѣля); затѣмъ, обращаясь къ свидѣтельницамъ и вручая черновики, Гершуни попросилъ ее переписать текстъ, отговариваясь неимѣніемъ времени сдѣлать это самому. По уходѣ Гершуни, Юрковская стала переписывать полученную рукопись, содержанія которой она совершенно не помнитъ, такъ какъ она была составлена въ совершенно непонятныхъ для нея выраженіяхъ. Переписавъ рукопись, она, Юрковская,

по данному ей Гершуни тогда же адресу въ Парижъ отправила переписанное, черновикъ же былъ взятъ Гершуни обратно въ одно изъ ближайшихъ его посѣщеній. Почти одновременно съ этимъ, а именно 3-го того же апрѣля, въ гор. Саратовѣ, въ двѣнадцатомъ часу дня на улицѣ былъ замѣченъ извѣстный еще съ зимы по гор. Харькову человекъ, проживавшій по паспорту на имя дворянина Василевскаго (паспортъ этотъ впоследствии оказался подложнымъ, а личность, по нему проживавшая, Михаиломъ Мельниковымъ). Означенный субъектъ, по показанію наблюдавшихъ за нимъ мѣстныхъ агентовъ Александрова и Шкралева, весь день проявлялъ какую-то особенную подвижность и лихорадочную дѣятельность, послѣдовательно посѣщая разныхъ лицъ, заходя въ почтово-телеграфную контору и двукратно въ редакцію «Саратовскаго Листка». Телеграфное сообщеніе объ убійствѣ егермейстера Сипягина было получено въ редакціи «Саратовскаго Листка» 2-го апрѣля, въ 11 часовъ 35 минутъ вечера по петербургскому времени. Около 10 часовъ вечера Василевскій (онъ же Мельниковъ) съ узломъ въ рукахъ остановился на извозчикѣ у одного дома, гдѣ, отпустивъ извозчика, пошелъ пѣшкомъ, но, замѣтивъ за собою наблюденіе, Мельниковъ неожиданно бросился на агента Александрова, нанеся послѣднему складнымъ ножомъ нѣсколько ранъ по головѣ; во время борьбы съ Александровымъ Мельниковъ, оставивъ на мѣстѣ свалившуюся съ него шляпу и узелокъ со сверткомъ, скрылся. По осмотру доставленнаго Александровымъ узла и свертка оказалось тамъ около 25 фунтовъ совершенно новаго типографскаго шрифта, 32 номера (№ 4) журнала «Революціонная Россія», нѣсколько писемъ и рукопись. Рукопись писана карандашомъ, какъ видно, въ нѣсколько пріемовъ, съ различною скоростью, и даже въ разныхъ положеніяхъ пишущаго (сидя или стоя) и состоитъ изъ отдѣльныхъ полулистовъ и одного цѣлаго листа обыкновенной писчей бумаги съ проставленной нумераціей съ первой до десятой страницы. Означенная рукопись, безъ всякой подписи, начинается словами: «Бываютъ тяжелые дни, бываютъ тяжелые мрачные годы» и по содержанию своему и направленію

имѣть не только чисто революціонный, но и террористическій характеръ, при чемъ особенное вниманіе на себя обращаетъ, что она написана по поводу только-что тогда совершившагося убійства егермейстера Сипягина, на что, между прочимъ, указываютъ слѣдующія помѣщенныя въ ней выраженія: «Вслѣдъ за Карповичемъ, вслѣдъ за Лаговскимъ явился новый соколъ, новый исполнитель революціонной казни надъ однимъ изъ главныхъ оплотовъ царизма. Мы социалисты-революционеры горячо приветствуемъ этихъ героевъ, какъ первыхъ ласточекъ революціонной весны... Мы приветствуемъ первыхъ террористовъ, какъ лучшихъ изъ праздниковъ нашего возрожденія». Далѣе говорится: «И кто изъ образованныхъ русскихъ людей рѣшится сказать, что Сипягинъ наказанъ слишкомъ жестоко. Нѣтъ, онъ еще болѣе всякаго Богодѣлова заслуживаетъ самой суровой расправы. Ему мы обязаны самими реакционными мѣропріятіями послѣднихъ трехъ лѣтъ, его руками стянуты узлы новыхъ крѣпкихъ путъ, въ которыхъ безсильно бьется Россія». Наконецъ авторъ, давая превратную окраску дѣятельности бывшаго министра внутреннихъ дѣлъ Сипягина, восклицаетъ: «Съ его смертью свободнѣй вздохнетъ все пригнетенное имъ и благословитъ того отважнаго человека, рука котораго покарала всемогущаго министра. Со смертью Сипягина дѣйствительно начнется новая эра». По сличеніи упомянутой рукописи съ несомнѣннымъ почеркомъ Михаила Мельникова экспертъ пришелъ къ заключенію, что по безусловному и полному сходству почерковъ рукопись написана Мельниковымъ.

Вышеприведенныя обстоятельства послужили основаніемъ къ привлеченію въ качествѣ обвиняемыхъ Григорія Гершуни, Михаила Мельникова, въ 1902 г. еще не разысканныхъ, а также и Людмилы Ремянниковой. По обыскѣ у Ремянниковой, произведенномъ въ ночь на 12-е февраля 1903 г. въ квартирѣ ея, въ зданіи Исидоровскаго епархіальнаго женскаго училища, обнаружено значительное количество нелегальныхъ печатныхъ брошюръ, преимущественно изданій партіи социалистовъ-революціонеровъ. Такъ, между прочимъ: 1) 52 экземпляра

„Ко всему русскому крестьянству отъ крестьянскаго союза партіи социалистовъ-революціонеровъ“ изд. 1902 г., съ обращеніемъ къ крестьянамъ отъ имени союза съ призывомъ къ ниспроверженію въ Россіи самодержавнаго образа правленія, для чего рекомендуется „соединиться въ тайныя братства“, 2) 11 экземпляровъ „Письма героя-рабочаго къ товарищамъ и крестьянамъ“ изд. 1902 г., гдѣ въ примѣчаніи отъ редакціи сказано, что авторъ помѣщенныхъ въ брошюрѣ двухъ писемъ „герой рабочій“, стрѣлявшій 19-го іюля 1902 г. въ харьковскаго губернатора по постановленію „Боевой организациі партіи социалистовъ-революціонеровъ“, 3) 47 экземпляровъ „За Вѣру, Царя и Отечество“, рассказъ Ивана Вольнаго, 4) брошюра „Ко всѣмъ работникамъ революціоннаго социализма въ Россіи“ съ воззваніемъ о необходимости „въ такое боевое время, какъ наше“, всѣмъ обособленнымъ группамъ и организациямъ сойтись подъ однимъ общимъ знаменемъ въ рядахъ одной боевой арміи революціоннаго социализма, 5) 116 экземпляровъ журнала „Революціонная Россія“ съ отрискомъ печати „С.-Петербургскаго Комитета партіи социалистовъ-революціонеровъ“, 6) 558 экземпляровъ особыхъ приложений за ноябрь 1902 г. къ „Революціонной Россіи“, содержащихъ каждое четыре страницы мелкаго печатнаго текста съ корреспонденціями изъ разныхъ городовъ имперіи и революціонной хроникой, 7) 158 экземпляровъ „Террористическій элементъ въ нашей программѣ“, представляющей отдѣльный оттискъ номера 7-го „Революціонной Россіи“, въ концѣ котораго помѣщено „Письмо Степана Балмашева къ родителямъ“, 8) 394 экземпляра пояснаго портрета, отпечатаннаго съ фотографіи Фомы Качуры; надъ изображеніемъ Качуры напечатано: „Партія социалистовъ-революціонеровъ“, „Въ борьбѣ обрѣтешь ты право свое“, а подъ портретомъ сказано: „Мы боремся за счастье народа, знаемъ, что пощады отъ Царя намъ ждать нечего и смерть намъ не страшна. Фома Качура“. Кромѣ перечисленныхъ брошюръ были отобраны еще и нѣсколько другихъ подобнаго же рода содержанія, а также наличныя деньги въ количествѣ 146 руб. 89 коп., словарь Рейфа и разныя клочки бумаги съ помѣщенными

на нихъ условными знаками изъ буквъ и цифръ, означающими адреса нѣкоторыхъ лицъ. При самомъ обыскѣ, Людмила Ремянникова, по свидѣтельству присутствовавшихъ при этомъ лицъ, выказывала явное желаніе что-то скрыть и даже, улучивъ моментъ, хотѣла проглотить какіе-то клочки бумаги, что, однако, ей сдѣлать не удалось.

Допрошенная на дознаніи, Ремянникова, признавая себя виновною лишь въ храненіи найденныхъ у нея нелегальныхъ изданій и отрицая какую бы то ни было принадлежность свою къ „Боевой организациі“, заявила, что если она и сдѣлала что-либо нелегальное, то только изъ сочувствія къ партіи социалистовъ-революціонеровъ вообще, а не къ „Боевой организациі“ и засимъ ни на какіе вопросы давать объясненій не пожелала, присокупивъ лишь, что отобраннаго отъ нея 146 руб. принадлежатъ лично ей и составляютъ сбереженіе отъ полученнаго ею содержанія въ размѣрѣ 25 руб. въ мѣсяцъ по должности фельдшерлицы.

Тѣмъ же менѣе, помимо приведенныхъ выше показаній обвиняемаго Григорьева и письма, отправленнаго въ Парижъ 5-го апрѣля 1902 года, участіе Ремянниковой въ дѣятельности „Боевой организациі“ устанавливается еще и показаніями нижеслѣдующихъ свидѣтелей:

Юлія Юрковская (сожительница обвиняемаго Григорьева) показала, что первое ея знакомство съ Ремянниковой произошло въ ея квартирѣ въ зданіи Исидоровскаго епархіальнаго женскаго училища по инициативѣ Гершуни передъ отъѣздомъ его изъ Петербурга въ апрѣль 1902 года; какаго цѣль была этого знакомства, Гершуни не высказывала, но впоследствии для нея оказалось яснымъ, что это было сдѣлано для того, чтобы Гершуни могъ имѣть свѣдѣнія о Григорьевѣ; предлагая познакомиться съ Ремянниковой, Гершуни, между прочимъ, указала, что у нея, Ремянниковой, можно найти нелегальную литературу. Придя къ ней въ первый разъ, свидѣтельница застала тамъ уже и Гершуни; посидѣвъ очень недолго, она, Юрковская, ушла, оставивъ Ремянникову вдвоемъ съ Гершуни. Сколько она разъ посѣщала Ремянникову и по какимъ случаямъ, точно не помнить,

сама же Ремяникова была на квартирѣ Григорьева раза три; первое посѣщеніе Ремяниковой, насколько припоминаетъ свидѣтельница, произошло послѣ ея съ ней знакомства и ей, Юрковской, неизвѣстно, приходила ли въ мартѣ 1902 года къ нимъ на квартиру какаѣ-то барышня съ сообщеніемъ, что Федоръ Петровичъ (Гершуни) не можетъ зайти къ ожидавшему его Григорьеву. Лѣтомъ 1902 года въ отсутствіе ея и Григорьева, бывшихъ на Кавказѣ, Ремяникова, по ея словамъ, заходила къ нимъ на квартиру, а по приѣздѣ ихъ осенью съ Кавказа, Ремяникова зашла опять и, заставъ только одну свидѣтельница, спросила, не исполнить ли Григорьевъ „теперь“ тотъ замыселъ, который не былъ выполненъ весной, говоря, что эти свѣдѣнія необходимы для Федора Петровича (Гершуни); на это она, Юрковская, отвѣтила за Григорьева отрицательно. Подобное же предложеніе Ремяникова сдѣлала ей и еще разъ, послѣ чего она, Юрковская, дала понять Ремяниковой, чтобы та окончательно оставила въ покоѣ Григорьева; былъ ли этотъ отказъ сдѣланъ съ вѣдома самого Григорьева или нѣтъ, того она сказать утвердительно не можетъ. Оба раза помянутыя предложенія, какъ видно изъ приложеннаго къ дѣлу заявленія Юрковской, сопровождались косыми взглядами Ремяниковой, въ которыхъ видѣлись скрытыя угрозы.

Далѣе свидѣтельскими показаніями зрителя зданія Исидоровскаго епархіальнаго училища Орнатскаго, вахтера Миронова, сидѣлокъ крестьянки Муниной (прислуги Ремяниковой) и Болгайсь, и надзирательницы Жудро въ общемъ устанавливается, что Людмила Ремяникова поступила на должность фельдшерницы училища въ февралѣ 1902 г., получая 27 руб. въ мѣсяцъ при готовомъ столѣ и квартирѣ. Къ ней на квартиру приходило много мужчинъ и женщинъ, но кто именно бывалъ у нея, свидѣтели указать не могутъ и только, по словамъ Жудро, она какъ будто встрѣчала въ корридорѣ двухъ лицъ, которыхъ узнаетъ на предъявленныхъ ей фотографическихъ карточкахъ, а именно: Гершуни и Мельникова, которые приходили къ ней не въ послѣднее время, а гораздо раньше. О матеріальномъ положеніи

Ремяниковой свидѣтели опредѣленнаго ничего не знаютъ, но, по показанію той же надзирательницы Жудро, ей приходилось нерѣдко слышать отъ Ремяниковой, передъ 20-мъ числомъ, что денегъ у нея нѣтъ, въ виду чего она, Жудро, сомнѣвается, чтобы Ремяникова могла скопить за время своей службы 150 рублей, тѣмъ болѣе, что Ремяникова въ своихъ расходахъ никогда себя не стѣсняла, ѣздила часто на извозчикахъ и бывала въ театрахъ, за что даже она, свидѣтельница, прозвала ее мотовкой; засимъ, чередуясь съ Ремяниковой дежурствомъ по лазарету, послѣдняя по неизвѣстной причинѣ желала, чтобы она, Жудро, дежурила въ четныя числа мѣсяца, а Ремяникова въ нечетныя и такого порядка Ремяникова придерживалась очень строго и ни разу ему не измѣняла.

Незадолго до обыска и ареста Людмилы Ремяниковой, а именно 26-го января 1903 г., въ Кіевѣ былъ задержанъ замѣченный наблюденіемъ и разыскиваемый дворянинъ Василевскій (онъ же Михаилъ Мельниковъ), проживавшій въ Кіевѣ и другихъ городахъ подъ чужимъ именемъ и по чужому паспорту. Задержанный назвалъ себя мѣщаниномъ Михайломъ Завадскимъ, въ удостовѣреніе чего и предъявилъ соответственный паспортъ; при личномъ обыскѣ именованнаго себя Завадскимъ было найдено въ числѣ прочихъ вещей: а) паспортная книжка, выданная изъ конюльскаго мѣщанскаго управы 9-го декабря 1901 года мѣщанину Михаилу Завадскому съ визами ялтинской полиціи 12-го августа 1902 г., пристава І стана ялтинскаго уѣзда 17-го августа 1902 года и Печерскаго полицейскаго участка г. Кіева 4-го октября того же года; съ отмѣткою о проживаніи въ домѣ № 3 по Левандской улицѣ; б) чистая, незаполненная паспортная книжка; в) нелегальная газета „Искра“ № 31 отъ 1-го января 1903 г.; г) два листка рукописи, черновика прокламаціи, начинающейся словами: „Товарищи, братья“ отъ 30-го декабря 1902 года; д) запечатанный сѣрый конвертъ, въ коемъ оказался листъ почтовой бумаги съ шифрованной записью, въ концѣ коей слова: „Вспомните, какъ писали вамъ два года тому назадъ“; е) портмоне съ 3 рублями 65 коп. и почтовыми марками и ж) ки-

сеть съ 65 рублями. Задержанный объяснил, что въ Киевѣ онъ прѣхалъ изъ деревни Херсонской губ., называть которую не желаетъ, куда въ свою очередь прибыль съ южнаго берега Крыма; поименованные въ пунктахъ б, в, г и д предметы ему не принадлежать и какимъ образомъ они къ нему попали, объяснить возможнымъ не находить. По прибытіи по указанному въ паспортной книжкѣ адресу въ домѣ № 3 по Левандской улицѣ, выяснилось, что въ квартирѣ № 4, занимаемой женою капитана Гоганидзе, одна комната была отдана въ наемъ Михаилу Завадскому, занимавшему ее уже около четырехъ мѣсяцевъ. По производствѣ обыска этой комнаты было обнаружено въ холщевомъ чемоданѣ 496 экземпляровъ книгъ и брошюръ преступнаго содержанія и въ другихъ мѣстахъ также значительное количество подобнаго же характера книгъ, брошюръ, рукописей и замятокъ. Подробный осмотръ отобранныхъ у Завадскаго (Мельникова) книгъ и предметовъ приведенъ въ составленномъ по сему поводу особомъ протоколѣ, который заключается въ себѣ сто пятьдесятъ четыре отдѣльныя рубрики. Въ томъ числѣ встрѣчаются: а) „Голодъ и самодержавіе, или по чьей винѣ голодаетъ русскій народъ“, 1902 г.; „Очередной вопросъ революціоннаго дѣла“, 1900 г.; „Какъ Министръ заботился о крестьянахъ“; б) изданія партіи социалистовъ-революціонеровъ и аграрно-соціалистической лиги: „За Вѣру, Царя и Отечество“ Ивана Вольнаго, 1902 года; „Царское правительство и рабочій народъ“, 1902 года; в) изданія партіи социалистовъ-революціонеровъ: „Почему стрѣляли въ харьковскаго губернатора“ (146 экземпляровъ), 1902 года; „Ко всему русскому крестьянству отъ крестьянскаго союза партіи социалистовъ-революціонеровъ“, 1902 г.; „За Вѣру, Царя и Отечество“ Вольнаго; по содержанію брошюра одинакова съ вышеприведенной, но только наружная обертка имѣетъ видъ какъ бы разрѣшеннаго изданія; на первой страницѣ обертки напечатано: „Чтеніе для солдатъ. „Конвойный“, рассказъ Тхоржевскаго, изд. Березовскаго, а на второй страницѣ значится: „Дозволено цензурою 2 октября 1902 г. Типографія министерства внутреннихъ дѣлъ“; „Письма героя рабочаго

къ товарищамъ крестьянамъ“, 1902 г.; нѣсколько экземпляровъ журнала „Революціонная Россія“; „Долой полицію“, брошюра имѣетъ обертку съ заголовкомъ: „Законы“ — дешевое изданіе для народа. „1-е мая, празднуйте 1-е мая, товарищи“ — воззваніе, отпечатанное на красной бумагѣ; „Къ рекрутамъ-новобранцамъ“ съ печатью екатеринославскаго комитета партіи социалистовъ-революціонеровъ; „Къ обществу“ — воззваніе съ печатью волынскаго комитета той же партіи; „Горемыки благодатнаго острова“, означено: „Дозволено цензурою 2 марта 1902 г. СПб. Типографія министерства внутреннихъ дѣлъ“.

Изъ отобранныхъ у Завадскаго (Мельникова) при его задержаніи и при обыскѣ его квартиры рукописей заслуживаютъ вниманія слѣдующія: а) Два экземпляра рукописи, начинающейся словами: „Съ нижегородскимъ и саратовскимъ приговорами вопросъ объ уличныхъ демонстраціяхъ вступаетъ въ новую фазу“, въ ней осуждаются дѣйствія министра внутреннихъ дѣлъ и его товарища, сенатора Дурново за то, что будто бы обвинявшіяся въ производствѣ въ этихъ городахъ демонстрацій по ихъ инициативѣ лица были преданы суду мѣстныхъ судебныхъ палатъ, при чемъ одна изъ этихъ рукописей писана какъ бы измѣненнымъ почеркомъ. Въ рукописяхъ, кромѣ того, излагается, что, „на ряду съ другими тайными и явными, мирными и террористическими формами борьбы противъ самодержавія и противъ произвола чиновниковъ, демонстраціи должны получить самое широкое распространеніе, ихъ слѣдуетъ устраивать повсемѣстно какъ можно чаще и въ возможно большихъ размѣрахъ“, и что „это есть начало массовой борьбы противъ гнета самодержавія“; б) рукопись, написанная карандашомъ: „Товарищи! До сихъ поръ вы, парикмахеры, стояли далеко отъ рабочаго движенія“, затѣмъ доказывается, что и парикмахеры такіе же рабочіе, какъ и остальные, поставлены въ тяжелыя условія своими хозяевами и потому должны примкнуть къ общему рабочему революціонному движенію; тутъ же приложено и письмо парикмахера, предназначенное, повидному, къ напечатанію въ одномъ изъ революціонныхъ органовъ;

4296

в) рукопись, писанная частью перомъ, частью карандашомъ, озаглавленная: „Ко всему крестьянству“, гдѣ доказывается цѣлесообразность совершенія покушенія на жизнь харьковскаго губернатора князя Оболенскаго крестьяниномъ Фомою Качурою, и что „Качура со своимъ дѣломъ и мыслями социалистъ-революционеръ и дѣйствовалъ онъ отъ имени всей нашей партіи“, „Мы социалисты-революционеры—говоритъ авторъ—полагаемъ, что за такія преступленія, какъ тѣ, что совершилъ князь Оболенскій, должно назначаться самое тяжелое наказаніе“. „Такъ поступила и наша партія социалистовъ-революционеровъ, приговоривъ Оболенскаго къ смертной казни.“ „Одинъ изъ нашихъ товарищей, Фома Качура, съ согласія остальныхъ, взялся цѣною собственной жизни совершить смертную казнь надъ Оболенскимъ“. Заканчивая рукопись, авторъ называетъ Царя, министровъ, Оболенскаго и всѣхъ прочихъ губернаторовъ врагами народа и говоритъ: „Долой самодержавнаго Царя и чиновниковъ“. „Пусть вся русская земля освободится отъ гнета чиновниковъ, пусть все наше правительство будетъ выборнымъ...“; г) рукопись, съ обращеніемъ: „Солдаты! Еще недавно вы были такими же людьми, какъ и всѣ остальные люди...“ и представляющая собой воззваніе къ солдатамъ, въ которомъ авторъ старается убѣдить ихъ, что они тоже крестьяне, какъ и тѣ, противъ коихъ правительство и начальство приказываетъ имъ дѣйствовать; д) рукопись, начинающаяся словами: „Во время коронаціи 22 мая 1883 г.“, съ обращеніемъ къ крестьянамъ, весьма возмутительнаго содержанія, въ которой авторъ старается въ ихъ глазахъ подорвать любовь ихъ къ Государю Императору и направить ихъ къ низверженію царской власти, и е) рукопись „Осужденный рабочий“, въ которой превратно трактуется о мотивахъ, послужившихъ къ замѣнѣ смертной казни Фомѣ Качурѣ ссылкой въ каторжныя работы. По сличеніи вышеприведенныхъ рукописей съ почеркомъ Михаила Мельникова эксперты пришли къ слѣдующему заключенію: одинъ экземпляръ рукописи „Съ нижегородскимъ и саратовскимъ приговорами“ (п. а), воззваніе „Товарищи! До сихъ поръ вы, парикмахеры“ (п. б) и

рукопись „Во время коронаціи 22-го мая 1883 года“ по своему почерку имѣютъ полное и несомнѣнное сходство съ почеркомъ Мельникова. Рукопись „Ко всему крестьянству“, писана не Мельниковымъ, но всѣ замѣтки, сдѣланныя въ этой рукописи и послѣдняя карандашная страница писана Мельниковымъ; рукопись: „Солдаты! Еще недавно вы были“ написана Мельниковымъ; затѣмъ не имѣютъ сходства съ почеркомъ Мельникова: паспортная книжка на имя Михаила Завадскаго, записки съ шифрованнымъ текстомъ, второй экземпляръ рукописи „Съ нижегородскимъ и саратовскимъ приговорами“ и рукопись „Осужденный рабочий“.

Привлеченный въ качествѣ обвиняемаго, селенгинскій мѣщанинъ Михаилъ Мельниковъ, отрицающій принадлежность свою не только къ „Боевой организаціи партіи социалистовъ-революционеровъ“, но и вообще къ какому бы то ни было тайному противозаконному сообществу, объяснилъ, что, перейдя на нелегальное положеніе, занимался пропагандою идей социализма въ рабочей средѣ, составляя отдѣльныя замѣтки иногда въ видѣ воззванія, по разнымъ вопросамъ, по воззваніи этихъ не распространялъ, хотя и возможно, что нѣкоторые изъ нихъ переходили въ руки публики и, быть можетъ, даже издавались, помимо его желанія. Найденные при его задержаніи 26 января компрометирующаго свойства предметы ему не принадлежатъ. Точно такъ же ему не принадлежатъ всѣ отобранныя у него при обыскѣ квартиры нелегальныя изданія печатныя и гектографированныя: не признаетъ также своими изъ перечисленныхъ выше рукописей: „Осужденный рабочий“, рукопись „о нижегородскихъ и саратовскихъ демонстраціяхъ“, рукопись „Ко всему крестьянству“ съ карандашными исправленіями. Другія же рукописи, ему принадлежащія, если онъ не ошибается, писаны его рукою. О томъ, отъ кого, когда и при какихъ обстоятельствахъ онъ получилъ на храненіе ему не принадлежащія вещи, онъ не находитъ возможнымъ давать какія-либо объясненія. Со времени перехода его на нелегальное положеніе въ началѣ 1900 года, разъѣзжалъ по разнымъ городамъ Россіи, а съ апрѣля того же года и до февраля 1902 года про-

живалъ въ городѣ Харьковѣ подѣ именемъ Петра Василевскаго съ паспортомъ на это имя и служилъ при советѣ съѣзда горнопромышленниковъ Юга Россіи. Въ февралѣ уѣхалъ изъ Харькова и съ тѣхъ поръ до самаго пріѣзда въ Кіевъ жилъ въ различныхъ мѣстностяхъ, которыхъ назвать не можетъ. Въ Кіевѣ прибылъ приблизительно 1-го октября 1902 года и проживалъ тамъ по паспорту на имя мѣщанина Михаила Завадскаго, но гдѣ приобрѣлъ этотъ паспортъ, объяснить не находитъ возможнымъ. Въ 1902 году, а именно 3-го апрѣля, дѣйствительно, былъ въ городѣ Саратовѣ, пріѣхавъ туда безъ определенной цѣли, но откуда—объяснить не желаетъ; съ нимъ тогда была небольшая ручная корзинка, въ которой помѣщались два узелка со прифтомъ, нелегальной литературой и еще съ какими-то вещами, полученная имъ случайно для хранения не болѣе какъ за недѣлю до пріѣзда въ Саратовъ. По прибытіи въ Саратовъ, онъ почти цѣлый день бродилъ по городу, заходя только на постоянный дворъ, въ трактиръ и аптеку, и ни у кого въ квартирахъ не былъ; вообще, чувствуя себя тогда нервно-разстроеннымъ, ему показалось, что еще съ желѣзной дороги его кто-то преслѣдуетъ съ намѣреніемъ задержать; эта манія преслѣдованія, вызванная тревожною жизнью на нелегальномъ положеніи, настолько обострилась къ вечеру 3-го апрѣля, что зашѣтивъ на улицѣ какъ будто все слѣдившаго за нимъ неизвѣстнаго человѣка, онъ, выпустивъ изъ рукъ узелки, схватилъ бывший при немъ перочинный ножикъ и нанесъ нѣсколько ударовъ по головѣ этого человѣка, вцѣпившагося въ него руками; послѣ непродолжительной борьбы ему, Мельникову, удалось вырваться и, оставивъ на мѣстѣ узелки и свалившуюся съ головы шляпу, бѣжать изъ города и только къ утру добраться до какой-то желѣзнодорожной станціи, гдѣ, дождавшись приходящаго изъ Саратова поѣзда, уѣхать съ этимъ поѣздомъ, но куда, сказать не желаетъ. Въ Финляндіи и въ частности въ гор. Выборгѣ не только въ концѣ марта 1902 года, но и вообще никогда не бывалъ, причемъ категорически заявляетъ, что со времени его отъѣзда въ маѣ 1899 года въ Сибирь, въ Петербургѣ не былъ ни

разу. Григорія Гершуни, поручика Григорьева, Тимофея Бартошкина, Людмилы Ремянниковой и Стефана Балмашева, которыхъ фотографическія карточки были ему предъявлены, не только не знаетъ, но и никогда съ ними не встрѣчался; точно такъ же подѣ именемъ Ивана Кузнецова никогда и нигдѣ не проживалъ и никому такой фамиліей не назывался. Никакого участія въ обсужденіи покушенія на жизнь оберъ-прокурора Св. Синода Побѣдоносцева ни съ кѣмъ не имѣлъ, равно какъ никакихъ вещей, а тѣмъ болѣе револьвера въ Минскъ не посылалъ и такого случая, чтобы въ чьей-либо квартирѣ произошелъ выстрѣлъ изъ револьвера, вовсе не было и вообще пистолета системы Браунинга въ своихъ рукахъ никогда не держалъ. Въ концѣ марта 1902 года онъ пріѣхалъ вечеромъ 28-го числа въ г. Кіевъ и остановился въ гостиницѣ Михайловскаго монастыря, кажется въ № 62, подѣ именемъ крестьянина Петра Русакова и, хотя паспортъ тогда и не былъ явленъ въ полиціи, но полагаетъ, что въ домовую книгѣ гостиницы записанъ; изъ Кіева же уѣхалъ 29 или 30 марта, но куда прежде всего поѣхалъ, объяснить не считаетъ возможнымъ. Въ августѣ того же года одинъ день былъ (11 августа) въ Ялтѣ, а 12-го уѣхалъ въ Алушту, гдѣ находился до 25-го или 27-го, и потомъ путешествовалъ по южному берегу Крыма до 3-го сентября. Въ Крыму проживалъ по паспорту на имя Завадскаго вмѣстѣ съ одной женщиной по выданному паспорту на имя Екатерины Константиновичъ. Константиновичъ онъ знаетъ еще въ 1897 году и она жила въ Харьковѣ зимою 1900—1901 г. въ качествѣ его фактической жены и была прописана въ домѣ по Конторской улицѣ, какъ жена „Петра Василевскаго“ подѣ своимъ настоящимъ именемъ Екатерины Николаевны. Относительно рукописи, написанной карандашомъ и начинающейся словами: „Бываютъ тяжелые дни, бываютъ тяжелые мрачные годы“ (отобранной у Мельникова въ гор. Саратовѣ 3-го апрѣля 1902 года) заявляетъ, что не помнитъ, чтобы когда-либо что-нибудь въ этомъ родѣ онъ писалъ и была ли она въ тѣхъ узелкахъ, которые остались въ Саратовѣ на улицѣ, не знаетъ.

При повѣркѣ объясненій обвиняемаго Мельникова обнаружено, что въ гор. Харьковѣ по Конторской улицѣ въ домѣ жены дворянина Карпѣевой въ 1901 году въ числѣ другихъ жильцовъ, проживалъ дворянинъ Петръ Василевскій, служащій въ сѣздѣ горнопромышленниковъ города Харькова по паспортной книгѣ, оказавшейся подложною; прибылъ 6-го сентября 1901 г., а 11-го февраля 1902 г. скрылся неизвѣстно куда. Засимъ ранѣе въ 1900 году по той же Конторской улицѣ въ домѣ Зубаревой были прописаны дворянинъ Петръ Василевскій и при немъ жена Екатерина Николаевна. При предъявленіи служащимъ въ сѣздѣ горнопромышленниковъ города Харькова фотографической карточки Василевскаго (онъ же Мельниковъ) десять лицъ безусловно признали въ Мельниковѣ того Василевскаго, который служилъ у нихъ въ статистическомъ бюро сѣзда. Загѣмъ въ Киевѣ въ домѣ № 3 по Левандовской улицѣ имѣется запись, что 3-го октября 1902 года прибылъ мѣщанинъ Михаилъ Завадскій по паспорту, выданному изъ коньельской мѣщанской управы, и отмѣченъ выбывшимъ 27-го января 1903 года. Изъ показаній хозяйки квартиры Гоганидзе и прислуги ея Кожухарь видно, что въ Мельниковѣ онѣ признаютъ того самаго Завадскаго, который снялъ комнату 3-го октября, причемъ, занимая комнату, Мельниковъ просилъ приготовить еще одну кровать, въ виду предстоящаго пріѣзда его жены, но послѣдняя, однако, не пріѣхала.

Впослѣдствіи къ своимъ объясненіямъ Мельниковъ добавилъ, что съ начала апрѣля 1902 года до отъѣзда его въ августѣ въ Крымъ, онъ проживалъ безъ прописки въ одномъ семействѣ, куда направили его знакомые тотчасъ послѣ „саратовскаго происшествія“, но указать мѣстность, гдѣ онъ находился, и лицъ, у которыхъ онъ жилъ въ тотъ періодъ времени, не желаетъ. Что же касается указаній Мельникова о нахожденіи его съ 27 по 30 марта 1902 года въ гостиницѣ Михайловскаго монастыря въ гор. Киевѣ, идущихъ въ разрѣзъ съ приведенными выше показаніями Вильгельмины Карлеонъ, обвиняемаго Григорьева и другихъ лицъ о бытности Мельникова въ этотъ періодъ времени въ Петербургѣ,

и 28-го марта въ гор. Выборгѣ, то произведенною въ семъ отношеніи повѣркою установлено слѣдующее: осмотрѣмъ доставленныхъ администраціею киевскаго Михайловскаго монастыря книгъ выяснилось, что въ книгѣ для записи прихода и расхода денежныхъ суммъ при монастырскомъ странно-пріемномъ домѣ, въ отдѣлѣ прихода отъ суточныхъ жильцовъ, значится „апрѣль (какого числа не отмѣчено) № 62, Петръ Русаковъ за трое сутокъ 1 рубль 50 коп. и за пять самоваровъ 50 коп.“ Въ книгѣ, не имѣющей никакого заглавія, но называемой „памятной“, за 28 марта 1903 года записано „№ 62 Русаковъ Петръ“, при чемъ вся книга писана чернилами, а имя „Петръ“ краснымъ карандашомъ. Спрошенные по сему поводу свидѣтели: запасный писарь Плотниковъ, мѣщанинъ Федоренко, крестьянинъ Ляховъ, показали: первый, что, состоя въ должности конторщика помянутаго дома, онъ ведетъ подворную книгу для записи паспортовъ, доставляемыхъ смотрителямъ дома отъ прибывшихъ въ домъ постояльцевъ, и приходо-расходную книгу. Запись въ послѣднюю книгу о пребываніи Русакова трое сутокъ сдѣлана рукою смотрителя іеромонаха Сергія, а въ „памяткѣ“ старшимъ номернымъ Осинцовымъ, самъ Плотниковъ въ лицо постояльцевъ не видитъ и не можетъ сказать, похожъ ли былъ Русаковъ на Мельникова.

Въ подворной книгѣ фамилія Русакова не значилась; Ляховъ и Федоренко, корридорные №№ 57 по 73 объяснили, что личность Русакова они хорошо не помнятъ, а по предъявленіи 10 фотографическихъ карточекъ Мельникова, Федоренко заявилъ, что лицо это для него представляется совершенно незнакомымъ.

Въ объясненіе исчезновенія Мельникова въ первой половинѣ февраля 1902 года изъ гор. Харькова въ дѣлѣ есть свидѣнія, что Мельниковъ былъ замѣченъ въ распространеніи брошюръ и прокламацій преступнаго содержанія отъ имени партіи социалистовъ-революционеровъ, вслѣдствіе чего Василевскій, онъ же Мельниковъ, былъ привлеченъ къ дознанію съ постановленіемъ о производствѣ у него обыска и ареста; обыскъ этотъ былъ произведенъ въ ночь на 9-е февраля 1902 года,

4296
МИНИСТЕРСТВО

результатомъ коего было обнаруженіе значительнаго количества нелегальныхъ изданій, прокламацій, брошюръ и рукописей, при чемъ однако еще до производства обыска самъ Мельниковъ (Василевскій) 8-го февраля скрылся.

Дальше, по поводу случая происшедшаго выстрѣла изъ пистолета системы Браунинга въ квартирѣ Григорьева, помимо показаній обвиняемаго Григорьева и Юліи Юрковской, протоколомъ осмотра комнаты Григорьева установлено, что на высотѣ полутора аршина отъ пола въ штукатуркѣ стѣны у косяка двери, ведущей въ сосѣднюю комнату, находится отверстие, залѣпленное кускомъ хлѣбнаго мякиша; по расширеніи этого отверстия и снятіи двернаго наличника, на глубинѣ одного вершка дѣйствительно извлечена пуля, повидимому, отъ пистолета системы Браунинга.

Переходя засимъ къ разсмотрѣнію террористическихъ дѣйствій „Боевой организаци“ партіи социалистовъ-революціонеровъ, выразившихся въ покушеніи на жизнь харьковскаго губернатора князя Оболенскаго, показаніями Фомы Качуры устанавливаются слѣдующія обстоятельства. Отбывая наказаніе, Фома Качура 15 іюля 1903 года подалъ заявленіе о своемъ раскаяніи въ совершенномъ преступленіи и желаніи высказать правду о причинахъ, побудившихъ его къ сему злодѣянію. На произведенномъ въ виду сего допросѣ Фома Качура показалъ: въ апрѣлѣ 1901 г. въ г. Екатеринославѣ, гдѣ проживалъ тогда онъ, Качура, въ качествѣ рабочаго, была устроена, на Екатеринославскомъ проспектѣ, рабочими, главнымъ образомъ, евреями, демонстрація по поводу майскаго рабочаго праздника; во время этихъ беспорядковъ онъ, Качура, не принимая въ нихъ участіе, былъ на улицѣ и тутъ случайно разговорился съ однимъ евреемъ, оказавшимся впоследствии Арономъ Вейценфельдомъ, о происходившихъ беспорядкахъ и вообще о положеніи рабочаго класса, причемъ Вейценфельдъ выразилъ желаніе познакомиться съ нимъ поближе и чаще встрѣчаться. Начиная уже съ третьей встрѣчи Вейценфельдъ сталъ давать ему для прочтенія разныя нелегальныя изданія, преимущественно партіи

соціалистовъ-революціонеровъ, и между прочимъ „Революціонную Россію“, „Историческія письма Миртова“, „Кто чѣмъ живетъ“, „Искру“, „Подпольную Россію“, „Летучіе листки“ еврейскаго союза, брошюру „Свобода“, чтобы познакомиться съ программой „Партіи политическаго освобожденія Россіи“ и отдѣльной группой ея — „Боевой дружиной“. Тогда же Вейценфельдъ сообщилъ ему о принадлежности его къ „Партіи политическаго освобожденія Россіи“, соединившейся, по его словамъ, съ партіей социалистовъ-революціонеровъ и познакомилъ со своими единомышленниками евреями подъ именемъ „Зимона“, „Гришки“ и „Софьи“. Послѣ прочтенія брошюры у него съ Вейценфельдомъ велись разговоры о террорѣ, во время которыхъ Вейценфельдъ доказывалъ необходимость террористической борьбы съ правительствомъ. Подъ влияніемъ этихъ бесѣдъ и прочитанной подпольной литературы у него, Качуры, создалось представленіе, что будто въ революціонерахъ онъ нашелъ истинныхъ друзей и что терроръ есть справедливое средство борьбы, о чемъ онъ и высказывался однажды Вейценфельду, выразивъ ему желаніе примкнуть къ „Боевой организаци“ и принять непосредственное участіе въ террористическихъ дѣйствіяхъ. На это Вейценфельдъ заявилъ ему, что онъ самъ не принадлежитъ къ этой организаци, но ему извѣстно, что центр ея находится за границей, а отдѣленія въ Кіевѣ и Петербургѣ, и что онъ можетъ указать принадлежащихъ къ ней лицъ въ гор. Кіевѣ. Въ февралѣ 1902 г. онъ, Качура, рѣшилъ поѣхать въ Кіевъ, чтобы вступить въ сношенія съ представителями „Боевой организаци“, и для этой именно цѣли Вейценфельдъ далъ ему адресъ нѣкоего студента медика Попова, квартировавшаго съ какой-то бабушкой, бывшей въ родѣ кассирши „Боевой организаци“, наказавъ сказать, что къ Попову онъ, Качура, прибылъ отъ Арона Вейценфельда. Приѣхавъ 10 февраля въ Кіевъ на деньги (15 рублей), данный Вейценфельдомъ, онъ, Качура, однако, по указанному адресу Попова не нашелъ, такъ какъ по объясненію дворника Поповъ и „бабушка“ нѣсколько дней передъ этимъ переѣхали въ Нѣжинъ; объ этомъ онъ тогда же

написать Вейценфельду в Екатеринослав и, не получив ответа от Вейценфельда, остался в Киев и искал там работу в разных местах, причем познакомился с некоторыми рабочими, преимущественно евреями, принадлежавшими, как оказалось, к киевскому кружку социалистов-революционеров. 20 или 21 апреля 1902 г. он, и еще несколько из упомянутых рабочих были арестованы, а 20 мая того же года он, Качура, был выпущен из-под стражи и, оставаясь в Киев, стал вновь заниматься в мебельной мастерской. Приблизительно через месяц после освобождения, к нему явился Вейценфельд и сообщил, что его "разыскивали" и что для знакомства с членами "Боевой организации" он может увидеться с одним из ее членом или в Екатеринослав, или в Киев и на случай поездки его в Екатеринослав Вейценфельд дал ему 5 рублей. Отправившись по указанному адресу в Киев, согласно назначенному Вейценфельдом времени, он, Качура, встретился в квартире с неизвестным ему интеллигентным господином, обратившимся с вопросом: "Вы Файвл?" (под этим именем Качура был известен киевским членам партии). На утвердительный ответ неизвестный спросил его по поводу желания вступить в "Боевую организацию", а после выраженного согласия добавил, что познакомить его с членом этой организации, для чего на следующий день, в 10 часов утра, ему, Качуре, нужно было явиться на Бибикивский бульвар и в конце его обратиться к господину, сидящему на скамейке и держащему в руках белый платок, с вопросом: "какой час?" и, получив в ответ "пора обедать", вручить ему переданную при этом записку. Придя в указанное время на место и обменявшись условными словами, он, Качура, передал господину записку, которую тот прибрал к такой же, бывшей у него в кармане, и, убедившись в их тождестве, спрятал обе в карман. Господина этого, при предъявлении фотографической карточки, он признает положительно за Григория Гершуни. С Гершуни он тотчас отправился в Святошинский лес.

где, одобрив решение вступить в ряды "Боевой организации", Гершуни предложил ему устроить конспиративную квартиру, дав на это 50 рублей. Второе свидание с Гершуни состоялось на другой день в том же лесу, и тогда Гершуни сообщил, что вечером получил известие о постановлении "Боевой организации" убить харьковского губернатора князя Оболенского за насильственные действия последнего над крестьянами, и что Гершуни поручено предложить ему, Качуре, исполнение этого приговора. Видя колебание его, Качуры, ввиду незнания им подробностей действий князя Оболенского, Гершуни в сильных выражениях начал описывать жестокость и несправедливость этого губернатора, доказывая, что князь Оболенский является вредным представителем правительства. Речи Гершуни сильно его подбодрили, и он согласился; после чего Гершуни, дав еще 50 рублей, поручил отправиться в Харьков и встретиться на вокзал с какой-то личностью, принадлежавшей к составу "Разведочного бюро", и принявшего на себя выслеживание жертв "Боевой организации". По указанию этой личности он, Качура, должен был бы ехать в Петербург и получить там "приговор" над князем Оболенским, оружие и платье. Отъезд в Харьков, по соглашению с Гершуни, был назначен на 23 июля; приехав в Харьков 24-го числа, упомянутой личности он, Качура, не нашел, но, выйдя на площадь, встретился с Гершуни, заявившим, что ехать в Петербург нет необходимости, так как оттуда прислан член организации и "Разведочным бюро" сделано все нужное и что остается только купить оружие и платье; тут же Гершуни дал еще 30 рублей на покупку револьвера системы Браунинга и 50 патронов, поручив, в случае требования удостоверения, сказать, что необходимо сделать заказ на покупку нескольких ружей для отсылки в деревню. Явившись в охотничий магазин и обратившись с большим заказом, он, Качура, без затруднения получил револьвер и 50 патронов, которые и отдал ожидавшему Гершуни. 26 июля он имел свидание с Гершуни близ станции Дергачи, где Гершуни за-

4296

авиль, что онъ, Качура, долженъ написать письмо въ объясненіе предстоявшаго убійства князя Оболенскаго, настаивая и доказывая, что народъ и рабочіе должны знать о побужденіяхъ, которыми онъ руководствовался. Когда онъ, Качура, послѣ колебаній согласился на это, то Гершуни, доставъ изъ кармана бумагу, чернильницу и перо, сталъ диктовать отъ его, Качуры, имени письмо, прося писать по возможности четко, чтобы его, Качуры, рукопись можно было потомъ размножить (аналогичное предложеніе Гершуни, какъ приведено выше, было сдѣлано и обвиняемому Григорьеву). Объяснивъ затѣмъ, что приговоръ „Боевой организаци“ будетъ готовъ 28-го іюля и что на револьверъ будетъ сдѣлана надпись „за пролитую крестьянскую кровь“, „смерть царскому палачу“ и пули будутъ отравлены, они возвратились въ Харьковъ, гдѣ у присутственныхъ мѣстъ онъ, Качура, замѣтилъ, что въ Гершуни присоединился какой-то господинъ лѣтъ 35, высокаго роста съ большой черной бородой. 28-го іюля, встрѣтясь опять въ лѣсу за станціей Дергачи, Гершуни сообщилъ ему, Качурѣ, что князь Оболенскій пріѣхалъ въ городъ со станціи Веселая Лопань и что онъ, Качура, можетъ совершить покушеніе въ одномъ изъ садовъ, гдѣ князь бывалъ въ театрахъ или же при встрѣчѣ на улицѣ и, вручая приговоръ „Боевой организаци“ съ заряженнымъ револьверомъ, въ которомъ, по словамъ Гершуни, первыя шесть пуль были отравлены, совѣтовалъ ему постараться попасть первой пулей, такъ какъ она содержала больше яду. Затѣмъ они, зарядивъ револьверъ запаснымъ магазиномъ, пошли попробовать револьверъ, стрѣляя въ дерево, которое, несмотря на его пятивершковую толщину, пули пробили насквозь; такая сила боя привела его, Качуру, въ смущеніе, а Гершуни въ восторгъ. Разставаясь, Гершуни отобралъ отъ него всѣ лишнія вещи, а также автобіографію и квитанцію на корзину, хранившуюся на вокзалѣ. Въ этотъ день и на слѣдующій онъ, Качура, имѣлъ возможность привести въ исполненіе задуманный планъ, но оба раза у него не хватало рѣшимости; наконецъ, вечеромъ 29 іюля онъ отправился въ садъ „Тиволи“, надѣясь встрѣтить тамъ князя Оболенскаго,

и въ то же время думая, что, быть можетъ, и на этотъ разъ не будетъ случая для покушенія. Однако, онъ въ саду столкнулся съ Гершуни, повидимому, за нимъ, слѣдившимъ. Сбѣвъ съ нимъ на скамейку, Гершуни сообщилъ, что князь Оболенскій находится въ театрѣ сада, и что данная минута представляется наиболѣе удобной для убійства, которое должно быть совершено „теперь или никогда“. Онъ, Качура, хотѣлъ было закурить, но Гершуни вырвалъ у него портсигаръ и папиросы, а въ этотъ моментъ какъ разъ показался и князь Оболенскій, вышедшій изъ театра подъ руку съ какой-то дамой и направлявшійся въ ту сторону, гдѣ сидѣли онъ и Гершуни; послѣдній куда-то исчезъ, а князь Оболенскій, не доходя до него, Качуры, повернулъ назадъ. Пройдя вслѣдъ за княземъ и вынувъ револьверъ, онъ, Качура, не желая стрѣлять сзади, сталъ выжидать момента, когда князь повернется къ нему лицомъ; такой моментъ наступилъ около театра, гдѣ губернаторъ остановился въ шести шагахъ отъ него, Качуры, а такъ какъ въ это время между ними появился какой-то господинъ, то, сдѣлавъ нѣсколько шаговъ вправо и цѣлясь князю въ шею, онъ произвелъ выстрѣлъ. Тутъ его, Качуру, схватилъ кто-то за плечи, а околоточный повалилъ на землю; завязалась борьба, во время которой, не выпуская изъ рукъ револьвера, было уже случайно произведено еще нѣсколько выстрѣловъ, однимъ изъ коихъ былъ раненъ и харьковскій полиціимейстеръ. Ни фамиліи, ни адреса Гершуни онъ, Качура, не зналъ, такъ какъ объ этомъ самъ Гершуни никогда не говорилъ, а видѣлся съ нимъ только въ лѣсу или на улицѣ. Гершуни, какъ объясняетъ Качура въ своемъ заявленіи, послѣ нѣсколькихъ свиданій въ Кіевѣ, на бульварѣ, въ лѣсу и на улицѣ, настолько подчинилъ его своей волѣ, что онъ сталъ слѣпо вѣрить, что убійство князя Оболенскаго есть заслуга передъ обществомъ, тѣмъ не менѣе, обдумывая свой шагъ, онъ, навѣрное, не пошелъ бы на преступленіе, если бы только не встрѣтилъ опять въ г. Харьковѣ Гершуни, который и настоялъ на его совершеніи.

Изложенныя показанія Фомы Качуры нашли себѣ въ общемъ подтвержденіе и въ обстоятельствахъ произведен-

наго разслѣдованія по поводу означеннаго покушенія 29-го іюля. Такъ, показаніями свидѣтелей Шниглова и Дудулата установлено, что Качура въ означенный вечеръ былъ въ саду „Тиволи“, дѣйствительно, въ обществѣ не только одного, но и двухъ неизвѣстныхъ мужчинъ и одной женщины лѣтъ 25; нѣсколько ранѣе, именно 27 іюля, какая-то женщина дала посылному Поддубку письмо для передачи губернатору, приглашавшее губернатора на свиданіе въ закрытый театр „Тиволи“; письмо было надушено духами, имѣвшими одинаковый запахъ съ духами, оставшимися въ той комнатѣ гостиницы, гдѣ останавливался Качура. Въ боковомъ карманѣ пальто оказался конвертъ большого формата, съ надписью на пишущей машинѣ: „приговоръ харьковскому губернатору князю Оболенскому“, „Боевая организація партіи социалистовъ-революціонеровъ“ и оттискъ печати краснаго цвѣта той же партіи; въ конвертъ былъ вложенъ приведенный выше приговоръ отъ имени боевой организаціи партіи социалистовъ-революціонеровъ.

Далѣе, изъ имѣющихся въ дѣлѣ свѣдѣній видно, что Качура дѣйствительно 30 апрѣля 1902 г. былъ арестованъ въ г. Кіевѣ, по обвиненію его въ преступленіяхъ, предусмотрѣнныхъ 13, 251, 252 ст. Улож. о наказ., а въ маѣ освобожденъ изъ-подъ стражи и отданъ подъ особый надзоръ полиціи г. Кіева; точно такъ же данными разслѣдованія установлено, что 24 іюля въ Харьковскомъ вокзалѣ была сдана подъ квитанцію корзина, и, какъ не взятая обратно, спустя 10 мѣсяцевъ, была продана съ аукціоннаго торга; въ ней оказалось только нѣсколько бѣлья, — Качура въ номерахъ гостиницы останавливался безъ всякаго багажа. Независимо сего, показаніемъ обвиняемаго Григорьева, даннымъ еще гораздо ранѣе вышеприведеннаго показанія Качуры, подтверждается указаніе послѣдняго на существованіе въ Кіевѣ такъ называемой „бабушки“, о которой упоминалъ Качурѣ Вейценфельдъ. По словамъ Григорьева, въ январѣ 1902 года неожиданно къ нему въ Петербургъ явился Бартошкинъ, заявившій, что онъ только-что выпущенъ изъ дома предварительнаго заключенія, гдѣ содержался по подозрѣнію въ политической неблагонадежности; раз-

сказывая о своемъ времяпрепровожденіи подъ стражей, Бартошкинъ говорилъ, что главнымъ занятіемъ его было писаніе писемъ и, между прочимъ, упомянулъ о „бабушкѣ“, которой онъ въ письмахъ просилъ передать поклонъ отъ „внучка“. На вопросъ Григорьева, кто такая эта „бабушка“, Бартошкинъ пояснилъ, что въ революціонной средѣ бабушкой называютъ нѣкую Врешко-Врешковскую, которая въ данный моментъ живетъ въ Минскѣ, но нѣкогда принадлежала къ партіи „Народной воли“.

Привлеченный въ виду показанія Качуры, въ качествѣ обвиняемаго въ принадлежности къ „Боевой организаціи“ партіи социалистовъ-революціонеровъ и въ подстрекательствѣ Фомы Качуры къ совершенію террористическихъ дѣйствій, житомирскій мѣщанинъ Аронъ Вейценфельдъ отказался отъ всякихъ объясненій, равно какъ и отъ подписи протокола, составленнаго по сему поводу.

Затѣмъ слѣдующій террористическій актъ „Боевой организаціи“ партіи социалистовъ-революціонеровъ проявился въ убійствѣ уфимскаго губернатора дѣйствительнаго статскаго совѣтника Богдановича. 6-го мая 1902 года въ городѣ Уфѣ въ городскомъ саду уфимскій губернаторъ Богдановичъ палъ жертвою нѣсколькихъ выстрѣловъ произведенныхъ неизвѣстными злоумышленниками, успѣвшими скрыться. На мѣстѣ совершенія убійства былъ поднятъ „Приговоръ боевой организаціи партіи социалистовъ-революціонеровъ“ такого содержанія: „Боевая организація социалистовъ-революціонеровъ, выполняя лежащую на ней гражданскій долгъ, считаетъ себя вынужденной приговорить виновника звѣрскихъ расправъ надъ златоустовскими рабочими уфимскаго губернатора Н. М. Богдановича къ смерти. Приговоръ привести въ исполненіе поручается членамъ „Боевой организаціи“. 27 марта 1903 года, С.-Петербургъ“. Спустя недѣлю, а именно 13 мая, въ Кіевѣ, на станціи Лебедь городской желѣзной дороги, по указанію агентовъ, былъ задержанъ давно разыскиваемый обвиняемый Григорій Гершуни. При задержаніи у него было найдено нѣсколько рукописей разнаго рода, прокламацій и воззваній, деньги въ суммѣ 614 руб. 73 коп., а также банковый билетъ въ

4296
МИНИСТЕРСТВО

500 франковъ и почтовые марки. При осмотрѣ отобранныхъ у Гершуни рукописей оказалось слѣдующее:
1. Написанный карандашомъ на четвертушкѣ бѣлой писчей бумаги неоконченный, повидному, черновикъ прокламаціи такого содержанія: „Простать переиздавать. Партія социалистовъ-революціонеровъ“. „Въ борьбѣ обрѣтешь ты право свое“. „Ко всей сознательной и трудовой Россіи“. „Свершилось то, что трепетно ожидалось всѣми“. „Свершилось то, что свершиться должно было. По постановленію Боевой организациі партіи социалистовъ-революціонеровъ 6-го мая въ г. Уфѣ убитъ виновникъ злодѣйской расправы надъ златоустовскими рабочими уфимскій губернаторъ Н. М. Богдановичъ. Убитъ среди бѣлаго дня въ городскомъ паркѣ, на глазахъ многочисленной публики девятью пулями революціонеровъ, членовъ Боевой организациі нашей партіи. Самоотверженно и геройски выполнивъ принятую на себя святую миссію, сразивъ палача народа, борцы нанесли царской власти второй не менѣ тяжелый ударъ, вырвались изъ ея рукъ и благополучно скрылись. Привѣтъ вамъ, отважные борцы, отъ партіи, радостно принимающей васъ, ушедшихъ отъ висѣлицы, снова въ свои ряды. Радость партіи раздѣлять всѣ, кому дорого дѣло русской революціи“. Засимъ описывается картина усмиренія златоустовскихъ рабочихъ и оканчивается словами: „Заглянемъ въ душу“:
2. Черновикъ, написанный тѣмъ же почеркомъ, синимъ карандашомъ, на первыхъ двухъ страницахъ листа почтовой бумаги малаго формата, начинающійся: „Шестое мая надолго останется памятнымъ уфимцамъ. Въ этотъ день царская власть справляла свой праздникъ“, и затѣмъ послѣ описанія церковнаго парада продолжается такъ: „Въ 12 часовъ царская власть въ Уфѣ торжествовала. Иронія судьбы. Минуты счастливаго представителя Царя уже были сочтены. Въ 4 часа дня на глазахъ многочисленной публики къ ногамъ губернатора бросается пакетъ, а вслѣдъ одинъ за другимъ гремятъ 6 (или 5) выстрѣловъ. Губернаторъ пластомъ валится на землю. Имѣя въ виду случаи, когда царевы слуги падали не отъ пронизавшей ихъ пули, а отъ страха, стрѣлявшій направляетъ послѣднюю пулю палачу въ сердце.

Выполнивъ свое дѣло, стрѣлявшій членъ Б. О. скрывается. Большинство бывшихъ по близости бѣжить въ сторону, за скрывшимся бросаются нѣсколько человекъ, но, очевидно, видъ революціонера, пригрозившаго преслѣдователямъ книжаломъ и револьверомъ, былъ достаточно внушительнымъ, погоня на нѣсколько моментовъ отстала"... (Въ текстѣ этого черновика имѣются въ нѣсколькихъ мѣстахъ редакціонныя поправки, сдѣланныя тѣмъ же почеркомъ и синимъ карандашомъ на четвертушкѣ сѣрой бумаги: „Замѣченный толпой товарищъ, воспользовавшись этимъ моментомъ, скрылся и какъ въ воду канулъ. Посланная вслѣдъ погоня изъ городскихъ, солдатъ и казаковъ рыскала до вечера, слѣды утеряны“. Засимъ, описавъ тщетные розыски бѣжавшаго и произведенное событіемъ 6 мая на населеніе города впечатлѣніе, авторъ говоритъ: „Силѣ впечатлѣній, главнымъ образомъ въ средѣ простонародья, способствовало то, что мотивы убійства сейчасъ же стали извѣстны и администраціи не удалось освѣтить по своему злодѣйскій проступокъ. Брошенный губернатору пакетъ былъ тутъ же на мѣстѣ кѣмъ-то вскрытъ, прочитанъ и стоустая молва содержаніе его разнесла по всему городу. Въ пакетѣ былъ приговоръ: „Выполняя лежащій на ней гражданскій долгъ, Боевая организациі партіи социалистовъ-революціонеровъ считаетъ себя вынужденной приговорить виновника звѣрской расправы надъ златоустовскими рабочими уфимскаго губернатора Н. М. Богдановича къ смерти. Выполненіе приговора поручается членамъ Б. О. С.-Петербургъ, 27 марта 1903 года“. „Настроеніе приподнятое; у всѣхъ понимавшихъ и чувствовавшихъ значеніе златоустовскихъ звѣрствъ вырвался вздохъ облегченія: „Слава Богу, не прошло значитъ, даромъ-то“ — слышится въ самыхъ различныхъ кругахъ. Растерянность властей такая, что не рѣшаются даже пока сообщить въ газетѣ. Когда мы пишемъ эти строки, 6-го вечеромъ, скрывшійся находится въ безопасномъ мѣстѣ, хотя опасность еще не миновала. Уфа городъ маленький, пути сообщенія скверные и выбраться отсюда очень трудно“. Этимъ заканчивается вся прокламація. 3. (? Ред.) 4. Воззваніе, написанное печатными буквами синимъ ка-

рандашомъ, на полулистѣ почтовой бумаги малаго формата; нѣкоторыя фразы написаны синими и обыкновенными чернилами съ поправками стершихся словъ обыкновеннымъ карандашомъ и синими чернилами; въ воззваніи говорится слѣдующее: „Просить переиздать“. Боевая организация „Ко всѣмъ гражданамъ Россіи. По дѣламъ вашимъ воздастся вамъ“. „За поправныя права свои встали златоустовскіе рабочіе“. „За правду и справедливость возстали они, требуя, чтобы они были восстановлены“. Далѣе послѣ описанія въ мрачныхъ краскахъ принятыхъ уфимскимъ губернаторомъ мѣръ къ подавленію возстанія, говорится: „Честно выполняя дѣло, мы призываемъ къ суду слугу царя и народа. Объявляемъ всѣмъ гражданамъ Россіи: „По постановленію Боевой организации партіи социалистовъ-революціонеровъ виновникъ звѣрской расправы надъ златоустовскими рабочими уфимскій губернаторъ убитъ членами организаціи, мая“. Вся эта приведенная часть прокламаціи въ черновикѣ перечеркнута лиловыми чернилами и вмѣсто нея окончаніе написано въ такой нѣскольکو измѣненной формѣ: „Честно выполняя народное дѣло, мы призываемъ къ суду слугу царя и палача народа. Объявляемъ всѣмъ гражданамъ Россіи: уфимскій губернаторъ Н. М. Богдановичъ по постановленію Боевой организаціи партіи социалистовъ-революціонеровъ убитъ 6-го мая членами за звѣрскую расправу надъ златоустовскими рабочими. Выполнители приговора скрылись и до сихъ поръ не разысканы. 7-го мая 1903 года. Требованія Б. О. П. С. Р. Типографія партіи С. Р.“ 5. Два листа формата почтовой бумаги, большаго размѣра, тонкой восковой прозрачной бумаги, на одной сторонѣ каждаго изъ нихъ оттиснуть синимъ химическимъ карандашомъ, по всему вѣроятію, черезъ такъ называемую копировальную бумагу, рукописный текстъ воззванія: „Ко всей сознательной и трудовой Россіи“. Начало этого воззванія (написаннаго печатными буквами), до словъ „Заглянемъ въ душу“ включительно, тождественно съ содержаниемъ упомянутой выше въ пунктѣ первомъ прокламаціи. „Свершилось то, что трепетно ожидалооо всѣми“. Только слово „трепетно“ замѣнено словомъ „тревожно“.

Далѣе же (чего не было въ первой прокламаціи) говорится слѣдующее: „Мрачно и уныло стоятъ тысячи рабочихъ за своими станками. Въ головѣ хаосъ, въ душѣ отчаяніе. И мысли, и чувства все точно вихремъ разметало. Не рабочіе—живые мертвецы стоятъ за станками“. За симъ рисуется картина отчаянія рабочихъ брошенныхъ на произволъ судьбы, ожидающихъ наказания и покинутыхъ своими братьями, и въ отвѣтъ на это приводится: „Нѣтъ товарищи, вы не одни. Намъ не сдвинуть съ нашего пути ни партійные догматики, ни резонеры. Мы, какъ и вы, чувствовали и сознавали, что не отвѣтитъ насильникамъ, значить отдать имъ на растерзаніе рабочій народъ. И если никакихъ способовъ достойнаго отвѣта нѣтъ, то... (точка въ подлинникѣ). Нѣтъ, товарищи, вы не одни. Смотрите: вашъ палачъ, осыпанный милостями царя, лежитъ въ грязи, пронзанный пулями революціонеровъ... Такъ отвѣтила партія социалистовъ-революціонеровъ на звѣрства и насилія въ Златоустѣ. Но помните, товарищи, не Н. М. Богдановичъ убитъ по приговору Боевой организаціи. Его мы не знаемъ и до него намъ нѣтъ дѣла. Передъ нами былъ представитель самодержавной власти, проявившій эту власть во всемъ ея безобразномъ величіи. Передъ нами былъ представитель самодержавной власти, совершившій въ лицѣ вашихъ погибшихъ товарищей жестокое насиліе надъ трудовымъ борющимся за свое освобожденіе народомъ. И нашъ отвѣтный ударъ въ лицѣ уфимскаго губернатора нанесенъ этой самодержавной власти“. Заканчивая воззваніе, авторъ восклицаетъ: „Впередъ же, товарищи, за великое дѣло освобожденія Россіи отъ гнета и безправія, за всеобщую свободу, равенство и братство. Смѣлѣй въ борьбу съ царскимъ произволомъ и насиліемъ. И всякій на своемъ мѣстѣ. Каждый на своемъ посту. Революціонная книга, живое слово, уличная демонстрація и револьверъ въ рукахъ отдѣльныхъ борцовъ, все одинаково необходимо, все одинаково почтенно, если все бьетъ въ одно мѣсто, въ мрачную стѣну царскаго самодержавія. Да здравствуетъ политическая свобода. Да здравствуетъ борющаяся трудовая Россія. Да здравствуетъ социализмъ“. 6. Кусочекъ бу-

маги, вырванный изъ какого-то печатнаго листка; на одной сторонѣ этого кусочка напечатано курсивомъ: „Мы требуемъ немедленно прекращенія производства по всѣмъ дѣламъ политическаго характера и освобожденія всѣхъ политическихъ заключенныхъ. Мы требуемъ немедленной отмены всѣхъ исключительныхъ законовъ и правилъ, национальныхъ и сословныхъ ограниченій и изъятій, свободы собраній, печати и слова. Мы требуемъ созыва всенароднаго земскаго собора“. На другой сторонѣ этого кусочка безъ печатнаго текста, написано обыкновеннымъ карандашомъ: „Прибавить въ концѣ прокламаціи Боевой организаціи“.

По сличеніи всѣхъ перечисленныхъ рукописей съ несомнѣннымъ почеркомъ Григорія Гершуни, эксперты пришли къ единогласному и твердому убѣжденію, что поименованныя въ пунктахъ первомъ, второмъ и третьемъ рукописи написаны рукою Гершуни. Что же касается рукописей и замѣтки на кусочкѣ бумаги, употынутыхъ въ пунктахъ четвертомъ, пятомъ и шестомъ, то, по мнѣнію экспертовъ, всѣ онѣ писаны одинаковымъ, но измѣненнымъ почеркомъ, вслѣдствіе чего не представляется возможности дать какое-либо опредѣленное заключеніе относительно почерка означенныхъ документовъ; способъ начертанія нѣкоторыхъ буквъ въ припискѣ синими чернилами въ концѣ воззванія (п. 4), по заявленію экспертовъ, даетъ нѣкоторое основаніе предполагать, что приписка сдѣлана рукою Гершуни, въ виду чего возможно допустить, что имъ же написанъ весь текстъ этого воззванія, равно какъ воззванія (п. 5) и замѣтки на клочкѣ бумаги (п. 6).

При сопоставленіи текста рукописи, отобранной у Гершуни (пункты 2 и 3), начинающейся: „Шестое мая надолго останется памятнымъ уфимцамъ“ съ содержаніемъ статьи, помѣщенной въ № 25 журнала „Революціонная Россія“ отъ 1 іюня 1903 г., оказывается слѣдующее: статья эта находится въ отдѣлѣ „Изъ общественной жизни“ и начинается такъ: „Уфа 7-го мая. Шестое мая надолго останется памятнымъ уфимцамъ“, и затѣмъ по своему содержанію есть не что иное, какъ рукопись Гершуни, подвергшаяся нѣкоторымъ редакціоннымъ измѣненіямъ при напечатаніи съ сохраненіемъ

въ нѣкоторыхъ случаяхъ фразъ и выраженій съ буквальной точностью. Такъ, напримѣръ, въ рукописи говорится: „Въ 12 часовъ царская власть въ Уфѣ торжествовала. Иронія судьбы. Минуты счастливаго представителя царя уже были сочтены“, въ статьѣ же журнала изложено такъ: „Въ 12 часовъ дня царская власть въ Уфѣ торжествовала, но минуты жизни ея высшаго представителя уже были сочтены“, въ рукописи: „Въ четыре часа дня на глазахъ многочисленной публики къ ногамъ губернатора бросается пакетъ“, въ статьѣ „брошается“ замѣнено „былъ брошенъ“ и т. д. Рукопись оканчивается словами: „Когда мы пишемъ эти строки, 6-го вечеромъ, скрывшійся находится въ безопасномъ мѣстѣ, хотя опасность его не миновала. Уфа городъ маленькій, пути сообщенія скверные и выбраться оттуда очень трудно“. Въ статьѣ же конецъ такой: „Когда мы пишемъ эти строки, скрывшіеся товарищи находятся въ надежномъ мѣстѣ, хотя опасность еще не миновала. Уфа городъ маленькій и выбраться отсюда нелегко“. Далѣе въ томъ же № 25 „Революціонной Россія“, въ рубричкѣ „Изъ партійной дѣятельности“ напечатано слѣдующее: „6 мая 1903 года Боевая организація нашей партіи издала по поводу казни Н. М. Богдановича слѣдующую прокламацію (съ эпиграфомъ „По дѣламъ нашимъ воздастъ вамъ“): „Ко всѣмъ гражданамъ Россіи. За погрѣшныя права свои стояли златоустовскіе рабочіе, за правду и справедливость возстали они“... и т. д. излагается почти дословное повтореніе текста воззванія Гершуни, указаннаго въ пунктѣ четвертомъ; разнѣнца только въ томъ, что, напримѣръ, слова „многотысячную толпу“ замѣнены „многочисленную толпу“; передъ фразой рукописи „Объявляемъ всѣмъ гражданамъ Россіи“ въ журналѣ прибавлено „Приговоръ суда выполненъ“. Конецъ рукописи „выполнители приговора скрылись“ и до сихъ поръ не разысканы“ замѣненъ „выполнители приговора скрылись“. Печатное воззваніе оканчивается требованіями Боевой организаціи партіи социалистовъ-революціонеровъ, вполне совпадающими съ требованіями, изложенными на найденномъ у Гершуни отдѣльномъ клочкѣ бумаги (п. 6), въ рукописи же

стояли еще слова: „7 мая 1903 года. Требования Б. О. С.-Р.“. Засимъ вслѣдъ за упомянутой прокламаціей, въ „Революціонной Россіи“, помѣщена другая такого содержания: „Центральный Комитетъ нашей партіи выпустилъ слѣдующее воззваніе: „Ко всей сознательной трудовой Россіи. Свершилось то, что тревожно ожидалось всѣми. Свершилось то, что свершиться должно было“. Дальнѣйшее содержаніе этого воззванія до словъ „кому дорого дѣло русской революціи“ тождественно съ соответствующею частью рукописи Гершуни (п. 1), за исключеніемъ употребленнаго въ начальной фразѣ слова „тревожно“ вмѣсто „трепетно“. Послѣ сего въ статьѣ слѣдуетъ: „Нарисовавъ картину златоустовскаго усмирения, прокламація продолжаетъ: „Мрачно и уныло стоятъ тысячи рабочихъ за своими станками. Въ головѣ хаосъ, въ душѣ отчаяніе“ и т. д. Это продолженіе, исключая добавленіе фразы „Десятки тысячи революціонныхъ листовъ разносятъ о златоустовскихъ ужасахъ“ и замѣну нѣсколькихъ словъ другими — совершенно одинаково по содержанію съ частью прокламаціи Гершуни, описанной въ пунктѣ пятомъ, только въ печатномъ изложеніи выпущена часть воззванія, начинающаяся въ рукописи словами: „Но насъ прозвали за этотъ отвѣтъ врагами рабочаго движенія“ до словъ: „Такъ отвѣтила партія социалистовъ-революціонеровъ на звѣрства и насилія въ Златоустѣ“ включительно. Кромѣ приведенныхъ прокламацій, въ „Революціонной Россіи“ имѣются еще нѣсколько подобнаго же содержанія по поводу того же событія 6-го мая. Такъ, С.-Петербургскій комитетъ, сообщая объ убійствѣ губернатора Богдановича, между прочимъ, прибавляетъ: „И такъ будетъ съ каждымъ преступникомъ противъ народа. Случайность спасла Оболенскаго, но не спасла ни Сипягина, ни Богдановича. Богдановичъ не первый и не послѣдній. Мы не сложимъ оружія до тѣхъ поръ, пока его не сложитъ правительство передъ требованіями народнаго сознанія, отказывающагося далѣе влечить иго самодержавнаго произвола“. Смоленскій комитетъ, разсуждая на ту же тему, прибавляетъ: „свергнуть самодержавіе—первая задача революціонеровъ“ и оканчивается словами: „Долой самодержавіе.“

віе. Да здравствуетъ свобода“. Полтавская группа социалистовъ-революціонеровъ восклицаетъ въ концѣ: „Слава героямъ 6-го мая. Слава смѣлымъ борцамъ за свободу. Долой произволъ. Долой самодержавіе“. Наконецъ, въ прокламаціи группы социалистовъ-революціонеровъ въ Крыму приводится: „За Балмашевымъ, Лекертомъ, Качурой послѣдовали неизвѣстные намъ по именамъ герои, убившіе Богдановича“, а затѣмъ говорится: „Началась страшная борьба, въ ней, только въ ней, обрѣтемъ мы свое право на счастье, на свѣтъ и свободу, и, чтобы добиться этого права, партія социалистовъ-революціонеровъ рѣшилась на всѣ средства, вплоть до самыхъ грозныхъ и рѣшительныхъ. Долой царя. Проклятыя царскимъ опричникамъ и народнымъ угнетателямъ. Да здравствуютъ борцы за народное счастье и волю. Да здравствуетъ политическая свобода. Да здравствуетъ социализмъ“. Кромѣ вышеупомянутыхъ рукописей и вещей, при задержаніи Гершуни 13-го мая, было отобрано отъ него еще нѣсколько кусочковъ бумаги съ различнаго рода замѣтками и условными знаками, а также револьверъ системы Браунинга съ 8-ю боевыми патронами, изъ нихъ семь было въ обѣймѣ магазина, а одинъ отдѣльно и 2 паспортныхъ книжки. По осмотрѣ паспортныхъ книжекъ оказалось, что первая выдана изъ управленія исковскаго мѣщанскаго общества 3 января 1902 года за № 12 на имя мѣщанина Рафаила Натанова Родъ, съ женой Анной Изралевой, листы книжки, служебнѣ для полицейскихъ отѣтокъ (съ 11—30) о пропискѣ вида на жительство, вырваны. Вторая книжка представляетъ собою заграничный паспортъ, выданный 23 ноября 1902 г. кievскимъ губернаторомъ мѣщанину Рафаилу Родъ съ женой Анной; изъ имѣющихся въ паспортѣ отѣтокъ штемпелями видно, что владѣлецъ его выѣхалъ за границу, черезъ станцію Александрово 24-го ноября 1902 года, безъ жены, а возвратился въ Россію черезъ Унгены 12-го февраля 1903 г., паспортъ этотъ явленъ въ управленіи Московской части гор. Воронежа 23 февраля 1903 года. При разслѣдованіи выяснилось, что паспортъ на имя Родъ за № 12 подложный, причемъ подписи административныхъ лицъ, какъ

Гершуни.

4296
МИНИСТЕРСТВО

установлено экспертизой, сдѣланы на обоихъ паспортахъ рукой Гершуни. Засимъ, по изслѣдованіи пистолета системы Браунинга и патроновъ оказалось, что канал ствола пистолета смазанъ саломъ, а присутствіе въ немъ налета приводитъ къ заключенію, что изъ пистолета былъ произведенъ выстрѣлъ, но опредѣлить время его представляется невозможнымъ, на пуляхъ ядовитаго вещества не имѣется.

По предъявленіи Григорія Гершуни указаннымъ выше Вильгельминѣ Гелинѣ (рожденной Карсонъ), обвиняемому отставному поручику Григорьеву и Юліи Юрковской, названныя лица признали въ Гершуни—Карсонъ полное сходство съ тѣмъ лицомъ, которое въ концѣ марта 1902 года останавливалось въ комнатѣ № 9 гостиницы „Сосіетэ“ въ гор. Выборгѣ подъ фамиліей „Брентовъ“; Григорьевъ категорически ту личность, о которой онъ упоминалъ въ своихъ показаніяхъ подъ именемъ „Федора Петровича“ и которую еще раньше опозналъ по фотографической карточкѣ; эту же личность Ремянникова называла ему „Дмитріемъ Николаевичемъ“; Юрковская—сходство съ тѣмъ „Федоромъ Петровичемъ“, о которомъ она говорила въ своихъ показаніяхъ. Привлеченный въ качествѣ обвиняемаго Григорій Гершуни заявилъ, что ни на какіе вопросы по дѣлу отвѣчать не будетъ, причемъ отказался первоначально и отъ подписи протокола.

По имѣющимся въ дѣлѣ свѣдѣніямъ и документамъ о личности обвиняемыхъ значится:

1. Евгений Константиновичъ Григорьевъ, 25 лѣтъ, сынъ капитана, воспитывался въ симбирскомъ кадетскомъ корпусѣ и окончилъ курсъ 3-хъ классовъ въ Константиновскомъ (? Ред.) артиллерійскомъ училищѣ, 9-го августа 1899 г. произведенъ въ подпоручики съ назначеніемъ въ 33 артиллерійскую бригаду, въ поручики произведенъ 19-го августа 1901 г., зачисленъ слушателемъ въ Михайловскую артиллерійскую академию 20 октября 1901 г.; по болѣзненному состоянію оставленъ на второй годъ въ младшемъ классѣ, въ отпуску по болѣзни находился съ 3-го іюня по 27 августа 1902 года, орденовъ и знаковъ отличія не имѣеть, высочай-

шимъ приказомъ 29 марта 1903 года уволенъ отъ службъ 24 сентября 1903 года вступилъ въ законный бракъ съ дѣвицей Юліей Юрковской.

2. Людмила Александровна Ремянникова, 37 лѣтъ, дочь екатеринбургскаго купца, дѣвица, воспитывалась въ екатеринбургской женской гимназій и затѣмъ окончила въ 1897 году петербургскіе рождественскіе курсы, состояла на службѣ въ должности фельдшерицы при лазаретѣ Исидоровскаго епархіальнаго женскаго училища, къ дознанію по государственнымъ преступленіямъ ранѣе не привлекалась.

3. Аронъ Іословичъ Вейценфельдъ, 24 лѣтъ, изъ мѣщанъ г. Житомира, въ 1901 году зачисленъ въ ратники государственнаго ополченія, былъ привлеченъ къ дознанію о „Екатеринославскомъ комитетѣ партіи“ социалистовъ-революціонеровъ“.

4. Михаилъ Михайловичъ Мельниковъ, 26 лѣтъ, изъ мѣщанъ г. Селенгинска, воспитывался въ троїцко-савскомъ реальномъ училищѣ; въ 1897 г. поступилъ въ горный институтъ, но курса не окончилъ, къ дознаніямъ по государственнымъ преступленіямъ привлекался: а) по дѣлу о с.-петербургскомъ кружкѣ социалистовъ-революціонеровъ, высочайшимъ повелѣніемъ 26-го апрѣля 1900 года отданъ подъ гласный надзоръ полиціи на три года въ мѣстѣ приписки городѣ Селенгинскѣ, но, до приведенія въ исполненіе сего повелѣнія, 18-го февраля 1900 года скрылся; б) въ 1902 году былъ привлеченъ къ дознанію при харьковскомъ губернскомъ жандармскомъ управленіи.

5. Гершъ Исаковъ-Ицковъ Гершуни (онъ же Григорій Андреевъ Гершунъ и Гершунинъ), 33 лѣтъ, изъ мѣщанъ г. Павла.

На основаніи изложеннаго Гершъ Гершуни, 33 лѣтъ, мѣщанинъ Михаилъ Мельниковъ, 26 лѣтъ, мѣщанинъ Аронъ Вейценфельдъ, 24 лѣтъ, отставной поручикъ артиллеріи Евгений Григорьевъ, 25 лѣтъ, и дочь екатеринбургскаго купца, дѣвица Людмила Ремянникова, 37 лѣтъ, обвиняются въ томъ, что, вступивъ въ преступное сообщество, именуемое себя „Партіей социалистовъ-революціонеровъ“, стремящееся путемъ подстрекательства крестьянъ, ра-

бочихъ и учащихъ къ массовымъ беспорядкамъ, а также путемъ насилія, бунта и возстанія къ ниспроверженію существующаго въ Россіи образа правленія и самодержавной власти и присоединившись къ той группѣ названнаго сообщества, которая подъ именемъ „Боевой организациі партіи социалистовъ-революціонеровъ“, приняла на себя совершеніе убійствъ высшихъ должностныхъ лицъ правительственной власти въ Россіи, дѣятельность которыхъ наиболѣе препятствовала достиженію преступной цѣли означеннаго сообщества, а также лицъ, которыя принимали необходимыя мѣры къ прекращенію возникшихъ въ разныхъ мѣстахъ Россіи беспорядковъ среди крестьянъ и рабочихъ, они:

1. Гершуни, Мельниковъ, Григорьевъ и Ремянникова, задумавъ, совмѣстно съ другими членами партіи и казеннымъ нынѣ дворяниномъ Степаномъ Балмашевымъ, лишить жизни министра внутреннихъ дѣлъ егермейстера Сипягина, составили совмѣстно планъ убійства, приобрѣли необходимыя для сего средства, оружіе и патроны и, когда Балмашевъ 2-го апрѣля 1902 года совершилъ убійство егермейстера Сипягина, приняли участіе въ составленіи и распространеніи преступныхъ воззваній, оправдывающихъ это злодѣяніе и подстрекающихъ къ новымъ насиліямъ;

2. Гершуни, Мельниковъ, Григорьевъ и Ремянникова, задумавъ, совмѣстно съ другими членами того же преступнаго сообщества, лишить жизни оберъ-прокурора Св. Синода статсъ-секретаря Побѣдоносцева, составили планъ совершенія убійства, приобрѣли необходимое оружіе, изготовили патроны съ отравленными пулями и не привели въ исполненіе своего преступнаго замысла лишь по особо встрѣтившимся къ тому затрудненіямъ;

3. Гершуни и Вейценфельдъ, задумавъ, совмѣстно съ другими членами партіи, лишить жизни харьковскаго губернатора князя Оболенскаго, составили планъ сего убійства, склонили крестьянина Фому Качуру совершить это преступленіе, дали Качурѣ необходимыя средства, оружіе и патроны съ отравленными пулями; когда Качура колебался совершить преступленіе, Гершуни настойчиво убѣждалъ его не отступать отъ своего намѣренія,

вслѣдствіе чего Качура и совершилъ посягательство на жизнь князя Оболенскаго, произведя въ него 29-го іюля 1902 года нѣсколько выстрѣловъ, коими контузилъ князя и поранилъ бывшаго при задержаніи его, Качуры, харьковскаго полиціймейстера Безсонова;

4. Гершуни, задумавъ, совмѣстно съ другими членами того же преступнаго сообщества, совершить убійство уфимскаго губернатора дѣйствительнаго статскаго совѣтника Богдановича, составилъ планъ сего убійства, изготовилъ отъ имени названнаго преступнаго сообщества смертный приговоръ дѣйствительному статскому совѣтнику Богдановичу, и когда 6 мая 1903 года въ г. Уфѣ членами „Боевой организациі“ выстрѣлами изъ револьверовъ былъ убитъ дѣйствительный статскій совѣтникъ Богдановичъ, означенный смертный приговоръ былъ оставленъ на мѣстѣ убійства, а послѣ совершенія сего преступленія Гершуни составилъ и распространялъ воззванія, оправдывающія убійство дѣйствительнаго статскаго совѣтника Богдановича и подстрекающія къ новымъ насиліямъ, и

5. Мельниковъ, будучи привлеченъ въ февралѣ 1902 года къ дознанію о распространеніи противоправительственныхъ изданій названнаго сообщества и находясь 3 апрѣля 1902 г. въ г. Саратовѣ, замѣтивъ наблюденіе за нимъ полицейскаго агента околоточнаго надзирателя Александрова съ видимою цѣлью задержать его, и, желая скрыться, бросился на Александрова и нанесъ ему въ лицо нѣсколько ударовъ ножомъ, чѣмъ причинилъ нѣсколько ранъ, послѣ чего, вырвавшись отъ Александрова, скрылся; дѣянія эти въ отношеніи всѣхъ подсудимыхъ предусмотрены 249 ст. Улож. о нак. угол. и исправ. изд. 1885 года, и, въ виду послѣдовавшаго распоряженія министра внутреннихъ дѣлъ о передачѣ настоящаго дѣла (на основаніи 17 ст. высочайше утвержденнаго положенія о государственной охранѣ), на разсмотрѣніе военнаго суда для сужденія по законамъ военнаго времени, также 18 ст. означеннаго положенія о мѣрахъ къ охраненію государственнаго порядка и общественнаго спокойствія и 279 ст. XXII кв. С. В. П. 1869 г. изд. 3-е.

Обвинительный акт составленъ въ г. С.-Петербургѣ
января 17-го дня 1904 г.

* * *

Свидѣтели: 1) отставной унтеръ-офицеръ Григорій Лукьяновъ Лукьяновъ; 2) кандидатъ коммерціи Лейба Лейбовъ Сагаловъ; 3) отставной рядовой Кирилль Алексѣевъ Федоровъ; 4) борисоглѣбскій мѣщанинъ Иванъ Кузьминъ Кузьминъ; 5) мѣщанинъ Василій Карповъ Харкевичъ; 6) носильщикъ Иванъ Фоминъ Пардоненъ; 7) финляндскій уроженецъ Алексѣй Герасимовъ Голубцовъ; 8) финляндская уроженка Вильгельмина Ивановна Карлсонъ, по мужу Гелинъ; 9) финляндскій уроженецъ Андрей Андреевъ Нурдбергъ; 10) дворянка Юлія Феликсовна Юрковская, по мужу Григорьева; 11) поручикъ артиллеріи Владиміръ Леонидовъ Васильевъ; 12) поручикъ Борисъ Ивановичъ Надаровъ; 13) крестьянка Нижегородской губ. Прасковья Федоровна Миронова; 14) крестьянка Шенкурскаго уѣзда Марфа Васильева Писякова; 15) штабсъ-капитанъ Михаилъ Михайловъ Долухановъ; 16) поручикъ Владиміръ Иннокентьевичъ Зябиша; 17) капитанъ Алексѣй Алексѣевичъ Родзѣевскій; 18) крестьянка Нижегородской губ. Надежда Яковлева Шилина; 19) дочь діакона Евдокія Галактіонова Жудро; 20) крестьянка Енисейской губ. Анна Николаевна Лыткина; 21) околоточный надзиратель, отставной фельдфебель Гавріиль Александровъ Александровъ; 22) полицейскій чиновникъ Емельянъ Леонтьевъ Шкралева; 23) личный почетный гражданинъ Павелъ Ивановъ Каховановскій; 24) ссыльно-каторжный Оома Корнѣевъ Качура; 25) крестьянинъ Никифоръ Григорьевъ Поддубка; 26) помощникъ пристава Борисъ Ивановъ Шпиговъ; 27) дворянка Елена Григорьева Давыдовская; 28) дворянинъ Василій Николаевъ Давыдовскій; 29) городской Несторъ Петровъ Дудулатъ; 30) граверъ Захаръ Ивановъ Алабышевъ; 31) граверъ Н. В. Нечаевъ; 32) преподаватель Дмитрій Анемподистовъ Дмитріевъ; 33) переводчикъ съ финскаго языка (по усмотрѣнію суда).

Въ личномъ вызовѣ свидѣтелей Лыткиной, Шкралева, Кахованскаго, Давыдовскаго, Давыдовской и Поддубка не встрѣчается необходимости.

Подлинный подписалъ: военный прокуроръ, генералъ-лейтенантъ Павловъ.

В. ВОЛКОВИНСЬКИЙ

дослідник історії України ХІХ–ХХ ст., архівознавець, археограф, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України, лауреат премії ім. М.С. Грушевського НАНУ, шеф-редактор тижневика «Історія України», автор понад 300 наукових та науково-популярних публікацій, з тому числі 10 індивідуальних монографій та більше 30 колективних монографій, збірників документів та матеріалів.

І. НІКОНОВА